

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Gameti, Umeshkumar B., 2009, સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીવાદી સંસ્થાઓ તેની પ્રવૃત્તિઓ અને અસરોનો ઇતિહાસ (ઇ.સ. ૧૯૨૦ - ૧૯૭૦), thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/264>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

**સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીવાદી સંસ્થાઓ તેની
પ્રવૃત્તિઓ અને અસરોનો ઇતિહાસ**
(ઇ.સ. ૧૯૨૦ - ૧૯૭૦)

**THE HISTORY OF THE ACTIVITIES OF
GANDHIAN INSTITUTIONS IN SAURASHTRA
AND THEIR IMPACTS**
(A.D. 1920 - 1970)

THESIS

Submitted for the Degree of
DOCTOR OF PHILOSOPHY IN HISTORY
to the
Saurashtra University
Rajkot.

Guide

Dr. Smitaben S. Zala

(M.A., Ph.D.)

Lecturer in History

J.J.Kundalia Arts & Commerce College
Rajkot.

By

Umeshkumar B. Gameti

(M.A.,)

Lecturer in History

Late Shri N. R. Boricha
Education Trust Sanchalit Arts &
Commerce College - Mendarda.

NOVEMBER - 2009

ડૉ. સ્મિતાબેન એસ. ઝાલા
એમ.એ. પીએચ.ડી.
વ્યાખ્યાતા ઇતિહાસ
જે.જે.કુંડલીયા આર્ટસ એન્ડ
કોમર્સ કોલેજ, રાજકોટ.

ફોન : ૨૪૩૨૪૦૯
બ્લોક નં. ૭૬ / એ,
પંચવટી સોસાયટી, શેરી નં. ૫,
કાલાવાડ રોડ,
રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧ (ગુજરાત)

પ્રમાણપત્ર

આથી પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે કે, ગામેતી ઉમેષકુમાર બી. એ મારા
માર્ગદર્શન હેઠળ અને સલાહ સુચન પ્રમાણે 'સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીવાદી સંસ્થાઓ તેની
પ્રવૃત્તિઓ અને અસરોનો ઇતિહાસ' (ઈ.સ. ૧૯૨૦ – ૧૯૭૦) શિર્ષકવાળો શોધ
નિબંધ ઇતિહાસ વિષયમાં પીએચ. ડી. પદવી માટે તૈયાર કરેલ છે.

વિશેષમાં આ શોધ નિબંધ કે તેનો કોઈ અંશ પ્રકાશીત થયો નથી કે કોઈપણ
પદવી માટે યુનિવર્સિટીમાં રજુ થયો નથી.

ક્ષેત્રીય માહિતી તેમજ અનુભવજન્ય માહિતી ઉપર આધારીત આ મૌલિક
સંશોધન પહેલી જ વાર આ યુનિવર્સિટીમાં ઇતિહાસ વિષયમાં પીએચ.ડી. પદવી માટે
રજુ કરવામાં આવે છે.

(ડૉ. સ્મિતાબેન એસ. ઝાલા)
પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક
વ્યાખ્યાતા ઇતિહાસ
જે.જે.કુંડલીયા આર્ટસ એન્ડ
કોમર્સ કોલેજ, રાજકોટ.

(ડૉ. પ્રફુલ્લાબેન જે. રાવલ)
અધ્યક્ષ,
ઇતિહાસ અનુસ્નાતક ભવન
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
રાજકોટ.

CANDIDATE'S STATEMENT

I hereby declare that the work incorporated in the present thesis is original and has not been submitted to any University / Institution for award of a Diploma or Degree.

I further declare that the results presented in the thesis consideration made there in contribute in general to the advancement of knowledge in History and in particular to the **‘સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીવાદી સંસ્થાઓ તેની પ્રવૃત્તિઓ અને અસરોનો ઇતિહાસ’(ઈ.સ. ૧૯૨૦ – ૧૯૭૦)’** 'The History of the Activities of Gandhian Institutions in Saurashtra and Their Impacts (A.D. 1920-1970)'

Date :

Umeshkumar B. Gameti
(M.A.,)

Place :

Lecturer in History
Late Shri N. R. Boricha
Education Trust Sanchalit Arts &
Commerce College - Mendarda.

નિવેદન

ભારતના ઇતિહાસમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળનું પ્રકરણ સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થયેલું છે. તેના પાયામાં ગાંધીજી હતા. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું સુકાન ગાંધીજીના હાથમાં આવ્યા બાદ સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે અંગ્રેજોની સામે અહિંસક આંદોલન આપવાનું નક્કી થયું. તે માટે બે પ્રકારના પાસાઓમાં કાર્યક્રમને વિભાજિત કરવામાં આવ્યો. (૧) રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ (૨) સત્યાગ્રહ અથવા અસહકારની પ્રવૃત્તિઓ. આ પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત ભારતના અન્ય પ્રાંતોની જેમ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ થઈ હતી. ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓનું સૌરાષ્ટ્રમાં જનજાગૃતિ લાવવામાં મહત્વનું યોગદાન છે. આજે પણ એમના મૂલ્યો અને આદર્શો આધુનિક સમયમાં પદાર્થપાઠ રૂપ છે. સમાજ તેમાંથી બોધપાઠ લે છે. એને લઈ સંશોધન કરવાની પ્રેરણા મળી.

પ્રસ્તુત મહાનિબંધ માટે સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીવાદી સંસ્થાઓ તેની પ્રવૃત્તિઓ અને અસરોનો ઇતિહાસ (ઈ.સ. ૧૯૨૦ થી ઇ.સ. ૧૯૭૦) વિષય પસંદ કરવામાં આવ્યો. કેમકે સૌરાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ અને દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરનું ગાંધી ચિંધ્યા માર્ગે આઝાદીની લડત માટે મહત્વનું યોગદાન રહ્યું છે. તેથી આનો અભ્યાસ ઇતિહાસના અભ્યાસુઓને અને ઇતિહાસ લેખન માટે ઉપયોગી સાબિત થશે.

આ શાળાઓને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, દારૂબંધી, ખાદી અને સ્પેશી પ્રચારને આ સંસ્થાઓ વરેલી હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રજા ઘડતરમાં કિંમતી ફાળો આપનારી આ ત્રણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ હતી. ગાંધીજીની સર્વોદય કેળવણી અને ઉદ્યોગ સાથે શિક્ષણનો વિચાર આ રાષ્ટ્રીય શાળાઓએ અપનાવી શિક્ષણમાં નવા પ્રવાહો ઉભા કર્યા હતા. તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં શિક્ષણના કેન્દ્રો બને છે. આઝાદી પછી પણ આ સંસ્થાઓએ ગાંધીવિચારને અનુસરીને સૌરાષ્ટ્રમાં સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રે અનોખી કામગીરી કરી છે.

આ મહાનિબંધના લેખનમાં ઉપયોગમાં લીધેલી માહિતી માટે પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત સાહિત્ય તેમજ દસ્તાવેજ પૂરાવા સંસ્થાકીય કાર્યોના અન્વેષણ સહિતના આધારો લેવામાં આવ્યા છે.

આ ઉપરાંત આ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા વ્યક્તિઓ વિહ્વલદાસ જ. આહ્યા, ઉષાકાંત માંકડ, દેવેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, અરવિંદભાઈ આચાર્ય, ભાનુભાઈ શુક્લ, બલુભાઈ મહેતા,

પ્રસન્નવદન મહેતા, દેવેન્દ્રભાઈ ભટ્ટ, ડૉ. તખ્તસિંહ પરમાર, પ્રેમશંકર ભટ્ટ, શ્રીમતી જશીબેન નાયક, શ્રી જ્યોતિન્દ્ર દવે વગેરે એ મારા સંશોધન માટે ઉપયોગી ગ્રંથો, સંસ્મરણો, ફોટાઓ, અહેવાલો, પત્રિકાઓ, આંકડાકીય માહિતી અને તેમની રૂબરૂ મુલાકાત તથા તેમના માર્ગદર્શનથી સંશોધનમાં ખૂબ ઉપયોગી માહિતી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ ઉપરાંત આ સંસ્થાઓના શિક્ષકો, શ્રીમતી દિપાબેન પટેલ, શ્રીમતી આરતીબેન શેઠ, શ્રીમતી કલ્પાબેન, શ્રીમતી રક્ષાબેન, શ્રીમતી ચારુબેન સંઘવી, ડૉ. એમ. ડી. સોલંકી, શ્રીમતી મીરાબેન ચતવાણી અને આ સંસ્થાઓમાં અન્ય કાર્યો સાથે જોડાયેલા સર્વેને સંશોધન કાર્યમાં મદદ કરી તેનો આભાર માની તેઓ પ્રત્યેનું ઋણ અદા કરું છું.

મહાનિબંધ તૈયાર કરવામાં સંસ્થાઓને લગતા અનેક પુસ્તકોનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. રૂબરૂ મુલાકાતો, પ્રશ્નાવલીઓ, સ્થળ નિરીક્ષણ વગેરે દ્વારા આ મહાનિબંધને વિશેષ શ્રદ્ધેય બનાવવાનો મેં પ્રયત્ન કરેલો છે.

સંશોધનના દરેક તબક્કે ઉભી થતી મુશ્કેલીઓનું સરળતાથી નિરાકરણ કરી આપનાર તેમજ સતત પ્રેરણા માર્ગદર્શન પ્રોત્સાહન અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ તરફ દોરી જવા માટે મારા માર્ગદર્શક પ્રા. ડૉ. સ્મિતાબહેન ઝાલા (વ્યાખ્યાતા ઇતિહાસ વિભાગ શ્રી જે. જે. કુંડલીયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ રાજકોટ)નો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

મારા માર્ગદર્શક પ્રા. ડૉ. સ્મિતાબહેન ઝાલાના પિતાશ્રી ભૂતપૂર્વ પ્રિન્સીપાલ શામજીભાઈ ઝાલા તથા જ્યાં હું ઇતિહાસ વિભાગમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવા બજાવું છું. તે આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, મેંદરડાના પ્રિન્સિપાલ શ્રી ડૉ. કે. એચ. કરમટા મારા સહઅધ્યાપક ડૉ. ડી. પી. વાળા (અધ્યક્ષ - ઇતિહાસ વિભાગ), ડૉ. એફ. એ. શેખ, એસ. યુ. પટેલ, ગ્રંથપાલ શ્રી અને સર્વે સ્ટાફ મિત્રોનો આભાર માનું છું. આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. પ્રફુલ્લાબેન જે. રાવલ, ડૉ. ચોથાણી, ડૉ. માણેક, ડૉ. વલવાઈ, અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગના રીડર, ડૉ. હરેશ ઝાલા તથા ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. મહેબૂબ દેસાઈ, આજ યુનિવર્સિટીના સમાજશાસ્ત્ર વિભાગના રીડર ડૉ. સ્ટેનલી ભણાત ઉપરાંત ઇતિહાસ પરિવારના કેટલાય મુરબ્બીઓ અને મિત્રો વગેરેએ મને જે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે મદદ કરી છે, હું આપી છે. તે સૌનો હું ઋણી છું.

મારા સંશોધનકાર્યમાં મને જરૂરી અને ઉપયોગી મૌલિક હસ્તપ્રતો, દસ્તાવેજો, હસ્તલિખિત નોંધો, જૂના સમાચારપત્રોની ફાઇલો, સંસ્મરણો, પ્રચાર પત્રિકા વગેરે જ્યાં સચવાયેલા છે. એવા મૌલિક સાધનોના સંગ્રહસ્થાન પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર ભંડાર કચેરી રાજકોટ, ભાવનગર દફતર ભંડાર કચેરી, જૂનાગઢ દફતર ભંડાર કચેરીના વહીવટી અધિકારીઓ તથા મારા સંશોધનમાં મદદ કરનાર અન્ય કર્મચારીઓનો પણ હું ઋણી છું. મારા સંશોધન માટે ઉપયોગી ગ્રંથો, ડાયરીઓ, સંસ્મરણો, સમાચાર પત્રો, સામયિકો કે એ પ્રકારની અન્ય સામગ્રીઓ ઉપલબ્ધ કરી આપવા માટે રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, વઢવાણ કેળવણી મંડળ, દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય, ભાવનગર યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય, ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય, ભોજે અદ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન અમદાવાદ, ગાંધી સ્મૃતિ લાઇબ્રેરી ભાવનગર, લેંગ લાઇબ્રેરી, કબા ગાંધીનો ડેલો (રાજકોટ), ઘરશાળા લાઇબ્રેરી ભાવનગર, ઘરશાળા લાઇબ્રેરી સરસપુર અમદાવાદ વિવિધ ગાંધીવાદી સંસ્થાઓના સંચાલકો કર્મચારી ગણ અને ગ્રંથાલયનો હું આભારી છું. અતિ વ્યસ્તતાની વચ્ચે પણ પીએચ.ડી. ના થીસીસનું સમયસર કોમ્પ્યુટર કામ કરી આપનાર વિલનેટ કોમ્પ્યુટરવાળા શ્રી મનિષભાઈ ચુડાસમા અને શ્રી જયેશભાઈ ચુડાસમાનો હું આભાર માનું છું.

આ ઉપરાંત મારા પૂજ્ય માતા - પિતા, ભાઈ બહેન જેમનાં આશીર્વાદ સાથે મે શિક્ષણ ક્ષેત્રે પદાર્પણ કરેલ છે. તેમની હુંફ અને પ્રેરણા મારા માટે હંમેશા દિવાદાંડી બની રહ્યા છે. તેમજ મારી જીવનસંગીની મીતા મારા અભ્યાસ દરમિયાન સતત સાથ અને સહકાર આપ્યો છે. તેને પણ હૃદયપૂર્વક વંદન કરું છું. મારી દિકરી મેત્રી પપ્પા તમે જલ્દી લેશન કરો, હું પણ જલ્દી લેશન કરું એમ કહી મારા ઉત્સાહમાં વધારો કર્યો તેનો હું આભારી છું.

અંતે નામી અને અનામી એવી તમામ વ્યક્તિઓ કે જેમણે મારા આ કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રૂપે સહાય કરી છે. તેનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

જુનાગઢ.

તા.

પ્રા. ઉમેષકુમાર ગામેતી

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ નંબર	પ્રકરણ	પૃષ્ઠ નંબર
૧	પ્રસ્તાવના	૨ થી ૫૨
૨	ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓની સ્થાપના	૫૩ થી ૯૩
૩	ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ (રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ, સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનો)	૯૪ થી ૧૫૫
૪	ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓનો વિકાસ	૧૫૬ થી ૨૨૩
૫	ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓની સામાજિક, આર્થિક ક્ષેત્રે અસરો	૨૨૪ થી ૨૪૫
૬	ગાંધી વિચાર સંસ્થાના કાર્યકરોનું રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં યોગદાન	૨૪૬ થી ૩૧૪
૭	તારતમ્ય	૩૧૫ થી ૩૨૯
	સંદર્ભસૂચિ	૩૩૦ થી ૩૪૮
	પરિશિષ્ટો	૩૪૯ થી ૩૮૦
	નકશા	૩૮૧
	ફોટોગ્રાફ્સ	૩૮૨ થી ૩૯૨

પ્રકરણ – ૧

પ્રસ્તાવના

- ૧.૧ મહાત્મા ગાંધીજીના પૂર્વજો
- ૧.૨ મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ અને બાળપણ
- ૧.૩ મહાત્મા ગાંધીજીનો અભ્યાસ
- ૧.૪ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી
- ૧.૫ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ
- ૧.૬ ગાંધીજીનું ભારતમાં આગમન
- ૧.૭ ચંપારણના સત્યાગ્રહમાં ગાંધીજી
- ૧.૮ ગાંધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ
- ૧.૯ રાષ્ટ્રીય શાળાના હેતુઓ અને ધ્યેયો
- ૧.૧૦ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શરૂઆત
- ૧.૧૧ ગુજરાતમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરતી સંસ્થાઓ
 - ૧.૧૧.૧ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના
 - ૧.૧૧.૨ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સાથે જોડાયેલી સંસ્થાઓ
 - (૧) ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય
 - (૨) ગ્રામ સેવા મંદિર
 - (૩) ગૂજરાત પુરાતત્વ મંદિર
 - (૪) ગૂજરાત વિનય મંદિર અને કુમાર મંદિર
 - (૫) ગ્રામ શિક્ષણ વલ્લભ વિદ્યાલય, બોચાસણ
 - (૬) શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય
 - (૭) સ્વરાજ આશ્રમ પેડછી
 - (૮) વિકલ કન્યા વિદ્યાલય નડિયાદ
 - (૯) ગ્રામ સેવા કેન્દ્રો
 - (૧) ગાંધી ગ્રામવિદ્યાલય દેથલી
 - (૨) ઉદ્યોગ મંદિર ભલાડા

(૩) આશ્રમ શાળા ખંભેડી – સુખાળા

(૪) પંચાયતી રાજ્ય તાલીમ કેન્દ્ર સાદરા

૧.૧૧.૩ અન્ય સંસ્થાઓ

૧.૧૨ સૌરાષ્ટ્રમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરતી સંસ્થાઓ

૧.૧૨.૧ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ

૧.૧૨.૨ રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ

૧.૧૨.૩ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર

પ્રકરણ-૧

પ્રસ્તાવના

સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તર સરહદે કચ્છનું નાનું રણ અને કચ્છનો અખાત આવેલાં છે. તેની વાયવ્ય પશ્ચિમ અને દક્ષિણ સરહદે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. તેની પૂર્વ સીમાએ ખંભાતનો અખાત અને ગુજરાતની તળભૂમિ આવેલા છે. ગુજરાતને બાદ કરતા તેની બાકીની સીમાઓએ સમુદ્ર આવેલો છે. સૌરાષ્ટ્રનો કુલ સમુદ્ર કિનારો ૧૨૦૦ કિ.મી. છે. તે દ્વિપકલ્પ પ્રદેશ છે. આ દ્વિપકલ્પ ભારતના પશ્ચિમ કાંઠે ૨૦°-૪૦' થી ૨૩°-૨૫' ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૯°-૫૦' થી ૭૨°-૨૦' પૂર્વ રેખાંશની વચ્ચે આવેલો છે તેનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૬૪ હજાર ચોરસ કિ.મી. છે. તેની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૫૭ કિ.મી. છે. અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૩૪૬ કિ.મી. છે.^૧ ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો સૌરાષ્ટ્ર એક અતિ પ્રાચીન પ્રદેશ છે. છેક પ્રાચીનકાળથી સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ એક સુંદર, સમૃદ્ધ અને સંસ્કારશીલ પ્રદેશ તરીકે પ્રસિદ્ધીને પામ્યો છે. પુરાણોમાં સૌરાષ્ટ્રને દેવભૂમિ સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રદેશ અને એક સુંદર દેશ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રની પુનિત ધરતી ઉપર શ્રી અને સરસ્વતી, સૌંદર્ય અને શૌર્ય, ત્યાગ અને બલિદાન તેમજ શ્રમ અને ઉદ્યમનું અનુપમ સંમિલન થયું છે.^૨

આ પ્રદેશનું નામ સૌરાષ્ટ્ર કેવી રીતે પડ્યું તે અંગે જુદા-જુદા અનુમાનો કર્યા છે. કોઈએ તેને સુરાષ્ટ્ર (સારો દેશ), કોઈએ સુર રાષ્ટ્ર (દેવોનો દેશ) કહ્યો છે. અંગ્રેજી વિદ્વાનોએ તેને સૌર રાષ્ટ્ર (સૂર્યપૂજક લોકોનો દેશ) કહ્યો છે. વિદેશી મુસાફરોએ પણ સુરાષ્ટ્ર શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. જ્યારે ગ્રીકોએ અને રોમન લેખકો તેને સૌરાષ્ટ્રી નામથી ઓળખતા હતા. આ ઉપરથી તેનું હાલનું નામ સૌરાષ્ટ્ર આવ્યું હશે એમ માનવામાં આવે છે. આમ તેનું શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ નામ સૌરાષ્ટ્ર છે. મુસ્લિમો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા બાદ તેનું નામ અપભ્રંશ થતાં સોરઠ થયું હશે એમ મનાય છે. મુસ્લિમો સૌરાષ્ટ્ર શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી શકતા નહીં તેથી સૌરાષ્ટ્રનું નામકરણ સોરઠ થયું હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે.^૩ ૧૩ મા કે ૧૪ મા સૈકામાં કાઠી સરદારો કચ્છ માર્ગે આ પ્રદેશમાં

૧ ખાચર પ્રદ્યુમન ભ. (સંપાદક) કર્નલ જે. ડબલ્યુ, પોટસન ફૂત, કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ, જૂનાગઢ, ૨૦૦૫, પૃ. ૧

૨ Bell H. Wilberforce 'The History of Kathiawad' New Delhi, 1980, P. 1

૩ ખાચર (ડૉ.) પ્રદ્યુમન 'કાઠીઓ અને કાઠિયાવાડ' સુરેન્દ્રનગર, સણોસરા, ૨૦૦૬, પૃ. ૩૭

પ્રવેશ્યા અને તેમણે સૌરાષ્ટ્રનો મોટો પ્રદેશ વિસ્તાર જીતી લીધો. જ્યારે મરાઠા આ પ્રદેશમાં આક્રમણો કરવા માંડ્યા ત્યારે તેઓને મુખ્યત્વે કાઠી સરદારો સામે લડવું પડ્યું હતું. તે પરથી મરાઠાઓએ આ આખા દ્વિપકલ્પને કાઠેવાડ નામ આપ્યું. તેમના અનુગામી અંગ્રેજોએ તેને કાઠિયાવાડ કહ્યું. આમ પ્રાચીનકાળમાં આ પ્રદેશનું નામ સૌરાષ્ટ્ર, મુસ્લિમયુગમાં સોરઠ, લોકસાહિત્યમાં સોરઠ અને અંગ્રેજ અમલ દરમિયાન કાઠિયાવાડ રહ્યું.^૪

સેંકડો વર્ષોથી કાઠિયાવાડમાં મુસ્લિમ શેખ કે નવાબ હિન્દુ રાજાઓની આજુબાજુનાં રાજ્યોમાં રાજ કરતા હતા. આ મુસ્લિમ નવાબોના મોટાભાગના દીવાનો હિન્દુઓ હતા. એટલે કાઠિયાવાડમાં એક અનોખી એકતા અને સહિષ્ણુતા જોવા મળે છે. હિન્દુ-મુસ્લિમ બંને સાથે ઉઠે - બેસે છે અને એક જ ભાષા ગુજરાતી બોલે છે. ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત અને ફારસી, અરબી શબ્દો પર આધારિત છે. આખો પ્રદેશ મોટેભાગે શાકાહારી છે. અહીંના માંસાહારી મુસલમાનોએ પણ કદી હિન્દુઓની નિરામિષવૃત્તિને ઠેસ પહોંચાડી નથી. માંસ-માછલી ખાય પણ ચુપચાપ માંસની દુકાનો પણ ક્યાંક ખૂણામાં બંધ બારણે રહેતી. એક બીજા પ્રત્યેની આ સહિષ્ણુતાનું પરિણામ એ આવ્યું કે બંને કોમો વચ્ચે એક અવ્યક્ત અને અકથ્ય બંધુભાવ ઉત્પન્ન થયો. અને સાંપ્રદાયિકતાનું ઝેર ઉદય પામી શક્યું નહિ. ૧૧ મી સદીમાં મહમ્મદ ગઝનીના આક્રમણ પછીથી કાઠિયાવાડમાં મોટે ભાગે સુખ શાંતિ રહ્યા. નાનાં મોટા રજવાડાઓમાં અંદરો - અંદર લડાઈઓ થઈ પણ આમ જનતા ચુદ્ધની વિભીષિકા કે ઝઘડા-ફસાદની અશાંતિથી દૂર રહી.^૫ ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભે ઇ.સ. ૧૮૦૭ માં થયેલ વોકર કરારને પરિણામે સૌરાષ્ટ્રમાં ત્રાસદાયક મરાઠા મુલકગીરી ચડાઈઓનો અંત આવ્યો. સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ સ્વતંત્રતા પૂર્વે કાઠિયાવાડ તરીકે ઓળખાતો હતો. તેથી કાઠિયાવાડના પ્રદેશની વ્યવસ્થા માટે અંગ્રેજોએ કાઠિયાવાડ એજન્સીની સ્થાપના કરી હતી. વહીવટની દ્રષ્ટિએ તેનું મુંબઈ ઇલાકામાં સમાવેશ કરાયો હતો. કાઠિયાવાડ એજન્સી હેઠળના પ્રદેશોનો યોગ્ય વહિવટ કરવા માટે બ્રિટીશ સરકાર તરફથી મુખ્ય અધિકારી તરીકે પોલિટિકલ એજન્ટની નિમણૂંક કરવામાં આવી હતી. તે સીધો મુંબઈના ગવર્નરને જવાબદાર હતો તેથી સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકીય સત્તામાં પરિવર્તન થયું. કારણ કે બ્રિટિશ સત્તા હવે સૌરાષ્ટ્રમાં

૪ છત્રપતિ ભગવાનલાલ સંપતરામ ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ’ ગણપત છાપખાના, ૧૮૬૮, મુંબઈ, પૃ. ૧

૫ કુલકર્ણી સુમિત્રા ‘અણમોલ વિરાસત’ નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૯૪, પૃ. ૫

સર્વોપરી બની હતી.^૬ છતાં દેશી રાજ્યોમાં રાજવીઓ પોતાના આંતરિક વહીવટમાં સ્વાયતતા ભોગવતા રહ્યા. ૧૮૫૭ની ક્રાંતિ આવી અને ગઈ પણ સૌરાષ્ટ્ર અલિપ્ત રહ્યું. ત્યાં કોઈ ભય, ક્રાંતિ કે બળવાની હવા ઉપસ્થિત થઈ ન હતી અને પરિણામે લોકોની બરબાદી થઈ નહોતી. બ્રિટિશ સત્તાના સર્વોપરી પદ હેઠળના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં એક પણ યુદ્ધ લડાયું ન હતું. વળી બ્રિટિશ સત્તા ઉપર પણ ૧૯ મી સદીમાં તત્કાલીન યુરોપિયન ઉદારવાદ અને સુધારાવાદની અસર થઈ હતી. ભારતમાં પણ ઑંગણીસમી સદી સામાજિક તેમજ આર્થિક ક્ષેત્રે સુધારાનો સમય ગણાય છે.

ઈ.સ. ૧૮૫૮માં તાજનું શાસન સ્થપાયા પછી બ્રિટિશ સરકારની વહીવટી નીતિમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું. બ્રિટિશ કંપનીના આપખુદ અને આર્થિક શોષણખોર નીતિના બદલે ઉદારવાદી, પ્રગતિશીલ અને સુધારાવાદી શાસનનો પ્રારંભ થયો. વહીવટીતંત્રે હવે માત્ર વધુમાં વધુ મહેસુલ અને કરવેરા ઉઘરાવી રાજ્યની આવક વધારવાને બદલે રાજ્યને પ્રાપ્ત આવકમાંથી પ્રજા કલ્યાણની નીતિનો પ્રારંભ કર્યો. સૌરાષ્ટ્રમાં બ્રિટિશ શાસન તો પરોક્ષ હતું. કારણ કે દરેક રાજ્ય પોતાના આંતરિક વહીવટમાં સ્વતંત્ર હતા. છતાં બ્રિટિશ સત્તા સાર્વભૌમ સત્તા હોવાથી સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યો પણ ઉદારવાદી દ્રષ્ટિકોણ અપનાવતા થયા. સાર્વભૌમ સત્તાના સંપર્કનું આ એક મહત્વનું પરિણામ હતું. પરિણામે સૌરાષ્ટ્રમાં વિકાસ અને પ્રગતિની તથા તેના આધુનિકીકરણની પૂર્વ ભૂમિકા રચાઈ.^૭

સૌરાષ્ટ્રને હિન્દુસ્તાનમાં બધા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના દેશ તરીકે ઓળખે છે. સૌરાષ્ટ્રને શ્રીકૃષ્ણે પોતાની કર્મભૂમિ તરીકે પસંદ કરી હતી એક બાજુ ડુંગરોની ઉચ્ચતા અને ખડતલતા છે. એની ત્રણે બાજુ દરિયાના અવિરામ ધૂધવાટને એની ભીતરના વિસ્તારમાં સિંહોનો ધૂધવાટ છે એ ભૂમિના દરિયાકાંઠાના બે ચાર મુખ્ય સ્થળોમાં એક મહત્વનું પોરબંદર.

૧.૧ મહાત્મા ગાંધીજીના પૂર્વજો :

પોરબંદર એટલે પુરાણોની સુદામાપુરી દ્વારકાના રાજા શ્રીકૃષ્ણના બાળમિત્ર સુદામાની પવિત્રભૂમિએ પોરબંદરમાં રાણા રાજવીઓનું રાજ્ય સદીઓથી આ રાજ્યનું કારભારુ કરનારું કુટુંબ

^૬ વાળા નાજભાઈ હરસુરભાઈ ‘કાઠિયાવાડ વાળા અને કાઠી રાજવંશો’ પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર રાજકોટ, ૧૯૯૯, પૃ. ૧૭૮

^૭ જાની એસ. વી. ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’ (૧૮૦૭-૧૯૪૮) દર્શક ઇતિહાસનિધિ અમદાવાદ, ૨૦૦૭, પૃ. ૧૧૫

તે ગાંધી કુટુંબ હતું.^૯ પોરબંદરમાં ચાર પેઢીથી એ કુટુંબના વડવાઓ સરકારમાં દફતરી એટલે ગૃહમંત્રી તરીકે કામ કરતા હતા. પ્રથમ લાલજી ગાંધી તેમના પુત્ર રામજી ગાંધી તેમના પૌત્ર રહીદાસ ગાંધી પ્રપૌત્ર હરજીવન ગાંધીને પ્રપૌત્ર ઉત્તમગાંધી બધા પોરબંદરના કારભારી હતા. બાપની જગ્યા મોટો થતાં દિકરો સંભાળે કુટુંબ નેકી અને પ્રમાણિકતા માટે જાણીતું. દરેક રાજાને પોતાના કારભારી પર તો વિશ્વાસ ખરો જ પણ કારભારી મરતાં દીકરાને પણ એટલા જ વિશ્વાસથી અને શ્રદ્ધાએ રાજ્યની ધુરાની સોંપણી કરીને પછી રાજાઓ નયિંત મને સૂતા. આટલી શાખ ગાંધી કુટુંબની પોરબંદરના દરબારમાં હતી.^૯

આમ ગાંધી કુટુંબની શાખ એક બાજુ રાજ્યમાં હતી. તો બીજી બાજુ પ્રજામાં પણ એટલી જ ઇજ્જત હતી. ગાંધી કુટુંબમાં ઉત્તમચંદ ગાંધી વિશેષ મશહુર હતા.^{૧૦} ઉત્તમચંદ ગાંધી તેઓ મહાત્માના પિતામહ થાય. તેઓને આખું ગામ ઓતાબાપા કહેતું. ઓતા ગાંધીના છ પુત્રોમાં છેલ્લા કરમચંદ ગાંધી તેઓ કબા ગાંધીના ટુંકા નામે ઓળખાતા.^{૧૧} ઓતાબાપા અને કબા ગાંધીના કુટુંબમાં મહાત્માજીનો જન્મ માતા પિતા ચૂસ્ત વૈષ્ણવ હતા. કબા ગાંધીના એક પછી એક ચાર વાર લગ્ન થયા તેમાં છેલ્લાં પત્ની પૂતળીબા થી કબા ગાંધીને એક દિકરી અને ત્રણ દિકરા હતા. દિકરી ગોકળીબાઈ દિકરાઓ અનુક્રમે લક્ષ્મીદાસ અને કરસનદાસ સૌથી નાના તે મોહનદાસ.^{૧૨} તે જ આપણા ગાંધીજી.

૧.૨ મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ અને બાળપણ :

ઈ.સ. ૧૮૬૯ ના ઓક્ટોબરની બીજી તારીખે ગાંધી બાપુનો જન્મ થયો હતો. મોહન સૌથી નાનો એટલે ખૂબ લાડકવાયા હતા. કબા ગાંધી મોભાદાર દીવાન વળી બહેન - દિકરીઓથી ઘર હંમેશા ભર્યું ભર્યું રહે એટલે ભાઈને તો એક મૂકેને બીજું તેડે, કેડે કંદોરો, પગમાં ઝાંઝરી,

૮ જોશી અંબેલાલ નારણજી ‘પ્રાતઃ સ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજી’ (પૂર્વાધ) ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ, ૧૯૫૫, પૃ. ૮

૯ Pyarelal 'Mahatma Gandhi' The Early Phase Volume-1, Navjivan Publishing House, Ahmedabad, 1965, P. 174

૧૦ જોશી અંબેલાલ નારણજી ‘ગાંધીજીના પ્રેરક પ્રસંગો’ ભાગ-૧, નવભારત સાહિત્ય મંદિર મુંબઈ, ૧૯૯૪, પૃ. ૬૭

૧૧ વાળા ધીરુભાઈ પી. ‘પોરબંદર રાજ્યનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ (શરૂઆતથી ઇ.સ. ૧૯૪૭) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ, જાન્યુઆરી, ૨૦૦૯, પૃ. ૬૮

૧૨ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ગાંધીગંગા’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, ભારતોદયમંડળ, પોરબંદર, ૧૯૬૯, પૃ. ૮

હાથમાં સોનાની કડલીઓ નાનો મોહન ઘૂંટણભરી ચાલે રુમઝૂમ રુમઝૂમ ઘૂઘરા ગજવતો આખા ઘરમાં ધૂમ્મા કરે. મોટી મોટી કામણગારી આંખો જેની સાથે આંખ એક થાય તે દોડીને તેડી લે એવી મોહનની મોહિની હતી. નાનકડા મોહનની સંભાળ રાખવા રંભા નામની એક સ્ત્રીને રાખવામાં આવી. જેવું ગાંધી કુટુંબ ધર્મનિષ્ઠ હતું. તેવી જ ધર્મનિષ્ઠા રંભામાં હતી. અભણ રંભા એમ દબપણે માનતી કે દુનિયામાં ગમે તેવું દુઃખ હોય, ગમે તેવો રોગ હોય તે બધું ફક્ત રામનું નામ લેવાથી મટી જાય છે. પોતાની આ મુગ્ધ માન્યતા રોજ કેટલીય વાર વ્યક્ત કરે અને રામ નામનો જાપ તો અખંડ એને મુખે ચાલુ જ હોય.^{૧૩}

રંભાના સંસ્કારો બાળ મોહન ઉપર બહુ દબપણે પડ્યા અને નાનપણથી જ રામનામના ઔષધના એ હિમાયતી બન્યા. ગાંધીજીએ રામનામને જે મહત્વ આપ્યું છે. રામનામથી બધાં દુઃખ દુર થાય છે એમ વારંવાર ભારપૂર્વક ગાંધીજી કહેતા હતા. એની પાછળ આ એમની દાસી રંભાના સંસ્કાર હતા અને ગાંધીજીએ આ હકીકત પોતાની આત્મકથામાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે કહી છે. રંભાને મોહન ઉપર ખૂબ પ્રેમ હતો. તે સગી માતાથી પણ અધિક મોહનની કાળજી રાખતી. કોઈ બાળકને જરા પણ ચીડવે તો એને ખૂબ લાગી આવતું. બાળ મોહન પણ રંભાથી એવો ટેવાઈ ગયો હતો એને એની એવી માયા લાગી ગઈ હતી કે એ રંભામય બની ગયો હતો. બાળ મોહન સ્વભાવે ઘણો જ શાંત એક ખૂણામાં એને બેસાડે તો એ શાંતિથી બેસી રહે, રડે નહિ, કંકાસ નહિ, આ કારણથી બધાને એ રમાડવો ગમતો. મોહનને રમાડો તો રમે નહિ તો એને જ્યાં બેસાડ્યો હોય ત્યાં શાંતિથી બેસી રહે. આમ નાનપણથી એ બાળક આત્મરત હતો. આમ કરતાં મોહન ધીમે ધીમે મોટો થઈ ગયો.

૧.૩ મહાત્મા ગાંધીજીનો અભ્યાસ :

પાંચ વર્ષ પુરા થયે મોહનને પોરબંદરની ઘૂડી નિશાળે ભણાવા બેસાડ્યો હતો.^{૧૪} મહેતાજીને દીવાન સાહેબનું કહેણ આવ્યું એટલે નિશાળના છોકરાઓ લઈ મહેતાજી મોહનને લેવા આવ્યા. દીવાનનો દીકરો નિશાળે બેસે એ તો મોટો ઉત્સવનો દિવસ કહેવાય. છોકરાઓમાં પતાસા વહેંચવામાં આવ્યા. રંભાએ મોહનને શણગાર્યો, નવા નવા કપડા પહેરાવ્યા, નાનકડી રૂપાળી ઘોતી, શરીર ઉપર સ્વચ્છ અને મુલાયમ પહેરણ અને એની ઉપર મખમલની ડગલી,

^{૧૩} ગાંધીજી ‘ગાંધીજી એક અધ્યયન’ નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૬૫, પૃ. ૯

^{૧૪} જોષી અંબાલાલ નારણજી ‘ગાંધીજીના પ્રેરક પ્રસંગો’ ભાગ-૧, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૫

પગમાં નાનકડી મોજડી, કપાળમાં ચાંદલો કર્યો, ચોખા ચોડ્યા, માં ને પગે લાગી મોહન ભણવા ચાલ્યો. આગળ મહેતાજી મોહનની આંગળી પકડીને પાછળ નિશાળીયા હારબંધ ચાલ્યા જાય. મોટા વિદ્યાર્થીએ મોહનનાં પાટી પેન ઉચક્યા હતા. ઘરમાંથી નીકળતાં જ મહેતાજીએ સરસ્વતીમાંની સ્તુતિ ઉપાડી.

“સરસ્વતી સરસ્વતી તુ મોરી માં
પહેર પટોળાં મૈયર જા,
સૂતાં ઊઠી વિદ્યા દે, થાળ ભર્યો રાગ મોતીડે.”

પાછળ છોકરાઓ સ્તુતિ ઝીલતા આવે. મોહન કુતૂહલ અનુભવતો નિશાળે ગયો એ દિવસે ત્યાં બારાખડીનો પ્રથમ અક્ષર પડાવી મહેતાજીએ શુભ શરૂઆત કરી. નવા નિશાળીયાના માનમાં બધા વિદ્યાર્થીઓએ તે દિવસે છુટી મળી. એ જમાનામાં મહેતાજી છોકરાઓને પોતાને ઘેર ભણાવતા. રોજ સવાર પડે એટલે નોકરની જોડે દીવાન સાહેબના આ છોટા ચીરંજીવી નિશાળે આવે. શાંત ચીતે મહેતાજી જે કંઈ કહે તે સાંભળે, આંક ગોખાવે તે ગોખે, બારખડી ઘૂંટાવે તે ઘૂંટે, આમ ભણાતર ચાલવા માંડ્યું. એક વર્ષ પછી દીવાન સાહેબને પોરબંદર છોડવું પડ્યું. આમ પ્રાથમિક શિક્ષણનો એક તબક્કો પૂરો થયો.^{૧૫}

રાજકોટમાં મહેતાજીને ત્યાં નિશાળે શરમાળવૃત્તિ જબરી, સામો છોકરો બોલશે તો અથવા મશ્કરી કરશે તો એટલે ઓછું બોલતાં હતા. તેમનામાં નિયમિતતાના ગુણ હતા. એક આદર્શ વિદ્યાર્થી તરીકે મોહનને ૧ થી ૪ ગુજરાતી પહેલે નંબરે પસાર કરી. પ્રાથમિકમાંથી માધ્યમિક શિક્ષણ લેવા મોટી નિશાળમાં ગયા. ત્યાં શિક્ષક જુદા અને હવે છોકરાઓ મોહન કહીને બોલાવતા એક વર્ષ પસાર થયું. પિતાજીની તબિયત બગડી મોહન પથારી વશ પિતાની વિશેષ સેવા કરતા અને નિશાળે નિયમિત જતા હતા.^{૧૬} ગાંધી અક્ષરો પ્રત્યે બેદરકાર નાનપણથી જ ખરાબ અક્ષર. તેઓ માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવવા રાજકોટની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. મેટ્રીકની પરીક્ષા આપવા સોળ વિદ્યાર્થીઓએ ફોર્મ ભર્યા હતા. તેમાં દસ વિદ્યાર્થીઓ પાસ થયા. તેમાં આલ્ફ્રેડ

૧૫ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘મોહનમાંથી મહાત્મા’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૭૫, પૃ. ૯

૧૬ કુલકર્ણી સુમિત્રા ‘અણમોલ વિરાસત’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૨

હાઈસ્કૂલમાં મોહનદાસ પાંચમે નંબરે પાસ થયા. આમ, મોહનદાસ સત્તરમે વર્ષે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષા આસાનીથી પસાર કરે છે.^{૧૭}

એ જમાનામાં નાનપણથી જ વિવાહ થતા હતા. મોહન પાંચ વર્ષના હતા. ત્યાંરથી જ સગાઈની વાતો ચાલવા માંડી. બે વર્ષ સુધી માગા એક ચા બીજા બહાને નકાર્યા. ગોકળદાસ કાનજી વેપારીની ગાંધી કુટુંબ જોડે સારાસારી તેમના ચાર સંતાનોમાંથી એક કસ્તૂરબા ટિકરી. મોહનની સાત વર્ષે કસ્તૂરબા જોડે સગાઈ થઈ અને ચૌદમા વર્ષે લગ્ન થયા.^{૧૮} મોહનદાસે પ્રથમ પ્રયત્ને મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. માતા અને ભાઈએ વિચાર્યું કે મોહનને કોલેજનું શિક્ષણ આપીને ગ્રેજ્યુએટ તો બનાવવો જોઈએ. તો જ ભવિષ્યમાં તે બાપની દિવાનગીરી શોભાવી શકે. ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજ શિક્ષણને માટે વખણાતી હતી. તેના પ્રોફેસરો વિદ્વાન અને ખંતીલા હતા. મોહનદાસ ગાંધી તા. ૩૦-૧-૧૮૮૮ થી જૂન-૧૮૮૮ સુધી છ મહિના શામળદાસ કોલેજમાં રહેલા. એ સમય દરમિયાન કોલેજના નામાંકિત અધ્યાપક મણીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીના પરિચયમાં આવ્યા હતા. મોહનના પિતાના મિત્ર માવજી દવે રાજકોટ મળવા આવ્યા. તેમની સલાહ પિતા લેતા હતા. તેમને કહ્યું શામળદાસ કોલેજમાં ચાર વર્ષ બી.એ., અને બીજા બે વર્ષ વકીલ માટે થાય વિલાયતમાં બે વર્ષમાં તો બેરિસ્ટર થઈ પાછો આવી જશે અને દીવાનગીરી મળશે.^{૧૯}

મોહનદાસે વિલાયતમાં જવાનો નિર્ણય કર્યો રાજકોટ પોતાની હાઈસ્કૂલમાં મોહનદાસ વિલાયત જાય છે તે માટે શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓએ વિદાય ગોઠવી. લાંબા ભાષણો થયા મોહનદાસ રાજકોટથી મુંબઈ ગયા. ચોમાસામાં દરિયો તોફાની ચાર મહિના મુંબઈ રોકાયા. ઇ.સ. ૧૮૮૮ સપ્ટેમ્બરની ચોથી તારીખે મોહનદાસે મુંબઈ છોડ્યું.^{૨૦}

મોહનદાસની આ પહેલી સફર હતી. સાથી મુસાફરો બધા જમવાના ઓરડામાં ટેબલ ખુરશી પર ખાય પણ મોહનદાસ ત્યાં જતાં શરમાય સૌ દારૂ અને માંસ લહેરથી ઉડાવે. મોહનદાસ સાથેનું ભાતુ ખોલીને થોડું ઘણું ખાય ને પડ્યા રહે. તેમની સાથે સ્ટીમરમાં જૂનાગઢના મજમુદાર

૧૭ પાઠક રામનારાયણ ‘ગાંધીબાપુ’ ખંડ પહેલો, રતિલાલ મૂળશંકર અદાણી સર્વોદય મંદિર તરવડા (કાઠિયાવાડ), ૧૯૪૬, પૃ. ૫૪

૧૮ યોગેશ્વર ‘ગાંધી ગૌરવ’ નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૭૦, પૃ. ૪૧

૧૯ જોશી અંબેલાલ નારણજી ‘પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજી’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૩

૨૦ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ગાંધીબાપુ’ ખંડ પહેલો, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૯

નામના વકીલ હતા. તેમની સાથે ઓળખાણ થઈ.^{૨૧} વિલાયતમાં મોહનદાસ સાવ નવા - સવા હતા. કોઈકની સલાહ પ્રમાણે વિક્ટોરીયા હોટેલમાં ઉતર્યા. સાથે ભલામણના ચાર પત્રો લાવ્યા હતા. તેમાં એક દાક્તર પ્રાણજીવનદાસ મહેતા ઉપરનો હતો તેમને તારથી ખબર આપ્યા હતા અને દાક્તર મહેતાએ એક ગૃહસ્થ કુટુંબમાં ગાંધીજી માટે રહેવાની અને જમવાની સગવડ કરી તેમને માંસાહાર, શરાબ, પર સ્ત્રી સંગ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. ને એ પ્રતિજ્ઞાઓને તેઓ દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહ્યા.^{૨૨} વિલાયત એ ગાંધીજીને માટે એક મહાન પાઠશાળા બની. પોતાની શક્તિઓ અને મર્યાદાઓનો એમને પરિચય થયો. પોતે સ્વાવલંબી બની શક્યા. પોતાને બરાબર ઓળખી શક્યા. તેઓ વિશાળ દૃષ્ટિ કેળવી શક્યા. આત્મ સુધારણા કરતા થઈ ગયા. હિસાબ રાખતાં સાદાઈમાં આનંદ માણતા થયા અને નવા નવા અખતરાઓ કરવાની આવડત કેળવી.

મોહનદાસ વિલાયતમાં કેમ્બ્રીજ મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરે છે. બેરિસ્ટરની પરીક્ષા પસાર કરે છે ને કાયદાશાસ્ત્રી બની પહેલી આગબોટમાં હિન્દ આવવા રવાના થાય છે. મુંબઈથી રાજકોટ આવ્યા કસ્તૂરબા પતિને ત્રણ વર્ષે આવેલા જોઈ પેમાશ્રુ વહાવ્યાં.^{૨૩}

મુંબઈમાં ઓફિસ રાખી વકીલાત શરૂ કરી. મુંબઈનો ખર્ચો ભારે પડવા લાગ્યો. એક દિવસ એક દલાલ મુકદ્દમો લઈને આવ્યો. મુંબઈમાં ગાંધીજીનો આ પહેલવહેલો કેસ હતો તેઓ સુસજ્જ થઈને કોર્ટમાં ગયા. કોર્ટમાં પ્રવેશતાં જ એક જાતની અવ્યવસ્થા અનુભવી. એમનો કેસ નીકળ્યો તેમને મારાથી આ કેસ નહિ ચલાવાય બીજો વકીલ રોકો એમ દલાલને કહ્યું.^{૨૪} થોડા દિવસો વિત્યા ત્યાં એમને નસીબે પોરબંદરનો એક મુસ્લિમ એની જમીન બાબત એક ફરિયાદ નોંધાવવી હતી તે ગાંધીજી પાસે આવ્યો મુંબઈનો ખર્ચ હવે માથે પડવા લાગ્યો અને તેઓ રાજકોટ આવી ગયા.

૧.૪ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી :

પોરબંદરની એક મેમણ પેઢીનું કહેણ આવ્યું એનો દક્ષિણ આફ્રિકામાં મોટો વેપાર હતો. તેને અંગે એક મોટો મુકદ્દમો ચાલતો હતો એમાં એમણે ગોરા બેરિસ્ટર રોકેલ પણ એક હિન્દી વકીલની જરૂર હતી. જે ગોરાને મુકદ્દમો બરાબર સમજાવે. આથી એમણે ગાંધીજીને વિનંતી કરી. અને એ લોકોએ ગાંધીજીને બધી સગવડો કરી આપવા કહ્યું ગાંધીજી પુનઃ વતન છોડી આફ્રિકા

૨૧ ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ ‘આત્મકથા’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૨૦૦૩, પૃ. ૩૮
 ૨૨ જૈન યજ્ઞપાલ (સંપાદક) ‘ગાંધીજી કા વિદ્યાર્થી જીવન’ સસ્તા સાહિત્ય મંડલ નई दिल्ली, ૧૯૫૫, પૃ. ૨૮
 ૨૩ વ્યાસ ગોપાલપ્રસાદ ‘હમારે રાષ્ટ્રપિતા’ આત્મારામ ઇન્ડ સન્સ દિલ્લી, ૧૯૫૫, પૃ. ૧૧
 ૨૪ મહેતા ઉષા ‘ગાંધીજી’ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, ૧૯૮૭, પૃ. ૩

તરફ પ્રયાણ કરે છે.^{૨૫} અને નાતાલના ડરબનમાં અબ્દુલ્લા શેઠની પેઢી તરફથી ગાંધીજીનું સ્વાગત થયું. અબ્દુલ્લા શેઠના કેસનો ગાંધીજી અભ્યાસ કરે છે અને કેસની વિગતોથી જાણકાર થયા. અબ્દુલ્લા શેઠ ગાંધીજીને ત્યાંની અદાલતથી પરિચિત કરાવે છે. ગાંધીજી અદાલતમાં દાખલ થયા.^{૨૬} ત્યાંના ન્યાયાધીશે તેમને જોઈને કહ્યું પાઘડી ઉતારો.

ગાંધીજીને તો આ અપમાનજનક લાગ્યું. હિન્દના પહેરવેશનું અપમાન કરનાર આ કોણ ? તેમને હુકમ સ્વીકારવાનો ઈન્કાર કર્યો તેઓ પાછા વળી ગયા આ ગાંધીજીનો પહેલો સત્યાગ્રહ હતો.^{૨૭} તેમને વિલયાતમાં અપમાનનો બીજો અનુભવ થયો. ગાંધીજી કેસના કામે ડરબનથી પ્રિટોરિયા જવા નિકળ્યા. નવો દેશ રેલ્વેમાં પહેલા વર્ગના ડબાની ટિકિટ લઈને બેઠા. ત્યાં એક ગોરો આવી એમને જોઈ રહ્યો. ઉઠાડવાની હિંમત ન ચાલી. થોડીવારે બીજા બે અમલદારો આવીને ગાંધીજીને જોઈ ગયા. એ લોકોના મનમાં થયું આ કુલી પહેલા વર્ગમાં ક્યાંથી ઘૂસી ગયો. તેઓ હિન્દીઓને ‘કુલી’ અથવા ‘સામી’ કહીને ઉદ્બોધતા હતા.^{૨૮}

એક અમલદાર ગાંધીજી પાસે આવ્યો. એણે કહ્યું તમારે છેલ્લા ડબામાં જવાનું છે ગાંધીજી કહે પણ મારી પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ છે. ભલે રહી હું કહું છું તમારે છેલ્લા ડબામાં જવાનું છે. ગાંધીજી મક્કમતાથી જવાબ આપ્યો. હું છેક ડરબનથી આ ડબામાં બેઠો છું અને આ ડબામાં જ આગળ જવાનો છું ત્યાં તો સિપાઈ આવ્યો. ગાંધીજીને બાવડે ઝાલીને ખેંચ્યા. ઘડ્ઠો મારીને નીચે ઉતાર્યા એમનો સામાન ફેંકી દીધો. ગાંધીજી તો એમને એમ ઉભા રહ્યા.^{૨૯} સ્ટેશન માસ્તરે સાંઘાવાળા પાસે સામાન ઉપડાવીને ક્યાંક મૂકાવ્યો દક્ષિણ આફ્રિકાનો શિયાળો સખત હોય છે એ કડકડતી ઠંડીમાં ગાંધીજી આખી રાત હૂઠવાતા બેસી રહ્યા. તે રાતે ગાંધીજીને અનેક વિચારો આવ્યા એ વિચારોના બીજમાંથી સત્યાગ્રહનું મહાન વૃક્ષ થયું અને એણે આખા જગતને પોતાની શીતળ છાયામાં આવરી લીધું.^{૩૦} ગાંધીજીને જે કેસ લડવાનો હતો તે છ લાખ રૂપિયાનો કેસ હતો. ગાંધીજીએ જોયું કે બન્ને પક્ષો વકીલના ખર્ચામાં ગળાબૂડ ફૂલી ગયા છે. તેથી તેમને બંને પક્ષોને

૨૫ खन्ना चन्द्रलाल ‘राष्ट्रीय एकता के महान मार्गदर्शक’ अग्रवाल प्रकाशन अम्बाला, २००५, पृ. ३९

૨૬ દેસાઈ જીતેન્દ્ર ઠા. (અનુવાદક) ‘ગાંધી બાપુ’ નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૬૩, પૃ. ૨૯
૨૭ Pyarelal Op. Cit. P. 295

૨૮ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ક્રાંતિકારી ગાંધી’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, ભારત ઉદય મંડળ પોરબંદર, ૧૯૮૮, પૃ. ૬

૨૯ <http://www.sscnet.ucla.edu/southasia/History/Gandhi/Peter.html>

૩૦ પરુથી (ડૉ.) આર. કે. (સંપાદક) ‘આધુનિક ભારત’ (1905-1919) સમાજવાદ, રાષ્ટ્રવાદ और महात्मा गांधी, अर्जुन पब्लिशिंग हाउस नई दिल्ली, २००६, पृ. २४५

વિશ્વાસમાં લઇ કેસને કોર્ટમાંથી પાછા ખેંચી લવાદ સ્વીકારવા જણાયું. અને સમાધાન કરી અબ્દુલ્લા શેઠની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો.^{૩૧}

૧.૫ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ :

અબ્દુલ્લા શેઠની મજલિસમાં ગાંધીજી છાપુ વાંચતા હતા. એમાં હિન્દીઓને મળેલા રાજકીય હકો છીનવી લેવાની વાત કરી. આફ્રિકાની ધારાસભામાં હિન્દીઓને જે મતાધિકાર હતો તે રદ કરવા વિષે ખરડો આવવાનો હતો. એ ખરડો જો પસાર થાય તો આફ્રિકામાંથી હિન્દીઓનું નિકંદન નીકળે ગાંધીજી આ ખબર વાંચતા જ ચોંક્યા. એમના વિદાયના માનના મેળામાં આ ખરડાની ભયાનકતા ગાંધીજીએ લોકોને સમજાવી. અબ્દુલ્લા શેઠ વેપારી હતા. તેમણે કહ્યું અમે તમને આ કામ માટે રોકીએ પણ તમારી ફીનું પહેલાં નક્કી કરવું જોઈએ. ગાંધીજીને ઘરપત આપી કે કોમની સેવા કરવાના મારાથી પૈસા લેવાય નહિ. ફક્ત ગાડી ભાડું, ટપાલ ખર્ચ કે એવા પરચૂરણ કામ માટે પૈસા જોઈએ તેજ અને અબ્દુલ્લા શેઠના મકાનમાં જ સભા મળી. આ કાળા કાયદાની વિરુદ્ધ ગાંધીજીએ અરજી ઘડી.^{૩૨} દસ હજાર લોકોએ અરજીના મુસદ્દા પર સહીઓ કરી એની નકલો હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના નેતાઓને વાઈસરોયને હિન્દુસ્તાનમાં તથા વિલાયતના વર્તમાનપત્રોમાં મોકલી. હિન્દુસ્તાનમાં આ આંદોલનની બહુ સારી અસર પડી વિલાયત ખળભળી ઊઠ્યું. ગાંધીજીના નામથી તેઓ ભડકવા લાગ્યા આફ્રિકાનાં વર્તમાનપત્રોમાં પણ એ પ્રશ્નની સારી પેઠે ચર્ચા થઈ અને હિન્દીઓની લડતને પ્રોત્સાહન આપ્યું. છતાં ત્યાંની ગોરાઓની ધારાસભાએ આખરે કાળો કાયદો પસાર તો કર્યો જ.^{૩૩}

હિન્દી મતાધિકાર માટે અરજી તો કરી પણ એવડી મોટી સરકાર માત્ર અરજીને દાદ ન આપે લડત ચલાવવી હોય તો પૈસા અને માણસો જોઈએ એની વ્યવસ્થા માટે સંસ્થા જોઈએ. હિન્દુસ્તાનમાં હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ ૧૦ વર્ષ પહેલાં સ્થપાઈ હતી. કેટલાક લોકો કોંગ્રેસના નામથી ભડકતા હતા. છતાં ગાંધીજીએ એનું નામ નાતાલ હિંદી કોંગ્રેસ રાખ્યું. અને ઇ.સ. ૧૮૯૪ ના મે માસની ૨૨ મી તારીખે તેની સ્થાપના થઈ. ગાંધીજી તેના મંત્રી બન્યા. તેમને હિંદી બાળકોના

૩૧ મહેતા ચશવન્ત ‘ગાંધી જીવનગાથા’ ભાગ-૧, ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ, ૧૯૯૪, પૃ. ૧૦૫

૩૨ ગાંધીજી ‘અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ’ (સંક્ષેપકાર) દેસાઈ વનમાળા, નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૨૦૦૬, પૃ. ૨૨

૩૩ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ગાંધીબાપુ’ ખંડ પહેલો, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૫૨

શિક્ષણ માટે પણ એમણે ઝુંબેશ ઉપાડીને ત્યાંના વેપારીઓના સહકારથી હિન્દી બાળકોના યોગ્ય શિક્ષણ અંગે ઇન્ડિયન એજ્યુકેશન એસોસિએશન નામની સંસ્થા સ્થાપીને વાંચનની સગવડ તથા જ્ઞાનના પ્રચાર માટે પુસ્તકાલય નામની સંસ્થા સ્થાપી.^{૩૪}

એક દિવસ ગાંધીજી ઓફિસમાં બેઠા હતા. ત્યાં એક મદ્રાસી મજૂર લોહી-લુહાણ થયેલો રોતો રોતો બે હાથ જોડી સામે આવીને ઊભો. એનું નામ બાલાસુંદરમ્ હતું. તે એક મોટા જમીનદારને ત્યાં કામ કરતો હતો. આ જમીનદારે બાલાસુંદરમ્ને માર્યો હતો. ગાંધીજીએ તેને દાક્તર પાસે મોકલ્યો અને ગાંધીજીને બાલાસુંદરમ્નો મેજિસ્ટ્રેટ કેસ દાખલ કર્યો. ગાંધીજી બાલાસુંદરમ્ને એના માલિક પાસેથી હંમેશાને માટે છોડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.^{૩૫} શરૂઆતમાં ગોરાઓને ગરજ હતી એટલે કરારના પાંચ વરસ પછી મજૂરને સ્વતંત્ર કામ કરવાની છૂટ અપાઈ. આ કરારને અંગ્રેજીમાં એગ્રીમેન્ટ કહેવાયું. મજૂરોને એવું અઘરું નામ બોલતાં ન આવડે તેથી તેઓ ગિરમીટ કહેતા. આથી આ મજૂરો ગિરમીટિયા કહેવાયા. તેમણે કરકસર કરી થોડા પૈસા બચાવ્યા. તેમાંથી જમીન ખરીદે અને પોતાની સ્વતંત્ર ખેતી શરૂ કરે હિન્દીઓની વસાહત વધવા લાગી. તે જોઈને ગોરા વેપારીઓ અને જમીનદારો ચમક્યા. એમના મનમાં હતું કે હિન્દીઓ માત્ર મજૂરી કરશે.

અંગ્રેજ સરકારે ગિરમીટિયા મજૂરો ઉપર ૨૫ પાઉન્ડનો ભારે કર નાખવાનો વિચાર કર્યો, એ કરથી ગિરમીટિયાઓ આફ્રિકામાં સ્વતંત્ર રીતે જીંદગી ગુજારે એવી પરિસ્થિતિ અશક્ય બને તેમ હતી. આ વિષે હિન્દના વાઈસરોય જોડે વાટાઘાટ ચાલી એમાં નક્કી કર્યું કે ૨૫ પાઉન્ડ તો ભારે પડે માટે ૩ પાઉન્ડ કર આપવો અને તેમાંથી મોટી લડતના મૂળ નંખાયા.^{૩૬} ૧૮૯૬ થી ૧૯૧૪ સુધી વીસ વરસ સત્યાગ્રહની આ લડત ચાલી. તેમાં ૧૦ હજાર હિંદી ભાઈ બહેનોને જેલ ભોગવવી પડી. ગાંધીજીના જીવનનાં એ વીસ વરસ આકરી કસોટીનાં અને ખરી તપશ્ચર્યાનાં હતા. ત્રણ પાઉન્ડના કર સામેની લડતમાં કેટલાં વર્ષો વીતશે એની કશી કલ્પના ન હતી. દેશમાં કુટુંબ એકલું હતું. કસ્તૂરબા અને બાળકો તેમની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. હવે આફ્રિકામાં વધારે વખત રહેવાનું થયું.

૩૪ ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ 'આત્મકથા' પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૮

૩૫ Sheean Vincent 'Mahatma Gandhi' Publications Divisions Ministry of Information and Broadcasting Government of India, New Delhi, 1968, p. 37

૩૬ ઇન્ડિયન ઓપિનિયન, તા. ૧૬-૪-૧૯૧૦, પુ. ૮, અંક-૧૬, પૃ. ૨૩૭

એટલે તેમને તેડી લાવવા જોઈએ. આમ બધો વિચાર કરીને ગાંધીજીએ છ માસની રજા માંગી. આદમજી મિયાંખાનને ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં કોંગ્રેસનું કામ સંભાળ્યું.^{૩૭}

દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓને કેવા કષ્ટ અને અપમાન સહન કરવાં પડે છે તેની હકીકત રાજકર્તાઓને રજૂ કરવા ગાંધીજીએ તેની એક પુસ્તિકા તૈયાર કરી તેનું પૂંકુ લીલા રંગનું હતું તેથી એ ‘લીલા ચોપાનિયા’ તરીકે જાણીતી થઈ.^{૩૮} એ વખતે મુંબઈમાં પહેલી વહેલી મરકી આવી. મરકીનું નામ સાંભળતા લોકો ત્રાસી જતાં રાજકોટમાં મરકી ફેલાવાનો ભય હતો. લોકો ગામ છોડીને ભાગવા માંડ્યા. રાજ્યે આરોગ્ય સમિતિ નીમી તેમાં ગાંધીજીને પણ લીધા ગાંધીજીએ કહ્યું કે આપણો રસ્તા, મકાન વગેરેની ચોખ્ખાઈ ઉપર ભાર મૂકીએ છીએ પણ સૌથી વધારે સ્વચ્છતાની જરૂર આપણાં પાંચખાનાંઓમાં છે. સમિતિના સભ્યોએ ધનિક વર્ગની પાંચખાનાની મુલાકાત લીધી તે વધારે ગંદા જોવા મળ્યા પછી હરીજન નિવાસની આ પહેલી મુલાકાત પોતાના વાસમાં સુધરેલા માણસો આવે એ હરિજનો માટે નવાઈ ભરેલું હતું. એમના ઘર, ઓસરી બધુ મજાનું લીપેલું હતું. બે ચાર વાસણો હતા તે સ્વચ્છ ઊજળાં ચકચકિત હતા માત્ર કપડાં ગંદા હતા.^{૩૯}

દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલ ઉપર મુંબઈમાં સભા ભરવાનો ગાંધીજીનો વિચાર હતો જેથી તેઓ રાજકોટથી મુંબઈ ગયા. તે વખતના આગેવાનો ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, ન્યાયમૂર્તિ તૈયબજી, સર ફિરોઝશા મહેતા વગેરેને મળ્યા સભાનો દિવસ નક્કી થયો. ભાષણ વંચાતું. સર ફિરોઝશાહને તે ગમ્યું. ગાંધીજી મુંબઈથી પુના આવ્યા. લોકમાન્ય તિલક અને દેશભક્ત ગોખલેને મળ્યા.^{૪૦} આફ્રિકાના સવાલ વિશે ગાંધીજીને પૂનામાં સભા કરવી હતી પણ પૂનામાં બે પક્ષ એક લોકમાન્ય તિલક અને બીજો ગોખલેજીનો બંને પક્ષથી નિરાળા રામકૃષ્ણ ભાંડારકરને અધ્યક્ષ સ્થાને રાખી પૂનામાં સભા ભરી પૂનાથી ગાંધીજી મદ્રાસ ગયા. સભા કરી મદ્રાસમાં હિંદુપત્રના શ્રી સુબ્રહ્મણ્યમ તથા મદ્રાસ સ્ટાન્ડર્ડના અધિપતિ પરમેશ્વર પિલ્લેએ ગાંધીજીને ખૂબ મદદ કરી.^{૪૧} મદ્રાસથી કલકત્તા જુદો અનુભવ થયો. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ સહકાર ન આપ્યો અમૃતબજાર પત્રિકાની

૩૭ Sen Gupta Anupam 'Two Greats' (Gandhi and Teresa) Metro Publishing Company Ghaziabad (U.P.) 2001, P. 85

૩૮ ઠાકર (ડૉ.) ધીરુભાઈ ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ-૬, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અમદાવાદ, ૧૯૯૪, પૃ. ૨૨૩

૩૯ ગાંધી પ્રમુદાસ ‘જીવન પ્રમાત’ સસ્તા સાહિત્ય મંડલ નર્મ દિલ્લી, ૧૯૫૪, પૃ. ૩૧૪

૪૦ ગાંધીજી ‘ધર્મત્મા ગોખલે’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૫૦, પૃ. ૪૩

૪૧ મહેતા યશવંત પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૨૭

ઓફિસે અને બંગવાસી પત્રની ઓફિસે તંત્રીઓને વાત ધ્યાનમાં ન લીધી. ત્યાંથી સ્ટેટમેન અને ઇંગ્લીશમેન બંનેના તંત્રીને મળ્યા બંનેએ પ્રેમથી ગાંધીજીને અપનાવ્યા.^{૪૨} તેવામાં અણધાર્યો ડરબનથી તાર આવ્યો કે પાર્લામેન્ટ જાન્યુઆરીમાં મળશે ગાંધીજી પોતાનો પ્રવાસ ટૂંકાવીને રાજકોટ આવ્યા. અને કસ્તૂરબા તથા બંને દિકરાઓ હોશભેર આફ્રિકા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.^{૪૩} સગાસંબંધી સૌની ભાવભીની વિદાય લઈ સ્ટીમરમાં ડરબન જવા બેઠા. રાજકોટમાં તૈયાર થયેલા લીલા ચોપાનિયાએ નાતાલના ગોરાઓને ઉશ્કેરી મૂક્યા હતા. ડરબનમાં વિજળીવેગે સમાચાર ફેલાઈ ગયા કે ગાંધી બે સ્ટીમર ભરીને હિન્દીઓને લઈ આવે છે. એટલે તરત જ ગોરાઓની સભા બોલાવવામાં આવી અને તેમાં સણસણતા ભાષણ કર્યા. હિંદુસ્તાનમાં જઈને ગાંધીએ આપણને ગાળો દીધી છે. આખી દુનિયામાં એણે આપણને વગોવ્યા છે. નાતાલને એ હિંદીઓથી ભરી દેવા માંગે છે. ગાંધી આપણો દુશ્મન છે. કોઈપણ રીતે ગાંધીને ડરબન બંદરે પગ મૂકવા ન દેવો.^{૪૪}

મિ. લોટન અને ગાંધીજી રૂસ્તમજી શેઠના ઘરે ચાલીને જાય છે. રસ્તામાં ગોરાઓ ગાંધીજીને ઓળખી ગયા અને હૂમલો કરે છે. ડરબનના પોલીસ સુપ્રિટેન્ડન્ટ મિ. એલેક્ઝાન્ડરની પોલીસ ટુકડીના રક્ષણ હેઠળ ગાંધી રૂસ્તમજી શેઠના ઘરે સહીસલામત પહોંચી જાય છે.^{૪૫} ડરબનમાં ગાંધીજીએ એક સારા લતામાં સુંદર મકાન ભાડે રાખ્યું. મોટાભાગની વકીલાત તો ઘરમાં ચાલતી ઓફિસમાં અસીલ આવે તો સલાહ આપે. એવામાં રૂસ્તમજી શેઠની સખાવતથી ડરબનમાં નાનકડી ઇસ્પિતાલ ખોલી પોતે પરિચારક તરીકે કામ કર્યું.^{૪૬}

યુરોપમાં હોલેન્ડ નામનો દેશ છે. ત્યાંના વતનીઓ ડચ અથવા વલંદા કહેવામાં આવે છે. આફ્રિકામાં અંગ્રેજો પહેલાં ડચ લોકો આવ્યા. ત્યાં તેમને બોઅર કહેવામા આવતા. આફ્રિકા પર કબજો સ્થાપવા અંગ્રેજો અને બોઅરો વચ્ચે ત્રણ વરસ સુધી લડાઈ ચાલી. ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો કે અંગ્રેજોની રૈયત તરીકે તેમણે અંગ્રેજોની મદદ કરવી જોઈએ. એક ટુકડી ઊભી કરી અરજી કરી. એટલે સરકારે ગાંધીજીને મદદે આવવા વિનંતી કરી.^{૪૭} ગાંધીજીની ટૂકડીમાં ૧૧૦૦ સૈનિકો હતા.

૪૨ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ગાંધીબાપુ’ ખંડ પહેલો, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૭૮

૪૩ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘મોહનમાંથી મહાત્મા’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૧૪

૪૪ રાવ યૂ. આર. ‘એસે થે બાપૂ’ સૂચના ઔર પ્રસારણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર, નई दिल्ली, ૧૯૬૯, પૃ. ૮૫

૪૫ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ક્રાંતિકાર ગાંધી’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૮

૪૬ શાહ રોહિત ‘ગાંધી જીવનગાથા’ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ, ૧૯૯૪, પૃ. ૫

૪૭ <http://www.mkgandhi.org/articles/satyagrah:htm>

તેમાં ૪૦ ટૂકડીના નાયક ત્રણસો હિન્દીઓ બાકી બધા ગિરમીટિયા મજૂરો હતા. મિશનમાં ડોક્ટર બૂથ પણ ટૂકડીની સાથે હતા. યુદ્ધભૂમિ ઉપર ગાંધીજીની ટૂકડી એ જે પ્રેમ અને શૌર્ય દાખવ્યા એ સેવા બદલ ગાંધીજીને ‘કૈસરે હિંદ’નો ચંદ્રક અર્પણ કર્યો.^{૪૮}

‘નાતાલ હિંદી કોંગ્રેસ’ ધીમે ધીમે એક વગદાર સંસ્થા બની ગઈ. અને તેનું મજબૂત ટ્રસ્ટ કરવામાં આવ્યું. ઇ.સ. ૧૯૦૧માં કોંગ્રેસનું અધિવેશન કલકત્તામાં મળ્યું. તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલનો ઠરાવ લેવામાં આવ્યો.^{૪૯} ત્યાંની ધારાસભામાં એશિયાટીક એક્સ્ટ નામનો કાયદો રજૂ કરેલો. ગાંધીજીએ આ ખરડાને વાંચ્યો. તેઓએ વિચાર્યું કે જો એ કાયદો પસાર થાય તો હિન્દીઓના હક ઉપર તરાપ આવી જાય. ગાંધીજીએ એક એક કલમ સમજાવી લોકોને કાયદો ન પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.^{૫૦} પ્રતિકાર કરવા એક મંડળ નિમાયું. ગાંધીજી એના નેતા હતા. હિન્દીઓની મક્કમતા જોઈ, ગાંધીજીની ધરપકડ કરવામાં આવી. બે મહિનાની સાદી કેદની સજા થઈ. થોડા સમય પછી સમાધાનની વાત આવી. કાર્ટરાઈટ નામના જોહનિશબર્ગના અખબારન વેશે મધ્યસ્થી કરી સ્મટ્સે ગાંધીજીનો સુધારેલો ખરડો મંજૂર કર્યો.^{૫૧} થોડા સમય પછી ખરાબ સમાચાર આવ્યા કે સ્મટ્સે દગો દીધો. પેલો કાયદો રદ કરવાને બદલે મંજૂર કર્યો. ગાંધીજીએ બીજે દિવસે જ સત્યાગ્રહની હાંકલ કરી. ગાંધીજી તો સત્યાગ્રહને છેવટના ઉપાય તરીકે જ અજમાવવા માંગતા હતા. એક જંગી સભા મળી. જ્યાં પરવાના કઢાવવાનો નિર્ણય લીધો, તે જ સ્થળે બધાએ પરવાનાની હોળી કરી સત્યાગ્રહની શરૂઆત કરી.

લડત શરૂ થઈ તે પહેલાં સત્યાગ્રહી તરીકે સોરાબજી બેરિસ્ટરને પસંદ કર્યા. એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. સત્યાગ્રહનું જોર વધતાં ગાંધીજીની ધરપકડ કરી લડતનો સામનો કરવા સરકારે એક યુક્તિ શોધી પરવાના વિના જે આવે તેમને પાછા હિન્દુસ્તાન જ મોકલી આપતા.^{૫૨} ગાંધીજીએ જે આગબોટમાં એક સાચા સત્યાગ્રહી તરીકે નાયડુને તૈયાર કર્યા. તે

૪૮ Roy Rita (Editor) 'Every One's Gandhi' Gandhi Peace Foundation' New Delhi, 1997, P. 23

૪૯ Kaushik A. S. 'Great Freedom Fighters of India' Indian Publishers, Distributors Delhi, 2007, P. 146

૫૦ Golden Number of 'Indian Opinion' Souvenir of the Passive Resistance Movement in South Africa, 1906-1914, P. 14

૫૧ <http://www.ancorg.za/ancdocs/history/people/gandhi/1-4htm/>

૫૨ Nanda B. R. 'Gandhi' Publications Division Ministry of Information and Broadcasting Government of India, New Delhi. 1972, P. 21

આગબોટમાં ગયા. અને લોકોની હિંમત ટકાવી. સરકાર હારી, દેશ નિકાલ કરવાની પ્રથા બંધ કરી ગાંધીજીનો વિજય થયો. સરકારે હવે ગાંધીજીને કનડવાનું નક્કી કર્યું ત્રીજીવાર ગિરફતાર કરી ત્રણ માસની સજા કરી.^{૫૩} ગાંધીજી માટે ગિરમીટિયાનો પ્રશ્ન બહુ મૂંઝવનારો હતો. એમનું સમાજમાં કોઈ સ્થાન ન હતું. ગાંધીજી એમના માટે કંઈક સહકારી યોજના ઘડવા માગતા હતા. એવામાં એમને કેલનબેક નામના એક સહૃદયી અને સારા ધનિક ગૃહસ્થ મળ્યા. એમણે જોહાનિસબર્ગથી થોડે દૂર અગિયારસો એકર જમીન ખરીદી ગાંધીજીને અર્પણ કરી.^{૫૪} ગોખલેએ આફ્રિકાવાસીઓની હકીકત જાણી સ્મટ્સને મળ્યા. સ્મટ્સે કાયદો કાઢી નાખવાનું ગોખલેને વચન આપ્યું. સ્મટ્સે પાછો વચન ભંગ કર્યો આપેલું વચન ન પાળ્યું. કાયદો રદ ન કર્યો. તેથી ગાંધીજી મોટી લડત માટે તૈયાર થયા.^{૫૫} પહેલાં મદ્રાસી બહેનોની અગિયાર જણની ટૂકડી તૈયાર કરી એમાં કસ્તૂરબા હતા. વૈષ્ણવજનનું ભજન ગાઈ ગાંધીજીના આશીર્વાદ લઈ સત્યાગ્રહીઓએ કૂચ કરી. સરકારે ઘરપકડ કરી. હિન્દમાં ઠેર ઠેર સભાઓ મળી. કસ્તૂરબાએ જેલમાં ગાંધીજીની સૂચનાનુસાર માંગણી કરી એ માંગણી ન સ્વીકારાતાં કસ્તૂરબાએ જેલમાં ઉપવાસ આદર્યો. આખરે સરકારને એમની માંગણી સ્વીકારી.^{૫૬}

એવામાં ખાણના મજૂરો હડતાળ ઉપર ઊતર્યા ગોરા માલિકો મજૂરોને ત્રાસ આપતા. તેમનું વર્તન હેવાનિયત ભર્યું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કોલસાની ખાણમાં હિન્દી મજૂરો કામ કરતા તેમને સરકારને ત્રણ પાઉન્ડનો કર આપવો પડતો. તેની સામે ન્યુકેસલ નાતાલમાં કોલસાની ખાણોનું મથક છે ત્યાં થાણું સ્થાપી મજૂરોએ તા. ૧૬-૧૦-૧૯૧૩ના રોજ હડતાલ પાડી. ગાંધીજીએ તેમને સત્યાગ્રહમાં દાખલ થવા માટે જણાવ્યું. ગાંધીજીની મજૂરોની ફોજ માટે સરકારે જુદી જ તરકીબ અપનાવી ખાણના માલિકોને જ જેલર બનાવ્યા ને મજૂરોએ જે ખાણમાં કામ કરવાની ના પાડી. ત્યાં કામ કરવાની એમને કેદીઓ તરીકે ફરજ પાડવામાં આવી.

એના પ્રત્યાઘાતો હિન્દમાં અને વિલાયતમાં થયા. શ્રી ગોખલેએ વાઈસરોય, વિલાયતની સરકાર, હિન્દની રાષ્ટ્રીય મહાસભા બધાને હચમચાવી મૂક્યા. ગોખલેએ હિન્દથી દીનબંધુ

૫૩ ગાંધીજી ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ (પ્રકાશક) દેસાઈ જિતેન્દ્ર ઠાકોરભાઈ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૨૦૦૪, પૃ. ૨૨૯

૫૪ ગાંધી પ્રભુદાસ છગનલાલ ‘જીવનનું પરોઢ’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૪૮, પૃ. ૫૪૮

૫૫ ઇન્ડિયન ઓપિનિઅન તા. ૫-૧૧-૧૯૧૩, પુસ્તક-૧૧, અંક-૪૫, પૃ. ૪૪૧

૫૬ પટેલ રાવજીભાઈ મણિભાઈ ‘ગાંધીજીની સાધના’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૩૯, પૃ. ૨૪૦

એન્ડ્રુઝને ગાંધીજીની મદદે આફ્રિકા મોકલ્યા.^{૫૭} એન્ડ્રુઝ ગાંધીજીને મળ્યા અને મજૂરો સાથે સત્યાગ્રહી તરીકે જોડાઈ ગયા. એવામાં ગોરા કામદારોએ રેલ્વેમાં હડતાલ પાડી ગાંધીજીને તેમાં જોડાઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો. સાથે કહેણ મોકલ્યું મિ. સ્મટ્સને મ્હાત કરવાનો મોકો ન જવા દેવાનું જણાવ્યું. પણ ગાંધીજી દુશ્મનને ભીડમાં પરેશાન કરવા માનતા ન હતા. એ નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો.^{૫૮} આખરે ગાંધીજી સ્મટ્સને મળવા ગયા અને ગાંધીજીના કહેવા મુજબ ખરડો તૈયાર કર્યો. અને તાબડતોબ કરાર પર સહીઓ લઈ. ગાંધીજીના બધા મુદ્દા સ્વીકારાયા. ત્રણ પાઉન્ડનો કર નાબૂદ થયો. પરવાનાની પ્રથા નાબૂદ થઈ. હિન્દુ મુસ્લિમ વિધિ પ્રમાણેના વિવાહને કાયદેસર ગણ્યા આમ ગાંધીજીનો સંપૂર્ણ વિજય થયો.^{૫૯}

ગાંધીજીનું દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ પૂરૂ થયું એમણે હિન્દ જવાની તૈયારી કરી ઠેર ઠેરથી માનપત્રો મળ્યા. હજારોની સંખ્યામાં વિરાટ સભાઓ મળી. આફ્રિકામાં ગાંધીજીએ જીંદગીના પચીસ વર્ષો ગાળી એ ભૂમિને પોતાની તપોભૂમિ બનાવી હતી. ત્યાં એક વકીલ તરીકે ગયાને ત્યાંથી એક સંત તરીકે, એક પૂણ્યશાળી આત્મા તરીકે, એક સિદ્ધ પુરુષ તરીકે, સફળ સત્યાગ્રહના પ્રણેતા તરીકે, બ્રહ્મચર્ય, સાદાઈ, શરીરશ્રમ, પ્રેમ, સત્ય અને અહિંસાએ બધાના મૂર્તિમંત પ્રતીક તરીકે તેઓ હિન્દ પાછા આવ્યા.

એ હિન્દીઓ માટે લડ્યા, જુલુને હબસીઓની સેવા કરી, ગોરાઓનો પ્રેમ મેળવ્યો. સર્વધર્મ સમભાવની જવલંત પરંપરા રજૂ કરી તેમજ શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને પ્રેમથી આખું આફ્રિકા તેઓ સર કરી શક્યા હતા. આ પચીસ વર્ષો ગાંધીજીના સેવાપરાયણ ત્યાગી અને નિઃસ્પૃહી જીવનમાં ઉત્તમોત્તમ ગણી શકાય.^{૬૦}

૧.૬ ગાંધીજીનું ભારતમાં આગમન :

આફ્રિકાથી વિજય મેળવીને, આફ્રિકાની તુમાખી ગોરી સરકારને નમાવીને ગાંધીજી કસ્તૂરબા જોડે હિન્દમાં આવતા હતા. ગાંધીજીની નામના ચારેકોર ફેલાઈ ગઈ હતી. ગાંધીજીએ સેવા પ્રેમ અને સહિષ્ણુતાથી હિન્દીઓનું માથું પરદેશમાં ઊંચું રાખ્યું હતું. હિન્દીઓમાં પણ

૫૭ ગાંધીજી ‘ધર્માત્મા ગોખલે’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૭

૫૮ નવજીવન તા. ૧-૧૧-૧૯૨૫, પુસ્તક-૭, અંક-૯, પૃ. ૬૫

૫૯ Reddy E. S. and Gandhi Gopal Krishna (Edited by) 'Gandhi and South Africa' (1914-1948) Navajivan Publishing House Ahmedabad, 1993, P. 24

૬૦ જોશી અંબેલાલ નારણજી ‘પ્રાતઃ સ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજી’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૩૬

તાકાતને શક્તિ છે, નિષ્ઠા છે એ જગતને પૂરવાર કરી બતાવ્યું હતું. ગાંધીજી હિંદ આવે છે એની ખબર મળતાં ગાંધીજીના ગુણોથી મુગ્ધ શ્રી ગોખલેએ એમના સ્વાગતની ભવ્ય તૈયારીઓ કરવા માંડી જે સ્ટીમરમાં ગાંધીજી આવવાના હતા. ત્યાં એમના સ્વાગતાર્થે હજારો માણસો બંદરે જમા થયા હતા.^{૬૧}

ગાંધીજી મુંબઈને કિનારે ઊતર્યા ત્યારે તેમણે કાઠિયાવાડનો અસલી પોશાક પહેર્યો હતો. ગોખલે દોડીને એમને હેતુપૂર્વક ભેટ્યા. અને પોતાને ત્યાં આવવાનું કહ્યું વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ ગાંધીજીની મુલાકાત માટે દોડી આવ્યા. ગાંધીજીની મુલાકાત લેવા સૌથી પહેલો એક પારસી ખબરપત્રી આવ્યો. પેલાએ ગાંધીજીને અંગ્રેજીમાં પૂછ્યું ગાંધીજીનો સ્વભાષાપ્રેમ પરદેશમાં આટલાં વર્ષ રહ્યા છતાં હિન્દવાસીઓ કરતાં વિશેષ જાગૃત હતો.^{૬૨} એમણે પેલા અખબારના પ્રતિનિધિને ગુજરાતીમાં ઠપકો આપતાં કહ્યું, ભાઈ તમે હિન્દી છો, હું પણ હિન્દી છું, તમારી માતૃભાષા ગુજરાતી છે, મારી પણ ગુજરાતી છે, તો પછી તમે મને અંગ્રેજીમાં કેમ સવાલો પૂછો છો. તમે શું ધારો છો કે હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યો એટલે મારી માતૃભાષા ભૂલી ગયો ? અથવા એવું તો માનતા નથી ને મારા જેવા બેરિસ્ટર સામે અંગ્રેજીમાં વાત કરવી જ શોભે ખબરપત્રી શરમાયો. ગાંધીજીએ પહેલી મુલાકાત વખતે જ આમ રાષ્ટ્રીયતા જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બીજે દિવસે વર્તમાનપત્રમાં આ મુલાકાત વખતના શબ્દો ખૂબ મોટે અક્ષરે આવ્યા. બીજા દિવસથી ગાંધીજીના માટે સત્કાર સમારંભો શરૂ થયા.

ગાંધીજી પહેલા મેળાવડામાં ગયા. મુંબઈની જનતા ઉમટી હતી. બધા અંગ્રેજી ઢબનો પોશાક પહેરીને બેઠા હતા. ગાંધીજી અને કસ્તૂરબા વખતસર આવ્યા. ગાંધીજી હિન્દી પોશાક પહેરીને બેઠા ગાંધીજીની તારીફ થઈ. વક્તા ગુજરાતી હોય શ્રોતા ગુજરાતી સમજતા છતાં ભાષણો બધાં અંગ્રેજીમાં થયા. એમને માનપત્ર પણ અંગ્રેજીમાં અપાયું.^{૬૩} ગાંધીજી જવાબ આપવા ઊઠ્યા. એમણે ગુજરાતીમાં બોલવાનું શરૂ કર્યું. માનને લાયકતો દક્ષિણ આફ્રિકાના પોતાના સહકાર્યકતાઓ છે. ગિરમીટિયા મજૂરો છે, ફિનીક્સના આશ્રમવાસીઓ છે, અને પછી અંગ્રેજીમાં સભાનો વ્યવહાર ચલાવવા બદલ સભાના સંચાલકોને તેમણે ઠપકો આપ્યો. પરદેશીભાષાએ

૬૧ Gupta V. P. & Gupta Mohini 'A Dictionary of FREEDOM FIGHTERS' Radha Publications New Delhi, 1999, P. 62

૬૨ બિડલા ઘનશ્યામદાસ 'બાપૂ' સસ્તા સાહિત્ય મંડલ નર્મ દિલ્લી, ૧૯૪૮, પૃ. ૫

૬૩ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ 'ક્રાંતિકારી ગાંધી' પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૫

આપણી ગુલામીનું ચિન્હ છે એમ કહ્યું ને પોતાને સાચું લાગે તે કહેવા બદલ એમણે લોકોની ક્ષમા માગી.

બીજે દિવસે મુંબઈના ગવર્નરનું તેડું આવ્યું ગાંધીજી ગયા. ગવર્નરે ગાંધીજી પાસે વચન માંગ્યું કે સરકારને લગતું કાંઈ કામ હોય તો ગવર્નરને મળવું અને પોતાનાં દ્વાર ગાંધીજીને માટે હરહંમેશા ઉઘાડા છે. ગોખલે ગાંધીજીને પૂના લઈ ગયા. પૂના તો ગોખલેનું ગામ એટલે પૂનામાં ગાંધીજીનો સન્માન સમારંભ રાખ્યો.^{૬૪} ગાંધીજીની ઈચ્છા ગોખલેએ શરૂ કરેલા હિન્દ સેવક સમાજમાં જોડાવાની હતી. એ સમાજમાં ચોવીસે કલાક સમાજ સેવાને દેશ સેવા પાછળ જિંદગી ખર્ચનારા ત્યાગીઓ હતા. ગોખલેએ પોતાના સાથીઓ સમક્ષ ગાંધીજીએ એમાં સભ્યપદે દાખલ થવા વિષે ચર્ચા કરી. પરંતુ સભાસદો ગાંધીજીને ઉદ્દામવિચારસરણી, સરકાર સાથે બાથ ભીડવાની તૈયારી એ બધું ગમ્યું નહિ. એ બધા રૂઢીચુસ્તો સરકારને વફાદાર રહી સરકારને અળખામણા થયા વિના દેશ સેવા કરવા માગતા હતા. આ વાત એમને ગાંધીજીને કરી ગાંધીજીએ કહ્યું આમ પહેલેથી યોજવટ થઈ તે ઘણું ઉત્તમ થયું.

ગાંધીજીએ ગોખલેને કહ્યું મારો વિચાર ફિનિક્સ આશ્રમ જેવો આશ્રમ ગુજરાતમાં કોઈ સ્થળે સ્થાપવાનો છે. ગોખલેએ એમને પ્રોત્સાહન આપ્યું. આશ્રમનો બધો ખર્ચ ઉપાડી લેવાની પોતાની તૈયારી બતાવી. ગોખલેએ ગાંધીજી પાસે બીજા બે વચન લીધાં. એક તો એક વર્ષ સુધી હિન્દમાં ફરી હિન્દની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો અને બીજું એક વર્ષ સુધી રાજકીય ભાષણ ન કરવું ને લડત ઉપાડવી નહીં.^{૬૫} આ વચનથી ગોખલેને પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ કે ગાંધીજી હવે લડત નહિ ઉપાડે અને એક વર્ષ દરમિયાન હિંદમાં ફરી હિન્દની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરશે એટલે એમને ખાતરી થશે કે હિન્દમાં લડત ઉપાડાય એવી પરિસ્થિતિ નથી.

ગાંધીજીએ વચન આપ્યું ને રાજકોટ તરફ રવાના થયા. રાજકોટ જતાં વચ્ચે અમદાવાદમાં કેટલાક નેતાઓ એમને મળ્યા અને અમદાવાદની મહેમાનગીરી સ્વીકારવાનો ભાવભીનો આગ્રહ કર્યો. ગાંધીજીએ રાજકોટથી પાછા વળતાં અમદાવાદ આવવા જણાવ્યું.^{૬૬} વચ્ચે વીરમગામની લાઈનદોરીની સત્રામણી બહુ જબરી હતી. ગાંધીજીને પણ એના ભોગ થવું પડ્યું. કાઠિયાવાડનાં

૬૪ ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ ‘આત્મકથા’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૪૫

૬૫ ગુપ્ત વિશ્વ પ્રકાશ, ગુપ્ત મોહિની ‘મહાત્મા ગાંધીજી’ વ્યક્તિત્વ વિચાર, રાધા પબ્લીકેશન નર્ડ દિલ્હી, ૨૦૦૬, પૃ. ૧૮

૬૬ Bhola P. L. 'Twenty Great Indians' Prashant Paper Backs Delhi, 1992, P. 55

દેશી રાજ્યો અને મુંબઈ ઇલાકા વચ્ચે જકાતની લાઈનદોરી હતી. કાઠિયાવાડ તરફથી આવતી ગાડી વીરમગામ જંકશનમાં દાખલ થાય તેવો જ ઉતારુઓના મનમાં ફડકો પડતો. ગાડીમાંથી ઉતરતાં જ દરેકનો સામાન પોલીસો જેમ આવે તેમ ફેકતાં કપડાં લતા, ચીજવસ્તુ એટલું જ નહીં પણ સ્ત્રીઓના પહેરેલ દાગીનાની જડતી લેવામાં આવતી. આ ત્રાસ અસહ્ય હતો. તેની સામે મોતીલાલ દરજી જેવા જાગૃત લોકસેવક અને કેટલાક જૂવાનો આ અન્યાય સામે લડી જેવા તૈયાર હતા. પરંતુ તેમને સેનાપતિની જરૂર હતી. ગાંધીજીના આગમનના સમાચાર મળતાં મોતીલાલ દરજી પોતાની ટૂંકડી સાથે મળવા પહોંચી ગયા. ગાંધીજીને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશતાં જ એક સત્યનિષ્ઠ સેવક મળ્યો. ગાંધીજીએ સીધો સવાલ પૂછ્યો. તમે જેલ જવા તૈયાર છો ? મોતીલાલએ દઢતાથી જવાબ આપ્યો અમે જરૂર જેલમાં જશું પણ તમારે અમારી સરદારી લેવી પડશે. કાઠિયાવાડી તરીકે તમારી ઉપર અમારો પહેલો હક છે.^{૬૭}

ઈ.સ. ૧૯૧૫ ના જાન્યુઆરીની સત્તરમી તારીખે ગાંધીજી રાજકોટ આવ્યા. દેશભક્ત ગોખલેજી જેવા મહાન નેતાએ જેને વીરોમાં મહાવીર અને પુરુષોમાં પુરુષોત્તમ કહ્યા એવા રાજકોટના પનોતા પુત્રના દર્શન માટે માનવ મહેરામણ ઊમટ્યો હતો. પોતાના વચન પ્રમાણે દેશનું પર્યટન આરંભ્યું સૌરાષ્ટ્રમાં ફરવા નીકળ્યા. થોડા સમય પછી ગાંધીજીને મુંબઈના ગવર્નરને મળવાનું થયું ત્યારે લાઈન દોરીની વાત યાદ કરી વાઈસરોયને ફરિયાદ કરી. વાઈસરોય કહે આ વસ્તુની મને કશી ખબર જ નથી. વાઈસરોયને ટેલિફોન કરી વીરમગામનાં કાગળિયા મંગાવ્યા અને થોડા વખતમાં જ લાઈનદોરી કાઢી નખાવી. વીરમગામની લાઈન દોરી નાબૂદ થઈ એ હિંદમાં સત્યાગ્રહની પહેલી જીત ગણાય, ગાંધીજી અમદાવાદ ગયા.^{૬૮}

ગાંધીજી અમદાવાદથી સીધા શાન્તિનિકેતન ગયા ગાંધીજીના ફિનિક્સના આશ્રમવાસીઓ બધા ત્યાં હતા. ગુરૂદેવે શાન્તિનિકેતન વાસીઓની સભા બોલાવી. ગાંધીજીની ભાવભરી પ્રશંસા કરી ગાંધીજી તો આશ્રમમાં લાંબો સમય રહેવાના હતા. એમણે તો પોતાના પ્રયોગો આદરવા માંડ્યા. આશ્રમવાસીઓને હાથે રસોઈ કરવાનું, કપડા ધોવાનું, વાસણ માંજવાનું વગેરે કામ કહ્યું તે પોતે જ રસોઈ કરવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થીઓને તો આ નવા અખતરા ખૂબ

૬૭ શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર અને પ્રવિણચંદ્ર ચીમનલાલ (સંપાદકો) ‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ ગ્રંથ-૯ આઝાદી પહેલા અને પછી, (ઈ.સ. ૧૯૧૫ થી ઈ.સ. ૧૯૬૦) ભોજે અધ્યાયન, સંશોધન વિદ્યાલયન અમદાવાદ, ૧૯૮૭, પૃ. ૨૮
૬૮ જોશી અંબેલાલ નારણજી ‘ગાંધીજીના પ્રેરક પ્રસંગો’ ભાગ-૧, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૭૨

ગમ્યા. એન્ડ્રુઝ તો ગાંધીજીની પડખે જ હતા. કાકાસાહેબ પણ એમાં માનતા હતા. તરત બધા રસોઈઆઓને રજા આપવામાં આવીને શાન્તિનિકેતનનો આશ્રમ સ્થાપલંબી બન્યો. ગાંધીજીનો એ પ્રયોગ શાન્તિનિકેતનમાં ચાલ્યો રવિન્દ્રનાથ ટાગોર તો કહે એમાં જ સ્વરાજ્યની ચાવી રહેલી છે.^{૬૯}

ગાંધીજીને બ્રહ્મદેશથી આમંત્રણ આવ્યું ને એ બ્રહ્મદેશ પહોંચ્યા. ત્યાંનું ભાવભીનું સ્વાગત સ્વીકારી બાપુ પાછા શાન્તિનિકેતન આવ્યા. ત્યાં પૂનાથી શ્રી ગોખલેના મૃત્યુના દુઃખદ સમાચાર આવ્યા. ગાંધીજી હરદ્વારમાં કુંભમેળો ભરાવાનો હતો. ત્યાં પોતાના ફિનિક્સ આશ્રમવાળાઓની ટૂંકડી લઈને સેવાનું કાર્ય કરવા નક્કી કર્યું. હરદ્વાર પહોંચ્યા ત્યાં ગાંધીજી અને એમના સાથીઓ માટે તંબૂઓ તાણ્યા હતા. ગાંધીજી અને તેમની મંડળીએ દક્ષિણ આફ્રિકાના પોતાના અનુભવોને લીધે ભંગીનું કામ લીધું અને ખંતથી એ કામ કરવા માંડ્યું.^{૭૦} ગાંધીજી કલકત્તા ગયા. ત્યાં એમનો સન્માનપૂર્વક સત્કાર થયો. એમણે ત્યાં જાહેરસભામાં, ક્રાંતિવાદીઓના ધૂપા મંડળો તથા બૌદ્ધપ્રવૃત્તિ એ હિતાવહ નથી એમ બંગાળના નવજુવાનોને બહુ આકરા શબ્દોમાં કહ્યું.

ત્યાંથી ગાંધીજી મદ્રાસ ગયા. મદ્રાસમાં પણ અનેક મંડળોએ એમને માટે સન્માન સમારંભ યોજ્યો. મદ્રાસના વકીલ મંડળે એમને માટે યોજેલા ભોજન સમારંભમાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે બ્રિટિશ રાજ્યની સામે ક્રાંતિ કરવાનો આપણો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. મદ્રાસની જાહેરસભામાં હિંદીઓ અંગ્રેજી સંસ્કારો અપનાવતા હતા. અંગ્રેજી રીતભાત પોતાના સમાજજીવનમાં દાખલ કરતા હતા. તેને વિષે પણ સખત શબ્દોમાં ટકોર કરી ને કહ્યું બ્રિટીશ રાજ્યને આપણે ચલાવી લઈએ છીએ. તેનો અર્થ એવો નથી કે આપણે એ લોકોના સંસ્કારો, રીતભાત વગેરે અપનાવી આપણે ગુલામીનો બોજ વધારવો.^{૭૧} મલાવરમમાં એમણે સ્પેશીની હિમાયત કરી આપણા સામાજિક કુરિયાતો દૂર કરવા લોકોને કટિબદ્ધ થવા કહ્યું. અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુ ધર્મનું મોટામાં મોટું કલંક છે એમ જણાવ્યું હતું. આ રીતે સ્પેશી, અર્હિસા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, હિન્દુ મુસ્લિમ એકતા વગેરે અનેક બાબતો પર વિવિધ વ્યાખ્યાનો આપી ગાંધીજીએ આમ જનતાને જાગૃત કરીને

૬૯ શાહ નવલભાઈ ‘બાપુ’ નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૬૯, પૃ. ૨૨

૭૦ પરીખ નરહરિ (સંપાદક) મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુસ્તક પાંચમું, નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૫૧, પૃ. ૨૪૨

૭૧ ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ-૧૩ (જાન્યુઆરી ૧૯૧૫ - ઓક્ટોબર ૧૯૧૭) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૬૯ પૃ. ૬૦

આપણા પ્રશ્નને જોવાની એક નવી દૃષ્ટિ આપી. દરેક ઠેકાણે ગાંધીજીના વ્યાખ્યાનમાં એક ધૃવપદ તો હતું જ અને તે એ કે બ્રિટિશ રાજ્યની સામે બળવો કરવાની આપણી ધાર્મિક ફરજ છે.

ગાંધીજી ઓરિસ્સા ગયા ત્યાં એમણે ગરીબાઈ જોઈ ભૂખમરાનું નગ્ન સ્વરૂપ જોયું એમનું હૃદય રડી ઊઠ્યું.^{૭૨} આખું વર્ષ હિન્દના દરેક ભાગમાં રખડી તેઓ હિન્દની સર્વદેશીય પરિસ્થિતિથી વાકેફ થયા. સ્વ. ગોખલેને આપેલા વચનની અવધી પૂરી થઈ. એટલે એમણે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં આશ્રમ માટે જગ્યા શોધવા માંડી. પહેલાં તો કોચરબ પાલડી પાસે એક મકાન ભાડે રાખ્યું. શાન્તિનિકેતનમાં રહેતા પોતાના આશ્રમવાસીઓને અહીં બોલાવ્યા ને આશ્રમની સ્થાપના કરી. ગાંધીજીએ નવા માણસો જે ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને માનતા હોય તેમને પણ આશ્રમમાં આવવા નિમંત્ર્યા. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ, સર્વધર્મ સમભાવ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ બ્રહ્મચર્ય એ બધા નિયમો તથા જાત મહેનત, શરીરશ્રમ એ બધા નિયમો પણ સાથે -સાથે આશ્રમવાસીઓને પાળવાના હતા.^{૭૩}

એ દરમિયાન ગાંધીજીના આ નવા પ્રયોગથી ઘણા માણસો આકર્ષાયા હતા. હિન્દના રાજકીય જીવનમાં એક નવો પલટો આવ્યો છે એમ બધાને લાગતું હતું. અમદાવાદમાં આ સમયે ગાંધીજીના આદર્શોથી જે માણસો આકર્ષાયા હતા. તેમાં મહાદેવ દેસાઈ અને શ્રી નરહરિ પરીખ ખાસ અગત્યના કહી શકાય. બંને યુવાન ઉત્સાહી, સેવાપરાયણ અને આદર્શ વકીલો હતા. ગાંધીજીના ચારિત્ર્યે, જવલંત દેશાભિમાને બંનેને આકર્ષ્યા અને જોતજોતામાં તેઓ ગાંધીમય બની ગયા મહાદેવભાઈ એ ગાંધીજીના રહસ્યમંત્રી તરીકે ગાંધીજીની, હિન્દની અને માનવજાતની જે મૂક સેવા કરી છે તે કેમ વિસારી શકાય.^{૭૪}

૧.૭ ચંપારણના સત્યાગ્રહમાં ગાંધીજી :

હિમાલયની તળેટીમાં ચંપારણ નામનો સુંદર અને પવિત્ર પ્રદેશ આવેલો છે. ચંપારણની જમીન ફળદ્રુપ છે આ જમીનમાં ગળીનું વાવેતર થતું અને પાક ખૂબ ઊતરતો એ જમીનમાં ગોરા માલિકો ખેડૂતો પાસે ફરજિયાત ગળીનું વાવેતર કરાવતા. ગળીને હિંદી ભાષામાં નીલી કહે છે જેથી એ ગોરા માલિકોને નીલવર એવું નામ આપેલું. બિહારના દૂરના ખૂણામાં રહેલા રાજકુમાર શુકલ

૭૨ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘મોહનમાંથી મહાત્મા’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૩૬

૭૩ હરિ વિયોગી ‘ગાંધીજી ઔર ઉનકે સપને’ સસ્તા સાહિત્ય મંડલ ન્યુ દિલ્લી, ૧૯૬૫, પૃ. ૧૩

૭૪ જોશી અંબેલાલ નારણજી ‘ગાંધીજીના પ્રેરક પ્રસંગો’ ભાગ-૧, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૭૬

નામના એક પરગજુ ખેડૂત ગાંધીજી પાસે આવી પોતાની દુઃખ દર્દની કથા કહી. ચંપારણના ખેડૂતોની સ્થિતિ ગુલામ જેવી હતી. તેમની ઉપર નીલવરોનો ભારે જુલમ હતો. રાજકુમાર નામના ખેડૂત લખનૌ કોંગ્રેસમાં ગાંધીજીને મળી એણે વિનંતી કરી. આપ એકવાર અમારી હાલત નજરે જુઓ અને એમાંથી છૂટવાનો ઉપાય બતાવો. આપ કહેશો તેમ કરવા અમે તૈયાર છીએ.^{૭૫}

ગાંધીજી બે વકીલ મિત્રોને સાથે લઈ ચંપારણ જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ મોતીહારી હતું ત્યાં મુકામ રાખીને આસપાસ ફરવાનો ગાંધીજીએ નિર્ણય કર્યો. રાજકુમાર શુક્લનું ઘર બેતિયામાં હતું ત્યાં પણ ખેડૂતો બહુ રાંક હતા. એની તપાસ કરવાનું પણ ઠરાવ્યું. ગાંધીજી પોતાના નિયમ પ્રમાણે કમિશનર, કલેક્ટર તથા કેટલાક નીલવરોને અગાઉથી મળ્યા અને ખેડૂતોની સ્થિતિનો જાત તપાસનો પોતાનો ઇરાદો જણાવ્યો. કમિશનર સાથેની વાત ઉપરથી ગાંધીજીને લાગ્યું કે કદાચ જેલ જવાનો પ્રસંગ આવશે. ગુજરાતમાં ગાડાનો ઉપયોગ થાય છે તેમ મોતીહારીમાં હાથીનો વપરાશ છે. ગાંધીજી હાથી ઉપર બેસીને રામનવમીબાબુ તથા ઘરણીઘર વકીલ સાથે મોતીહારીથી અવલપટ્ટી ગામે જવા નીકળ્યા.^{૭૬} બેતિયાના મેજિસ્ટ્રેટ તથા રાજ્યના મેનેજરને મળ્યા. તેમની વાત પહેલાં સાંભળી લીધી. ત્યારબાદ વ્રજકિશોરબાબુ અને એક બે બીજા વકીલો સાથે ગાંધીજી ગામડામાં ફરવા નીકળ્યા. પહેલું બોકરિયા નામનું ગામ આવ્યું. ખેડૂત સ્ત્રી - પુરૂષો અને બાળકો સૌ આવીને ટોળે વળ્યાં. બેતિયાના મેજિસ્ટ્રેટ લિવિસ ગાંધીજીની બાજુમાં બેઠા હતા. સાધારણ પોલીસને જોતાં જ પોતાના ઝૂંપડામાં પેસી જનારા લોકો ખેડૂતો ગોરા મેજિસ્ટ્રેટોની હાજરીમાં પોતાની કથની બેઘડક કહેવા લાગ્યા.

નીલવરોના ભયંકર અત્યાચારોની વાત કરતાં કેટલાક તો રડી પડ્યા. પરાણે વેઠે પકડી જાય, બૈરા છોકરાં પાસે પણ ગુલામની માફક કામ કરાવે, ખળામાંથી માલ ઉઠાવી જાય, તેના પૂરા પૈસા પણ ન આપે, નીલવરોના પગી, પહેરેગીર અને મુકાદમો ચાબખાના માર મારે આવી કરુણ હકીકતો સાંભળીને ગાંધીજીને કાળજે ઘા પડ્યો. લિવિસ સાહેબ તો સાવ મૂંગા જ બની ગયા.^{૭૭} મહાત્માજીને ચંપારણ લઈ આવનાર રાજકુમાર શુક્લના ગામે ગાંધીજી ગયા. ત્યાં જઈને જોયું તો

૭૫ Kriplani J. B. 'Gandhi' His Life and Thought Publications Division Ministry of Information and Broadcasting Government of India, New Delhi, 1970, P. 58

૭૬ Sinha R. K. 'M. K. Gandhi' Sources, Ideas and Actions Ocean Books Pvt. Ltd., New Delhi, 2008, P. 74

૭૭ રાજેન્દ્રપ્રસાદ 'ચમ્પારન મેં મહાત્મા ગાંધી' આત્મારામ ઇન્ડ સન્સ, દિલ્લી, ૧૯૫૫, પૃ. ૧૦૫

નીલવરોએ તેમનું ઘર લૂંટાવી દીધું હતું. અનાજની કોઠીઓ તોડી ફોડી નાખી હતી. કેળ વગેરે ફળજાડ ખેદાનખેદાન કરી નાખ્યા હતા. એમનો ઊભો પાક ઢોર મૂકીને ભેળવી દીધો હતો. આ જોઈને બાપુનો અંતરાત્મા કકળી ઊઠ્યો પણ રાજકુમાર ભલે ખુવાર થયા પણ હજારો ખેડૂતોનાં દુઃખ દૂર કરવામાં તેઓ નિમિત્ત બન્યા તેનો બાપુને સંતોષ થયો. જેમ જેમ તપાસ આગળ ચાલતી ગઈ તેમ તેમ રાજકુમારને મોઢેથી સાંભળેલી હકીકત કરતાં વધારે હૃદયભેદક વાતો સાંભળવા મળી અને વધારે કરુણ દેખાવ નજરે જોવા મળ્યા. નીલવરો તથા સરકારી અમલદારોનો આ ત્રાસ કાયમ માટે બંધ કરવાનો ઉપાય શો ? ખેડૂતોની આ દીન હીન પરાધીન દશાનું કારણ શોધી તેને મૂળમાંથી કાઢવાનો ગાંધીજીએ નિશ્ચય કર્યો. આખરે સત્યાગ્રહની ગળીનો ડાઘ ઘોવાયો અને માત્ર બિહારને જ નહીં પણ આખા હિંદુસ્તાનને સાચા સ્વરાજની તાલીમ મળી.^{૬૮}

૧.૮ ગાંધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ :

૧૩મી એપ્રિલ, ૧૯૧૯ના જલિયાનવાલા બાગના હત્યાકાંડે દેશભરમાં અરેરાટી ફેલાવી હતી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ભક્તોની રાજ્ય નિષ્ઠાને એણે જબરો આઘાત પહોંચાડ્યો હતો. એમને હવે સમજાઈ ગયું હતું કે બ્રિટિશ સરકાર સાથે હવે સહકાર કરવાથી દેશનું હિત નહીં થાય બીજી બાજુ પહેલા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ભારતના મુસલમાનોને ખિલાફત અંગે આપેલાં વચનો સરકારે પાળ્યાં નહોતાં. તેથી મુસલમાનોની ધાર્મિક લાગણી દુભાઈ હતી. આમ રોલેટ એક્ટ, પંજાબનાં અત્યાચાર અને ખિલાફતના અન્યાય આ ત્રિવિધ કારણોથી સરકાર પ્રત્યેના જનતાના રોષે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું.^{૬૯} આવા સમયે ગાંધીજીએ અહિંસક અસહકારનો કાર્યક્રમ આપ્યો તે બે પ્રકારનો હતો. (૧) ખંડનાત્મક (૨) રચનાત્મક તેમાં ખિતાબો, અંગ્રેજી શાળાઓ, અદાલતો, ધારાસભાઓ અને પરદેશી કાપડ આ બહિષ્કારના આંદોલનો તે ખંડનાત્મક કાર્યક્રમ હતો. ખાદી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, કોમી એકતા અને દારૂબંધીએ રચનાત્મક કાર્યક્રમ હતો. ખંડનાત્મક કાર્યક્રમ દેશમાં બાઝી ગયેલાં જૂનાં જાળાંની સાફસૂફી માટે હતો. જ્યારે રચનાત્મક કાર્યક્રમ દેશમાં નવું ચેતન આણવા લોકોની શક્તિ વધારવા અને દેશને સ્વાયતંત્રી બનાવવા માટે હતો.^{૭૦}

૭૮ ગાંધી પ્રભુદાસ છગનલાલ (અનુવાદક) ‘રાજેન્દ્રપ્રસાદ’ નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૫૦, પૃ. ૧૪૦

૭૯ શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર અને પ્રવિણચંદ્ર ચીમનલાલ (સંપાદક) ‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ ગ્રંથ-૯, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૯

૮૦ સિંહ (ડૉ.) બિજેન્દ્રપાલ ‘ભારતીય રાષ્ટ્રીય આન્દોલન’ મોનૂ પ્રકાશન દિલ્લી, ૧૯૯૯, પૃ. ૧૦૮

નાગપુર કોંગ્રેસ સભામાં સ્વરાજનું ધ્યેય નક્કી કરી એક વર્ષમાં તે પ્રાપ્ત કરવાનો નિર્ધાર કરેલો અને સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ એ મંત્ર હવામાં ગુંજી ઊઠેલો તે માટે ગાંધીજીએ કોંગ્રેસ કાર્યકરોને અને આમ જનતાને આખું વર્ષ મૂંગે મોઢે રચનાત્મક કાર્યમાં ગૂંથાઈ જવાનો અનુરોધ કરેલો. તેઓ પોતે પણ આખા દેશમાં ફરી લોકોને પ્રોત્સાહન આપ્યું.^{૮૧} ગાંધીજીએ રચનાત્મક કામોને વધુ વેગ આપવા બેઝવાડામાં ૧૯૨૧ માર્ચની ૩૧મી તારીખે ભરાયેલી કોંગ્રેસની કારોબારીની અને મહાસભાની બેઠકોમાં દેશભરમાંથી કોંગ્રેસના એક કરોડ સભ્યો નોંધવાનો, તિલક સ્વરાજ ફંડમાં એક કરોડ રૂપિયા ઉઘરાવવાનો અને ૨૦ લાખ રૅટિયા ચાલુ કરવાનો કાર્યક્રમ રજૂ કરી કોંગ્રેસને આમ જનતાના સીધા સંપર્કમાં મૂકી. તેના સભ્યોને સતત રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન કર્યા. સમયસર ફાળો ઉઘરાવાયો અને ૫૦ ટકા ઉપર કોંગ્રેસના સભ્યો નોંધાયા અને અનેક પ્રાંતોમાં રૅટિયા ચાલુ કરી શકાયા.^{૮૨} મુંબઈમાં મળેલી કોંગ્રેસની મહાસભિતિની સભામાં સ્વદેશીના કાર્યક્રમને વધુ વેગ આપવા પરદેશી કાપડના બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ જોરથી ઉપાડવાનો ઠરાવ થયો.^{૮૩} આ સભામાં દાડબંધીના કાર્યક્રમ અંગે પણ વિચારાયું. અને ૧૭મી નવેમ્બરે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના આગમન વખતે સરકારના સત્કાર સમારંભમાં ભાગ ન લેવાની સૂચના કરવામાં આવી. પરદેશી કાપડનો ત્યાગ પહેલી ઓગષ્ટ સુધીમાં કરવાનું એલાન થયું અને મહાસભિતિની એ બેઠક પૂરી થઈ બીજે દિવસે પરેલમાં એલિફન્ટન મિલના કંપાઉન્ડમાં પરદેશી કાપડની હોળીનો કાર્યક્રમ યોજાયો^{૮૪} એ હોળી ગાંધીજીએ પોતાના હાથે સળગાવી. આ સાથે દેશભરમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળાના મેદાનમાં પરદેશી કાપડની હોળીનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.^{૮૫}

ગાંધીજીએ ભારત પર્યટન કરી ભારતની તત્કાલીન પરિસ્થિતિથી વાકેફ થયા અને દેશના લોકોને રાષ્ટ્રીય લડતમાં જોડાવા રાષ્ટ્રીય રીતે મહત્વના રચનાત્મક કાર્યક્રમો આપ્યા હતા. જેમાં વિદેશી શિક્ષણનો પણ બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. જેથી રાષ્ટ્રીય કામગીરીમાં સામેલ એવા શિક્ષકો, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓએ અંગ્રેજી શાળા કોલેજનું શિક્ષણ છોડ્યું હતું.^{૮૬} તેના

૮૧ નવજીવન તા. ૨૦-૧-૧૯૨૧, ખાસ અંક-૯, પૃ. ૫

૮૨ મોદી રમણ ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમનું સામાજિક દર્શન’ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, ૧૯૭૭, પૃ. ૭૨

૮૩ નવજીવન, તા. ૨૧-૭-૧૯૨૧, ખાસ અંક-૧૮, પૃ. ૧

૮૪ દેસાઈ (ડૉ.) શાંતિલાલ મ. ‘રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ગુજરાત’ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ, ૧૯૯૯, પૃ. ૧૧૮

૮૫ પરીખ નરહરિ દ્વા. ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’ પુસ્તક-૫, નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૫૧, પૃ. ૩૩૪

૭૭ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૧

વિકલ્પ સ્વરૂપે અને રાષ્ટ્રીય કામગીરીમાં તાલીમ આપવાના હેતુથી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ શરૂ કરવામાં આવી હતી.

૧.૯ રાષ્ટ્રીય શાળાના હેતુઓ અને ધ્યેયો :

દેશની શિક્ષણ પદ્ધતિને રાજકીય અંકુશથી સ્વતંત્ર કરવી અને તેના માધ્યમ દ્વારા સ્વરાજ અને સ્વતંત્રતા મેળવવી એ હેતુને સિદ્ધ કરવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમિતિ નીમાઈ હતી. આ સમિતિએ તા. ૧૯-૯-૧૯૨૦થી પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. તેમાં મહાત્મા ગાંધીજીને કાયમના તેના પ્રમુખ તરીકે નિમણુંક કરી. ઇ.સ. ૧૯૨૪માં બેલગામમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશનમાં રાષ્ટ્રીય શાળાની વ્યાખ્યા આ રીતે આપવામાં આવી.

- (૧) સ્વભાષા મારફતે (માતૃભાષામાં) જ કેળવણી આપવી.
- (૨) રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદી ભાષા શીખવવી.
- (૩) હિંદુ મુસલમાન ઐક્ય, અસ્પૃશ્યોને કેળવણી અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણને ઉત્તેજન આપવું.
- (૪) કાંતણ, પીંજણ, વ્યાયામ અને આત્મરક્ષણની તાલીમ આપવી.
- (૫) કેળવણીનું ધ્યેય વિદ્યાર્થીનું ચારિત્ર્ય ઘડવાનું અને તેને ઉત્તમ નાગરિક બનાવવો.^{૮૬}

ઇ.સ. ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં કલકત્તામાં મળેલ રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશનમાં અસહકારનો ઠરાવ થયો. એ ઠરાવમાં સરકારી ખિતાબો, સરકારી સમારંભો, શાળાઓ, કોલેજો , અદાલતો, ધારાસભાઓ, ચૂંટણીઓ અને વિદેશી માલના બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ રજૂ થયો.^{૮૭} ડિસેમ્બરના અંતમાં નાગપુરમાં કોંગ્રેસનું ૩૫મું અધિવેશન ભરાયું. તેમાં અસહકારનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો આ ઠરાવથી આખા દેશમાં નવા પ્રાણનો સંચાર થયો. હજારો વિદ્યાર્થીઓએ શાળા કોલેજો છોડી અને આખા દેશમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અસ્તિત્વમાં આવી એ શિક્ષણ સંસ્થાઓએ રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓને પોષક એવો અભ્યાસક્રમ રજૂ કર્યો અને કાંતણ, વણાટ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા જેવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ^{૮૮} આ રાષ્ટ્રીય શાળાઓએ અપનાવી હતી.

૮૬ કોઠારી વિક્કલદાસ મગનલાલ (સંપાદક) 'કેળવણી વડે ક્રાંતિ ભાગ-૧' ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, ૨૦૦૨, પૃ. ૨૫

૮૭ નવજીવન તા. ૧૯-૯-૧૯૨૦, પુસ્તક-૨, અંક-૩, પૃ. ૨૧

૮૮ Chandra Bipan, Tripathi Amal, De Barun 'Freedom Struggle' National Book, Trust India, New Delhi, 1972, P. 133

૧.૧૦ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શરૂઆત :

ઈ.સ. ૧૮૩૫ થી હિંદમાં પ્રચલિત કેળવણીનું મંડાણ થયું. તે કેળવણી મેકોલે જે રીતે અને જે રૂપમાં દાખલ કરી તેનું સ્વરૂપ હજી બદલાયું નથી. તેમાંથી જ હિંદમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શરૂઆત થઈ. શરૂઆતમાં સરકાર સાથે સંબંધ ચાલુ રાખીને કેળવણીમાં બને તેટલા સુધારા કરવાનો અને વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રપ્રેમી બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો. તેમાં નિષ્ફળતા મળતા કેટલેક ઠેકાણો સ્વતંત્ર કેળવણીના અખતરા થયા. જેને બંગલંગની ચળવળથી અને અસહકારના આંદોલનથી ઘણો વેગ મળ્યો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના યુગના સ્વાભાવિક રીતે ત્રણ વિભાગ પડે છે.

(૧) ૧૮૭૫ - ૧૯૦૦ - સરકારી માન્યતાવાળી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ

(૨) ૧૯૦૦ - ૧૯૨૦ - સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય શાળાઓ

(૩) ૧૯૨૦ પછી સ્વરાજના દ્યેયવાળી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ

પ્રથમ વિભાગમાં અલીગઢની મુસ્લિમ કોલેજ, પૂનાની ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ, લાહોરની ડી.એ.વી. કોલેજ અને કાશીની સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ જેવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હતી.^{૬૬} તેમનો હેતુ સરકાર સાથે સંબંધ ચાલુ રાખીને શક્ય તેટલા ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક સુધારા કરવાનો હતો. બીજા વિભાગમાં પ્રેમ મહાવિદ્યાલય વૃંદાવન અને ગુરુકુલ કાંગડી જેવાં ગુરુકુલો સ્થપાયા હતા તેમનો હેતુ સરકારથી સ્વતંત્ર રહીને ધાર્મિક અને કેળવણી વિષયક સુધારા કરવાનો હતો. આ કાળમાં બંગલંગની ચળવળો અને થિયોસોફીની હિલચાલે પણ શિક્ષણના સ્વતંત્ર પ્રયોગમાં રસ લીધો હતો. બંગાળમાં અને બીજે રાષ્ટ્રીય શાળા, મહાશાળાઓ સ્થપાઈ. તેમાંથી કેટલીક ધીમે ધીમે સરકાર સાથે સંબંધો બાંધ્યા અથવા બંધ થઈ અને કેટલીક ૧૯૨૦ સુધી ચાલુ રહી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વ્યાપક પ્રયોગ ૧૯૨૦ માં ગાંધીજીએ શરૂ કર્યો તે દ્વારા તેમણે રાષ્ટ્રના સમગ્ર જીવનમાં ક્રાન્તિનાં બીજ રોપ્યાં. જેના ફળ આજે જોઈ શકીએ છીએ.

ઈ.સ. ૧૯૨૦ એટલે અસહકારના યુગનો પ્રારંભ તે સમયની સંસ્થાઓનું દ્યેય અગાઉની ચળવળોમાં યોજાયેલા સુધારા ઉપરાંત સ્વતંત્રતાનું અને સ્વરાજ પ્રાપ્તિનું હતું. તે સમયમાં અગાઉની કેટલીક સંસ્થાઓ ચાલુ રહી અને નવા દ્યેયની નવી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠોની સ્થાપના થઈ.^{૬૭}

૮૯ મોદી રમણ ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમનું સામાજિક દર્શન’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૨
૯૦ કોઠારી વિઠ્ઠલદાસ મગનલાલ, ભાગ-૧, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩

૧.૧૧ ગુજરાતમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરતી સંસ્થાઓ :

ગાંધીજીએ એક વરસ સુધી ભારતમાં ભ્રમણ કર્યું. ભારતીય પ્રજાજીવનનું ઊંડું નિરીક્ષણ કર્યું. દેશના લોકોની રાજકીય, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આર્થિક બેહાલી જોઈને એમને પારાવાર દુઃખ થયું. ઇ.સ. ૧૯૨૦ માં એમણે શાંતિમય અસહકાર કરવાનો વિચાર કર્યો. ઇ.સ. ૧૯૧૫-૧૯૨૦ ના ગાળામાં ગાંધીજી કોચરબ અને સાબરમતી આશ્રમમાં શિક્ષણના થોડા પ્રયોગો કરવા માટે વધુ સમય ફાળવી શકેલા નહીં. પરંતુ ૧૯૨૦ માં એમણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ક્ષેત્રે અજોડ કામ કર્યું તેનાથી એમના શિક્ષણ વિષયક વિચારોની વિશ્વને જાણ થઈ.^{૬૧}

૧.૧૧.૧ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના :

નવી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠોમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના સૌથી પહેલી થઈ હતી. કલકત્તાની રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ૧૯૨૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં વિવિધ બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ સ્વીકાર્યો. તે પહેલાં ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાનો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો હતો. ૧૯૨૦ ના ઓગષ્ટની આખરમાં અમદાવાદમાં મળેલી ચોથી ગુજરાત રાજકીય પરિષદે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિષે નીચે મુજબ ઠરાવ કર્યો હતો.

- (૧) આ પરિષદની એવી માન્યતા છે કે અંગ્રેજ સરકારે દાખલ કરેલી કેળવણીની રાજ્યનીતિ આપણા દેશની સંસ્કૃતિ અને પરિસ્થિતિને પ્રતિકૂળ તેમજ અવ્યવહારિક નીવડી છે અને તેથી વિદ્યાર્થીઓને સ્પેશિયાલિઝમની, સ્વાશ્રયી, ચારિત્ર્યવાન હિન્દીઓ બનાવવાની તાલીમ આપવાને સરકારથી સ્વતંત્ર ધોરણ પર રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થાઓ રચવાની જરૂર આ પરિષદ સ્વીકારે છે.^{૬૨}
- (૨) ઉપરનો હેતુ ખાસ કરીને ગુજરાતમાં સિદ્ધ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય ધોરણ પર શાળાઓ, મહાપાઠશાળાઓ, ઉદ્યોગશાળાઓ, ઉર્દુ શાળાઓ, આર્યુવેદિક આરોગ્ય શાળાઓ અને તે બધી સંસ્થાઓનો સમન્વય કરવાને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ (યુનિવર્સિટી) સ્થાપવાની આ પરિષદને જરૂર જણાય છે.

૬૧ ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ ‘આત્મકથા’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૯૫

૬૨ નવજીવન, તા. ૧૮-૧૧-૧૯૨૦, ખાસ અંક-૪, પૃ. ૧

(૩) ઉપર જણાવ્યા મુજબ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ગુજરાતમાં પ્રચાર કરવાને સારુ યોગ્ય ઉપાયો યોજવા આ પરિષદ નીચેના ગૃહસ્થોની એક સમિતિ વધારે સભાસદો નીમવાની સત્તા સાથે નીમે છે.

- (૧) શ્રી ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બઘેકા
- (૨) શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
- (૩) શ્રી દયાળજી નાનુભાઈ દેસાઈ
- (૪) શ્રી કલ્યાણજી વિક્રમભાઈ મહેતા
- (૫) શ્રી અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી
- (૬) શ્રી ચંદુલાલ કાશીરામ દવે
- (૭) શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
- (૮) શ્રી શંકરલાલ ઘેલાભાઈ બેન્કર
- (૯) શ્રી કહાનજી દ્વારકાદાસ ધરમસી
- (૧૦) શ્રી ભીખાભાઈ કુબેરદાસ પટેલ
- (૧૧) શ્રી કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા - મંત્રી
- (૧૨) શ્રી ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક - મંત્રી

કેળવણી અને સાહિત્ય પરિષદોએ આ પહેલાં પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિષે જુદા જુદા ઠરાવો પસાર કરેલા. પરંતુ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાનો મૂળ આચાર તો ગુજરાતની રાજકીય પરિષદ છે. એ રીતે પ્રથમથી જ કેળવણીની સાથે ગુજરાતની સમક્ષ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન જેને શુદ્ધ શિક્ષણની દૃષ્ટિ કહે છે કેવળ તે જ દૃષ્ટિથી નહોતો ખડો થયો. પણ એમાં સ્વરાજ અને સ્વતંત્રતા પણ હતાં.^{૬૩}

દેશની શિક્ષણ પદ્ધતિને રાજકીય અંકુશથી સ્વતંત્ર કરવી એ એક મોટું કાર્ય પ્રજા સમક્ષ હતું તે હેતુને બર લાવવા સમિતિ નિમાઈ હતી. આ રીતે નિમાયેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમિતિએ તા. ૧૯-૯-૧૯૨૦ થી પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. અને બીજાવીસેક સભ્યોને પોતાની સાથે ઉમેરીને મહાત્મા ગાંધીજીને કાયમના પ્રમુખ તરીકે નીમ્યા. ત્યારપછી સરકારી મદદ લેતી તેમજ સરકારી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા માટે તૈયાર કરતી શાળાઓના વ્યવસ્થાપકોને સરકાર તથા યુનિવર્સિટી

૯૩ નવજીવન, તા. ૧૮-૧૧-૧૯૨૦, ખાસ અંક-૪, પૃ. ૨

સાથે સંબંધ છોડવાની સલાહ આપવા તથા તેવી અને સરકારી શાળાઓના શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓને તે શાળાઓ છોડવાની સલાહ આપવા એક પેટા સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. તે ઉપરાંત ગુજરાતમાં સ્થાપવા ધારેલી વિદ્યાપીઠની રૂપરેખા ઘડવા માટે એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. તે પ્રમાણે ભાવી વિદ્યાપીઠ અંગે અમદાવાદ શહેરમાં પ્રાથમિક માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી રાષ્ટ્રીય ધોરણ પર આપવાની યોજના ઘડવા અને તે અનુસાર એક શાળા અને મહાવિદ્યાલય (કોલેજ) સ્થાપવાની વ્યવસ્થા કરવા એક અલગ સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.^{૬૪}

વિદ્યાપીઠની પુરોગામી શિક્ષણ સમિતિનું શરૂઆતનું કામ શિક્ષણમાં અસહકાર કરવા શાળાના વ્યવસ્થાપકો, શિક્ષકો અને મા-બાપોને સમજાવવાનું ધનિકોને વિદ્યાપીઠની સ્થાપનામાં મદદ કરવા વિનંતી કરવાનું મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના માટે યોજના કરવાનું અને વિદ્યાપીઠનું બંધારણ નક્કી કરવાનું હતું. સદરહું સમિતિએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું બંધારણ રચી તા. ૧૮-૧૦-૧૯૨૦ (સં. ૧૯૭૬ ના આસો સુદ) ના રોજ એની સ્થાપના કરી અને એના પ્રથમ નિયામકો તરીકે એ સમિતિના ચાલુ સભ્યોની નિમણૂંક કરી.^{૬૫} સમિતિના પ્રમુખ મહાત્મા ગાંધીજીએ વિદ્યાપીઠનું કુલપતિપદ સ્વીકાર્યું અને શ્રી ગિદવાણીજી કુલનાયક નિમાયા. સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે એ વિદ્યાપીઠનો ધ્યાનમંત્ર થયો. એની સાથે ‘અલ હિકમતો ઝાલ્લતૂલ મોંમીને ફહેસો વજદહા અહકકો બેહા’ (હિકમત મુસલમાનોની ગુમ થયેલી ચીજ છે. જ્યાંથી તે મળી આવે ત્યાંથી તેને લઈ લેવી એ તેમનો હક છે.) એવું ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનું સુત્ર પણ ઉમેરાયું. આ રીતે મુક્તિની અને વિદ્યાની ઉપાસનાએ વિદ્યાપીઠનું ધ્યેય નક્કી થયું.^{૬૬}

૧.૧૧.૨ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સાથે જોડાયેલી સંસ્થાઓ :

૧ ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય :

અસહકારનું આંદોલન શરૂ થયું ત્યારે કેટલીક પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ આખીને આખી અસહકારમાં ભળતી હતી. એટલે કોઈ વિદ્યાર્થી સરકારી શાળામાંથી છૂટો થાય તો તેને રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડાવાની સગવડ મળી રહેતી. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને

૯૪ ઉપાધ્યાય ચન્દ્રકાન્ત પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૭

૯૫ મજમુદાર યોગિનીકુમારી રામરાય ‘રાષ્ટ્રવાદ, ચારિત્ર્ય ઘડતર અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું પ્રદાન’ (૧૯૨૦-૧૯૪૭) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૧, પૃ. ૧૩૪

૯૬ નવજીવન, તા. ૩૧-૧૧-૧૯૨૦, પુસ્તક-૨, અંક-૯, પૃ. ૬૭

માટે તેવી સગવડ નહોતી. કોઈ આખીય કોલેજ અસહકારમાં ભળે એમ ન હતી. એટલે વિદ્યાપીઠનું પહેલું કામ તા. ૧૫-૧૧-૧૯૨૦ ના રોજ મહાત્મા ગાંધીજીને હસ્તે અમદાવાદમાં નદી પાર ભાડાના મકાનમાં મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાનું થયું^{૬૬} અને પહેલે દિવસે ૫૯ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા હતા.^{૬૭} તેમાં ઘણા ખરા કોલેજની જવલંત કારકિર્દી છોડીને આવ્યા હતા. ૧૯૩૦ માં તે બંધ થયું ત્યારે સ્વરાજ ચક્ષુમાં પોતાના દેહની આહુતિ આપીને જ બંધ થયું.^{૬૮}

આ મહાવિદ્યાલયના પહેલા આચાર્ય ગિદવાણીજી થયા ૧૯૨૩ થી કૃપાલાનીજી આચાર્ય થયા અને ૧૯૨૮ થી કાકાસાહેબ કાલેલકર આચાર્ય થયા. ત્રણે વિદ્વાનો આખી વિદ્યાપીઠ પ્રવૃત્તિના આચાર્ય થયા અને સારાચે દેશમાં કાયમનું આચાર્ય પદ પામ્યા. રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં સક્રિય ભાગ લેવો એ આ વિદ્યાલયની મૂળથી જ વિશેષતા હતી. તે વખતે ખાદીની શરૂઆત થઈ હતી.

એટલે તેના પ્રચારની જરૂર હતી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ તે જ કામ માથે લીધું અને તેમને માટે આચાર્ય ગિદવાણીજીની દોરવાની હેઠળ ‘સ્વરાજ આશ્રમ’ સ્થાપવામાં આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓ ખાદી ફેરી જેવા કામો દર રવિવારે અને બીજા દિવસોએ કરતા હતા. આચાર્ય અને બીજા અધ્યાપકો તેમાં સાથે જોડાતા હતા. એ રીતે આખું વાતાવરણ રાષ્ટ્રીય અને સેવામય હતું. નાગપુર, બોરસદ અને બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે અને ગુજરાતમાં રેલસંકટ વખતે વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ તેમાં દોડી ગયા હતા. મહાવિદ્યાલયમાં કેળવણીનું માધ્યમ ગુજરાતી હતું. વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા હસ્તલિખિતો અને સામયિકો ચાલતા હતા.^{૬૯}

૨ ગ્રામ સેવા મંદિર :

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સાથે ૧૯૨૯-૩૦ ના પહેલા સત્રથી ગ્રામ સેવા મંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ખાસ શિષ્યવૃત્તિ આપીને ગ્રામ સેવકો તૈયાર કરી તેમને ગામડામાં ગોઠવી દેવાની યોજના હતી. આ સેવકો દ્વારા મહાસભાનું કામ, ખાદી મથકો,

૬૭ નવજીવન તા. ૧૪-૧૧-૧૯૨૦, પુસ્તક-૨, અંક-૧૧, પૃ. ૩૮

૬૮ નવજીવન તા. ૧૬-૩-૧૯૩૦, પુસ્તક-૧૧, અંક-૨૯, પૃ. ૨૫૧

૬૯ મજમુદાર યોગિનીકુમારી રામરાયનો અપ્રકાશિત મહાશોધનિબંધ, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૨૫૪

૭૭ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૨

ગામડાને અનુકૂળ એવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને રાત્રિશાળાઓ, સુધરાઈ સફાઈનું કામ, માંદાઓને દવાની મદદ, અખાડાઓ, ભજનમંડળીઓ, ધર્મપ્રચાર અને સુધાર, ગામડાની આર્થિક તેમજ સામાજિક તપાસ અને લવાદી ઇત્યાદિ કામો કરાવવાની અપેક્ષા હતી. તેનો અભ્યાસક્રમ બે વરસનો હતો. પણ એક વરસ પૂરુ થાય તે પહેલાં જ સ્વરાજની લડત ઉપડી અને કામ બંધ થયું.

વિદ્યાર્થીઓને એક સત્ર વર્ગ શિક્ષણ અને છાત્ર ગ્રુપનું શિક્ષણ આપ્યા પછી બીજા સત્રમાં તેમને માટે માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસ કરવાની યોજના કરવામાં આવી હતી. અને તેમાં તેઓ અધ્યાપકોની સાથે ફરીને તે કામ કરવામાં રોકાયા હતા.^{૧૦૦}

૩ ગૂજરાત પુરાતત્વ મંદિર :

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સાથે પુરાતત્વ મંદિરની સ્થાપના એ વિશેષતા હતી. એનો અર્થ એવો કરી શકાય કે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના કામમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં ઝરણાં વિદ્યાપીઠ સત્તેજ કરવા માગતી હતી. અને તે માટે જુદા જુદા ધર્મોનાં તત્વો અને સાહિત્ય વગેરેનાં સમભાવપૂર્વક સંશોધન અને અભ્યાસ થાય એમ ઇચ્છતી હતી. આ કામ માટે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના સ્મરણાર્થે એક પુરાતત્વ પુસ્તકાલય ઊભું કરવા માટે શેઠ શ્રી પૂંજભાઈ હીરાચંદ મારફત (રૂ. ૩૦૦૦૦) નું દાન મળ્યું અને મંદિરની સ્થાપના તા. ૨૨-૧૨-૧૯૨૦ (સં. ૧૯૭૭ ના માગશર સુદ-૧૨) ના રોજ કરવામાં આવી હતી. તેનો હેતુ એવો જણાવવામાં આવ્યો હતો કે,

- (૧) સાધારણ રીતે તો આખા હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, કળા, વિજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજ અને તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરી અને તેના પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ સાહિત્ય અને દર્શન શાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પાલિ આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.^{૧૦૧}

૧૦૦ નવગ્રુપન તા. ૧૫-૮-૧૯૨૬, પુસ્તક-૭, અંક-૫૦, પૃ. ૪૦૧

૧૦૧ નવગ્રુપન તા. ૮-૧૦-૧૯૨૨, પુસ્તક-૪, અંક-૬, પૃ. ૪૬

- (૩) આ માટે પ્રાચ્ય વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવું.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી, ફારસી, અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય, દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત મુદ્રિત કરીને પ્રગટ કરવા, કરાવવા.
- (૫) દેશ, પરદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.^{૧૦૨}

૪ ગૂજરાત વિનય મંદિર અને કુમાર મંદિર :

અમદાવાદમાં વિદ્યાપીઠની સીધી દેખરેખ નીચે પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે નવી ગુજરાતી શાળા અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય ચાલતા હતા. માધ્યમિક શિક્ષણ માટે વિદ્યાપીઠનું પોતાનું વિનય મંદિર નહોતું પણ શહેરમાં વિદ્યાપીઠની માન્ય પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ ચાલતી હતી. એટલે વિનય મંદિરની ખોટ લાગતી નહોતી. પણ ૧૯૨૬ ના ઓક્ટોબરમાં પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલે સરકાર સાથે સંબંધ શરૂ કરતાં વિનય મંદિરની શરૂઆત કરવામાં આવી. તા. ૨૭-૩-૧૯૨૭ ના રોજ મળેલી નિયામક સભામાં વિદ્યાપીઠની સીધી દેખરેખ નીચે શહેરમાં વિનય મંદિર શરૂ કરવાની યોજના મંજૂર કરવામાં આવી. તેની રૂએ તા. ૧૩-૬-૧૯૨૭ થી શહેરમાં ભદ્ર પાસે ભાડાના મકાનમાં પૂર્ણ વિનય મંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું. તે વખતે તેમાં ૭૯ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા હતા. તા. ૧૧-૬-૧૯૨૮ થી વિનય મંદિરની જગ્યા બદલવામાં આવી અને વિદ્યાપીઠના મકાનોમાં ચલાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને રાષ્ટ્રીય ગ્રુપનમાં વિદ્યાર્થીઓને જોડવાનો આ વિનયમંદિર અને કુમાર મંદિરનો હેતુ હતો.^{૧૦૩}

૫ ગ્રામ શિક્ષણ વલ્લભ વિદ્યાલય, બોચાસણ :

વિદ્યાપીઠના શરૂઆતના બંધારણમાં એક કલમ એવી હતી કે સર્વસામાન્ય જનતાને ઊંચે ચડાવવી છે એ બધા શિક્ષણનું દષ્ટિ બિંદુ હોવું જોઈએ. તે હેતુને ૧૯૨૮ માં નવેસરથી નક્કી કરેલાં ધ્યેયોમાં એમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો કે ભારત વર્ષનો ઉત્કર્ષ

^{૧૦૨} નવગ્રુપન તા. ૧૫-૮-૧૯૨૬, પુસ્તક-૭, અંક-૫૦, પૃ. ૪

^{૧૦૩} મકવાણા જયંતકુમાર એસ. ‘અમદાવાદમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં રાષ્ટ્રીય સ્મારકો’ લઘુશોધ નિબંધ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, વર્ષ-૨૦૦૪-૦૫, પૃ. ૧૧૨

શહેરો ઉપર નહિ પણ ગામડાઓ ઉપર અવલંબે છે. તેથી વિદ્યાપીઠના શિક્ષણનો મુખ્ય ઉપયોગ ગામડામાં રાષ્ટ્ર પોષક કેળવણીનો પ્રચાર કરવામાં થશે. ઇ.સ. ૧૯૨૮ માં શ્રી નગીનદાસ અમુલખરાય આડતિયાએ રૂ. ૧ લાખની રકમ ગ્રામ કેળવણી માટે આપી. તેમાંથી મહાવિદ્યાલયમાં ગ્રામ સેવા મંદિરની યોજના થઈ. બોચાસણ જેવી જગ્યાએ વલ્લભ વિદ્યાલય ખોલવામાં આવ્યું. તેમાંથી ગુજરાતમાં ૪૦ થી ૫૦ જેટલા સેવકો જુદા જુદા જિલ્લામાં ગોઠવવામાં આવ્યા અને તેમની મારફતે ગ્રામ સેવાનું કામ થયું.

૧૯૩૦ ની લડત વખતે વિદ્યાપીઠના કેટલાક સેવકો બોરસદ તાલુકામાં કામ કરવા ગયા અને ત્યાંના લોકો સાથે સંબંધ બંધાવ્યો. તેમાંથી તા. ૮-૬-૧૯૩૧ ના રોજ બોચાસણમાં મુખ્યત્વે બારૈયા કોમના વિદ્યાર્થીઓ માટે શ્રી વલ્લભ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી. હાલ ત્યાં એક વિદ્યાલય સાર્વજનિક દવાખાનું અને ગૌ શાળા ચાલે છે. વિદ્યાલયનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપી અને ખાદી સેવકો તૈયાર કરવાના હતા. અને વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થાય એટલે ખેડા જિલ્લાનાં ખાદી કેન્દ્રોમાં કામ સોંપવામાં આવતું હતું.^{૧૦૪}

૬ શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય :

મહાત્મા ગાંધીજીએ ગુજરાતમાં સમાજસેવાની એક નવી પરંપરાને જન્મ આપ્યો છે. ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં આ એમણે એક કાયમી અને અમૂલ્ય ઉમેરો કર્યો છે. આ પરંપરાનું જન્મદાયી બળ, રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાનો પ્રેમ અને તેને માટે લડવાની વીરતાભરી ત્યાગવૃત્તિ અને ભાવનાને જીવનમાં પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમંત કરવાને તેમણે રચનાત્મક કાર્યક્રમ આપ્યો. તે કાર્યક્રમની ખૂબી એ છે કે જાહેર જનતાની વ્યાપક સેવાની સાથો સાથ દેશના સ્વાતંત્ર્યની સત્ય અને અહિંસાની લડતનું કાર્ય પણ થઈ શક્યું છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં ધ્યેયોમાં પહેલું ધ્યેય આ પ્રમાણે રહ્યું છે.

વિદ્યાપીઠનું મુખ્ય કામ સ્વરાજ પ્રાપ્તિને સારુ ચાલતી પ્રવૃત્તિઓને અર્થે ચારિત્ર્યવાન, શક્તિસંપન્ન, સંસ્કારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાનું છે. આ ધ્યેય અનુસાર અત્યાર સુધી વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં આવી છે. આ વિદ્યાલય પણ એ દ્રષ્ટિથી તા. ૨૮-૬-૧૯૪૭ થી શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી મહાદેવ સ્મારક

૧૦૪ શિક્ષણ અને સાહિત્ય (નવજીવનની પૂર્તિ) તા. ૫-૭-૧૯૩૧, અંક-૧, પૃ. ૪

ફંડના ટ્રસ્ટીઓએ આપું મહાવિદ્યાલય ચલાવવાનું કામ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સોંપ્યું છે. શ્રી મહાદેવભાઈ વિદ્યાપીઠની શરૂઆતથી તેના નિયામક સભાના અને પછીથી તેના વ્યવસ્થાપક મંડળના સભ્ય હતા. તેમના સ્મારક તરીકે આ વિદ્યાલયનું નામ ‘શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજ સેવા મહાવિદ્યાલય’ રાખવામાં આવ્યું છે.^{૧૦૫}

૭ સ્વરાજ આશ્રમ વેડછી :

ઈ.સ. ૧૯૨૮ માં બારડોલી સત્યાગ્રહમાંથી આ સંસ્થાનો જન્મ થયો. સંસ્થાનો હેતુ આદિવાસીઓમાંથી આદિવાસી ગ્રામ સેવકો તૈયાર કરવા અને શિક્ષણ કાર્યને ખાદીના ઉદ્યોગ સાથે જોડી પાયાની કેળવણી આપવી તે માટે પ્રાયોગિક શાળા, તાલીમ વર્ગો અને અધ્યાપન મંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું આજુબાજુના વિસ્તારમાં ખાદી પ્રચાર અને લોકોને સ્વાયત્ત બનાવવાનું કાર્ય કર્યું. આ સંસ્થા હળપતિઓમાં સંગઠન તેમજ સ્વરાજ સહકારી મંડળીઓના પ્રચારનું કામ કરે છે. એ રીતે આ સંસ્થા શ્રી જુગતરામ દવેની દોરવણી હેઠળ સમગ્ર ગ્રામ સેવાનું કેન્દ્ર થઈ. સંસ્થા દ્વારા, કાંતણ, વણાટ ઉપરાંત ખેતીવાડી, સુથારીકામ, ઢોરોની સંભાળ, હિસાબ કિતાબ વગેરેનું શિક્ષણ અપાતું એટલું જ નહીં હિન્દી ગુજરાતી જેવી ભાષાઓ, અંકગણિત તેમજ ટેકનિકલ વિષયોના શિક્ષણને પણ આવરી લેવાયા જેની પાછળનો આશય સેવાવૃત્તિની સાથે બૌદ્ધિક સજ્જતા વિકસાવવાનો હતો.^{૧૦૬}

જુગતરામ દવેએ વેડછીમાં ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યોનો અમલ કર્યો. ૧૯૪૭ ની સ્વતંત્રતા પછી ગણોત્તરો, ઋણ રાહત ધારો, પ્રૌઢ શિક્ષણ, દારૂ નિષેધ જેવા કાર્યક્રમોની ઝુંબેશ ચલાવી. ૧૯૪૭ ની ૧૫ મી ઓગષ્ટે આઝાદી મળતાં વેડછીમાં મધરાતે મશાલ સરઘસ નીકળ્યું. સૌનો ઉત્સાહ માતો નહોતો પણ બીજા બાજુ દેશના ભાગલા, કોમી રમખાણો અને છેવટે ગાંધીજીની હત્યા થતાં શોકના દિવસો આવ્યા. જુગતરામભાઈએ ગાંધી શોકમાં ‘એનું જીવનકાર્ય અખંડ તમો અમ વચ્ચે બાપુ અમર રહો’નું પ્રસિદ્ધ ગાંધી સ્તોત્ર રચી પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરી. ગાંધી સ્મરણો સેવા ગ્રામમાં યોજાયેલ સંમેલનમાંથી ગાંધી અસ્થિ લાવી વેડછીની વાલ્મિકી નદીમાં પધરાવ્યાં

૧૦૫ હરિજન બંધુ, તા. ૨૨-૬-૧૯૪૭, પુસ્તક-૧૧, અંક-૨૧, પૃ. ૧૭૪

૧૦૬ દેસાઈ નારાયણભાઈ (સંપાદક) ‘વેડછીનો વડલો’ ગ્રામ સેવા સમાજ વ્યારા, ૧૯૮૪, પૃ. ૪

અને વિનોબાજીના સૂચન મુજબ ગાંધી શ્રાદ્ધ દિને ‘ગાંધી મેળો’ યોજવાનું શરૂ કર્યું એ સિલસિલો આજેય ચાલુ છે. ગાંધી મેળામાં ખાદી ગ્રામોદ્યોગ, પ્રદર્શન, સંસ્કાર કાર્યક્રમ, ગાંધી વિચાર અંગેના નિષ્ણાંતોના વાર્તાલાપો, સજીવ ખેતી, પદ યાત્રાઓ દ્વારા ગામે ગામ ગાંધી સંદેશ વગેરે કાર્યક્રમો યોજાય છે. ૧૯૪૯ માં વેડછી આશ્રમ દ્વારા સરકારી યોજના મુજબની સર્વોદય યોજના અઠવાય (તા. માંડવી)નો પ્રારંભ થયો. એમાં પણ સર્વોદય વિચારને ઉજાગર કરવાનું કામ થયું.^{૧૦૭}

જુગતરામભાઈ અને અન્યના પ્રયાસોથી વેડછી ક્ષેત્રએ શુદ્ધ ગાંધી સંસ્કારો ઝીલ્યા. આ પ્રજા નિર્ભયપણે અને સ્વમાનભેર જીવતી થઈ. રાષ્ટ્રની મુક્તિના આંદોલનમાં મુખ્ય પ્રવાહના લોકોની બરોબરીમાં જ રહીને આ પ્રજાએ સ્વમાન, ગૌરવ, નિર્ભયતા અને મુક્તિની ઝંખના કેળવી અન્યાયનો પ્રતિકાર કર્યો.^{૧૦૮} અને પ્રતિકારની રીત શાંતિમય અને રચનાત્મક રાખી છે.

૮ વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલય નડિયાદ :

આ વિદ્યાર્થીનીઓ માટેની શાળા છે અને સ્વતંત્ર રીતે મેટ્રિકના ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ આપે છે. અને સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ માટે ખાદી વિદ્યાના તાલીમ વર્ગો ચલાવે છે. તે પોતાનું કામ પાયાની કેળવણીના સિદ્ધાંતો અનુસાર ચલાવે છે. અને કન્યા કેળવણીના વેગમાં તેણે પોતાનો નવો ચીલો પાડ્યો છે.

૯ ગ્રામ સેવા કેન્દ્રો :

(૧) ગાંધી ગ્રામવિદ્યાલય દેથલી :

દેથલીનું ગાંધીગ્રામ વિદ્યાલય વિદ્યાપીઠે પોતે સીધી રીતે શરૂ કર્યું નથી. પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ કરવાને નૈતિક ટેકો આપ્યો છે. વિદ્યાપીઠના બે સ્નાતકોએ ઇ.સ. ૧૯૫૨ માં પોતાના જીવનકાર્યની શરૂઆત આ ગામમાં કરી અને ત્યાં છાત્રાલય પ્રવૃત્તિ, પાયાની કેળવણી, રાત્રિ શાળા, પ્રૌઢ શિક્ષણ વગેરે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી. ૧૯૫૫ માં ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલય શરૂ કર્યું. અને ૧૯૫૮ માં ગાંધી સ્મારક

૧૦૭ પટેલ મોતીભાઈ મ. (સંપાદક) ‘કેળવણીના રાષ્ટ્રીય ઋષિઓ’ આર. આર. શેઠની કંપની અમદાવાદ, ૨૦૦૭, પૃ. ૬૨

૧૦૮ દવે જુગતરામ ‘ગ્રામ સેવાના દસ કાર્યક્રમો’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૬૪, પૃ. ૫

નિધિની મદદથી ગાંધી ઘર બાંધ્યું. આગળ વધીને ૧૯૬૭ ના જુલાઈથી વાઘરી કોમનાં બાળકો માટે સરકારી યોજના હેઠળ આશ્રમ શાળા પણ શરૂ કરી. લગભગ વીસ જેટલાં વરસોના કામથી ખાદી પ્રચાર અને વ્યસન મુક્તિનું વાતાવરણ ઊભું થયું છે. તથા લોકો લોકહિત અને જીવનસુધારના કામમાં સહકાર આપતા થયા છે. વાઘરી કોમનાં બાળકો માટે આશ્રમ શાળા થઈ શકી છે.^{૧૦૯}

(૨) ઉદ્યોગ મંદિર ભલાડા :

ગુજરાતમાં ૧૯૨૭ ની સાલમાં ભારે રેલસંકટ આવ્યું તે વખતે ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર જે રાહત કામો થયાં અને લોકસંપર્ક થયો. તેમાંથી ધીમે ધીમે કેટલેક ઠેકાણો સ્થાયી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં આવી તે પ્રમાણે માતર તાલુકામાં ભલાડા મુકામે કામ કરવા માટે જમીન દાનમાં મળી અને ત્યાં ઉદ્યોગ મંદિરને નામે સંસ્થા શરૂ કરવામાં આવી તે સંસ્થા ચલાવવાનું તા. ૧-૯-૧૯૫૮ થી વિધાપીઠે સ્વીકાર્યું. ત્યાંની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ખાદી કામની છે. એટલે ત્યાં વણકરો રાખીને ખાદી ઉત્પત્તિ કેન્દ્ર ચલાવવામાં આવે છે. વિશેષમાં ત્યાં ચાલતી નીચેની પ્રવૃત્તિમાં બને તેટલા સહાયરૂપ થવાનો પ્રયત્ન થાય છે.

- (૧) એ વિભાગમાં ચાલતી સર્વોદય યોજના
- (૨) બારૈયા કન્યાઓ માટેનું કન્યા છાત્રાલય
- (૩) પ્રાથમિક શાળાઓમાં પાચાની કેળવણીનો પ્રચાર

(૩) આશ્રમ શાળા અંભેડી સુખાળા :

અંભેડી - સુખાળાનું ગ્રામસેવા કેન્દ્ર તા. ૮-૬-૧૯૫૪ થી શરૂ કરવામાં આવ્યું. ત્યાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ કરવા માટે ૧૯૫૪ ની સાલમાં ૧૨૪ એકર જમીન વિધાપીઠને ભેટમાં મળી છે. પહેલાં ત્યાં ખેતીકામ અને રાત્રિ વર્ગોનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. અને તા. ૨-૯-૧૯૫૫ થી સરકારની મદદથી ત્યાંના આદિવાસી બાળકો માટે આશ્રમ શાળા શરૂ કરવામાં આવી. ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ, ધરમપુરની ખાદી ઉત્પાદન શાખા આશ્રમના સહકારથી અહીં

૧૦૯ કોઠારી વિક્કલદાસ મગનલાલ ‘કેળવણી વડે ક્રાંતિ’ ભાગ-૨, ગૂજરાત વિધાપીઠ અમદાવાદ, ૨૦૦૨, પૃ. ૩૮

ખોલવામાં આવી છે. તેની મારફત વણાટકામ, ખાદીભંડાર, અંબર ચરખા અને રેંટિયા વેચાણ તથા કાંતણ પ્રચારનું કામ ચાલે છે. આ રીતે મુખ્યત્વે આદિવાસી વસ્તીવાળા પ્રદેશમાં આ કેન્દ્ર ચાલે છે.^{૧૧૦}

(૪) પંચાયતી રાજ્ય તાલીમ કેન્દ્ર સાદરા :

સરદાર વલ્લભભાઈના અવસાન પછી તેમના સ્મારક તરીકે પ્રવૃત્તિ કરવા માટે ગુજરાતમાં જે ટ્રસ્ટ રચાયાં. તેણે ગ્રામ પંચાયતોના સેવકોને તાલીમ આપવાનું કામ તેના કાર્યક્રમોમાં રાખ્યું હતું. અને તે અંગનું એક તાલીમ કેન્દ્ર અમદાવાદ જિલ્લામાં સાદરા મુકામે ચાલતું હતું. તે કામની જવાબદારી ૧૯૬૯ માં ટ્રસ્ટે વિદ્યાપીઠને સોંપી અને તેના વર્ગોનું સંચાલન વિદ્યાપીઠે સંભાળ્યું. અહીં ગ્રામ પંચાયતોના સભ્યો અને સેવકો માટે તાલીમ વર્ગો ચલાવવામાં આવે છે.^{૧૧૧}

૧.૧૧.૩ અન્ય સંસ્થાઓ :

વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોએ ગુજરાતમાં કેટલીક કેળવણીની સંસ્થાઓ ગ્રામ વિસ્તારોમાં ઊભી કરી છે. તેમાં તેઓ નવી કેળવણીની ઢબે શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં નીચેની સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે.

- (૧) વિશ્વ મંગલમ્ અનેરા (હિંમતનગર - સાબરકાંઠા)
- (૨) નૂતન ભારતી વિદ્યાલય ગઢમડાણા (બનાસકાંઠા)
- (૩) લોકનિકેતન રતનપુર (બનાસકાંઠા)
- (૪) સંસ્કારતીર્થ આજોલ (વિજપુર - મહેસાણા)
- (૫) સંગમ્ - સંગપુર (મહેસાણા)
- (૬) એકલવ્ય વિદ્યાલય થવા (ભરૂચ)
- (૭) સંસ્કારધામ નદાણા (કડી - મહેસાણા)
- (૮) ગ્રામ ભારતી વિદ્યાલય કલમકૂઈ (સૂરત)
- (૯) લોકશાળા ઘજળા (સૌરાષ્ટ્ર)
- (૧૦) સંસ્કાર ભારતી પોશીના (સાબરકાંઠા)

૧૧૦ પટેલ મગનભાઈ જો. ‘ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ’ ગૂજરાત નંદ તાલીમ સંઘ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, ૨૦૦૧, પૃ. ૭૪
૧૧૧ એજન, પૃ. ૧૦૫

(૧૧) વિનયમંદિર દાંડી (જિ. વલસાડ)

આ તમામ સંસ્થાઓ ચાલુ સરકારી ધોરણને અનુસરવા છતાં સ્વપ્રયત્નથી આ સંસ્થાઓના સ્થાપક સ્નાતકો શાળામાં અને છાત્રાલયમાં નવું વાતાવરણ સર્જી અને પોતે લીધેલ તાલીમનું દર્શન કરાવ્યું છે.^{૧૧૨}

૧.૧૨ સૌરાષ્ટ્રમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરતી સંસ્થાઓ :

૧.૧૨.૧ રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટ :

ઈ.સ. ૧૯૨૦ માં મહાત્મા ગાંધીજીએ સરકારી નોકરીઓ, અદાલતો અને સરકારી શિક્ષણ સંસ્થાઓ છોડવાનો આદેશ આપી ભારતને અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી છોડાવવા અહિંસક સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની શરૂઆત કરી હતી. તે આદેશથી રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના તા. ૧-૨-૧૯૨૧ ના રોજ મનસુખલાલ મહેતાના હસ્તે શાળા શરૂ કરવામાં આવી. રાજકોટ રાજ્યના માજી રાજવી શ્રી લાખાજીરાજે આ શાળાને જમીન લઈને આપી ઈ.સ. ૧૯૨૫ થી રાષ્ટ્રીય શાળા પોતાના મકાનમાં ચાલે છે.^{૧૧૩}

રાષ્ટ્રીય શાળાના વિકાસમાં જમનાદાસ ખુ. ગાંધી, જેઠાલાલ જોષી, વજુભાઈ શુક્લ, નારણદાસ ગાંધી, પુરુષોત્તમ ના. ગાંધી વગેરેએ પોતાનું યોગદાન આપ્યું હતું. આ શાળાઓ પોતાના ઉદ્દેશો સાથે શરૂ થઈ.

સ્વાતંત્ર્ય બાદ આ શાળાના ઉદ્દેશોમાં ફેરફાર કરવામાં આવેલા છે અને તે હવે ગાંધીની વિચારધારા પ્રમાણે નઈ તાલીમ મુજબનું શિક્ષણ આપે છે. સર્વોદય વિચારધારા અનુસાર મહાત્મા ગાંધીજીએ સૂચવેલા વિવિધ રચનાત્મક કાર્યો દ્વારા દેશ તથા સમાજનું નવનિર્માણ કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

રાષ્ટ્રીય શાળામાં હાલમાં ત્રણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે.

(૧) શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક

(૨) ખાદી ગ્રામોદ્યોગ અને

૧૧૨ કોઠારી વિક્કલદાસ મગનલાલ ‘કેળવણી વડે ક્રાંતિ’ ભાગ-૨, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૫

૧૧૩ પશ્ચિમ વર્તૂળ દક્ષતર કચેરી, દક્ષતર નં. ૪, ફાઈલ નં. ૩૪/૧૨, જેઠાલાલ જોષીની ડાયરી નં. ૮, પૃ. ૫૨

(૩) સામાજિક અને સેવાકીય^{૧૧૪}

(૧) શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક :

(૧) બાલમંદિર : ઇ.સ. ૧૯૩૪ થી અઢીથી સાડા છ વર્ષના બાળકો માટે બાલમંદિર ચલાવવામાં આવે છે. મોન્ટેસરી પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બાળકને અહીં સ્વતંત્રતા અને સર્જનશીલતાનું વાતાવરણ પુરું પાડવામાં આવે છે. સરેરાશ ૩૦૦ બાળકો અભ્યાસ કરે છે.

(૨) કુમાર મંદિર : બાલવર્ગથી ધોરણ ૪ સુધીના વર્ગોથી કુમાર મંદિર શરૂ કરવામાં આવેલ અને પછી ૭ ધોરણ સુધીની પ્રાથમિક શાળા બની. તેમાં ૬ થી ૧૩-૧૪ વર્ષની ઉંમરના ૭૦૦ બાળકો બે પાળીમાં જુદા જુદા વિષયોનું શિક્ષણ મેળવે છે. તેમને કાંતણકામ, અંબર ચરખાનો ઉપયોગ વગેરે પણ શીખવવામાં આવે છે.

(૩) સંગીત મહાવિદ્યાલય : ઇ.સ. ૧૯૨૬ માં ખૂબ નાના પાયા પર શરૂ થયેલ સંગીત મહાવિદ્યાલયમાં ભાઈ બહેનો વિવિધ પ્રકારની કંઠ્ય સંગીત, વાદ્ય સંગીત અને ભરત નાટ્યમના નૃત્યના પદવી પરીક્ષા સુધીના અભ્યાસક્રમોની તાલીમ મેળવે છે. આ વિદ્યાલય અખિલ ભારતીય ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય સાથે સંલગ્ન છે. અહીં સંગીત વિશારદની પદવી આપવામાં આવે છે.

(૪) પુસ્તકાલય અને વાંચનાલય : રાષ્ટ્રીય શાળામાં મહાદેવ દેસાઈ પુસ્તકાલય તથા વાંચનાલય ચલાવવામાં આવે છે. તેમાં ખાસ કરીને ગાંધી વિચારધારા નવી પેઢીનું ચારિત્ર્ય ઘડતર થાય તેવા પુસ્તકો અને સામયિકો મંગાવવામાં આવે છે.

(૫) ગીતા રામાયણ પરીક્ષા : નવી પેઢીને ગીતા રામાયણનું જ્ઞાન મળે તે હેતુથી વર્ષમાં એકવાર આવી પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. ૪૦ જેટલા કેન્દ્રો દ્વારા લેવામાં આવતી પરીક્ષા સારી કામગીરી બજાવનાર કેન્દ્રને વિજય ચિહ્ન (શીલ્ડ) આપવામાં આવે છે.

૧૧૪ રાવલ મનોજ (સંપાદક) ‘રાજકોટ જીલ્લા સર્વસંગ્રહ’ (ગેઝેટીયર) ગુજરાત રાજ્ય જીલ્લા સર્વસંગ્રહ ગાંધીનગર, ૨૦૦૧, પૃ. ૫૪૮

(૨) ખાદી ચામોઘોગ :

(૧) ખાદી મંદિર : ઇ.સ. ૧૯૩૫ થી રાષ્ટ્રીય શાળામાં ખાદી પ્રવૃત્તિ ચાલે છે.

આ વિભાગમાં છત્રાકના ૭૦૦ અંબર ચરખા રાજકોટ શહેર તથા પડધરી તાલુકાના નવ ગામોમાં ચાલે છે.^{૧૧૫}

(૨) અંબર પરિશ્રમાલય : જે બહેનો અંબર ચરખો ચલાવી ન શકે તેમ હોય તે માટે સંસ્થામાં એક અંબર પરિશ્રમાલય ચલાવાય છે. તેમાં કામ કરવા બદલ તેમને રોજની મજૂરી ચૂકવવામાં આવે છે.^{૧૧૬}

(૩) પટોળા વણાટ અને તાલીમ કેન્દ્ર : ગુજરાતની પ્રાચીન પટોળા વણાટની કળાનો વિકાસ કરવા માટે ૧૯૫૧ થી આ કેન્દ્ર શરૂ કરવામાં આવેલું છે. જેમાં નવા કારીગરો તૈયાર કરવામાં આવે છે.

(૪) રેટિંગ બારસ પર્વ : રાષ્ટ્રીય શાળામાં ભાદરવા વદ ૧૨ ને રેટિંગ બારસ તરીકે ૧૯૩૫ થી દર વર્ષે ઉજવવામાં આવે છે. આ પર્વ દરમિયાન ગાંધી વિચારનો પ્રચાર અને પ્રસાર થાય છે. તથા વિવિધ રચનાત્મક કાર્યને વેગ માટે જુદા જુદા કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે.

(૩) સામાજિક અને સેવાકીય :

શ્રી કડવીબાઈ વિરાણી કન્યા વિદ્યાલય, અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહ, બહેરા મૂંગા શાળા, સૌરાષ્ટ્ર પ્રાણી કલ્યાણ મંડળ વગેરે સંસ્થાઓ અહીં જ શરૂ થઈ અને પછી રાજકોટ શહેરમાં અન્યત્ર પોતાના વિશાળ મકાનોમાં ચાલે છે.

આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ, સૌરાષ્ટ્ર હિન્દી પ્રચાર સમિતિ, હરિજન સેવક સંઘ, નશાબંધી મંડળ, સર્વોદય સેવા સંઘ, ગ્રામ શિલ્પ વગેરે સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીય શાળાના પ્રાંગણમાં પોતાની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે. આમ રાષ્ટ્રીય શાળા સર્વોદય તેમજ ગાંધી વિચાર પ્રવૃત્તિઓનું એક સંગઠિત સંકુલ છે.^{૧૧૭}

૧૧૫ અહેવાલ - (ઇ.સ. ૧૯૭૩-૭૪ અને ૭૪-૭૫) રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટ, પૃ. ૧૪

૧૧૬ એજન, પૃ. ૧૬

૧૧૭ કંટક પ્રેમાબહેન 'કર્મચોગી નારણદાસકાકા' નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૭૮, પૃ. ૧૫૯

૧.૧૨.૨ રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ :

ગુજરાતના અમદાવાદ શહેરમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ અને પછી સૌરાષ્ટ્રમાં વઢવાણ શહેરમાં તા. ૮-૧૧-૧૯૨૦ ના રોજ શરૂ થયેલ રાષ્ટ્રીય શાળાના પાયાના કુલચંદભાઈ શાહ, ચમનભાઈ વેષ્ણવ, સ્વામી શિવાનંદજી જેવા ગાંધી અનુયાયીઓનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો છે. આ પહેલા કુલચંદભાઈએ વઢવાણમાં ૧૯૧૮ માં બાળકો માટેની શાળા શરૂ કરી હતી. અને દિનપ્રતિદિન સંખ્યા પણ વધતી જતી હતી.^{૧૧૮}

પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ દ્વારા અપાતી કેળવણીનો લોકોએ વિરોધ કર્યો. અને છેવટે શાળાની સંખ્યા ઘટતા શાળા બંધ કરવી પડી. પરંતુ કુલચંદભાઈએ વણાટકામ શીખવવાનું કામ શરૂ કર્યું. ૨-૧૦-૧૯૧૯ ના રોજ ગાંધી જયંતિનો તહેવાર ઉજવ્યો. આ કાર્યક્રમમાં અનેક યુવાનો જોડાયા. કુલચંદભાઈનો કેળવણી પ્રેમ જોઈને વઢવાણના કેટલાંક સદ્ગૃહસ્થોએ કુલચંદભાઈને વઢવાણમાં જ પદ્ધતિસરની શાળા શરૂ કરવા વિનંતી કરી. અને એ માટે આર્થિક મદદ આપવાની તૈયારી પણ બતાવી જો કે આ પહેલા મોતીભાઈ દરજીએ વઢવાણમાં સમાજસેવાના સારા એવા કાર્યો કરીને સમાજ સેવાની ભૂમિકા તૈયાર કરી હતી.^{૧૧૯}

તા. ૮-૧૧-૧૯૨૦ ના રોજ વઢવાણની રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના કરવામાં આવી. આથી પ્રજામાં નવો ઉત્સાહ આવ્યો શરૂઆતમાં ૪ ધોરણ સુધી શિક્ષણ આપતી આ શાળામાં પછીથી વિનિત સુધીના વર્ગો શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા. આ શાળાના ઉત્સાહી શિક્ષકો જેવા કે વજુભાઈ દવે, અમૃતલાલ આચાર્ય, હિંમતલાલ કોઠારી વગેરે મળ્યા હતા. જેઓ જુદા જુદા વિષયોની સાથે રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત કરવા માટેનું શિક્ષણ પણ આપતાં હતા.^{૧૨૦}

રાષ્ટ્રીય શાળામાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓમાં ૧૯૨૧ માં અસહકારની લડત તીવ્ર બની હતી. ત્યારે વઢવાણની દરબારગઢની શાળા છોડી અનેક વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવવા લાગ્યા. અને ખાદી પ્રવૃત્તિમાં જોડાઈ. રેંટીયા ગુંજતા કરવા લાગ્યા હતા. વઢવાણની રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ગામે-ગામ ફરતા. સાથે પ્રજામાં જુસ્સો ઉમેરવાના આશયથી રાષ્ટ્રીય, ધાર્મિક તહેવારો ઉજવવાનું શરૂ કર્યું. કુલચંદભાઈ શીઘ્ર કવિ હોવાથી લોકોને સમજાય તેવી

૧૧૮ નવજીવન તા. ૧૫-૧૦-૧૯૨૨, પુ-૪, અંક-૭, પૃ. ૫૬

૧૧૯ શાહ જયાબેન વજુભાઈ ‘સત્યાગ્રહી શ્રી સ્વામી શિવાનંદજી’ રાજકોટ, ૧૯૮૩, પૃ. ૯

૧૨૦ આચાર્ય અરવિંદભાઈ ‘સત્યાગ્રહોના સંભારણા’ વઢવાણ પ્રકાશન પ્રેસ, સહકારી મંડળી સુરેન્દ્રનગર, ૧૯૮૫, પૃ. ૩૪

ભાષામાં સ્વદેશી, ખાદી, દારૂ નિષેધ, વિદેશી વસ્તુઓનો બહિષ્કાર વગેરે વિષયોને લગતા ગીતો રચતા હતા. જે શાળાના શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓની બનેલી ભજન મંડળી ગાતી હતી.^{૧૨૧} આમ રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત કરવામાં આ મંડળીએ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી.

૧.૧૨.૩ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર :

ગુજરાતમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે કોઈ પ્રગતિશીલ તત્વો જોવા મળે છે. તેમાં દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાનો એક વિશિષ્ટ ફાળો છે. બીલખા આનંદાશ્રમના મહાત્મા શ્રીમન નથુરામ શર્માના ઇષ્ટદેવ દક્ષિણામૂર્તિ દેવના નામ સાથે જોડાયેલી આ સંસ્થા ભાવનગર સ્ટેશન પાસેની એક ધર્મશાળામાં ઇ.સ. ૧૯૧૦ના ડિસેમ્બરની ૨૮મી તારીખે શરૂ થઈ. નાનાભાઈએ કોલેજના પ્રોફેસર પદનું રાજીનામું આપી વિદ્યાર્થીઓના જીવન ઘડતરમાં અને દક્ષિણામૂર્તિના ઉત્થાનમાં પોતાનો સમય વ્યતિત કરવાનું જીવનનું મુખ્ય કાર્ય ગણ્યું. દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન શરૂ કર્યું ત્યારે તે માત્ર છાત્રાલય હતું. પોતાના ઘડતરના ફળ સ્વરૂપ દક્ષિણામૂર્તિનું ચણતર કામ ચાલ્યું. રાજ્યે લગભગ મફત કદી શકાય તેવી કિંમતે જમીન આપી (આજે જ્યાં દક્ષિણામૂર્તિ અને ઘરશાળા સંસ્થા ચાલે છે. તે વિશાળ જમીન ભાવનગરના મહારાજાએ દક્ષિણામૂર્તિને મફતના ભાવે આપી હતી.) દક્ષિણામૂર્તિ માત્ર છાત્રાલય ન રહેતા શિક્ષણની સંસ્થા બની. તા. ૮ થી ૧૦ ડિસેમ્બર, ૧૯૧૫ ના રોજ ગાંધીજી ભાવનગર આવ્યા. ત્યારે તેમણે પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાથે દક્ષિણામૂર્તિની મુલાકાત લીધી હતી. આ અંગે નાનાભાઈ લખે છે, મેં ગાંધીજીને અમારી સંસ્થા દેખાડી, અમારા વિદ્યાર્થીઓની ઓળખ કરાવી, સંસ્થાનું પુસ્તકાલય, રસોડું, કસરત શાળા વગેરે દેખાડ્યાં. અંતે તેમને નમન કરી અમે તેમની સૂચનાઓ માંગી. મારી માંગણીના જવાબમાં તેઓ હસી પડ્યાં. અને એક પણ સૂચના આપ્યા વગર ચાલતા થયા.^{૧૨૨}

આ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ તે સમયે નાનાભાઈ (શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાલીદાસ ભટ્ટ) શ્રી ગિજુભાઈ બઘેકા અને શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી આ સંસ્થાના ત્રણ મુખ્ય સ્તંભરૂપે હતા. દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૪ સુધી તેના તમામ વિભાગો સાથે ચાલુ રહેલી હતી. ત્યારબાદ બાલ મંદિર સિવાયના તમામ વિભાગો બંધ થયા હતા. પછીથી તે વખતની સૌરાષ્ટ્ર સરકારે નવા ટ્રસ્ટી

૧૨૧ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, વઢવાણ કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫, પૃ. ૨૩૪

૧૨૨ ભટ્ટ નાનાભાઈ ‘ઘડતર અને ચણતર’ ભાગ-૧-૨, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ, ૨૦૦૧, પૃ. ૯૯

મંડળની રચના કરી અને તેને દક્ષિણામૂર્તિનો વહિવટ સોંપ્યો.^{૧૨૩} ઇ.સ. ૧૯૬૯ માં દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરને ૫૦ વર્ષ પૂરા થતાં ‘બાળશિક્ષણ સુવર્ણ મહોત્સવ વર્ષ’ ઉજવવામાં આવ્યો. ઇ.સ. ૧૯૩૯ પછી ૩૪ વર્ષે વિનય મંદિરનો પુનઃપ્રારંભ ૧૪ જૂન, ૧૯૭૩ થી થયો. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે અજોડ એવું સ્થાન ધરાવતું દક્ષિણામૂર્તિ બાલ અધ્યાપન મંદિર ઇ.સ. ૧૯૩૪ થી બંધ થયેલું. જે પુનઃ ૧૯૫૦ ની સાલથી અવિરત પ્રગતિ કરતું રહ્યું છે. એ માટે નરેન્દ્રભાઈ બઘેકા અને શ્રીમતિ વિમુબેન બઘેકાનું પ્રદાન ઉલ્લેખનીય છે.^{૧૨૪}

દક્ષિણામૂર્તિએ અનેકવિધ પ્રયોગો કરીને સમગ્ર ભારતમાં આદરભર્યું સ્થાન મેળવ્યું હતું. કેળવણીમાં સહ શિક્ષણને ગંભીરતાભર્યું સ્થાન આપ્યું હતું. કેળવણીમાં ઉદ્યોગનો સમાવેશ કર્યો હતો. પરીક્ષાના કૃત્રિમ ભાર અને ભયને દૂર કર્યો. શિક્ષાનું તત્ત્વ ગાળી નાખીને માનવતા ભર્યા આચરણને કેન્દ્રમાં મૂક્યું. અંગ્રેજી વિષયને સ્થાને માતૃભાષાનો મહિમા વધાર્યો. માતૃભાષાને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવ્યું. હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારી. ખાદીને પ્રોત્સાહન આપ્યું. દરેક જ્ઞાતિ માટે પ્રવેશ દ્વાર ખુલ્લા રાખ્યા. આવા અનેક ક્રાંતિકારી પગલાં દ્વારા દક્ષિણામૂર્તિની સિદ્ધી કિર્તીના શિખરે પહોંચી.^{૧૨૫}

૧ ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિની સ્થાપના :

ગાંધીજી ગામડાને બેઠા કરવાની અહાલેક પોકારતા હતા. ગાંધીજીની આ અસર નાનાભાઈ પર થઈ હતી. હવે નાનાભાઈમાં ગામડામાં જઈને બેસવાની ઇચ્છા જન્મી ચૂકી હતી. તેમણે મિત્રોને સમજાવી જોયા પણ નાનાભાઈ સાથે ગામડામાં જવા કોઈપણ તૈયાર થયું નહિ. તે આંબલામાં આવ્યા અને અહીંની પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક બન્યા. એમને લાગ્યું કે ગ્રામ વિકાસ માટે ખેતી, ગોપાલન અને ગ્રામોદ્યોગનું વ્યવસ્થિત શિક્ષણ અનિવાર્ય છે. આથી એમણે એમના યુવાન કાર્યકર શ્રી મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક)ની સહાયથી ઇ.સ. ૧૯૩૮માં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન શાખા તરીકે આંબલામાં શ્રી ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી. ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ સ્થાપવાનો હેતુ ગામડામાં પડેલી શક્તિને ઓપ આપીને ગામડાંની પ્રજાને જાગૃત કરીને અને તેમને સંસ્કાર આપીને આગળ લાવવાનો હતો.

^{૧૨૩} એજન, પૃ. ૧૪૦

^{૧૨૪} ચોકસી યુ. એમ. (સંપાદક) ભાવનગર જીલ્લા સર્વસંગ્રહ (ગેઝેટીયર) ગુજરાત રાજ્ય જીલ્લા સર્વસંગ્રહ ગાંધીનગર, ૧૯૮૯, પૃ. ૫૧૦

^{૧૨૫} અહેવાલ - ‘શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન’ ભાવનગર, ઇ.સ. ૧૯૩૦, પૃ. ૪

એ વખતે એમને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવી કોઈ સંસ્થા ગુજરાતમાં ન હતી. ૧૯૩૯ માં તેમણે લોકશાળા શરૂ કરી. ત્યારબાદ ખાદી કાર્યાલય શરૂ થયું. ૧૯૪૨ માં ગ્રામસેવક વર્ગ શરૂ કરવામાં આવ્યો.^{૧૨૬} ૧૯૪૪ માં સંસ્થાનો પ્રકાશન વિભાગ શરૂ થયો. અને ૧૯૪૫ માં સંસ્થા તરફથી ‘કોડિયું’ નામના માસિકનું પ્રકાશન શરૂ થયું. ૧૯૪૮ માં સણોસરા મુકામે અધ્યાપન મંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું. ૧૯૪૯ માં પ્રૌઢ શિક્ષણ અને બાલવાડી શરૂ કરવામાં આવ્યા. અને ૧૯૫૬ માં મહાર ગામે જુનિયર લોકશાળા શરૂ થઈ.^{૧૨૭} આ સંસ્થાના મૂળ સ્થાપક શ્રી નાનાભાઈને ભારત સરકારનો પદ્મશ્રીનો ઈલ્કાબ ૧૯૬૦ માં એનાયત કરવામાં આવ્યો. ૧૯૬૭ થી સંસ્થાએ ‘છાત્રાલય’ નામનું માસિક શરૂ કર્યું છે.

ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિની સ્થાપનાના સાડા ચાર દાયકા દરમિયાન ત્યાં લોકશાળા, પ્રાથમિક શાળા, બાલમંદિર, ગ્રામ પંચાયત, મંત્રી વર્ગ, અધ્યાપન મંદિર, ગ્રીષ્મ વર્ગો, ખેડૂત વર્ગો, ખેતી, બાગાયત, ગોપાલન, ઉદ્યોગમંદિર, પ્રૌઢ શિક્ષણ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ અને વિકસી પાંચ હજારથી વધુ વિદ્યાર્થીઓએ તેનો લાભ લીધો. લોકશાળાનો અહીંથી પ્રગટેલો વિચાર પછી તો ગુજરાતભરમાં પ્રસર્યો. પરિણામે આજે ગુજરાતમાં સૌથી વધુ લોકશાળાઓ કામ કરે છે. આંબલા મહારની આ ગૌશાળામાં ગીર ઓલાદના ૧૪૨ પશુઓ છે. ઉદ્યોગ મંદિરમાં ગામડાને ઉપયોગી સાધનોનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. આ ઉદ્યોગમાં સુથારી, લુહારી, લેથ, વેલ્ડિંગ અને વિજળી કામ થાય છે. તેમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ ઓછા ખર્ચે કોઈ એકાદ કોશલ્યમાં વિશેષતા પ્રાપ્ત કરી જીવનનિર્વાહ કરે છે. આથી ચંત્રોના સમારકામ માટે હવે ગ્રામજનોને શહેરમાં દોડવું પડતું નથી.^{૧૨૮} ઉદ્યોગની સાથે ઈતર પ્રવૃત્તિઓ, પ્રવાસ, પ્રદર્શન, સમાજ સેવા વગેરે પણ વિદ્યાર્થીઓએ હોંશે હોંશે સ્વીકારી છે. આ સંસ્થાએ ગૃહજીવન વિધાનો ૧૧-૧૨ ધોરણમાં નવો વર્ગ શરૂ કર્યો છે. જેના રસોઈ, સીવણ, ભરતગૂંથણ, બાલ ઉછેર, આંગણાં પૂરતું શાકભાજીને ફળ ઉછેર તથા થોડું ગોપાલન ઉપાંગો છે. છેલ્લા દાયકામાં આંબલા મહાર બંને સ્થળોએ બહેનોના છાત્રાલયની વ્યવસ્થા થઈ છે. માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે લોકશાળા (ઉત્તર બુનિયાદી શાળા) નો અભ્યાસ ક્રમ સ્વીકાર્યા પછી

૧૨૬ વ્યાસ રેખા સી. ‘ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ આંબલા’ એક અભ્યાસ અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, નવેમ્બર-૨૦૦૭, પૃ. ૧૦૦

૧૨૭ જોષી જયકર છોટાલાલ ‘નાનાભાઈ ભટ્ટ’ એક અધ્યયન અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ, માર્ચ-૧૯૯૦, પૃ. ૩૪૮

૧૨૮ વ્યાસ રેખા સી.નો અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૧૧૧

આંબલા-મહારના વિદ્યાર્થીઓ જાહેર પરીક્ષા આપી શકે છે. સંસ્થાના પુસ્તકાલયમાં લગભગ ૨૦,૦૦૦ જેટલાં પુસ્તકો છે.

૨ લોકભારતી સળોસરા :

સ્વ. રાધાકૃષ્ણનના પ્રમુખપણા નીચે ઇ.સ. ૧૯૪૮ માં નીમાચેલા યુનિવર્સિટી કમિશનના સભ્ય આર્થર મોરગને ગ્રામ વિસ્તારના શિક્ષણ તરફ વિશ્વ વિદ્યાલયોની બેદરકારી અંગે વેધક ટીકા કરી હતી. ત્યારબાદ ભારત સરકારે ગ્રામ વિસ્તાર માટેની ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ સ્થાપવા ભલામણો કરવા એક સમિતિ નીમી હતી. તેને અનુલક્ષીને શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટે ભાવનગરથી ૪૫ કિ.મી. દૂર સળોસરા ગામ નજીક ગ્રામ્ય વાતાવરણને અનુકૂળ ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાના હેતુથી લોકભારતી સંસ્થા ૧૯૫૩ માં કાકાસાહેબ કાલેલકરના વરદ હસ્તે શરૂ થઈ. ઉદ્ઘાટન વખતે જ નાનાભાઈએ હેતુની સ્પષ્ટતા કરતા કહેલું કે રાધાકૃષ્ણન કમિશનના અહેવાલમાં ગ્રામવિદ્યાપીઠનું પ્રકરણ વાંચતાં તેમાંના ડૉ. મોર્ગનના વિચારો જાણ્યા. મને લાગ્યું કે ગામડા વિશેના મારા જે વિચારો છે તે બરાબર છે. ગ્રામ જનતામાં અખૂટ શક્તિ પડેલી છે. તેને જાગૃત કરીને આગળ લાવવાના અને નવી કેળવણીની જ્યોતને ગરીબનાં ઝૂંપડા સુધી પહોંચાડવાના લોકભારતીના મનોરથ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિને બંધ બેસતી થાય તથા તેનો આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક વારસો જળવાઈ રહે તેવી કેળવણી આપવાની લોકભારતીની હોંશ છે. ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિના સફળ પ્રયોગોએ આવી સંસ્થા વિકસાવવા પ્રેરણા આપી હતી. લોકભારતીએ તેના સ્થાપનાકાળથી આ ઉદ્દેશ નજર સામે રાખ્યો છે.

‘અવિદ્યા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યામૃતમ્ અન્નુતે’

આ વિચાર લક્ષ્યમાં રાખીને લોકભારતીએ સમાજોપયોગી વિદ્યાઓ અને માનવવિદ્યાઓના અભ્યાસક્રમની રચના કરી. ખેતીવાડી, પશુપાલન, ડેરીવિજ્ઞાન, ગ્રામનિર્માણ વગેરેના શિક્ષણ માટે આ સંસ્થામાં જોગવાઈ છે. ઉચ્ચતર ગ્રામ શિક્ષણ માટે રાષ્ટ્રીય સમિતિ સાથે આ સંસ્થા જોડાયેલી છે.^{૧૨૯} લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠના વિભાગો દ્વારા લોકભારતીનો આદર્શ મૂર્તિમંત થયો છે. જેમાં (૧) લોકભારતી (૨) લોકભારતી સ્નાતક નથી તાલીમ મહાવિદ્યાલય (૩) લોકભારતી પંચાયતરાજ તાલીમ કેન્દ્ર (૪) પંડિત સુખલાલજી લોકવિદ્યાલય

૧૨૯ કોરાટ (ડૉ.) પી.જી., જાની (ડૉ.) એસ. વી., ભાલ (ડૉ.) જે.ડી. (સંપાદકો) ‘ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ’ પાર્શ્વ પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૫૫, પૃ. ૨૮૩

(માયદાર) (૫) અવૈધિક શિક્ષણ યોજના (૬) પ્રાથમિક શાળા (૭) ગ્રંથાલય (૮) લોકભારતી ગ્રામવિકાસ યોજના (૯) લોકભારતી પાણી પુરવઠા યોજના (૧૦) ઔષધાલય (૧૧) લોકભારતી વીમા યોજના (૧૨) લોકભારતી ગ્રાહક સહકારી ભંડાર (૧૩) નર્સરી (૧૪) ગૌશાળાનો સમાવેશ થાય છે.^{૧૩૦}

સંસ્થાનું સેવા વિતરણ કેન્દ્ર નજીકના ગામોમાં પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગો, ખેડૂતમેળા, ખેડૂતોની શિબિરો, પાક હરીફાઈ વગેરેનું સંચાલન કરે છે. આ સંસ્થામાં ગીર ગાયોના ઉછેર માટેનું સંશોધન કેન્દ્ર છે. ઉપરાંત નજીકના ગામોમાં આવેલી દૂધ સહકારી મંડળી, ઘાણી ચલાવનારાઓની સહકારી મંડળી, કાંતણ વણાટ કેન્દ્રો વગેરેનું પણ આ સંસ્થાના કાર્યકરો સંચાલન કરે છે. આ સંસ્થા ખેતીવાડી, પશુપાલન અને ડેરીના ક્ષેત્રમાં સંશોધન કાર્ય કરે છે. સણોસરા ગામમાં જમીનના ટુકડાઓના એકીકરણ અંગે સંસ્થાએ સંશોધન હાથ ધર્યું હતું. લોકભારતીના વિદ્યાર્થીઓએ આ અંગેની સામાજિક અને આર્થિક તપાસ પણ હાથ ધરી હતી. આ સિવાય વર્ગશિક્ષણ સુધારણા માટેના કેટલાક પ્રયોગો પણ તેણે હાથ ધર્યા હતા. સંસ્થાનું સંચાલન સ્થાનિક નેતાઓ અને જાણીતા કેળવણીકારોનું બનેલું મંડળ કરે છે.^{૧૩૧}

૩ ઘરશાળા ભાવનગર :

તા. ૧-૩-૧૯૩૯માં ઘરશાળા સંસ્થાની સ્થાપના પ્રખર કેળવણીકાર શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદીએ ભાવનગર મુકામે કરી. હરભાઈએ શૈક્ષણિક આદર્શો અને બાળવિકાસમાં ઘરની હૂંફ અને ઉછેર કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. તે બંને બાબતો મૂર્તિમંત કરી શાળાનું નામ ઘરશાળા (Home School) પાડ્યું. જ્યાં બાળકોને તેના ઘરનું વાતાવરણ અને પ્રેમ મળે. હરભાઈની આ શાળાના નામ પાછળ પ્રગટ થાય છે. એક વિશિષ્ટ અને અનોખી શૈક્ષણિક ફિલસૂફી : A school not away from home and also a home not away from school is named 'Home School' a beautiful blending of both school and home. સંસ્થાની શરૂઆત બાલમંદિર, કુમાર મંદિરથી કરવામાં આવી. પ્રેમશંકર ન.ભટ્ટ અને ડૉ. રઘુભાઈ નાયક જેવા વિદ્વાનો ઘરશાળામાં જોડાયા અને ઘરશાળા વિકાસ

^{૧૩૦} દાંડીકર મોહન 'નાનાભાઈનું ગ્રુવનદર્શન' ચક્ષુ પ્રકાશન વડોદરા, ૧૯૮૪, પૃ. ૭૬

^{૧૩૧} પંચોળી મનુભાઈ 'સદ્ભિઃસંગ' સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિ. લોકભારતી સણોસરા, ૧૯૮૯, પૃ. ૪૦

પામતી થઈ. ઘરશાળામાં (૧) માધ્યમિક શાળા (૨) હાઈસ્કૂલ (૩) છાત્રાલય (૪) પ્રકાશન વિભાગ (૫) અધ્યાપન મંદિર (૬) માનસ ચિકિત્સાલય જેવા વિભાગો શરૂ થયા.

બાળકોને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિની સાથે આ સંસ્થામાં સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂરણનો સિદ્ધાંત અને ડૉલ્ટન પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવામાં આવતું. અહીં શિક્ષા, ઈનામ અને હરિકાઈનો સમૂળગો બહિષ્કાર (Abolition of Rewards Punishment and Competition) કર્યો હતો. પરિક્ષા પદ્ધતિને સ્થાન આપ્યું ન હતું. તેના બદલે હકારાત્મક અને પરિણામલક્ષી (Result Oriented) પ્રયોગ અપનાવેલો. વર્ષાંતે વિદ્યાર્થીઓને જ્યારે ઉપર ચઢાવવા (promotion) નો નિર્ણય લેવાનો આવતો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના તેમના આખા વર્ષના કામની ગણતરી ઉપર (પરીક્ષા કે કસોટી વિના) વર્ગ બઢતી આપવામાં આવતી. આ સંસ્થાએ સહશિક્ષણ અપનાવ્યું હતું. આ સંસ્થા પહેલા ‘ઘરશાળા’ નામનું માસિકનું પ્રકાશન કરતી હતી. જે શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદીના અવસાન બાદ હાલમાં સરસ્વતી વિદ્યામંડળ સરસપુર, અમદાવાદથી પ્રગટ થાય છે.^{૧૩૨} ઘરશાળામાં પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ સહિત ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ આપવાની સુવિધા છે. હાલ નીચેના ચાર વિભાગોમાં આ સંસ્થાનું શૈક્ષણિક કાર્ય ચાલે છે. (૧) બાલમંદિર (૨) બુનિયાદી પ્રાથમિક શાળા (૩) માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા અને (૪) બુનિયાદી અધ્યાપન મંદિર.

૪ લોકશાળા ખડસલી :

ગ્રામ્યપ્રદેશના નૈસર્ગિક વાતાવરણમાં આવેલ ખડસલી ગામમાં લોકશાળાની સ્થાપના ૧૯૫૯ ના વર્ષમાં કરવામાં આવી હતી. આ શાળા પૂજ્ય ગાંધીજીએ સૂચવેલી નવી શૈક્ષણિક દૃષ્ટિને સાકાર કરવા પ્રયત્નશીલ છે. આ સંસ્થાનું સંચાલનશ્રી કુંડલા તાલુકા ગ્રામ સેવા મંડળ દ્વારા કરવામાં આવે છે.^{૧૩૩} કૃષિ ગોપાલન તથા વણાટવિદ્યાના માધ્યમ દ્વારા ધોરણ ૮ થી ૧૨ સુધીનું શિક્ષણ આપતી વિદ્યાર્થી, વિદ્યાર્થીઓના છાત્રવાસવાળી આ ઉચ્ચતર ઉત્તર બુનિયાદી માધ્યમિક શાળા છે. આ શાળાના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી ૬ ત્રાકના અંબર ચરખા ઉપર એક વર્ષમાં ૪૫ આંટી જેટલું સુતર કાંતે છે. શાળા પાસે ખેતી માટે પૂરતી જમીન છે. જે દ્વારા સુધારેલા બિયારણો, ખેતીના સુધારેલા ઓજારો, તેમજ રાસાયણિક તેમજ દેશી

^{૧૩૨} પંચાલ (ડૉ.) મોહનભાઈ ‘વિરલ વિદ્યાપુરૂષ’ હરભાઈ સ્મારકનિધિ, સરસ્વતી વિદ્યામંડળ, સરસપુર અમદાવાદ, ૧૯૯૭, પૃ. ૧૬૭

^{૧૩૩} નાયક રઘુભાઈ ‘નવી કેળવણીના પ્રવર્તક શ્રી હરભાઈ’ ઘરશાળા, ભાવનગર, ૧૯૬૫, પૃ. ૧૦૫

ખાતરોના જુદા જુદા પાક માટેના પ્રયોગો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે.^{૧૩૪}

અહીં શરૂ થયેલ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં નીચેની વિશિષ્ટ વિદ્યાશાખાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે. (૧) વિજ્ઞાન (૨) વિનયન (૩) કૃષિવિજ્ઞાન અને (૪) ગૃહજીવન વિદ્યા આ ઉપરાંત મફત પ્લોટની વહેંચણીમાં મદદ, દૂધ સહકારી મંડળીના સભ્યોની નોંધણી જેવા રચનાત્મક કાર્યોમાં આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ અને સંસ્થા હંમેશા સમાજને ઉપયોગી થવા પ્રયત્નશીલ રહે છે.^{૧૩૫}

ગાંધીજીના હિંદમાં આગમન બાદ તેમને જે રાષ્ટ્રીય ચેતના લોકોમાં જાગૃત કરી. સ્વશાસન અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરી લોકોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રબળ બનાવી. દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદમાં આવી તેમને શરૂઆતમાં ભારતના લોકોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા માટે ૧ વર્ષ સુધી ભારતનો પ્રવાસ કર્યો અને હિંદના દરેક નાગરિકો સાથે પરિચયમાં આવ્યા અને સાચી તેમની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો. અને ગુજરાતમાં અમદાવાદની સાબરમતી નદીના કિનારે આશ્રમની સ્થાપના કરી. જે આખા ભારત વર્ષની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ, રાષ્ટ્રીય ચળવળનું કેન્દ્ર બનવાનું હતું. આ સાબરમતી આશ્રમના નેતૃત્વ હેઠળ ગુજરાતમાં જે ગાંધી વિચાર રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરતી સંસ્થાનો વિકાસ થયો. તેમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અગ્રણી સંસ્થા ગણી શકાય. આ સંસ્થાના વડપણ હેઠળ ગુજરાતમાં અસહકારની ચળવળને ઉત્તેજન આપવા જુદી જુદી સંસ્થાઓ શરૂ થઈ હતી. તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપતી હતી. ગાંધીજીના સીધા માર્ગદર્શન હેઠળ અસહકારની ઝુંબેશમાં સૌરાષ્ટ્રની મુખ્ય ત્રણ સંસ્થાઓ શરૂ થઈ. (૧) રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટ (૨) દક્ષિણામૂર્તિ, ભાવનગર (૩) રાષ્ટ્રીય શાળા, વઢવાણ. આ મુખ્ય ત્રણ સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલી બીજી કેટલીક સંસ્થાઓ શરૂ થઈ. જેમને સરકારી શિક્ષણનો ત્યાગ કર્યો. અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ જેવી કે દારૂનિષેધ, ખાદીનો પ્રચાર, સ્પેશી વસ્તુઓ અપનાવવી, સ્ત્રી શિક્ષણ, પ્રૌઢ શિક્ષણ, બાળ શિક્ષણ વગેરેને ઉત્તેજન આપી. અને રાષ્ટ્રીય સેવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો હતો.

૧૩૪ જોષી છગનભાઈ ‘ગુજરાતના ખાદી સેવકો’ સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિ. લોકભારતી સણોસરા, ૧૯૭૭, પૃ. ૬૮

૧૩૫ ફૂલછાબ, રાજકોટ, તા. ૧૮-૮-૨૦૦૯, પૃ. ૬

પ્રકરણ - ૨

ગાંધી વિચાર

સંસ્થાઓની

સ્થાપના

૨.૧ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ

૨.૧.૧ રાષ્ટ્રીય શાળાના ઉદ્દેશો

૨.૧.૨ રાષ્ટ્રીય શાળાના અધ્યાપકો

૨.૧.૩ રાષ્ટ્રીય શાળાના પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓ

૨.૧.૪ રાષ્ટ્રીય શાળાની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ

૨.૧.૫ ઈ.સ. ૧૯૨૫ સુધી શાળાની મુલાકાત લેનાર નામાંકિત વ્યક્તિઓ

૨.૧.૬ આઝાદીની લડતમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના અધ્યાપકો

૨.૧.૭ રાષ્ટ્રીય શાળાના શૈક્ષણિક વિભાગો

૨.૧.૮ રાષ્ટ્રીય શાળાનું શિક્ષણ

૨.૧.૯ રાષ્ટ્રીય શાળાના આધાર સ્તંભો

૨.૨ રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ

૨.૨.૧ રાષ્ટ્રીય શાળાના ઉદ્દેશો

૨.૨.૨ રાષ્ટ્રીય શાળાના અધ્યાપકો

૨.૨.૩ રાષ્ટ્રીય શાળાના ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓ

૨.૨.૪ રાષ્ટ્રીય લડતમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓ

૨.૨.૫ રાષ્ટ્રીય શાળાના શૈક્ષણિક વિભાગો

૨.૨.૬ રાષ્ટ્રીય શાળાના ત્રણ આધાર સ્તંભો

૨.૩ દક્ષિણમૂર્તિ ભાવનગર

૨.૩.૧ દક્ષિણમૂર્તિના ઉદ્દેશો

૨.૩.૨ દક્ષિણમૂર્તિના શૈક્ષણિક વિભાગો

૨.૩.૩ ગાંધીજીનું દક્ષિણમૂર્તિમાં આગમન

૨.૩.૪ દક્ષિણમૂર્તિમાં પરિવર્તન

૨.૩.૫ દક્ષિણમૂર્તિ રાષ્ટ્રીય કેળવણી સંસ્થા

૨.૩.૬ રાષ્ટ્રીય લડતમાં દક્ષિણામૂર્તિના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ

૨.૩.૭ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના ત્રણ આધારસ્તંભો

પ્રકરણ-૨

ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓની સ્થાપના

ઈ.સ. ૧૯૨૦ ના નાગપુર કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં પ્રસ્તાવ પસાર થયો કે સરકારી શિક્ષણ સંસ્થાઓનો બહિષ્કાર કરીને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપવી ને તેમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉત્કર્ષ સધાય એવું શિક્ષણ આપવું. પ્રસ્તાવ પ્રમાણે આખા દેશમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું મોજું ફરી વળ્યું ને ઠેર-ઠેર રાષ્ટ્રીય શાળાઓની સ્થાપના થઈ. એ વખતના સૌરાષ્ટ્રમાં કુલચંદભાઈ શાહ, સ્વામી શિવાનંદજી, મણીલાલ કોઠારી, જમનાદાસભાઈ ગાંધી, વજુભાઈ શુક્લ, જેઠાલાલભાઈ જોષી, નારણદાસભાઈ ગાંધી, ગિજુભાઈ બઘેકા, હરભાઈ ત્રિવેદી, નાનાભાઈ ભટ્ટ (શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ), બળવંતરાય મહેતા, મોહનલાલ સંઘવીએ પ્રજા જીવનના ઘડતરનું પાયાનું કાર્ય કર્યું. ત્યારે અમૃતલાલ શેઠે દેશી રાજ્યોના વહીવટ અંગે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્રમાં તેમજ ‘જન્મભૂમિ’ પત્રોએ પણ પ્રજા જુવાળ ઉભો કરવામાં ખાસ્સો ફાળો આપ્યો હતો.

સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટ, વઢવાણ અને ભાવનગર શહેરમાં રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ થઈ. આ ત્રણેય શાળાઓ પ્રજાકિય મદદથી ઊભી કરવામાં આવી હતી.^૧ આ ત્રણેય શાળાઓએ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ સાથે અસહકારની પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી હતી. આ શાળાઓ પોતાના ઉદ્દેશ સાથે શરૂ થઈ હતી.^૨ તેમાં શિક્ષણમાં મહાત્મા ગાંધીના વિચારો પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને કેન્દ્ર સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. શિક્ષણની સાથે રેટિયો, કાતણ, વણાટ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને જાહેર પ્રવૃત્તિઓ પણ આ સંસ્થા કરતી હતી.^૩ આ સંસ્થાઓમાં નામાંકિત વ્યક્તિઓને મુલાકાત લઈ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોમાં રાષ્ટ્રીય જુવાળ ઉભો કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. આઝાદીની ચળવળમાં સૌરાષ્ટ્રની આ સંસ્થાઓના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા હતા અને ચળવળનું નેતૃત્વ કર્યું હતું.^૩

૧ આચાર્ય અરવિંદભાઈ (સંપાદક) ‘સત્યાગ્રહોના સંભારણા’ વઢવાણ પ્રકાશન પ્રેસ સુરેન્દ્રનગર, ૧૯૮૫, પૃ. ૨૧

૨ ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ - ૨૧, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૭૧, પૃ. ૩૪

૩ આચાર્ય અરવિંદભાઈ વઢવાણ કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૩-૧૨-૨૦૦૭
૪૪ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૩

રાષ્ટ્રીય શાળા - રાજકોટ

૨.૧ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ :

આઝાદીના આંદોલન સમયે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશ સાથે પૂ. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી આ સંસ્થાની સ્થાપના તા. ૧-૨-૧૯૨૧ ના રોજ થઈ હતી. શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈને હાથે તેનું ઉદ્ઘાટન થયું. પ્રારંભમાં શાળાનો આરંભ રામજીભાઈ ગોરધનદાસ મીલવાળાના મકાનમાં થયો હતો. આ પછી શ્રી છગનલાલ મોદી અને પ્રાણલાલ મોદીના મકાનમાં, ૧૯૨૧ માં કાઠિયાવાડ લોજના મકાનમાં (હાલ જ્યાં લાખાજીરાજ ટાઉન હોલ છે તેની પાસે), (હાલ મંગળા રોડ) લક્ષ્મણભાઈ લાધાભાઈના કેલામાં ૧૯૨૪ સુધી ચાલતી હતી.

શ્રી છોટાલાલ લક્ષ્મીશંકર માંકડ (બી.એ.) પ્રથમ આચાર્ય હતા તેઓ છૂટા થતાં વ્યવસ્થાપક અને આચાર્ય પદે ૧૯૨૩ થી જમનાદાસ ખુ. ગાંધીએ કામ સંભાળ્યું. તેમના સહકાર્યકરોમાં વ્રજલાલ ઉર્ફે વજુભાઈ શુક્લ તથા જેઠાલાલ જોષીને તેમજ બીજા ઘણા હતા.^૪

શાળાનાં મકાનો પાંચ વાર બદલાયાં. છેલ્લી વાર ઇ.સ. ૧૯૨૫ માં સંસ્થા પોતાના મકાનમાં આવી. રાજકોટના લોકપ્રિય અને ગાંધીજીના ભક્ત રાજવી લાખાજીરાજે રાષ્ટ્રીય શાળાને ૬૮૦૦૦ ચો.વાર જમીન બહુ જ નજીવી કિંમતે આપી.^૫ તા. ૩૦-૩-૧૯૨૨ માં પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ આ સંસ્થાની પ્રથમ મુલાકાત લીધી હતી. મૂળ તો પ્રજામાં રાષ્ટ્ર ભાવના ખીલે અને વિકસે તેવા શિક્ષણ સાથે વિદ્યાર્થીઓને ઔદ્યોગિક તાલીમ મળી રહે તે કેન્દ્ર સ્થાને હતું.^૬

૨.૧.૧ રાષ્ટ્રીય શાળાના ઉદ્દેશો :

રાષ્ટ્રીય શાળાના મુખ્ય બે ઉદ્દેશો હતા.

- (૧) મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારો પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવું.
- (૨) દેશની આઝાદી માટે સત્યાગ્રહ આંદોલનો તથા દેશના નવનિર્માણ અને સેવા કરવા માટે ભાવિ સૈનિકો વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવા.

^૪ ફૂલછાબ, રાજકોટ, તા. ૫-૨-૨૦૦૮

^૫ રાવલ મનોજ (સંપાદક) રાજકોટ જિલ્લા સર્વસંગ્રહ (ગેઝેટિયર) ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ ગાંધીનગર, ૨૦૦૧, પૃ. ૫૪૮

^૬ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૪

આ ઉપરાંત સમાજમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત કરવા અને પ્રજાના સંસ્કાર સુધારવા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો પ્રયત્ન કરે. આ સિદ્ધાંતો રાષ્ટ્રીય શાળાએ ગાંધીજીની પ્રેરણાથી આચરણમાં મૂક્યા હતા.^૬

૨.૧.૨ રાષ્ટ્રીય શાળાના અધ્યાપકો :

રાષ્ટ્રીય શાળાના પ્રથમ આચાર્ય તરીકે શ્રી છોટાલાલ લક્ષ્મીશંકર માંકડ (બી.એ.) તેઓ છૂટા થતાં વ્યવસ્થાપક અને આચાર્યપદે ૧૯૨૩ થી શ્રી જમનાદાસ ખુ. ગાંધીએ કામ સંભાળ્યું.

ઈ.સ. ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૪ ના સમય દરમિયાન શાળાના ગૌરવરૂપ અધ્યાપકો આ પ્રમાણે હતા. શ્રી વિજયશંકર ત્રિભુવન ત્રિવેદી, શ્રી વ્રજલાલ મયાશંકર શુક્લ, શ્રી જેઠાલાલ હરિકૃષ્ણ જોષી, શ્રી ચંપકલાલ માવાણી, શ્રી રતિલાલ મ. રાવલ, શ્રી જગન્નાથ જોષી, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ મહેતા, શ્રી પ્રાણજીવન જોષી, શ્રી રઘુરામ શાસ્ત્રી, શ્રી ઉમેદભાઈ, શ્રી ધીરુભાઈ વાગડિયા, શ્રી જયંતિલાલ માલધારી ગોકલદાસ મહેતા, અમૃતલાલ વગેરેને રાષ્ટ્રીય શાળાને દીપાવી હતી.

૨.૧.૩ રાષ્ટ્રીય શાળાના પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓ :

રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ થઈ ત્યારે તેમાં પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓ તરીકે શ્રી હિંમતલાલ લલ્લુભાઈ શાહ, શ્રી પ્રાણજીવન વાલજી જોષી, શ્રી હેમંતરાય આહ્યા, શ્રી અમૃતલાલ આહ્યા અને શ્રી પાંધીને આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલ છોડીને રાષ્ટ્રીય શાળામાં અભ્યાસ કરવા ઈ.સ. ૧૯૨૧ માં જોડાયા હતા. અને રાષ્ટ્રીય શાળાના વિકાસના પાયાના પથ્થર બન્યા હતા.^૭

૨.૧.૪ રાષ્ટ્રીય શાળાની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ :

શાળામાં છાત્રોને શિક્ષણ મળતું હતું ને સાથે જાહેર પ્રવૃત્તિઓ પણ ચાલતી હતી. આ પ્રવૃત્તિઓ આ પ્રમાણે હતી.

- (૧) સમાજમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત કરવા અને પ્રજાના સંસ્કાર સુધારવા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો દરેક રજાને દિવસે શહેરમાં નગર કિર્તન કરતા સરઘસરૂપે ફરતા.
- (૨) ગામડામાં પ્રવાસ દ્વારા લોકશિક્ષણ આપવાનો કાર્યક્રમ રહેતો.

૬ અહેવાલ - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, ૧૯૨૧, પૃ. ૩

૭ પશ્ચિમ વર્તુળ દક્ષિણ કચેરી, રાજકોટ, દક્ષિણ નં. ૧૨, ફાઇલ નં. ૧૨, પૃ. ૫

- (૩) સંસ્થાના શિક્ષકોના સહયોગથી વિદ્યાર્થીઓએ ‘કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી મહાસભા’ સ્થાપી હતી. વિદ્યાર્થી વર્ગમાં ભાતૃભાવ, સંપ, સહકાર રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના પ્રગટ થાય તે મહાસભાનો ઉદ્દેશ અને કાર્યક્રમ હતો. શિક્ષણમાં આવશ્યક ફેરફાર કરાવવા અને એ ફેરફાર દરેક રજવાડામાં દાખલ કરાવવા નરેશોને આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરી નથી. ૧૯૨૧ માં કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી મહાસભાનું પ્રથમ અધિવેશન રાજકોટમાં આચાર્યશ્રી કૃપલાણીજીના પ્રમુખ પદે ભરવામાં આવેલું. મહાસભાના આ અધિવેશનમાં ઉત્તમ સેવા બજાવનાર સ્વયંસેવક તરીકે શાળાના વિદ્યાર્થી શ્રી હિંમતલાલ લલ્લુભાઈ શાહ, શ્રી રતિલાલ બેચરલાલ જસાણી અને શ્રી જમિયતરામ કપૂરચંદ મોદીને રૌપ્ય ચંદ્રકો મળેલા.
- (૪) વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો જાહેર સમારંભોમાં સ્વયંસેવક બની ગૌરવ લેતા રેડિયો કાંતવાનું શીખવા ઈચ્છનારાને ઘેર જઈને કાંતવાનું શીખવવા તેમજ વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવા સમજાવવા ગામડાનો પગપાળા પ્રવાસ યોજતા.
- (૫) પ્રજામાં રાષ્ટ્રભાવના ખિલવવાનું સંસ્થાનું લક્ષ હતું. નગરકીર્તન, રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિની ગરબી તથા રાસનાં આયોજન, રાત્રિવર્ગો, પ્રૌઢ અક્ષરજ્ઞાન વર્ગો, હરિજનવાસ તથા ભીલવાસ જેવા પછાત લતામાં રાત્રિ વર્ગો વગેરે સંસ્થાની જાહેર પ્રવૃત્તિ ચાલતી.‘

૨.૧.૫ ઇ.સ. ૧૯૨૫ સુધી શાળાની મુલાકાત લેનાર નામાંકિત

વ્યક્તિઓ :

શાળાની મુલાકાતે નામાંકિત વ્યક્તિઓ સમય-સમય પર આવી પહોંચતા. તેમાં પૂ. ગાંધીજી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલપતિશ્રી ગિદવાણી, મૌલાના શૌકતઅલીનાં માતા બી અમ્માજી, જવાહરલાલ નેહરુ અને બીજા અનેક મહાનુભાવો આવી વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનામાં જુસ્સો રેડવાનું કામ કરતા. પંડિત જવાહર લાલજી એ ઇ.સ. ૧૯૨૨ માં લીધેલી પહેલી મુલાકાતમાં રાષ્ટ્રીય શાળા વિશે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું.

“I was indeed most favourably impressed by the Rashtriyashala at Rajkot and I have brought back pleasant recollections of it. The teacher's and the boys alike seemed to be inspired by a most laudable spirit. I am

૮ કંટક પ્રેમાબહેન ‘કર્મયોગી નારણદાસ કાકા’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ૧૯૭૮, પૃ. ૫૧

sure that a school which is conducted on the lines on which the Rashtriyaashala appears to be conducted must eventually justify its existence and elicit administration from those who come in contact with it. I wish you every success.”^૯

૨.૧.૬ આઝાદીની લડતમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના અધ્યાપકો :

ઈ.સ. ૧૯૩૦ માં આઝાદીની ચળવળ શરૂ થઈ તેમાં ભાગ લેવા માટે જમનાદાસભાઈ ગાંધી, વજુભાઈ શુક્લ, જેઠાલાલભાઈ જોષી વગેરે અધ્યાપકો શિક્ષણ સંસ્થાને રાજકારણથી અલિપ્ત રાખવા માટે પોતે જ સંસ્થામાંથી છૂટા થયા અને લડતમાં જોડાયા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પણ લડતમાં જોડાયા. લડત પછી બધા શાળામાં પાછા આવ્યા ત્યારે શાળાની આર્થિક હાલત બધાને સતાવી રહી હતી. ઈ.સ. ૧૯૩૩-૩૪ સુધી રાષ્ટ્રીય શાળાએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે રહીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કાર્ય ચલાવ્યું. પરંતુ દેશનું વાયુમંડળ ફર્યું હતું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના કાર્યમાં પણ ઓટ આવી હતી. આર્થિક ભીંસ તો હતી જ. તેથી જમનાદાસભાઈ સંસ્થાની જવાબદારીથી મુક્ત થવા ઇચ્છતા હતા.^{૧૦}

આજ વખતે નારણદાસભાઈ જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા. રાષ્ટ્રીય શાળાનું સંચાલન સંભાળી લેવા ગાંધીજીએ આદેશ આપ્યો. તેઓ માર્ચ, ૧૯૩૪ માં રાજકોટ પહોંચી શાળાનું સંચાલન સંભાળ્યું. નારણદાસભાઈના આવ્યા પછી શાળાને એક નવું સ્વરૂપ મળ્યું.

ઈ.સ. ૧૯૩૮-૩૯ ના રાજકોટ રાજ્ય સામેના સત્યાગ્રહના અવસરે પૂ. ગાંધીજીને રાજકોટ આવી. રાજ્યના વચનભંગ સામે ઉપવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તે ઐતિહાસિક ઉપવાસ રાષ્ટ્રીય શાળામાં થયો. તા. ૩-૩-૧૯૩૯ થી તા. ૭-૩-૧૯૩૯.

આજ રીતે ઈ.સ. ૧૯૪૨ ની આઝાદીની લડતમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના તે સમયના કાર્યકરો અને અધ્યાપકોમાંથી શ્રી પુરુષોત્તમ ના. ગાંધી, શ્રી જેરામભાઈ રાહોડ, શ્રીમતી વિજયાબહેન

૯ Jawaharlal Nehru, Secretary U.P. Provincial Congress Committee, Allahabad, 30-3-1922 નો પત્ર અહેવાલ અને હિસાબ (૧૯૭૩-૭૪ અને ૧૯૭૪-૭૫) રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટમાંથી

૧૦ સ્મરણિકા - રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપનાના ૫૦ વર્ષે સુવર્ણ મહોત્સવ, પૃ. ૪૩

પુ. ગાંધી અને શ્રી પોપટભાઈ પટેલ રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી છુટ્ટા થઈ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો અને જેલવાસ ભોગવેલો હતો.^{૧૧}

૨.૧.૭ રાષ્ટ્રીય શાળાના શૈક્ષણિક વિભાગો :

રાષ્ટ્રીય શાળામાં વિનય મંદિર અને કુમાર મંદિર આમ બે વિભાગ હતા અને બાળ વર્ગથી વિનિત સુધીનું શિક્ષણ પુરુ થયા બાદ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જતા હતા. શાળા માટે એક કસોટીનો સમય આવ્યો. ઇ.સ. ૧૯૨૫ માં શાળામાં હરિજન છોકરાને દાખલ કરવામાં આવ્યા ત્યારે શાળામાં ભણનારા ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટીને ૩૦ ની થઈ ગઈ. રાજકોટ જેવા શહેરમાં પણ નાગરિકો રૂઢિચુસ્ત હતા.^{૧૨}

રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના સાથે વિનય મંદિર શરૂ થયું હતું. બાળ વર્ગથી વિનિત સુધીનું શિક્ષણ અપાતું બાદ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જતા હતા. વિદ્યાર્થીઓના વલણમાં બદલાવ આવ્યો. તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની વિનિત પરીક્ષાને બદલે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવાની વૃત્તિ તેઓમાં વધતી હતી. વિનય મંદિરમાં સંખ્યા ઓછી થવાથી નારણદાસભાઈએ વિનય મંદિર બંધ કર્યું ને કુમાર મંદિર ચાલુ રાખ્યું.^{૧૩}

વિનય મંદિરની સાથે કુમાર મંદિરનો પ્રારંભ થયો. બાળવર્ગથી ધોરણ ૪ સુધીના વર્ગો હતા. કુમાર મંદિરમાં પહેલેથી જ સહશિક્ષણ રહેલું છે. વિદ્યાર્થીઓને ભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ચિત્રકળા આ વિષયો શિખવવામાં આવતા. તે ઉપરાંત સંગીત, શરીર સ્વાસ્થ્ય માટે વ્યાયામના ખાસ વર્ગો પણ ચાલતા હતા. જૂન, ૧૯૩૪ માં કુમાર મંદિરના વર્ગો માટે મકાન સહાયરૂપે સ્વ. કોઠારી કેશવલાલ રેવાશંકરના સ્મરણાર્થે રૂા. ૧૦,૦૦૦ બહેન શ્રી સમજુબેન ચૂનીલાલ તરફથી મળેલ કુમાર મંદિરમાં ઇ.સ. ૧૯૭૫ માં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૭૫૦ સુધી થઈ. કુમાર મંદિરમાં શિક્ષણ સાથે અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરાવી વિદ્યાર્થીઓમાં સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો.^{૧૪}

૧૧ સીસોદીયા ડી. એમ. (સંપાદક) ‘આઝાદીની સુવર્ણ જયંતિ વિશેષાંક’ ગુજરાત રાજ્ય દફતર ભંડાર ખાતું ગાંધીનગર, ૧૯૯૮, પૃ. ૮

૧૨ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ, દફતર નં. ૪, ફાઇલ નં. ૩૪/૧૨, જેઠાલાલ જોષીની ડાયરી નં. ૪, પૃ. ૨૪

૧૩ કંટક પ્રેમાબહેન : પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૫

૧૪ www.Rajkot.com / cultural Rastriya Shala

કુમાર મંદિરને જોડીને બાલ મંદિર પણ શરૂ કરવામાં આવ્યું અને કુસુમબહેન ગાંધીને તેનું સંચાલન સોંપવામાં આવ્યું. ઇ.સ. ૧૯૩૪ માં ૧૦ બાળકોથી શરૂઆત થઈ ત્યારે બાળકોને લાવવા લઈ જવા માટે ઘોડાગાડી રાખતા.^{૧૪} પછી બાળકોની સંખ્યા વધી તેથી ઘોડાગાડીને બદલે ૬ સિગરામ રાખવામાં આવ્યા. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવામાં આવતું ને સાધનો પણ પૂરતા પ્રમાણમાં રાખ્યા હતા. ઇ.સ. ૧૯૭૫ સુધી ૭૦૦ બાળકોની સંખ્યા થઈ હતી.

મોન્ટેસોરી શિક્ષણ માટે લગભગ પૂરતા પ્રમાણમાં સાધનો છે. હિંચકા, લપસણાં, ચકરડી વગેરે સહિતનું વિશાળ કીડાંગણ છે. નાનાં બાળકને સંગીત તથા વ્યાયામનું શિક્ષણ આપવા ખાસ શિક્ષકોને રોકવામાં આવ્યા છે. બાળકોને દરરોજ નાસ્તો આપવામાં આવે છે. તે નાસ્તો બજારમાંથી નહિ ખરીદતાં બાળકોના સ્વાસ્થ્ય અને ઋતુને દૃષ્ટિમાં રાખી બાલમંદિરમાં જ તૈયાર કરવામાં આવે છે. સૌમ્ય અને શાંત વાતાવરણ, મોટું કીડાંગણ અને આધુનિક શૈક્ષણિક સાધનોની સગવડ આજે બાળકોને અને વાલીઓને આકર્ષે છે.^{૧૫}

૨.૧.૮ રાષ્ટ્રીય શાળાનું શિક્ષણ :

ભારતમાં શિક્ષણની એક પ્રાચીન પરંપરા હતી. શિક્ષણ બધું મૌખિક રીતે અપાતું હતું પણ પછી મધ્યયુગનો કાળ તેમજ અર્વાચીનકાળમાં શિક્ષણ પદ્ધતિને આદર્શ બંનેમાં ફેરફાર થતો ગયો. અંગ્રેજોના જમાનામાં દેશનું સ્વરૂપ એકચક્રી થયું. ચંત્ર યુગને લીધે ધાર્મિક જીવનમાં પરિવર્તન થવા લાગ્યું. તેમાં અંગ્રેજોના જમાનામાં મળેલું શિક્ષણને અંગ્રેજી ભાષા તથા સાહિત્યનો અભ્યાસ આ બેયનો ફાળો ઓછો ન હતો.^{૧૭}

ગાંધીજીએ કેળવણીને ઉદ્યોગ સાથે જોડી દીધી. તેને મૂલોદ્યોગી અથવા પાયાની કેળવણી નામ અપાયું. તે પ્રયોગને પૂરતો સમય અને અનુકૂળતા મળત તો રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ભારે ક્રાન્તિ આવી જાત એમાં શંકા નથી. કારણ કેળવણી તો આમ વર્ગની હોવી જોઈએ. જીવન વ્યવસ્થામાં તે બંધ બેસતી હોવી જોઈએ. શિક્ષણ કેવળ સાહિત્ય ઉપર નિર્ભર ન રહેવું જોઈએ. તેમજ સરકારને ધર્મ તંત્રનું દબાણ પણ શિક્ષણ ઉપર નહીં હોવું જોઈએ. સ્વામી વિવેકાનંદે શિક્ષણનું મહત્વ જાણી લીધું હતું. અને દેશનો ઉદ્ધાર શિક્ષણ મારફતે જ થશે એમ કહ્યું હતું. શિક્ષણમાંથી જીવનનાં

૧૫ ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ - ૪૧, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૭૭, પૃ. ૫૮

૧૬ સ્મરણિકા - રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ પૃ. ૧૩

૧૭ હરીજન બંધુ તા. ૧૧-૪-૩૭, પુસ્તક-૫, અંક-૫, પૃ. ૩૩

તારક તત્વો મળવાં જોઈએ. જેથી કરીને સમાજની પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ વધે. જેની સામે વિઘ્નના પહાડો ચૂરે ચૂરા થઈ જાય ! આને તેજસ્વી શિક્ષણ કહેવાય.

નારણદાસભાઈ શિક્ષણ શાસ્ત્ર જાણતા હતા અને શિક્ષણ શાસ્ત્રના ગ્રંથોનું તેમણે વાંચન કર્યું હતું. સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આવ્યા પછી રેડિયાની શક્તિ ઉપર તેમની અચળ શ્રદ્ધા હતી એટલે તેમના મનમાં રેડિયાને મધ્યવર્તી રાખીને ઉદ્યોગ પ્રધાન શિક્ષણ આપવાની કલ્પના જ રમતી હશે. શિક્ષણ એટલે પ્રયોગોનો પ્રવાહ ! નારણદાસભાઈએ રાષ્ટ્રીય શાળામાં પ્રયોગો કરવા માંડ્યા.^{૧૮}

૨.૧.૮ રાષ્ટ્રીય શાળાના આધાર સ્તંભો :

ગાંધીજીની પ્રેરણાથી કાઠિયાવાડના પાટનગર રાજકોટમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવા માટે રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના તા. ૧-૨-૧૯૨૧ ના રોજ થઈ હતી. આ રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડાઈ શ્રી જમનાદાસ ગાંધી, જેઠાલાલભાઈ જોષી, વજુભાઈ શુક્લ અને નારણદાસભાઈએ શાળાની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ અને સમાજ ઘડતરમાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું હતું.^{૧૯}

જમનાદાસ ગાંધીને શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે રાષ્ટ્રીય શાળાની તપાસ માટે રાજકોટ મોકલ્યા. શાળા સમિતિએ તા. ૨૧-૯-૧૯૨૩ ના રોજ એક ઠરાવ કરી શાળાની તમામ વ્યવસ્થા શ્રી જમનાદાસ ખુ. ગાંધીને સોંપી દીધી. શાળાના વહીવટનો મુખ્ય ભાર શ્રી જમનાદાસભાઈ ગાંધી પર આવતાં તેમણે શાળાને પગભર કરવા પોતાનાથી બનતા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. એક તરફથી શાળાને નિભાવવા માટે બનતી કોશિશ કરી તો બીજી તરફથી શાળાને આદર્શ બનાવવા માટે કયા-કયા સાધનોની જરૂર છે તેનો વિચાર કરતાં તેમને મુખ્ય જરૂરિયાત જણાઈ શહેરથી બહારના ભાગમાં શાળા માટે વિશાળ જમીન મેળવવાની.^{૨૦} શ્રી જમનાદાસભાઈ અને તેમના સાથીદારો રાજકોટના ઠાકોર સાહેબને મળી પોતાની ધારણા જણાવી. ઠાકોર સાહેબે જમીન આપવાનું કબુલ્યું અને શાળા માટે મકાન થયું.

જમનાદાસભાઈએ રાષ્ટ્રીય શાળાના ભવ્ય મકાનમાં વચ્ચે વિશાળ મધ્યખંડ બનાવરાવ્યો. પથ્થરની બે કમાન ઉપર ઊભેલો આવો ભવ્ય ખંડ સૌરાષ્ટ્રમાં ભાગ્યેજ ક્યાંય જોવા

૧૮ હરીજન બંધુ તા. ૨૬-૨-૩૯, પુસ્તક-૬, અંક-૫૧, પૃ. ૪૦૫

૧૯ પત્રિકા - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટનો સંક્ષિપ્ત પરિચય, પૃ. ૨

૨૦ પશ્ચિમ વર્તુળ દક્ષતર કચેરી, રાજકોટ, દક્ષતર નં. ૪, ફાઇલ નં. ૩૪/૧૨, જેઠાલાલ જોષીની ડાયરી નં. ૮, પૃ. ૧૦૧

મળે છે. એ ખંડ આજે રાજકોટનું મોટું સભાસ્થાન બની ગયો છે. જમનાદાસભાઈએ અને તેના સાથીઓએ રાષ્ટ્રીય શાળામાં એનસાઈકલોપીડિયા બ્રિટાનિકા જેવા મોટા ગ્રંથો વસાવ્યા. રાષ્ટ્રીય શાળા ઘણાં કાર્યકર્તાઓનું પ્રેરણા સ્થાન બની શ્રી ઢેબરભાઈ પણ કેવી રીતે કામ કરવું જોઈએ તેની ચર્ચા કરવા જમનાદાસભાઈને મળતા રહેતા. જમનાદાસભાઈએ “ત્યારે કરીશું શું ? (વોટ શેલ ઘેન વી ડુ) નામની ટોલસ્ટોયની લખેલી ચોપડી ઢેબરભાઈને વાંચવા આપી અને એ પરથી તેમને જીવનની સાચી દિશા મળી તેમ ઢેબરભાઈ હંમેશા કહેતા હતા.”

રાષ્ટ્રીય શાળામાં જમનાદાસભાઈએ નિરક્ષરતા નિવારણ માટે પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગો, હરિજન વાસમાં વર્ગો વગેરે ગાંધીવિચાર મુજબ શિક્ષણ કાર્ય કરતા હતા.^{૨૧} ૧૯૩૦ માં જમનાદાસભાઈએ સત્યાગ્રહની લડતની આગેવાની લીધી હતી તેઓ વીરમગામની છાવણી નીચે લડતમાં જોડાયા પોલીસનો ત્રાસ સહન કર્યો. રાજકોટની લડત વખતે તેઓને પકડીને જેલમાં પૂરી દીધાને જેલવાસ ભોગવ્યો. ત્યારબાદ તેઓ દિલ્હી ગયા. શ્રી દેવદાસ ગાંધી સાથે સેવાકામ કર્યું. જીવનભર તેઓ શિક્ષણકાર્ય તેમજ ગાંધી વિચાર પ્રચારનું કાર્ય કરતા રહ્યા.^{૨૨} જમનાદાસ ગાંધી સાથે રાષ્ટ્રીય શાળામાં શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષી પણ હતા. પૂર્વ આફ્રિકામાંથી ગાંધીજીની આશ્રમ શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા ઈચ્છતા જેઠાલાલભાઈને ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટે સાબરમતી આશ્રમની શાળાને બદલે રાજકોટની રાષ્ટ્રીય શાળામાં મોકલ્યા. અને તેઓ પણ જમનાદાસની સાથે રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષણની કામગીરી સંભાળી હતી.

જેઠાલાલ જોષીએ તો રાજકોટ આવીને રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષકનું કામ કરતાં કરતાં અનેક લોકોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના અને સેવા વૃત્તિ જગાવી. હીરાબહેન શેઠ, વિજયાબહેન ગાંધી અને બીજી કેટલીયે બહેનોને અંગ્રેજીનું ટ્યુશન આપતાં આપતાં સમાજ સેવાની દીક્ષા આપીને તૈયાર કરી કે જે આજે પણ સેવા ક્ષેત્રે મોટું કામ કરી રહેલ છે. શિક્ષક તરીકેની જવાબદારી સંભાળતાં પણ તેમણે સેવા સંઘ નામની સંસ્થા સ્થાપી અને એમાં પણ બેરિસ્ટર મસુરેકર, પોપટલાલ મૂણર, રામજીભાઈ માણેકચંદ વકીલ, પોપટલાલ માલવિયા જેવાની મદદ લઈને હરિજન શાળાઓ ચલાવી. એ ઉપરાંત બહેનોમાં ઉદ્યોગ શિક્ષણ કેન્દ્રો પણ શરૂ કર્યા હતા.^{૨૩}

૨૧ અહેવાલ - (ઇ.સ. ૧૯૭૩-૭૪ થી ૧૯૭૪-૭૫) રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, પૃ.-૪૧

૨૨ શાહ જયાબેન વજુભાઈ ‘સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો અને લડતો’ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ સેવા ટ્રસ્ટ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, ૧૯૮૮, પૃ. ૧૦૭

૨૩ કોરાટ (ડૉ.) પી. જી. (સંપાદક) ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં પાયાના કાર્યકરોનું પ્રદાન, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર, ૧૯૯૧, પૃ. ૧૦૩

શ્રી વજુભાઈ મયાશંકર શુકલએ રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપનામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય શાળામાં તેઓ અધ્યાપક તરીકે જોડાયા હતા. તેમણે વિદ્યાર્થીઓનાં રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું હતું. તેમણે નિરક્ષરતા નિવારણ, હરિજન વાસમાં વર્ગો વગેરે કાર્યો ઉપરાંત બાળલગ્નો, વૃદ્ધ લગ્નો વગેરે સામાજિક અનિષ્ટો સામેની ઝુંબેશ તથા કાઠિયાવાડના કાર્યકરોને મળવા અને સંપર્કમાં રહેવા શાળાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે પગપાળા પ્રવાસો પણ ગોઠવતા. આમ, શિક્ષણનું કામ કરતા કરતા વજુભાઈ શુકલ સમાજ ઘડતરમાં રસ લેતા. અન્ય કાર્યકરો સાથે પણ સારી પેઠે સહુને મળતા રહેતા. અને તેથી રાષ્ટ્રીય શાળા ઘણા કાર્યકર્તાઓનું પ્રેરણા સ્થાન બની હતી.^{૨૪}

દરેક સંસ્થામાં તડકો છાંયો આવતા હોય છે. તેમ એ કાળમાં આ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાને પણ તેમાંથી પસાર થવું પડ્યું. ઇ.સ. ૧૯૨૬ માં હરિજનોને શાળામાં દાખલ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ત્યારે શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૫૦ ની હતી. તે ઘટીને ૩૦ ની થઈ ગઈ. ૧૯૨૯ની આઝાદીની લડત આવી સ્વદેશાભિમાની અને ગુલામીની જંજીરો તોડવા માટે થનગનતા યુવાનોએ લડતમાં ઝંપલાવ્યું. શ્રી વજુભાઈ શુકલ જેવા અધ્યાપકો શિક્ષણ સંસ્થાને રાજકારણથી અલગ રાખવા સંસ્થામાંથી છૂટા થયા અને લડતમાં જોડાયા મીઠાના સત્યાગ્રહ વખતે તેમની ઘરપકડ થતાં તેણે જેલવાસ ભોગવ્યો હતો.

વજુભાઈ શુકલ રાષ્ટ્રીય શાળામાં દર બુધવારે તકલી કાંતવાનો ઉદ્યોગ લેતા. અને વિદ્યાર્થીઓને નિયમિત રીતે રૅટિયા પર બેસાડતા હતા. તેઓ વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓને રામાયણના પ્રસંગોના ટૂંચકા કહેતા હતા.^{૨૫}

રાષ્ટ્રીયશાળા શ્રી જમનાદાસભાઈ ગાંધીના નેતૃત્વ હેઠળ વિકાસ પામી હતી જ્યારે એમણે મુંબઈમાં મુકામ કરવાનું વિચાર્યું ત્યારે શાળા કોને સોંપવી એ વધારે વિચારવું ન પડ્યું. એમણે ગાંધીજીને વાત કરી અને ગાંધીજીએ નારણદાસભાઈને રાજકોટ મોકલ્યા. માર્ચ-૧૯૩૪માં રાજકોટની રાષ્ટ્રીય શાળાનું સંચાલન સંભાળી લીધું. નારણદાસભાઈ ગાંધી વિચાર ધારાના પ્રખર હિમાયતી હતા. અને તેઓ ગાંધીજીની સાથે સાબરમતી આશ્રમમાં પણ સારો એવો સમય રહેલા અને ત્યાં કાર્ય કરતા ગાંધીજીના આશીર્વાદ મેળવીને તેઓ રાજકોટ આવી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાં

૨૪ અહેવાલ - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, ૧૯૨૧, પૃ. ૪

૨૫ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ, દફતર નં. ૧, ફાઈલ નં. ૨૬, પૂર્ણસ્વરાજ્યની લડત, પૃ. ૩૦૯

મંડાણ કર્યા.^{૨૬} રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી અને કાઠિયાવાડ ખાદી મંડળની સ્થાપના કરી સમાજનો નબળો કચડાયેલો અને ઉપેક્ષિત વર્ગ છે તેની પડખે ઊભુ રહેવું. તેમને મદદરૂપ બનવું એ પાયાનો સર્વોદય વિચાર તેમના દિલમાં વસી ગયો એટલુંજ નહીં પણ તેમણે એ કાર્યને પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યું અને જીવન પર્યંત તેની સાધના કરી પાયાનો સર્વોદય વિચાર એટલે ગાંધીજીનો રેંટીયો.^{૨૭} આ રેંટિયાની આજુબાજુ પોતાના કાર્યને ગૂંથ્યું. રેંટિયા દ્વારા નબળા કચડાયેલા વર્ગના ઉત્થાન સાથે-સાથે આઝાદીનો મંત્ર પણ ગુંજતો કર્યો. રેંટિયાને ઘણા નિરાધાર ભાઈ બહેનોના આધાર સમો બનાવ્યો અને સ્વમાનભેર જીવતાં શીખવ્યું.^{૨૮}

રાષ્ટ્રીય શાળામાં બાલમંદિર શરૂ કર્યું. શહેરના બે આગેવાન નાગરિકો એક દિવસ શ્રી નારણદાસ કાકા પાસે આવ્યા. તેમની સાથે ફૂલ જેવી સુંદર બે બાળાઓ હતી. આવી સુંદર હસમુખી બાળાઓ બહેરી મૂંગી છે એ જાણી નારણદાસભાઈને આંચકો લાગ્યો દુઃખ થયું. ચર્ચા વિચારણાને અંતે બહેરામૂંગાની શાળા રાષ્ટ્રીય શાળામાં જ શરૂ કરી એવી જ રીતે અંધ બહેનો માટેની તેમજ અપંગ બાળકો માટેની સંસ્થાઓ શરૂ કરી. નારણદાસ ભાઈને પ્રજાજીવનને સુરીલુ બનાવવા સંગીત વિદ્યાલયની સ્થાપના પણ રાષ્ટ્રીય શાળામાં કરી. આ સંગીત વિદ્યાલયે તો ત્યારબાદ નાટકના, નૃત્યના અનેક વર્ગો શરૂ કર્યા. આ બધી જ સંસ્થાઓ આજે વડલારૂપ વિકસીને સમાજની સેવા કરી રહી છે વિશાળ પાયા ઉપર નિરાશ્રિતોનું સેવા કાર્ય ઉપાડ્યું અને પોતે જાતે તેમની વચ્ચે જઈને બેઠા.

નારણદાસભાઈને ત્રીસ વર્ષ રાષ્ટ્રીય શાળાને સંભાળી, વિકસાવી અને શાળાને યાત્રાનું ધામ બનાવ્યું અને અનેક કાર્યકરો તૈયાર કર્યા હતા. સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિના સ્થાપનાકાળથી જીવનના અંત સુધી તેના પ્રમુખ સ્થાને રહીને સમિતિને માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું.^{૨૯}

૨૬ આદ્યા વિઠલદાસ જ. રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના નિયામકશ્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૦-૮-૦૮ (એક સમયના મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ સ્વ. શ્રી ચંપકલાલ વોરા અને શ્રી ઢેબરભાઈના જમણા હાથ જેવા હરિજન સેવક એમ રચનાત્મક કાર્યકર)

૨૭ કંટક પ્રેમાબહેન પૂર્વોક્ત ગ્રંથ પૃ.-૨૬૧

૨૮ જોશી અંબેલાલ નારણજી ‘પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજી’ (ઉત્તરાર્ધ) ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ - ૧૯૫૫. પૃ. ૧૫૫

૨૯ સ્મરણિકા - રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપનાના ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ, પૃ. ૩૨

રાષ્ટ્રીય શાળા - વઢવાણ

૨.૨ રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ :

આઝાદી પહેલાના કાઠિયાવાડનું ઘડતર કરવામાં રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણનો પણ મહત્વનો ફાળો હતો. તેના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ આઝાદી લડતમાં ભાગ લીધો હતો. અને તે વખતના સમાજને રાષ્ટ્રીય કેળવણી કેવી હોઈ શકે તેનું સરસ મજાનું દ્રષ્ટાંત આ શાળાએ પુરૂ પાડ્યું હતું.

આજે વઢવાણ અને જોરાવરનગર વચ્ચે ઘરશાળાના નામથી જે સંસ્થા ઓળખાય છે તે જગ્યા આઝાદી પહેલાં ‘બાલ મંદિર’ના નામથી ઓળખાતી હતી. અને તે સ્થળ જ રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ. આ મકાનનું ઉદ્ઘાટન ઇ.સ. ૧૯૨૫ (સંવત ૧૯૮૧ ના મહાવદ ૧૩) ના રોજ થયું હતું.

૨.૨.૧ રાષ્ટ્રીય શાળાના ઉદ્દેશો :

રાષ્ટ્રીય શાળાના આ પ્રકારે ઉદ્દેશો રહ્યા હતા.

- (૧) વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવું.
- (૨) માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવું.
- (૩) હિન્દી ભાષા શિખવવી.
- (૪) ખાદીને અપનાવવી અને વ્યાયામની તાલીમ આપવી.
- (૫) આઝાદીની લડતોમાં અને દેશસેવા કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવા.
- (૬) હરિજન વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં પ્રવેશ આપવો.

સમાજમાં જાગૃતિ લાવવા તથા ગાંધી વિચારને અનુસરી તેમના રચનાત્મક કાર્યો અપનાવ્યા હતા. દેશી રાજ્યોની અન્યાયી નીતિ સામે લડતો ઉપાડી અને રાષ્ટ્રીય શાળાને તેમના ઉદ્દેશોને અમલમાં મૂક્યા હતા.^{૩૦}

૨.૨.૨ રાષ્ટ્રીય શાળાના અધ્યાપકો :

શ્રી કુલચંદભાઈની રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણમાં પ્રારંભે ચાર ધોરણ સુધી પછી વિનીત સુધીનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. આ શાળામાં યુવાન ભાવના શાળી અધ્યાપકોનું જુથ કુલચંદભાઈને મળ્યું. તેમાં સ્વામી શિવાનંદજી, શ્રી વજુભાઈ દવે, ડાહ્યાલાલ જાની, અંબુભાઈ ત્રિવેદી, પથુભાઈ ભાથી, અમૃતલાલ આચાર્ય, પ્રાણજીવન આચાર્ય, પ્રાણભાઈ મહેતા,

૩૦ આચાર્ય અરવિન્દભાઈ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૧

હિમ્મતલાલ કોઠારી, કિરચંદભાઈ કોઠારી, લહેરચંદ કાળીદાસ પાટડીયા, સુખલાલ માણેકચંદ શેઠ વગેરે ઉત્સાહી અધ્યાપકો શાળામાં હતા અને માળાના મણકા સુમેરૂ સમા શ્રી ચમનભાઈ વૈષ્ણવ આવતાં અધ્યાપક મંડળ સંપૂર્ણ થયું. શ્રી ચમનભાઈની નિષ્ઠા અભ્યાસ અને શાંત વિચારશીલ સાત્વિક પ્રકૃતિને કારણે નાનપણથી જ તેઓ સૌના સન્માનનીય હતા તેમને આચાર્યપદે સ્થાપવામાં આવ્યા અને રાષ્ટ્રીય શાળાની સુવાસ ચોમેર પ્રસરવા લાગી એક પ્રકારનું સુંદર રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ જન્મ્યું.^{૩૧}

૨.૨.૩ રાષ્ટ્રીય શાળાના ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓ :

રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણે માત્ર વઢવાણનું ઘડતર કર્યું હતું તેમ નહીં પણ સમગ્ર ઝાલાવાડનું ઘડતર કર્યું હતું. સમાજ સેવાની એક નવી કેડી પાડી હતી. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક, પ્રાણલાલ વીરચંદવોરા, પ્રેમચંદ મગનલાલ શાહ, મનુભાઈ સુખલાલ શાહ, ચુનિલાલ પી. ચુડગર, કાંતિલાલ નાગરદાસ પાઠક, કરસનભાઈ અંબાલાલ સોની, જયંતિલાલ જગજીવનદાસ નાતાલિયા, અમૃતભાઈ યુ. શાહ, હિંમતલાલ ગોવિંદજી શાહ, પ્રભુદાસ ચતુરદાસ સોની, ડૉ. કાંતિલાલ જ. નાતાલિયા અને ગીરધરલાલ નાગરદાસ શાહ, ડૉ. કૃષ્ણલાલ સોની, હેમુભાઈ રાજગોર વગેરે તરવરીયા વિદ્યાર્થીઓએ સમાજસેવાનો રાહ પકડ્યો હતો. કુલચંદભાઈ, ચમનભાઈ અને શિવાનંદજીની દેખરેખ હેઠળ ઘડાયેલા રાષ્ટ્રીય શાળાનાં વિદ્યાર્થીઓમાં દેશાભિમાન અન્યાય સામે પ્રતિકાર વગેરે ગુણો ખીલ્યા હતા.^{૩૨}

૨.૨.૪ રાષ્ટ્રીય લડતમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓ :

નાગપુર મીઠાના સત્યાગ્રહ વખતે કુલચંદભાઈ અને શિવાનંદજી સાથે વિદ્યાર્થી રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક. જે ગુજરાતમાં પાછળથી લેખક તરીકે અને ગાંધીવાદી ચિંતક તરીકે જાણીતા થયા. તે સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવા ગયા હતા. આઝાદીની લડતમાં મોટા ભાગના શિક્ષકોએ તો ઝુકાવ્યું હતું જ પણ રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પાછા પડ્યા ન હતા. કાઠિયાવાડમાં ઘાંગઘાની જેલનું નામ પડતાં ભલભલા ગુન્હેગારના છક્કા છૂટી જતા હતા.

૩૧ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, વઢવાણ કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫, પૃ. ૫૫

૩૨ આચાર્ય અરવિંદભાઈ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૪

ઘાંગઘાની લડત વખતે રાષ્ટ્રીય શાળાના બે વિદ્યાર્થીઓ પ્રાણલાલ વીરચંદ વોરા અને ગીરધરલાલ નાગરદાસ શાહ ઘાંગઘાની આકરી જેલમાં ગયા હતા.^{૩૩}

૨.૨.૫ રાષ્ટ્રીય શાળાના શૈક્ષણિક વિભાગો :

વિનય મંદિર રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના સાથે શરૂ થયું. તેમાં કુલચંદભાઈ શાહ, ચમનભાઈ વૈષ્ણવ અને શિવાનંદજી જેવા કેળવણીકારો હતા. શરૂઆતમાં શાળામાં ચાર ગુજરાતી સુધીનું ભણતર હતું. તે શિક્ષણ વિનીત સુધી લઈ ગયા. શાળા વિકાસ કરતી ગઈ. શાળાની નીતિ ઘડવા માટે શિક્ષક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું અને દર અઠવાડિયે ભેગા થઈ નવા પ્રયોગોની ચર્ચા થવા લાગી અને અમલમાં મૂકવા લાગી. વિનીત સુધી પહોંચવા માટે રાષ્ટ્રીય શાળામાં સાત વર્ગને બદલે દસ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા હતા અને દરેક વર્ગમાં ગાળવાનો સમય ટૂંકાવી નાખ્યો. વિદ્યાર્થીઓ ગમે તે વિષય ભણી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અને વિદ્યાર્થી પોતાના વિષયના અભ્યાસ માટે ગમે તે શ્રેણીમાં બેસીને અભ્યાસ કરી શકતા એવું રાષ્ટ્રીય શાળાના આચાર્ય ચમનભાઈએ ટાઈમ ટેબલ બનાવ્યું હતું. શાળામાં ૧૮ જેટલા શિક્ષકો અને ૩૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ હતા. શાળામાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજ્ય બંધારણ, હિન્દી, અંગ્રેજી, શરીરશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત વગેરે વિષયો શિખવવામાં આવતા હતા. દરેક વિષયની નાની પુસ્તિકાઓ ઇતર વાંચન માટે વર્ગમાં રાખવામાં આવતી હતી. રાષ્ટ્રીય શાળામાં ડાહ્યાલાલ જાની, શંભુભાઈ ત્રિવેદી, પથુભાઈ ભાથી, વજુભાઈ દવે, અમૃતલાલ આચાર્ય, પ્રાણભાઈ મહેતા, પ્રાગજી વન આચાર્ય, કિરંચંદભાઈ કોઠારી, લહેરદાસ કાળીદાસ પાટડિયા, સુખલાલ માણેકચંદ શેઠ વગેરે શિક્ષકો હતા.^{૩૪}

રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઇ.સ. ૧૯૨૪ ના અષાઢ માસમાં હરિજન બાળકો દાખલ થયા. તેથી વઢવાણ શહેરના નાગરિકોએ પોતાના છોકરાઓને શાળાએ મોકલવાનું બંધ કર્યું. રાષ્ટ્રીય શાળા સાથે જોડાયેલા મંત્રીઓએ પણ રાજીનામા આપ્યા. ત્યારે શ્રી કુલચંદભાઈ અને ચમનભાઈ અડગ રહ્યા હતા. અને શાળાને ભોગાવા તીરે વિશાળ જમીન મળી. રંગુનવાળા દા. પ્રાણજીવનદાસ મહેતાના દાનમાંથી બાલમંદિરનું સુંદર મકાન એ જગ્યા ઉપર બાંધવામાં આવ્યું હતું.

૩૩ શાહ કાંતિલાલ મણિલાલ ‘ઘાંગઘાની લોકલડત’ માહિતી ખાતું, ગુજરાત સરકાર સચિવાલય, ગાંધીનગર, ૧૯૭૫, પૃ. ૫૬

૩૪ વર્મા નિરંજન, પરમાર જયમલ ‘કાઠિયાવાડના ઘડવૈયા’ રાણપુર, ૧૯૪૧, પૃ. ૧૪૮

રાષ્ટ્રીય શાળાના એક વિભાગ તરીકે બાલમંદિર શરૂ થયું. તે ચલાવવાનું કામ ચમનભાઈના શિરે આવ્યું. તેથી મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવા તેઓ ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરમાં ગયા. વિસેક દિવસ રહી તેઓ વઢવાણ આવી એકલા જ બાલમંદિર ચલાવતા. ત્રણસો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ અને અઢાર શિક્ષકોથી ધીકતી રાષ્ટ્રીય શાળા અસ્પૃશ્યતા નિવારણના સિદ્ધાંતને કારણે તૂટી પડી. ચમનભાઈ જબરદસ્ત સંસ્થાના આચાર્ય મટી નાનકડા બાલશિક્ષક બની ગયા.^{૩૫} ચમનભાઈ શરૂઆતમાં સાત થી આઠ બાળકોને બાલમંદિરમાં ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. ચમનભાઈએ બાળકોને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ અનુસાર શિક્ષણ આપવા લાગ્યા. ગંભીર દેખાતા ચમનભાઈ બાળકો પાસે બાળક જેવા જ ખુશ મિજાજ અને આનંદી થઈ ગયા. બાળકોની વચ્ચે નાચી કૂદીને ગીતો પણ ગાવા લાગ્યા અને બાલમંદિર ૭૫ થી ૧૦૦ બાળકોની સંખ્યાથી ગૂંજવા લાગ્યું હતું. એ સમયે મોન્ટેસોરી પદ્ધતિના બાલમંદિરના સાધનોનું ખર્ચ આશરે ૨૫૦ થી ૪૦૦ રૂપિયા જેટલું હતું. હિંદ જેવા ગરીબ દેશને બાળ કેળવણી માટે આટલું બધું ખર્ચ પોસાઈ ન શકે એમ ચમનભાઈને લાગ્યું. એટલે એમણે પોતે પોતાના જ ખર્ચે વઢવાણના એક મિસ્ત્રી પાસે પોતાની દેખરેખ નીચે સૂચનાઓ આપીને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિના શાસ્ત્રીય સાધનો બનાવરાવ્યા. અને છ સાત મહિને એમાં સફળ થયા. પરદેશી સાધનોના ૨૫૦ થી ૩૦૦ - ૪૦૦ રૂપિયા થતા. તેના માત્ર ૭૫ - ૭૬ રૂપિયા થયા. આજે ગુજરાતમાં ઘણે સ્થળે મોન્ટેસોરીના સાધનો આટલી સસ્તી કિંમતે બનાવાય છે. તેનો યશ ચમનભાઈને જાય છે.^{૩૬}

૨.૨.૬ રાષ્ટ્રીય શાળાના ત્રણ આધાર સ્તંભો :

સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીયુગનો સંદેશો ઝીલનારા પ્રથમ પંક્તિના સેવકોમાં શ્રી કુલચંદભાઈ, શ્રી ચમનભાઈ અને સ્વામી શિવાનંદજી મુખ્ય હતા. સાધુ ચરિત મોતીભાઈ વઢવાણની આ સેવક ત્રિપુટીની પ્રેરણામૂર્તિ હતા. શ્રી મોતીભાઈ વિષે બાપુએ કહ્યું ‘સત્ય તો મે ભાઈ મોતીલાલની આંખમાં જોયું અને ગીતામાં કહેલા યાજ્ઞિક તો વઢવાણના પ્રજાસેવક મોતીલાલ દરજી હતા.’ શ્રી ચમનભાઈ વિષે તેઓએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો. ‘વૈષ્ણવ સાચા વૈષ્ણવ હતા.’ શ્રી કુલચંદભાઈ વિષે શ્રી કાકાસાહેબે લખ્યું ‘તેઓ પરણિત બ્રહ્મચારી આદર્શ કેળવણીકાર અને યુદ્ધમાન જનતાના શાયર

૩૫ ભુષા મથુરદાસ ગોરધનદાસ, પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ (સંપાદક) ‘ચમનભાઈ વૈષ્ણવના પાંત્રીસ પત્રો’ પ્રસ્તાવના, વઢવાણ, ૧૯૯૫, પૃ. ૨૦

૩૬ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ચમનભાઈ વૈષ્ણવ’ લોકોપયોગી સંસ્તી ગ્રંથમાળા, વઢવાણ કેળવણી મંડળ વઢવાણ શહેર, ૧૯૫૫, પૃ. ૨૭

હતા.’ શ્રી શિવાનંદજીને ઇ.સ. ૧૯૨૪ માં વર્ધા આશ્રમમાં આવવાનું આમંત્રણ પાઠવતા શ્રી વિનોબાજીએ લખ્યું : ‘તમારા સહવાસમાંથી મને કેટલુંક મળ્યું છે.’ સ્વામી આનંદે તેમના અવસાન વખતે અંજલિ આપી. ‘શ્રી કિશોરલાલભાઈએ વર્ણવેલી વઢવાણની સેવક ત્રિપુટિમાં તેઓ છેલ્લા મણિ હતા.’ આવા સત્પુરુષોના હૃદયોદ્ગાર દ્વારા આપણે તેમને સાચી રીતે ઓળખતા થયા.^{૩૭}

ઇ.સ. ૧૯૧૭ માં શ્રી કુલચંદભાઈ કુટુંબ સહિત ગાંધીજીના આશ્રમમાં જોડાયા. તેઓ ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવ્યા અને તેમનું જીવન પરિવર્તન થઈ ગયું. પોતાનાં બાની તબિયત લથડી માંદગી લંબાઈ. કુલચંદભાઈની ઈચ્છા આશ્રમ છોડવાની ના હતી. પણ બાનું દિલ દુભાવા લાગ્યું. તેથી ગાંધીજીની રજા લઈ વઢવાણ શહેર આવ્યા. અને વઢવાણ શહેરની બાળ શાળામાં માસિક રૂ. ૪૦ ના પગારની નોકરી સ્વીકારી. બાળકોને ભણાવવા લાગ્યા થોડા સમય પછી બાળશાળાની પ્રવૃત્તિ બંધ પડી. શ્રી શિવાનંદજી વઢવાણ શહેરત આવી કુલચંદભાઈ સાથે ધર્મશાળામાં બાળાશ્રમ શરૂ કર્યો. અને ત્યાં જ રાત દિવસ રહેવા લાગ્યા.^{૩૮} આમ બાળાશ્રમનું કામ ચાલ્યું. એકવાર કુલચંદભાઈ ધર્મશાળાના યોગાનમાં પ્રાર્થના બાદ શાંતિથી ખાટલા પર બેઠા હતા. એ વખતે એક ગૃહસ્થ આવી ચડ્યા અને બોલ્યા આમ કરો છો તેના કરતાં એક રીતસરની શાળા શરૂ કરો તો કેવું સાડ ? બાર મહિના સુધી દર મહિને અમુક રકમ હું આપીશ. શ્રી કુલચંદભાઈએ કહ્યું મને હરકત નથી. શ્રી પોપટભાઈ શિવાનંદજી વગેરે મિત્રોએ આ વિચારને અનુમોદન આપ્યું.

ઇ.સ. ૧૯૨૦ (સંવત ૧૯૭૬ ના આસો વદ)ના રોજ શાળા શરૂ થઈ. તેજ વઢવાણ રાષ્ટ્રીય શાળા. શ્રી કુલચંદભાઈએ રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ કરી એટલે શહેરમાં નવીન ઉત્સાહ આવ્યો. શહેરીઓએ પોતાના બાળકોને હોશભેર આ રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં મોકલવાનું શરૂ કર્યું. પ્રાથમિક ચાર ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ અઘૂરું ગણાય એટલે ઉપરનાં ધોરણ શરૂ કર્યા. અને આગળ જતાં વિનીત સુધીના વર્ગો ચાલુ થયા. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા શરૂઆતમાં ૧૮ ની હતી. તે વધીને ૩૦૦ સુધી પહોંચી ગઈ. શ્રી વજુભાઈ દવે, ડાહ્યાલાલ જાની, શંભુભાઈ ત્રિવેદી, પથુભાઈ ભાથી, અમૃતલાલ આચાર્ય, પ્રાણજીવન આચાર્ય, પ્રાણભાઈ મહેતા વગેરે યુવાન ભાવનાશાળી શિક્ષકોનું જૂથ પણ કુલચંદભાઈ શાહેને મળી ગયું. જેમાં ચમનભાઈ વૈષ્ણવ રાષ્ટ્રીય શાળાના આચાર્ય હતા.^{૩૯}

૩૭ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘સ્વામી શિવાનંદજી’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, વઢવાણ

કેળવણી મંડળ, વઢવાણ શહેર, ૧૯૫૫, પૃ. ૧૦

૩૮ વર્મા નિરંજન, પરમાર જયમલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૭

૩૯ નવજીવન તા. ૧૫-૧૦-૧૯૨૨, પુસ્તક-૪, અંક-૭, પૃ. ૫૬

ઈ.સ. ૧૯૨૧ ની અસહકારની ચળવળમાં કુલચંદભાઈ શાહ પણ જોડાયા હતા. તેમણે વઢવાણ રાષ્ટ્રીય શાળામાં શાળાના વાર્ષિક ઉત્સવમાં ભેગા થયેલા ગૃહસ્થોની સભાને સંબોધી તિલક સ્વરાજ ફંડમાં ફાળો ઉઘરાવવો અને ઘેર ઘેર રોટિયા ચાલુ કરાવવાની જાહેરાત કરી પોતે ગાંધીજીના આ કાર્યમાં લાગી ગયા હતા. ઈ.સ. ૧૯૨૩ માં નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહમાં શરૂ થયો. સરદાર પટેલના નિમંત્રણથી તેમાં પણ તેમણે ભાગ લીધો અને ત્યાં તેમને એક વર્ષની કેદની સજા થઈ. રાષ્ટ્રીય શાળામાં હરિજન બાળકો તેમણે દાખલ કર્યા. આથી સવર્ણો ગુસ્સે ભરાયાને સવર્ણ વિદ્યાર્થીઓ શાળા છોડી ગયા હતા. ગાંધીજીએ તેમના આ પગલાની પ્રસંશા કરી.^{૪૦}

વઢવાણમાં રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના થઈ તેમાં ૧૮ શિક્ષકો અને ત્રણસો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં હતા. ત્યારે સંસ્થાને આદર્શ કેળવણીકારની જરૂર હતી. સૌની નજર ચમનભાઈ ઉપર પડી. એમણે કોલેજના અભ્યાસ અર્થે લોન લીધી હતી. આથી લોન ભરપાઈ થઈ જાય ત્યાં સુધી નોકરી કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. અને શાન્તાકુજ ગુરૂકુળમાં શિક્ષક તરીકે તેઓ જોડાયા હતા. ચમનભાઈએ લોન ભરી દીધી. તેમના મોટા ભાઈ શ્રી ઉમેદભાઈ મામલતદારના હોદ્દા ઉપર આવ્યા. એટલે તેઓ આર્થિક રીતે ચિંતામુક્ત બન્યા હતા. ગુરૂકુળમાંથી રાજીનામું આપી તેઓ વઢવાણ આવી પહોંચ્યા. શ્રી કુલચંદભાઈએ અને શિક્ષક મંડળે તેમને ભાવપૂર્વક આચાર્ય પદે સ્થાપ્યા. તે વખતે રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઘણા ખરા તેમના બાલમિત્રો જ હતા. શ્રી મોતીભાઈની છત્રછાયા નીચે તેમણે દેશસેવાના અનેક સ્વપ્ના સેવેલા. સેવાભાવી જીવન ગાળવાની તાલીમ લીધેલી એવા જોડીદારો સાથે મળીને ચમનભાઈએ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નવા પ્રયોગો આદર્યા.^{૪૧} શાળામાં ચાર ગુજરાતી સુધીનું ભણતર હતું. તેને ધીમે ધીમે વિનીત સુધી લઈ ગયા અને સંપૂર્ણ માધ્યમિક શાળા બનાવી. શાળાનું બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું. વઢવાણ કેળવણી મંડળની રચના થઈ. ચમનભાઈ સંસ્થાના આજીવન સેવક બન્યા. હરિજન પ્રશ્નને અંગે કેળવણી મંડળે અનેક તડકા છાંયા જોયા પણ ચમનભાઈ પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને સંપૂર્ણપણે વળગી રહ્યા.

ચમનભાઈએ આચાર્ય તરીકે એ શાળાની નીતિ ઘડી સંસ્થાને વિકાસ અર્થે એમણે શિક્ષક મંડળ સ્થાપ્યું. અને દર અઠવાડીએ ભેગા થઈને કઈ પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપીએ તો વિદ્યાર્થીઓનો વિકાસ થાય એની શિક્ષકો વિચારણા કરવા લાગ્યા. એ માટે શિક્ષણના નવા

૪૦ Patel (Dr.) G. D. Surendranagar District Gazetteers Gujarat State Gazetteers Ahmedabad, 1977, P. 125

૪૧ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ચમનભાઈ વૈષ્ણવ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૧

પ્રયોગોની રોજ ચર્ચાઓ થવા લાગી અને અમલમાં મૂકાવા લાગી. વિનીત સુધી પહોંચવા માટે સાત વર્ગને બદલે એમણે દસ વર્ગ પાડ્યા અને દરેક વર્ગમાં ગાળવાનો સમય ટૂંકાવી નાખ્યો. સ્વભાવ અને શક્તિ અનુસાર વિદ્યાર્થીઓ ગમે તે વિષય ભણી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી.^{૪૨} કોઈ વિદ્યાર્થી ગણિતમાં ત્રીજી શ્રેણીમાં હોય તો અંગ્રેજીમાં પાંચમી શ્રેણીમાં પણ હોઈ શકે. વિદ્યાર્થી પોતાની દરેક શ્રેણીના વર્ગો ભરી શકે એ માટે દસેય વર્ગમાં સંસ્કૃતના સમયે સંસ્કૃત શિખવાતું હોય અને ગુજરાતીના સમયે ગુજરાતી શિખવાતું હોય એવી એમણે અભ્યાસ વર્ગોની ગોઠવણ કરી.

કેટલીયે રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીને ગમે તે વિષય લેવાની છૂટ હોય છે. અને એની શક્તિ અનુસાર ગમે તે શ્રેણીમાં તે બેસી શકે છે. પણ આવી ગોઠવણીના અભાવે સામસામા સમય કપાવાથી ઘણા વર્ગોમાં એ હાજર રહી શકતા નથી. ચમનભાઈ ૧૮ થી ૨૦ શિક્ષકોના વર્ગો આવી રીતે એક સરખા ચાલે તેવું કડાકૂટિયું સમય પત્રક માત્ર એક જ રાતમાં તૈયાર કરી નાખતા. તેમણે વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકીને એમની શક્તિઓના વિકાસનો માર્ગ આપ્યો. ચર્ચામંડળ, પ્રવાસ, શરદોત્સવ, દેશનેતાઓની જયંતિઓ, વ્યાયામ રમતો, હરિકાઈઓ વગેરેમાં વિદ્યાર્થીઓના મનને તેમણે જોડી દીધા. શાળામાં પ્રવૃત્તિઓ વધી. શિક્ષકો માથા ઉંચકવા નવરા ન થયા એટલી પ્રવૃત્તિઓથી રાષ્ટ્રીય શાળા ગાજવા લાગી. એમની શિક્ષણ વિષયક આવી સુંદર શક્તિ જોઈને રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી ખેંચી લેવા માટે ગમે તે કારણે વઢવાણ રાજ્યના દિવાને એમને રાજ્યના વિદ્યાધિકારી બનાવવાનું કહેણ મોકલ્યું. એક વખત તો એ પદ માટે રાજ્યને ન પોસાય એટલો રૂ. ૨૫૦ સુધીનો પગાર આપવા ઇચ્છા દર્શાવેલી પણ ચમનભાઈએ બન્ને વખત એ કહેણનો નમ્રતાપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો.

ચમનભાઈ કુશળ શિક્ષક હતા. ઇતિહાસ, ભૂગોળને રાજ્ય બંધારણ તેમના ખાસ વિષયો હતા. તેઓ ઇતિહાસ લેતા ત્યારે ચાર પાંચ શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓ એક સાથે આવીને વર્ગમાં બેસતા.^{૪૩} તેઓ ઉપલી શ્રેણીનું હિંદી પણ લેતા. એ વખતે કવિ મૈથિલી શરણ ગુપ્તનું ‘ભારત ભારતી’ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સુમધુર કંઠે હલકથી ભારપૂર્વક ગાતા.

^{૪૨} શાહ જયાબેન વજુભાઈ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૩

^{૪૩} આચાર્ય અરવિંદભાઈ, વઢવાણ કેળવણી મંડળ વઢવાણના ઉપપ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૫-૨-૨૦૦૮

हम कोन ये क्या हो गये हैं
और क्या होंगे अभी ?
आओ विचारे आज मिलकर
ये समस्याये सभी
वह भीष्मका इंद्रिय दमन
उनकी धरासी धीरता
वह शील उनका और
उनकी वीरता गंभीरता
उनकी सरलता और नकी
वह विशाल विवेकता
हैं એક જનકે અનુકરણ મેં
સબ ગુણોકી એકતા

ભૂગોળ માટે તેઓ જાતજાતના નકશા તૈયાર કરતા અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે તૈયાર કરાવતા પોતાને હાથે જ પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કરતા રાજ્યબંધારણ શિખવવા માટે એમણે એક પુસ્તક તૈયાર કરેલું. શરીર શાસ્ત્ર શીખવવા માટે એમણે હાથે જ ચિત્રો દોરીનેસચિત્ર પુસ્તક તૈયાર કરેલું જે હજી પણ અપ્રકટ પડ્યું છે. રાષ્ટ્રીય શાળામાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓના પ્રવેશથી બાલમંદિર ચલાવવાની જવાબદારી ચમનભાઈને આવી. એટલે મોન્ટેસોરી પદ્ધતિની તાલીમ લેવા ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરમાં ગયા. ત્યાંથી પાછા આવી મોન્ટેસોરી પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવા લાગ્યા.^{૪૪}

શ્રી કુલચંદભાઈએ બાળશાળા શરૂ કરી હતી. તેમાં સ્વામી શિવાનંદજી જોડાઈ ગયા. બાળ શાળાની સાથે શ્રી કુલચંદભાઈએ બાલાશ્રમ પણ શરૂ કરેલું. શિવાનંદજીને આશ્રમજીવન સહજ હતું. તેઓ વહેલી સવારે ઉઠતા, આશ્રમના યોગાનમાં ફરતા ફરતા બુલંદ અવાજે સ્વામી રામતીર્થના શેરો અને બ્રહ્માનંદજીના ભજનો લલકારતા. આશ્રમવાસીઓને બરાબર ચારના ટકોરે જગાડવાનું કામ સ્વામીજી કરતા. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં માત્ર લંગોટભેર સ્ટેશનની સામેના મેદાનમાં તેઓ દોડતા આશ્રમમાં આવી દંડ બેઠક કરતા આશ્રમના સફાઈ કામ અને ગૃહકાર્ય

૪૪ વર્મા નિરંજન, પરમાર જયમલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૫૨

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિનય મંદિર - ભાવનગર

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ દેવ

કરવામાં તેઓ સૌને દોરતા. કડક શિસ્તમાં માનતા છતાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેમનું ભારે હેત હતું. વિદ્યાર્થીઓ તેમના સહવાસમાં ભારે લહેર કરતા. હરિજન આશ્રમમાં વર્ષો સુધી ગૃહપતિ તરીકે સ્વામીજી હતા. વિદ્યાર્થીઓ તેમને માતાની પેઠે યાહતા હતા.

શ્રી કુલચંદભાઈએ રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ કરી ત્યારે સ્વામીજીએ વિદ્યાર્થીઓના શરીર ખડતલ બનાવવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. સેવાપરાયણ શિવાનંદજી સદાય વિદ્યાર્થીઓથી ઘેરાયેલા રહેતા.^{૪૫}

રાષ્ટ્રીય શાળાના અધ્યાપકોની વિદ્યાસભામાં સ્વામીજી શિક્ષણ શાસ્ત્રની ઊંડી ચર્ચાઓ ન કરતા. છતાં તેમનું જીવન શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓને બાધકરૂપ બનતું. તેઓ શિક્ષકશાસ્ત્રી ન હતા. પરંતુ એક જીવનવીર તરીકે વિદ્યાર્થીઓને માટે શિક્ષણનો જીવંત આદર્શ રજુ કરતા. રાષ્ટ્રીય શાળામાં હરિજન બાળકોને દાખલ કરવાનો સવાલ આવ્યો ત્યારે શ્રી ચમનભાઈ સિવાયના બીજા શિક્ષકો છૂટા થયા. એટલે શ્રી શિવાનંદજી બીજી તમામ પ્રવૃત્તિ છોડીને હરિજન બાળકોને ભણાવવાનું કામ ઉપાડી લીધું. હરિજનવાસમાંથી બાળકોને લાવવાનું કામ સ્વામીજી પોતેજ કરતા. રોષે ભરાયેલા રૂઢીચુસ્ત શહેરીઓની વચ્ચે થઈને બજારમાંથી પસાર થવું એ વખતે મુશ્કેલ હતું. સ્વામીજી ગીતો ગવડાવતા બેઘડકપણે બાળકોને લઈને બજાર વચ્ચે પસાર થતા. શિવાનંદજીએ અસ્પૃશ્યતા નિવારણમાં મહત્વનું યોગદાન આપેલું છે.^{૪૬}

૨.૩ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર :

ગાંધીયુગ એ માત્ર સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સીધી રીતે પ્રવેશનાર સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોના પ્રદાનને જ વ્યક્ત નથી કરતો પણ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ગાંધી વિચારને શિક્ષણના માધ્યમ દ્વારા પ્રસારાવતી સક્રિય સંસ્થાઓના પ્રદાનને પણ ધારી અસર ઉપસાવે છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણીના બુનિયાદી વિચારને વાચા આપતી સંસ્થા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું જ્યારે હજુ નામોનિશાન ન હતું.^{૪૭} ત્યારે ભાવનગરમાં દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન જેવી ધાર્મિક વિચારોના પાયા પર રચાયેલ શિક્ષણ સંસ્થાનો જન્મ ૨૮-૧૨-૧૯૧૦ ના રોજ થયો. આ સંસ્થાના ઉદ્દેશ્યો રાષ્ટ્રીય કેળવણીના વિચારોની વધુ નજીક હતા. શ્રી નથુરામ શર્માના ઉપાસ્ય દેવ દક્ષિણામૂર્તિના નામ પરથી આરંભાયેલ દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવનના ગૃહપતિની જવાબદારી ૨૮ વર્ષના યુવાન શામળદાસ

૪૫ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘સ્વામી શિવાનંદજી’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૦

૪૬ વર્મા નિરંજન, પરમાર જયમલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૮

૪૭ ઠાકર ડૉ. ધીરુભાઈ, ગુજરાતી વિશ્વકોશ, ખંડ-૯, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અમદાવાદ, ૧૯૯૭, પૃ. ૭૫

આર્ટસ કોલેજના પ્રોફેસર શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટે સ્વીકારી હતી. ભાવનગરના રેલ્વે સ્ટેશન પાસે આવેલ તખ્તસિંહજી ધર્મશાળાના જર્જરિત મકાનમાં આરંભાયેલ આ સંસ્થાએ અનેક સંઘર્ષો સામે બાથ ભીડી રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં આગવું પ્રદાન કર્યું હતું. ૨૯ વર્ષ સુધી અણનમ ટકી રહેલા આ સંસ્થાએ ૧૯૧૮ માં દક્ષિણામૂર્તિ વિનય મંદિર નામક શાળાનો આરંભ કર્યો.^{૪૮}

૨.૩.૧ દક્ષિણામૂર્તિના ઉદ્દેશો :

દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના ઉદ્દેશો તેની રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ પ્રત્યેની હકારાત્મક અભિગમની સાક્ષી પૂરે છે. અલબત્ત સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ પ્રત્યેની સિધી સહાનુભૂતિ તેમાં અભિવ્યક્ત થતી નથી. તેના પાયામાં રહેલા સિદ્ધાંતો શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ અપનાવ્યા હતા.

❖ દક્ષિણામૂર્તિના ઉદ્દેશો :

- (૧) સ્વાતંત્ર્ય, સ્વયંસ્ફૂર્તિ પ્રત્યેની વિદ્યાર્થીઓની જવાબદારી કેળવવી.
- (૨) શિક્ષા અને ઇનામ (ભય અને લાલચ) નો સદંતર બહિષ્કાર કરવો.
- (૩) પરીક્ષાના ત્રાસમાંથી મુક્તિ
- (૪) વિદ્યાર્થીને કેન્દ્રમાં રાખી શિક્ષણનું આયોજન કરવું.
- (૫) માતૃભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ આપવું.
- (૬) કેળવણીમાં ઉદ્યોગને સ્થાન આપવું.
- (૭) કલાના શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરવો.
- (૮) રમતો, પ્રવાસો, ચર્ચા સંઘ, નાટકો અને ઇતર વાંચનને અભ્યાસક્રમમાં અન્ય વિષયો જેટલું મહત્વ આપવું.
- (૯) હિંદીનું શિક્ષણ ફરજિયાત આપવું.
- (૧૦) સંસ્થાને સરકારી સંસ્થાઓથી સ્વાતંત્ર્ય રાખવી.
- (૧૧) સહશિક્ષણ એટલે કે છોકરા, છોકરીઓને સાથે ભણાવવાં.
- (૧૨) શિક્ષણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય એવા શિક્ષકો દ્વારા શિક્ષણ અપાવવું.
- (૧૩) શિક્ષકો અને ગૃહપતિઓ વિદ્યાર્થીઓના નિકટ પરિચયમાં રહે તેવી યોજના કરવી.
- (૧૪) સંસ્થાએ પોતે રચેલાં પાઠ્યપુસ્તકો વાપરવાનો આગ્રહ રાખવો.

૪૮ ડૉ. મહેબૂબ દેસાઈ ‘વિચાર્ય’ ગૂર્જર એજન્સી અમદાવાદ, ૨૦૦૫, પૃ. ૯૮

(૧૫) માનસશાસ્ત્ર અને શિક્ષણ શાસ્ત્રનાં સિદ્ધાંતો ઉપર શિક્ષણની યોજના કરવી.^{૪૯}

દક્ષિણામૂર્તિમાં નાનાભાઈ સાથે જે નવા સાથીઓ જોડાયા તેમાં ગિજુભાઈ બઘેકા અને હરભાઈ ત્રિવેદી મુખ્ય હતા. ગિજુભાઈએ બાલ શિક્ષણમાં મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનો વિનિયોગ કર્યો અને બાલ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું. હરભાઈને ડૉલ્ટન પદ્ધતિ દાખલ કરી. નાનાભાઈએ મહાભારત અને રામાયણનાં પાત્રોનું સરળ ભાષામાં લેખન કર્યું તે ઉપરાંત તારાબેન મોડક, ગિરીશભાઈ ભટ્ટ, મૂળશંકર ભટ્ટ, ગોપાલરાવ વિદ્રાંસ, નટવરલાલ બૂચ અને મનુભાઈ પંચોળી જેવા સનિષ્ઠ શિક્ષકો દક્ષિણામૂર્તિને મળ્યા હતા. દક્ષિણામૂર્તિ માત્ર છાત્રાલય ન રહેતાં શિક્ષણની સંસ્થા બની ગાંધીજી જ્યારે ભાવનગર આવ્યા ત્યારે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી એ તેમને દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા બતાવેલી.^{૫૦}

દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાની કેળવણી વિષયક પ્રવૃત્તિઓના મુખ્ય વિભાગો નીચે પ્રમાણે હતા.

- (૧) વિનય મંદિર
- (૨) બાલ મંદિર
- (૩) બાલ અધ્યાપન મંદિર
- (૪) પ્રકાશન મંદિર
- (૫) કલા મંદિર

આ બધી જ પ્રવૃત્તિઓના નિયામક નાનાભાઈ ભટ્ટ હતા.^{૫૧}

૨.૩.૨ દક્ષિણામૂર્તિના શૈક્ષણિક વિભાગો :

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન શરૂ થયું. ત્યારે તે માત્ર છાત્રાલય હતું. ભાવનગર રાજ્યે નજીવી કિંમતે જમીન આપતાં દક્ષિણામૂર્તિ વિનય મંદિર અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ વિનય મંદિરમાં શૈક્ષણિક વર્ષની શરૂઆત જાન્યુઆરીથી થતી પ્રાથમિક શાળાની પરીક્ષા નવેમ્બરમાં લેવાતી. ધોરણ ૧, ૨, ૩ પ્રાથમિક શાળા કહેવાતી ત્યારે ધોરણ ૪, ૫, ૬, ૭ હાઈસ્કૂલના વર્ગો કહેવાતા.

^{૪૯} ભટ્ટ નાનાભાઈ ‘ઘડતર અને ચણતર’ ભાગ-૧-૨, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૧, પૃ. ૧૬૦

^{૫૦} જોષી જયકર છોટાલાલ ‘નાનાભાઈ ભટ્ટ’ એક અધ્યયન, અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ, માર્ચ ૧૯૯૦, પૃ. ૧૫

^{૫૧} ચોકસી યુ. એમ., ભાવનગર જિલ્લા સર્વસંગ્રહ, ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ, ગાંધીનગર, ૧૯૮૯, પૃ. ૫૧૧

વિનય મંદિરમાં સાત વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પૂરો થતાં વિદ્યાર્થીને સંસ્થા તરફથી વિનિતનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવતું.

દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા વિકસવા માંડી. ત્યારે નાનાભાઈ ભટ્ટનો બોજો હળવો કરવા નાનાભાઈ ભટ્ટના કહેવાથી તા. ૧૩-૧૧-૧૯૧૬ ના રોજ ગિજુભાઈ બધેકા વિનયમંદિરના આચાર્ય તરીકે અને મદદનીશ ગૃહપતિ તરીકે કામ શરૂ કર્યું. એમની પાસે હતી પ્રયોગકારની વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ, કંઈક નવું કરી બતાવવાની તમન્ના શિક્ષણમાં ચાલી રહેલી. અંધાધૂંધીમાંથી પ્રકાશ ફેલાવવાની સુઝ અને શ્રદ્ધા નાનાભાઈ ભટ્ટનો સંસ્કાર વારસો અને મેડમ મોન્ટેસોરી પુસ્તકો વાંચીને એમણે શિક્ષણ તંત્રની કેડીએ પગ માંડ્યા.^{૫૨} એમણે વિદ્યાર્થીઓના સીધા સહવાસથી જાણવાનું, સમજવાનું અને શીખવાનું શરૂ કર્યું અને એમને થયું કે જ્યાં સુધી નાના બાળકોને યોગ્ય કેળવણી આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ ઉંમરનું શિક્ષણ એ ઘૂળ પરના લીંપણ જેવું રહેશે. ગિજુભાઈની પાત્રતા વિષે નાનાભાઈએ સરસ વાક્ય કહેલું. "I Baptized with water he will Baptize with Life" (મેં આ સંસ્થાનો દેહ ઘડ્યો છે ગિજુભાઈ તેમાં પ્રાણ પુરશે.) નાનાભાઈની આ ભવિષ્ય વાણી સાચી પડી છે. આમ પોતાની આગવી દષ્ટિથી અને નિષ્ઠાથી ગિજુભાઈ બધેકાએ દક્ષિણામૂર્તિના વિકાસમાં મહત્વનું યોગદાન છે.^{૫૩}

૧૯૨૦ પછી હરભાઈ ત્રિવેદી વિનય મંદિરના આચાર્ય બન્યા. હરભાઈએ ડૉલ્ટન યોજનાનો સફળ પ્રયોગ કરી મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ અપનાવ્યો. બાળકને જાણવું તથા ભણવું સાહજિક રીતે ગમે છે તેને ભણાવવા કરતાં ભણવાની રીતો શીખવવી તે વધારે જરૂરી છે. તેથી તે સ્વાવલંબી બનશે, મૌલિકતા ખીલશે, આત્મભાન વધશે એવા વિશ્વાસથી બધા વિષયો સ્વાધ્યાય યોજના દ્વારા જ શીખવવાનો સફળ પ્રયોગ કર્યો તથા શિક્ષણ અને મનોવિજ્ઞાન અભિન્ન છે. તેના દ્વારા બાળકનો વિકાસ થાય તેના પર ભાર મૂક્યો હતો.^{૫૪}

૧ લી ઓગષ્ટ, ઇ.સ. ૧૯૨૦ ના રોજ કાળાનાળા પાસે શ્રી રતિલાલ કે. મોદીના મકાનમાં શહેરના સન્માનિત ગૃહસ્થોની હાજરીમાં રાજ્ય કાઉન્સીલના અધ્યક્ષ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાહેબે મંગળ બોલ કહ્યા. અને શ્રીમતિ રમાબેન પટ્ટણીના હસ્તે બાલમંદિર ખુલ્લું મૂકવામાં

પર ભટ્ટ પ્રેમશંકર ન. વિનયમંદિરના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી (ઇ.સ. ૧૯૨૩ થી ઇ.સ. ૧૯૨૩ સુધી)

હાલ ૯૮ વર્ષની વય ૩૫૩ મુલાકાત, તા. ૭-૧૧-૦૮

પ૩ ગિજુભાઈ ‘એક પરિચય’ ગિજુભાઈ જન્મ શતાબ્દી સમિતિ વડોદરા, પૃ. ૮

પ૪ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ (ત્રૈમાસિક) અંક-૪, વર્ષ-૬, મે-૧૯૩૦, પૃ. ૪૨૦

આવ્યું. શરૂઆતમાં ૪૦ બાળકો હતા.^{૫૫} સંખ્યા વધતી ગઈ અને બાલમંદિર દક્ષિણામૂર્તિનું મુખ્ય અંગ બની ગયું. ઇ.સ. ૧૯૨૨ માં સ્વ. હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહે આપેલા રૂ. ૨૦ હજારના દાનથી ટેકરી પર દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરનું મકાન બંધાયું. અને તા. ૪-૫-૧૯૨૨ ના શુભ દિને પૂ. કસ્તુરબા ગાંધીના હસ્તે ખુલ્લું મૂકાયું. આમ માત્ર ભાવનગરને ગુજરાતનું જ નહીં પણ ભારતનું પ્રથમ વ્યવસ્થિત શાસ્ત્રીય બાલમંદિર શરૂ થયું જે અનેક બાલમંદિરોની ગંગોત્રી બન્યું.

બાલ શિક્ષણ ક્ષેત્રે ગિજુભાઈ મોન્ટેસોરી શિક્ષણ પદ્ધતિ દાખલ કરી. તેમણે બાળક સ્વાતંત્ર્ય માણે, સ્વયં સ્ફૂરણાથી પ્રવૃત્તિઓ કરે, સ્વાવલંબી બને, જીવનવિકાસને પોષક વાતાવરણ મેળવે, તેની ઇન્દ્રિયો વિકસે, સામાજિકતા ખીલે, સહકારથી જીવતા શીખે વગેરે સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કરી સુસ્પષ્ટ સમજ તેમણે આપી છે.^{૫૬} બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બાલશિક્ષણ અંગેની સુંદર વ્યવસ્થિત ફિલસૂફી આપી છે.

બાલમંદિરના બાળકોને ગિજુભાઈ પ્રેમથી આવકારે હાથ, નખ, કાન, વાળ, દાંત પણ તપાસે પછી ઓરડામાં ગિજુભાઈ સામે બાળકો હારબંધ ગોઠવાય અને ગિજુભાઈ બાળકો સાથે વાતચીતમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય. બાળકોને વાર્તા કહે અઠવાડિયે એકવાર સાદા શણગારવાળી બાલ રંગભૂમિ પર નાટકો ભજવાય. ગિજુભાઈએ બાલશિક્ષણમાં સફળતા મેળવી. એમના મિત્ર જુગતરામભાઈ દવે ગિજુભાઈને મળવા આવ્યા એમણે ગિજુભાઈનું બાલમંદિરનું ગીત આનંદથી ગાયું.

બાલમંદિરિયું, બાલમંદિરિયું, અમારું સુંદર સોહાય,
વાલુ મારું બાલમંદિરિયું,
ટેકરીને શિખરે મંદિર અમારું, દેશની જાણે ધજાય વાલું
સવારે સૂરજ સોનલારે વેરતો, સાંજે ગુલાબ ઢોળી જાય - વાલું

જુગતરામભાઈને આ બાલ શિક્ષણનો વિચાર એટલો તો ગમી ગયો કે એમણે પોતે પણ વેડછીમાં ત્યાંની આદિવાસી રાનીપરજની પ્રજા વચ્ચે કામ કરતાં કરતાં તેમના જીવનને અનુરૂપ

૫૫ ભટ્ટ નાનાભાઈ, મોડક તારાબેન (સંપાદક) ‘સ્મરણાંજલી’ સ્વ. શ્રી ગિજુભાઈને વસંત બાલશિક્ષણ પ્રચાર માળા, શિક્ષણ પત્રિકા કાર્યાલય, મુંબઈ, ૧૯૪૧, પૃ. ૧૭
૫૬ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘બાલશિક્ષણ પ્રણેતા ગિજુભાઈ’ સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ, ૨૦૦૧, પૃ. ૧૨૮

બાલશિક્ષણની પદ્ધતિ વિકસાવી જે બાલવાડીના નામે પ્રખ્યાત છે. ગિજુભાઈના હાથે બાલ શિક્ષણની દીક્ષા લેનારા ગુજરાતના સમર્થ બાલ શિક્ષકો બન્યા. તેમણે બાલમંદિરો ઉભા કર્યા અને બાલશિક્ષણના કાર્યને પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું.^{૫૭}

ગિજુભાઈએ એવો વિચાર સ્ફૂર્તો કે બાલમંદિરમાં તો માત્ર ૫૦ બાળકોને નૂતન શિક્ષણ મળે છે. ગુજરાતના બાળકોનું શું એ માટે શિક્ષકોને તૈયાર કરવા તેઓ શિક્ષકોને વ્યાખ્યાન અને તાલીમ આપવા એ સમયે ગામે ગામથી શિક્ષકો તાલીમ લેવા આવતા. ઇ.સ. ૧૯૨૫ માં વિધિસરનું અધ્યાપન મંદિર શરૂ થયું. અધ્યાપન મંદિરમાં પ્રવેશ માટે કોઈ ડિગ્રી કે સર્ટિફિકેટનું ધોરણ રાખવામાં આવ્યું ન હતું. પ્રવેશ માટે વ્યક્તિની નિષ્ઠા અને સંસ્કારિતા ધ્યાનમાં લેવાતા અને પરીણામે ગુજરાતમાં આદર્શ બાલમંદિરની સ્થાપના કરનાર યશસ્વી રમણલાલ ભટ્ટ અને રંજનબેન દલાલ અહીં પ્રવેશ મેળવી શક્યા હતા. આ સંસ્થામાં તાલીમ લઈ બાલમંદિરની સ્થાપના કરનાર સ્વ. વજુભાઈ દવે જેમના પુરુષાર્થના સુંદર આવિષ્કાર રૂપ અમદાવાદનું શારદામંદિર આજે ગુજરાતની પ્રખ્યાત સંસ્થા ગણાય છે. તેનો પાયો દક્ષિણામૂર્તિના અધ્યાપન મંદિરમાં નંખાયો હતો. આ ઉપરાંત રામનારાયણ પાઠક, વિજયાબેન પંચોલી, શેષ નાગલે, હિંમતભાઈ રાજગુરુ, મોંઘીબેન બઘેકા, શંકરભાઈ શાહ, વિષ્ણુભાઈ ભટ્ટ વગેરે આ અધ્યાપન મંદિરના વિદ્યાર્થીઓ હતા.^{૫૮}

અધ્યાપન મંદિરમાં પરીક્ષા કેન્દ્રી વલણ ન હતું. ફક્ત શિક્ષણ બાળકમય બને અને બાળકનો શારીરિક, માનસિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાની સાથે બાળક જુદી-જુદી પ્રવૃત્તિઓ સમજે તે પુરતું હતું. શિક્ષક માટેની ગિજુભાઈની કલ્પના સાદી, સરળ અને સામાજિક ભાવનાવાળી હતી. અધ્યાપન મંદિર દ્વારા ૫૦૦ જેટલા શિક્ષકો તૈયાર કરી દક્ષિણામૂર્તિએ નવી બાલ કેળવણીના પ્રસારકો તૈયાર કર્યા ઇ.સ. ૧૯૨૫ માં દક્ષિણામૂર્તિમાં ત્રણ મહત્વના બનાવો બન્યા. (૧) અધ્યાપન મંદિરની સ્થાપના (૨) નૂતન બાલશિક્ષણ સંઘની સ્થાપના (૩) શિક્ષણ પત્રિકાની શરૂઆત. બાલ શિક્ષણની નવી દૃષ્ટિના હિમાયતીઓ નૂતન

૫૭ પાઠક ભારતલાલ પ્રેમશંકર ‘ગિજુભાઈનું કેળવણીમાં પ્રદાન’ આર. આર. શેઠની કંપની અમદાવાદ, ૨૦૦૩, પૃ. ૧૨

૫૮ જાની મિનાક્ષી એન. ‘સૌરાષ્ટ્રમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો પ્રારંભ અને વિકાસ ઇતિહાસ અને તેની અસરો’ (ઇ.સ. ૧૯૨૦ થી ૧૯૬૦) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, મે-૧૯૯૬, પૃ. ૩૯૧

બાલ શિક્ષણ સંઘના નેજા હેઠળ એકઠા થયા. આ સંઘના સંમેલનોએ ગુજરાતના વિચારવંત લોકોને બાલ શિક્ષણ તરફ અભિમુખ કરવામાં મોટો ફાળો આપ્યો.

નૂતન બાલશિક્ષણ સંઘના મુખપત્ર તરીકે ગિજુભાઈ અને તારાબેનના તંત્રી પટે શરૂ થયેલ શિક્ષણ પત્રિકાએ પણ શાળાઓ, શિક્ષકો અને વાલીઓને અભિમુખ કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો આ શિક્ષણ પત્રિકાના મુખ પત્રને સારો આવકાર મળ્યો.^{૫૯} અધ્યાપન મંદિરના વિદ્યાર્થીઓ પણ શિક્ષણ પત્રિકાના કાર્યમાં જોડાયા. કેટલાક બાલ કવિ બન્યા, કેટલાક વાર્તાકાર બન્યા, કેટલાક પ્રયોગો લખતા થયા. આમ શિક્ષણ પત્રિકાએ ભણાવનાર અને ભણવા આવનારને લખતા કર્યા વાલીઓ પણ પોતાના પ્રશ્નોના જવાબો મળતા ગયા અને બાળકોની સમસ્યાઓ સમજતા ગયા. આથી બાળક તરફનો દષ્ટિકોણ કેળવાયો. આમ ગિજુભાઈ દ્વારા દક્ષિણામૂર્તિ શિક્ષણ શાસ્ત્રના પ્રયોગોનું કેન્દ્ર બની.^{૬૦}

૨.૩.૩ ગાંધીજીનું દક્ષિણામૂર્તિમાં આગમન :

દક્ષિણામૂર્તિના ઉદ્દેશોને આત્મસાત કરી નાનાભાઈ ભટ્ટે મોટા પગાર અને હોદ્દાની શામળદાસ કોલેજના પ્રોફેસરની નોકરી છોડી રૂ. ૫૦/- ની દક્ષિણામૂર્તિના ગૃહપતિની નોકરી સ્વીકારી હતી. અત્યંત આર્થિક સંકડામણમાં પણ સંસ્થાને જીવંત રાખવાના નાનાભાઈના પ્રયાસોના સાક્ષી ખુદ ગાંધીજી હતા. દક્ષિણામૂર્તિ માટે રૂંડ ફાળો મેળવવાના નાનાભાઈના ભગીરથ પ્રયાસોને ટપારતા એકવાર ગાંધીજીએ તેમને કહ્યું હતું. ઉઘાર પૈસા લઈને વેપાર કરવો એ જેમ ખોટું અર્થશાસ્ત્ર છે. તેમ ઉઘાર પૈસાથી જાહેર સંસ્થા ચલાવવી એ ખોટું અર્થશાસ્ત્ર છે. અને જે સંસ્થા માટે સારામાં સારા માણસોએ ભિક્ષા સારું ભટકવું પડે એનું નામ ઉઘાર વેપાર છે.^{૬૧}

આમ રૂંડફાળો કરી સંસ્થા ચલાવનાર નાનાભાઈને કાંટાળા પથ પર ગિજુભાઈ બઘેકા, હરભાઈ ત્રિવેદી, મનુભાઈ પંચોળીનો સહકાર સાંપડ્યો હતો. ઇ.સ. ૧૯૧૫ ના ડિસેમ્બરમાં ગાંધીજી ભાવનગરની મુલાકાતે આવ્યા હતા.^{૬૨} એ ઘટનાને આલેખતા નાનાભાઈ લખે છે. ઇ.સ.

૫૯ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘બાલશિક્ષણ પ્રણેતા ગિજુભાઈ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૬૪
૬૦ પાઠક ભારતલાલ પ્રેમશંકર ‘ગિજુભાઈનું કેળવણીમાં પ્રદાન’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૫૦
૬૧ ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ - ૪૯, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૭૮, પૃ. ૨૫૫
૬૨ દલાલ ચંદુલાલ ભગુભાઈ (સંગ્રાહક) ગાંધીજીની દિનવારીમાં ગાંધીજીના ભાવનગરમાં આગમનની તારીખ ૭ થી ૧૦ ડિસેમ્બર ૧૯૧૫ આપેલ છે. જ્યારે નાનાભાઈએ તેમની આત્મકથા ‘ઘડતર અને ચણતર’માં ઇ.સ. ૧૯૧૬ આપેલ છે.

૧૯૧૬ માં પૂ. ગાંધીજી કાઠિયાવાડના પ્રવાસે આવ્યા. તેઓ ભાવનગર આવ્યા ત્યારે શ્રી પટ્ટણી સાહેબ તેમને દક્ષિણામૂર્તિમાં પણ લઈ આવ્યા. મારો અને ગાંધીજીનો આ પહેલો પરિચય મેં ગાંધીજીને અમારી સંસ્થા દેખાડી. અમારા વિદ્યાર્થીઓની ઓળખાણ કરાવી સંસ્થાનું પુસ્તકાલય, રસોડું, કસરત શાળા વગેરે દેખાડ્યા અને અંતે તેમને નમન કરી અને તેમની સૂચનાઓ માંગી, મારી માગણીના જવાબમાં તેઓ હસી પડ્યા. અને એક પણ સૂચના આપ્યા વગર ચાલતા થયા. પૂ. ગાંધીજીનો સંસ્થા સાથેનો સંબંધ તે દિવસથી માંડીને છેવટ સુધી અખંડ રહ્યો.^{૬૩}

૨.૩.૪ દક્ષિણામૂર્તિમાં પરિવર્તન :

દક્ષિણામૂર્તિમાં ગાંધીજીના આગમન અને તેમની સાથેના બે-ત્રણ દિવસના સહવાસે નાનાભાઈના વિચારોમાં આમૂલ પરિવર્તન કર્યું. આ અંગે નાનાભાઈ લખે છે.

પૂ. ગાંધીજી દક્ષિણામૂર્તિમાં આવ્યા ત્યારથી મારો અને એમનો સંબંધ નિરંતર વધતો ગયો. એમને મેં પહેલ વહેલાં જોયા ત્યારે નથુરામ શર્માએ મારું આખરી શરણ હતું. પણ ગાંધીજીને જોયા ત્યારથી જ અને વધારે તો ભાવનગરમાં લાગલગાટ બે દિવસ સુધી તેમનો સહવાસ સેવ્યો પછી હું મને પોતાને મારા જીવનને દક્ષિણામૂર્તિને અને મારા ગુરુને કોઈક જુદી જ દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો.^{૬૪} આ પરિવર્તનના પ્રત્યાઘાતો ઇ.સ. ૧૯૧૮ માં દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાની સર્વતોમુખી તપાસ માટે રચાયેલા કમિશન પર પડ્યા. આ કમિશનના ત્રણ સભ્યો હતા.

(૧) શ્રી ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેસાઈ

(૨) પ્રો. હનુમંત બાલાજી ભીડે

(૩) શ્રી દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

કમિશને સંસ્થાની તપાસ કર્યા પછી તેનો અહેવાલ રજૂ કર્યો અને સંસ્થાએ અહેવાલને છાપીને પ્રસિદ્ધ કર્યો. નાનાભાઈએ કહ્યું કે આ અહેવાલથી અમને એક તરફથી પ્રતિષ્ઠા મળી ત્યારે બીજી બાજુથી અમારી ઉણપોનું પણ ભાન થયું. કમિશને ગિજુભાઈનાં શિક્ષક તરીકે ભારોભાર વખાણ કર્યા સંસ્થા ઉપર અમારા શ્રીમાન નથુરામ શર્માની છાયાને લીધે જૂના ક્રિયાકાંડને વધારે પડતું સ્થાન મળે છે. તે તરફ પણ વિવેક ભર્યો અંગુલિ નિર્દેશ કર્યો અને

^{૬૩} ભટ્ટ નાનાભાઈ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૨૪

^{૬૪} દાંડીકર મોહન ‘નાનાભાઈનું જીવનદર્શન’ યજ્ઞ પ્રકાશન વડોદરા, ૧૯૮૪, પૃ. ૫૧

કમિશનના અહેવાલ ઉપરાંત મારા તેમજ ગિજુભાઈના અંગત વાંચન માટેની એક નોંધ કરી તથા હરિજનોને સંસ્થામાં દાખલ કર્યા નથી તે સંબંધમાં મિત્રભાવે ટીકા કરી.^{૬૫} આ કમિશનથી કાકાસાહેબ કાલેલકર અને નાનાભાઈ ભટ્ટ વચ્ચે ગાઢ સંબંધો બન્યા હતા.

આમ દક્ષિણામૂર્તિને રાષ્ટ્રીય કેળવણી સંસ્થા બનાવવાના વિચારને વેગ મળ્યો અને અનેક મથામણો અને ચર્ચાવિચારણાના અંતે દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાને ગૂજરાત વિધાપીઠ અમદાવાદની માન્યતા મળી.

૨.૩.૫ દક્ષિણામૂર્તિ રાષ્ટ્રીય કેળવણી સંસ્થા :

ઈ.સ. ૧૯૨૦ થી અમે રાષ્ટ્રીય કેળવણી સંસ્થાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. નાનાભાઈનું આ કથન દક્ષિણામૂર્તિમાં પ્રવેશેલ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ તરફ આંગળી ચીંધે છે. એ યુગમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ એટલે ખાદી પ્રચાર, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, કોમી એખલાસ, સ્વદેશી પ્રચાર અને સત્યાગ્રહની લડતોમાં સક્રિયતા જેવી બાબતો અગ્રસ્થાને હતી. દક્ષિણામૂર્તિએ આ તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્સાહભરે સહભાગી બની ગૂજરાત વિધાપીઠની પ્રતિકૃતિ સંસ્થા બની રહેવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો.^{૬૬} વળી આજ દાયકામાં દક્ષિણામૂર્તિના સ્થાપક નાનાભાઈ ભટ્ટ ગૂજરાત વિધાપીઠના કુલનાયક બન્યા. આ અંગે નાનાભાઈ લખે છે.

મારી ગૂજરાત વિધાપીઠના કુલનાયક તરીકે બે વર્ષ માટે વરણી થઈ. ગૂજરાત વિધાપીઠે દક્ષિણામૂર્તિ પાસેથી કોઈપણ જાતનું વળતર માગ્યા વિના (વિના વેતને) મારી સેવા ઉછીની આપી એમ મને યાદ છે. મને આ વખતે દક્ષિણામૂર્તિમાં માસિક રૂપિયા એંસીનો પગાર મળતો હતો. એટલે હું વિધાપીઠમાં રહુ તે દિવસોનો મારા ખાવાપીવાનો ખર્ચ વિધાપીઠ તરફથી રસોડાને ચૂકવી દેવાય એવી સમજણ થઈ હતી. ૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૫ થી ૨૮ જાન્યુઆરી, ૧૯૨૮ સુધી નાનાભાઈ ગૂજરાત વિધાપીઠના કુલનાયક રહ્યા હતા.^{૬૭} આ બે વર્ષ દરમિયાન દક્ષિણામૂર્તિ પૂર્ણ રાષ્ટ્રકેળવણી સંસ્થા તરીકે સમગ્ર ગુજરાતમાં પ્રસરી ગઈ.

૬૫ કોડિયું વર્ષ - ૧૬, અંક - ૮, માર્ચ - ૧૯૬૧, પૃ. ૧૯૪

૬૬ સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક, તા. ૨૨-૬-૧૯૨૯, પૃ. ૨૦

૬૭ કોરાટ (ડૉ.) પી. જી. જાની (ડૉ.) એસ. વી., ભાલ (ડૉ.) જે. ડી. 'ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ' પાશ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૫, પૃ. ૨૮૨

દક્ષિણામૂર્તિના કેળવણીના સિદ્ધાંતોના ખરડામાં પ્રારંભથી જ ઉત્પાદક શરીરશ્રમને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હતું. એ સિદ્ધાંતને સાકાર કરવા દક્ષિણામૂર્તિમાં ૧૯૨૦ થી ખાદીનો પ્રવેશ થયો. વિનયમંદિરમાં કાંતણના વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો દરરોજ કાંતતા હતા અને ત્યારપછી સ્વતંત્ર વણાટ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો કલાકો સુધી સુતર કાંતતા હતા. તેમાં રામનારાયણ પાઠક જેવા વિદ્યાર્થીઓ કાંતવામાં હંમેશા આગળ રહેતા હતા.^{૬૮} જો કે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અગાઉ અભ્યાસ કરવા ગયેલા દક્ષિણામૂર્તિના વિદ્યાર્થીઓ લાંબી ટૂંકી રજાઓમાં ભાવનગર આવતા ત્યારે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ખાદી અંગે પ્રવર્તતી સ્થિતિની વાતો કરતા. પરિણામે ખાદીના પ્રચાર માટે હરભાઈના સંનિષ્ઠ પ્રયાસોની ધારી અસર થતી નહીં. આમ છતાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની એક નોંધપાત્ર પ્રવૃત્તિ તરીકે દક્ષિણામૂર્તિમાં ખાદી પ્રવૃત્તિ સક્રિય રહી હતી.^{૬૯}

૨.૩.૬ રાષ્ટ્રીય લડતમાં દક્ષિણામૂર્તિના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ:

ઈ.સ. ૧૯૩૦ માં ગાંધીજીએ મીઠાના સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો. સમગ્ર દેશના યુવાનોએ સત્યાગ્રહમાં જોડાવા ઉમટી પડ્યા. એ સમયે ભાવનગરની દક્ષિણામૂર્તિમાં તો શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ લડતમાં ઝંપલાવવા તૈયાર હતા. શિક્ષકોએ દક્ષિણામૂર્તિમાંથી રાજીનામાં આપી દીધા. મૂળશંકર ભટ્ટ, ભાસ્કર વિદ્યાસની આગેવાની તળે દક્ષિણામૂર્તિની ટૂંકડી વીરમગામ પહોંચી. આ ટૂંકડીની વિદાય પછી ગિજુભાઈ, તારાબહેન, હરભાઈ, મોંઘીબહેન વગેરેએ પણ સંસ્થામાંથી રાજીનામાં આપ્યા. આજ અરસામાં એક દિવસ નાનાભાઈ પર મહાદેવભાઈ દેસાઈનો તાર આવ્યો. ‘તમે પહેલી ગાડીમાં વીરમગામ આવી જાઓ.’ નાનાભાઈએ પોતે ૧૯૩૦ ની લડતમાં સામેલ થવા દક્ષિણામૂર્તિમાંથી રાજીનામું આપ્યું. પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને મિત્રોની વિદાય લઈ વીરમગામની છાવણીમાં પહોંચી ગયા. તેમની સાથે ચમનભાઈ વૈષ્ણવ, શંભુભાઈ ત્રિવેદી, લક્ષ્મીશંકર પાઠક, ઉમાશંકર જોષી, આત્મારામ ભટ્ટ, માણેકલાલ પારેખ, જોરસિંહ કવિ, ડૉ. મુકુંદ જોષી, હેમુભાઈ રાજગુરુ, વજુભાઈ ચતુર્વેદી વગેરે હતા. આ લડતમાં જોડાવા માટે વિદ્યાર્થીઓએ વડીલોની સંમતિ મેળવી લીધી અને દક્ષિણામૂર્તિના શિક્ષકો સાથે છાવણીમાં પહોંચી ગયા. તેમાં જગજીવન, વાડીલાલ, મહેન્દ્ર, વિનાયક, બાલચંદ, નાનાલાલ અને અનિરુદ્ધ જેવા મોટા વિદ્યાર્થીઓનો રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયેલા હતા.^{૭૦}

૬૮ ભટ્ટ નાનાભાઈ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૮૩

૬૯ ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ-૫૩, નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૭૮, પૃ. ૩૬૫

૭૦ ભટ્ટ મૂળશંકરભાઈ મો. ‘નાનાભાઈ’ સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિ. લોકભારતી સણોસરા, ૨૦૦૬, પૃ. ૨૪

૨.૩.૭ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના ત્રણ આધારસ્તંભો :

દક્ષિણામૂર્તિના ત્રણ નિર્માતાઓ હતા. નાનાભાઈ ભટ્ટ, ગિજુભાઈ બઘેકા અને હરભાઈ ત્રિવેદી યુવાન, ભાવનાશાળી સ્નાતકો હતા. નાનાભાઈ કોલેજમાં અધ્યાપક હતા. ગિજુભાઈ વડીલ હતા અને હરભાઈએ મુંબઈમાં શિક્ષણકાર્યની શરૂઆત કરી હતી. ત્રણેયને પોતે સ્વીકારેલા પ્રથમ કામથી સંતોષ ન હતો. તેઓ આ સંસ્થામાં કંઈક નવીન દૃષ્ટિથી કામ કરવાના હેતુની સાથે જોડાયા. નાનાભાઈએ છાત્રાલયની કેળવણીનું નવું શાસ્ત્ર ઊભું કર્યું. ગિજુભાઈએ બાળકેળવણીનો નવો ઝંડો ફરકાવ્યો. હરભાઈએ કિશોરો અને તરુણોના કેળવણી અને વિકાસના પ્રશ્ન હાથ ધરી મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે હલ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. ત્રણેયનાં કાર્યક્ષેત્રો નિરાલા હોવા છતાં એમણે શિક્ષણને એક સળંગસૂત્ર અને અવિરત પ્રક્રિયા તરીકે સ્વીકાર્યું હતું.^{૭૧} તેઓનું આ કાર્ય કેળવણી ક્ષેત્રે મોટામાં મોટું પ્રદાન છે. તેમની સાથે મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટ અને મનુભાઈ પંચોલી પણ જોડાયા હતા.

ઈ.સ. ૧૯૧૦ માં દક્ષિણામૂર્તિદેવના નામ સાથે જોડાયેલી. દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા ભાવનગર સ્ટેશન પાસેની એક ધર્મશાળામાં શરૂ થઈ. નાનાભાઈએ કોલેજનાં પ્રોફેસરપદનું રાજીનામું આપી. વિદ્યાર્થીઓના જીવન ઘડતરમાં અને દક્ષિણામૂર્તિના ઉત્થાનમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરવાનું જીવનનું મૂખ્ય કાર્ય ગણ્યું પોતાના ઘડતરના ફળ સ્વરૂપ દક્ષિણામૂર્તિનું ચણતર કામ ચાલ્યું રાજ્યે લગભગ મફત કદી શકાય તેવી કિંમતે જમીન આપી.^{૭૨} દક્ષિણામૂર્તિ માત્ર છાત્રાલય ન રહેતાં શિક્ષણની સંસ્થા બની.

નાનાભાઈએ દક્ષિણામૂર્તિમાં અનેકવિધ પ્રયોગો કરીને સમગ્ર ભારતમાં આદરભર્યું સ્થાન મેળવ્યું હતું. શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થી શિક્ષક વચ્ચે સ્નેહભર્યા સંબંધો જન્માવ્યા હતા. કેળવણીમાં સહશિક્ષણને ગંભીરતા ભર્યું સ્થાન આપ્યું હતું. કેળવણીમાં ઉદ્યોગોનો સમાવેશ કર્યો હતો. પરીક્ષાના કૃત્રિમભાર અને ભયને દૂર કર્યો. શિક્ષાનું તત્ત્વ ગાળી નાખીને માનવતાભર્યા આચરણને કેન્દ્રમાં મૂક્યું. અંગ્રેજી વિષયને સ્થાને માતૃભાષાનો મહિમા વધાર્યો. માતૃભાષાને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવ્યું. હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારી. કલાને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપ્યું. તાલીમી શિક્ષકને જ વિષય શિક્ષણ આપવાનો આગ્રહ રાખ્યો. શિક્ષણમાં રમતો,

૭૧ નૂતન શિક્ષણ, સળંગ અંક-૩૯૯, વર્ષ-૩૪, ઓક્ટોબર-૧૯૬૮, પૃ. ૧૦૭
૭૨ ઠાકર (ડૉ.) ધીરુભાઈ, ગુજરાતી વિશ્વકોષ, ખંડ-૯, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૬

પ્રવાસો, ચર્ચા સંઘો, નાટકો તથા ઇતર વાચનને પણ મહત્વ આપ્યું. દક્ષિણામૂર્તિના શિક્ષકોએ રચેલા પાઠ્યપુસ્તકો વાપરવાનો આગ્રહ રાખ્યો. વિશેષ મહત્વની બાબત એ હતી કે તે સમયે દક્ષિણામૂર્તિએ દરેક જ્ઞાતિની વ્યક્તિ માટે પ્રવેશના દ્વાર ખુલ્લા રાખ્યા હતા. આવા અનેક ક્રાંતિકારી પગલા દ્વારા દક્ષિણામૂર્તિની સિદ્ધિ કીર્તિના શિખરે પહોંચી હતી.^{૭૩}

ઇ.સ. ૧૯૧૭માં ફરી નાનાભાઈ અને ગાંધીજીનો મેળાપ થયો. કોચરબ આશ્રમમાં બંને સાથે રહ્યા. ગાંધીજીના પરિચયમાં આવ્યા પછી નાનાભાઈના જીવનદર્શનમાં નવો પ્રકાશ ફેલાયો. નાનાભાઈ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક બન્યા હતા. તે સમયે રામનારાયણ વિ. પાઠક, પંડિત જિનવિજયજી, આચાર્ય ગિદવાણીજી, આચાર્ય કૃપલાણીજી, પંડિત ધર્માનંદ કૌસંબી, આચાર્ય કાલેલકર જેવા પ્રતિભા સંપન્ન વિદ્વાનો હતા.^{૭૪}

નાનાભાઈ ઇ.સ. ૧૯૩૦માં દક્ષિણામૂર્તિના નિયામકપદેથી રાજીનામું આપી સત્યાગ્રહમાં જોડાયા. સત્યાગ્રહી તરીકે વીરમગામ છાવણીના વડા બન્યા. ગાંધીજીએ ગામડાને બેઠાં કરવાની આહ્વાન પોકારતા હતા. ગાંધીજીની આ અસર નાનાભાઈ પર થઈ હતી. ઇ.સ. ૧૯૩૫ માં લગભગ પોતાના સાથીદારો અને ટ્રસ્ટીઓ સમક્ષ નાનાભાઈએ દરખાસ્ત મૂકી કે આપણે ભાવનગર છોડી કોઈક ગામડામાં જઈ શિક્ષણ પ્રવૃત્તિ કરીએ. પણ આ વાત સાથીઓ કે ટ્રસ્ટીઓને ગળે ઉતરી નહીં આખરે નાનાભાઈ એકલા જ ગયા. પ્રારંભમાં તો ભાવનગર રાજ્યના ગામ આંબલામાં દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવનની એક ગ્રામ શાખા સ્થાપી અને તે નાનાભાઈ ચલાવે. તેમ નક્કી થયું. તે પ્રમાણે ઇ.સ. ૧૯૩૮ ના જુલાઈની પહેલી તારીખે ભાવનગરની સંસ્થાની એક ગ્રામ શાખા તરીકે આંબલાની પ્રાથમિક શાળા નાનાભાઈએ સંભાળી. તે શાળાના મુખ્ય શિક્ષક બન્યા. નાનાભાઈએ ભાવનગર રાજ્યની સહાયથી આંબલામાં ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિની સ્થાપના કરી. ઇ.સ. ૧૯૩૯ ભાવનગર રાજ્યે રોકડ રકમ અને જમીન આપી. પંચાવન વર્ષની વયે નાનાભાઈ ગામડાની સેવા કરવા ગયા.^{૭૫} શિક્ષણજગતની આ અતિ મહત્વની ઘટના હતી. તેમની સાથે મનુભાઈ પંચોળી જોડાયા.

^{૭૩} કોડિયું, ખાસ અંક, વર્ષ-૧૬, અંક-૬-૭, જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૧, પૃ. ૨૧

^{૭૪} કોરાટ (ડૉ.) પી. જી., જાની (ડૉ.) એસ. વી., ભાલ (ડૉ.) જે. ડી., પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૮૧

^{૭૫} બુચ નટવરલાલ પ્ર. ‘ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ અને લોકભારતી’ મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ બિલ્ડિંગ મુંબઈ, ૧૯૭૬, પૃ. ૯

નાનાભાઈ અને મનુભાઈને પાછળથી લોકશાળા શરૂ કરી. વર્ધા યોજનાના વિચારો પ્રમાણે ઉદ્યોગને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું. ગાંધીજીએ વસ્ત્ર વિધાને ઉદ્યોગ તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. જ્યારે નાનાભાઈએ કૃષિગોપાલનને ઉદ્યોગ તરીકે પ્રથમ સ્થાન આપ્યું. લોકશાળા શરૂ કરવાનો નાનાભાઈનો હેતુ એ હતો કે ગામડાનું બુદ્ધિધન ગામડામાં રહે, ગામડાની સેવા કરે, જરૂર પડ્યે ગામડાની વક્રીલાત કરે એ આખો વિચાર એક નવી જ આબોહવા સર્જતો હતો. લોકશાળાની વિશેષતા એ હતી કે તેનો અભ્યાસક્રમ ખેતી, ગોપાલન, સહકાર, પંચાયત, અને ગ્રામ સમાજની સમસ્યાઓની આજુબાજુ રચાયો હતો.^{૭૬} તે શ્રમની સૂગ, જ્ઞાતિભેદ તથા છૂતાછૂતને દૂર કરતો.

ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિને પંદર વર્ષ થયા હતા. અને સંસ્થાને આગળ લઈ જઈ ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતી સંસ્થાની જરૂર જણાવા લાગી અને લોકભારતી ગ્રામ વિદ્યાપીઠનો જન્મ થયો. ભાવનગરથી ૪૫ કિલોમીટર દૂર સણોસરા ગામે ઇ.સ. ૧૯૫૩માં તેની સ્થાપના થઈ. તેના ઉદ્દેશો પણ ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ જેવા જ હતા. તે સમયે શ્રી ઢેબરભાઈએ કરેલું વિધાન ખૂબ જ અર્થ પૂર્ણ છે ‘આ સંસ્થાએ ગરીબ બ્રાહ્મણની સૌરાષ્ટ્રને ઉત્તમ ભેટ છે.’ લોકભારતીમાં શ્રમનું મહિમાવંત સ્થાન છે. સૂઝપૂર્વકના શ્રમ અને શ્રમ પ્રત્યેની નિષ્ઠાએ તેનું કલેવર બદલી નાખ્યું.^{૭૭} લોકભારતીએ નાનાભાઈની કેળવણી સાધનાનું ઉન્નતશિખર છે. નાનાભાઈએ કેળવણીની આ યાત્રા દ્વારા ગાંધી વિચારના મહાન કેળવણીકાર કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. નાનાભાઈએ શરૂ કરેલી દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થામાં ગિજુભાઈ બઘેકા ઇ.સ. ૧૯૧૬ નવેમ્બરની ૧૩ મી તારીખે દક્ષિણામૂર્તિમાં ગૃહપતિના મદદનીશ તરીકે જોડાયા. છાત્રાલયમાં કામ કરતાં તેમણે અનુભવ્યું કે છાત્રાલય સાથે નિશાળ હોવી જોઈએ. ગિજુભાઈના આ વિચાર સાથે સૌ સંચાલકો સહમત થયા. છાત્રાલય સાથે ૧૯૧૬ થી વિનય મંદિર શરૂ થયું. ગિજુભાઈ તેના આચાર્ય બન્યા. ગિજુભાઈ નવું નવું વાંચે ને શાળામાં પ્રયોગો કરે પણ મનમાં અજંપો ઠરે નહીં તેઓ વિચારતા કે નાનાં બાળકો પર પ્રયોગો કરીએ તો ધાર્યા પરિણામો મળે છેવટે ૧૯૨૦ ના ઓગષ્ટની પહેલી તારીખે કાળા નાળા પર રતિલાલ મોદીના બંગલામાં શ્રીમતી રમાબેન પટ્ટણીના હસ્તે બાલમંદિર ખુલ્લું મૂકાયું. ત્યારપછી બાલમંદિરનું સ્વતંત્ર મકાન થયું. ઇ.સ. ૧૯૩૬ સુધી ગિજુભાઈ દક્ષિણામૂર્તિ સાથે જોડાયેલા રહ્યા.

૭૬ શાહ (ડૉ.) અંજના બી. ‘ગાંધીજી અને તેમના પાયાના કાર્યકરો’ ગુજરાતમાં ભાવાત્મક અને સાંસ્કૃતિક સમન્વયનો અભ્યાસ, (૧૯૧૫-૧૯૪૭) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, ૨૦૦૨, પૃ. ૫૬

૭૭ ભટ્ટ પ્રવિણ ના. ‘નાનાભાઈ ભટ્ટની વિચાર સૃષ્ટિ’ ભાવનગર, ૨૦૦૭, પૃ. ૩૭૯

બાલ શિક્ષણપદ્ધતિમાં બાળકો સાથે કામ કરતાં કરતાં જે પ્રવૃત્તિઓ કરી તે અંગે વિગતવાર વિચાર દૃષ્ટિ એમણે આપી છે. જેમાં બાળક સ્વાતંત્ર્ય માણે સ્વયંસ્કુરણાથી પ્રવૃત્તિઓ કરે, સ્વાવલંબી બને, જીવનવિકાસને પોષક વાતાવરણ મેળવે, તેની ઇન્દ્રિયો વિકસે, સામાજિકતા ખીલે, સહકારથી જીવતા શીખે વગેરે સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થતો જોવા મળે છે.^{૭૮} બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બાલશિક્ષણ અંગેની સુંદર વ્યવસ્થિત ફિલસૂફી આપી છે. ‘મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ બાલશિક્ષણ મને સમજાયું તેમ’ વગેરે પુસ્તકોમાં એમની ફિલસૂફીના દર્શન થાય છે.

ગિજુભાઈનું વ્યક્તિત્વ ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીય વિચારોથી પ્રભાવિત હતું. આથી તેઓ હંમેશા વિચારતા કે મારી આ બાલ શિક્ષણની વાતો દેશના દીન હીન, ગરીબ, સામાન્ય, જનસમાજને કેમ કરીને ઉપયોગી નીવડે ? તેમના આ વિચારમાંથી અક્ષરજ્ઞાન યોજના, બાલવાડી, અને કીડાંગણની યોજનાઓ આવી. તેમની વિસ્તરણ સેવાની પ્રવૃત્તિઓ પંજાબ, સિંઘ, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણ એમ અનેક સ્થળ સુધી દૂર દૂર વિસ્તરી હતી. એક રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા શિક્ષક તરીકેનું તેમનું આ પ્રદાન ખૂબ જ મૂલ્યવાન હતું.^{૭૯}

નાનાભાઈ ભટ્ટ, ગિજુભાઈ બધેકા અને તેમની સાથે હરભાઈ ત્રિવેદી પણ જોડાયા. તેમણે શરૂઆત દક્ષિણામૂર્તિના વિનયમંદિરથી કરી. સૌ પ્રથમ ડૉલ્ટન યોજનાનો પ્રયોગ કર્યો. આ પ્રયોગમાં તેમને ખૂબ જ સફળતા મળી. સ્વયંશિક્ષણનો સિદ્ધાંત વ્યવહારમાં મૂકવાથી કેટલા સુંદર પરિણામો આપે છે તે તેમણે સ્વાનુભવે સાબિત કરી બતાવ્યું. ધાર્મિક શિક્ષણ ઉપરાંત જીવન ઘડતરની અન્ય મહત્વની બાબતો કેળવણીમાં હોવી ખૂબ જરૂરી છે. તેમ તેઓ માનતા આથી કેળવણીમાં સ્વાતંત્ર્યના પ્રયોગો તેમણે કર્યા અને સરસ સફળતા પ્રાપ્ત કરી. વિદ્યાર્થી શિક્ષક વચ્ચેના મૈત્રીભર્યા સંબંધો, સહશિક્ષણ, મુક્ત સ્વાતંત્ર્ય વગેરે બાબતો હરભાઈના જીવનની અને કારકિર્દીની ઉજ્જવળ બાજુ રહી છે.^{૮૦} સ્ત્રી કેળવણી, શારીરિક શિક્ષણ, વિદ્યાર્થીઓ સાથે મૈત્રી ભર્યા વ્યવહાર, વિષય શિક્ષણથી આધુનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ, સ્વાતંત્ર્ય દ્વારા મુક્ત શિસ્ત વગેરે પ્રયોગો ‘હરભાઈના જીવનનો’ એક હિસ્સો કહી શકાય.

૭૮ સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક, ૧૬-૫-૧૯૩૧, પુસ્તક-૧૦, અંક-૩૨, પૃ. ૨૮૫

૭૯ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ (ત્રિમાસિક) અંક-૪, વર્ષ-૬, મે-૧૯૩૦, પૃ. ૪૪૯

૮૦ પટેલ મોતીભાઈ મ. ‘કેળવણીના રાષ્ટ્રીય ઋષિઓ’ આર. આર. શેઠની કંપની, ઓગષ્ટ, ૨૦૦૭, પૃ. ૫૩

ઈ.સ. ૧૯૩૬-૩૭ માં દક્ષિણામૂર્તિમાં આજીવન સભ્યપદની ૨૦ વર્ષની મુદત પૂરી થતાં હરભાઈએ ૧૯૩૯માં ઘરશાળા સંસ્થા શરૂ કરી. બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટેની તાલીમ અને અભ્યાસક્રમ શરૂ કર્યો. જેમાં ઘોડેસવારી, તરવું, ડ્રાઇવીંગ, સાયકલીંગ, રમત ગમત, પ્રવાસ પર્યટન, છાત્રવાસી શાળા વગેરે ઉપરાંત સંગીત, ચિત્ર, નૃત્ય વગેરે પ્રવૃત્તિઓથી ઘરશાળા ધમધમતી તેમાં બાલમંદિર, પ્રાથમિક શાળા, માધ્યમિક શાળા ઉપરાંત પૂર્વ પ્રાથમિક અધ્યાપન મંદિર જેવા વિભાગો વિકસાવ્યા હતા.^{૮૧}

શાળા કરતાં પણ છાત્રાલયમાં બાળકોના સર્વાંગી વિકાસની શક્યતા વિશેષ છે. હરભાઈએ બાળકોની તંદુરસ્તી માનસિક સ્વાસ્થ્ય, યોગ્ય ખોરાક, પરસ્પરના સંબંધો, ગૃહપતિની શૈક્ષણિક દૃષ્ટિ તથા તેની તાલીમ વગેરે અનેક પ્રશ્નોનું સંશોધન કરી ઉકેલ મેળવવા છાત્રાલય સંમેલનની સ્થાપના કરી. ‘છાત્રાલય’ માસિક પણ શરૂ કરવામાં આવ્યું.^{૮૨} નૂતન શિક્ષણ તથા નૂતન માનસશાસ્ત્ર ઉપર આધારિત હરભાઈએ દક્ષિણામૂર્તિ (ત્રિમાસિક) છાત્રાલય (માસિક) નૂતન શિક્ષણ (માસિક) તથા ઘરશાળા (માસિક) દ્વારા લેખો લખ્યા છે.

શિક્ષણ અંગે હરભાઈએ ઉદાર મતવાદી ગણાવી શકાય તેઓની વિચારસરણી પ્રમાણે શિક્ષણ જીવનલક્ષી અને જીવન વ્યાપી હોવું જોઈએ માનવીના ચારીત્ર્યનું ઘડતર આદર્શો, ઉદાત્ત ભાવનાઓ, માનવતા, માનવીય વ્યવહારો, રાષ્ટ્રપ્રેમ, વિશ્વપ્રેમ અને નાગરિકતાના ખ્યાલો આ બધું જ એને મળેલા શિક્ષણ પર આધાર રાખે છે. મહાત્મા ગાંધીજીની બુનિયાદી કેળવણીની ફિલસૂફીએ પણ એમના મન પર ખુબ આકર્ષણ જમાવ્યું હતું.^{૮૩} આથી તો મુક્ત જીવનલક્ષી અને બાલકેન્દ્રી પ્રવૃત્તિપ્રધાન કેળવણીના તેઓ પ્રખર હિમાયતી બન્યા.

સૌરાષ્ટ્રના પ્રજા ઘડતરમાં ત્રણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓની સ્થાપનાએ મહત્વનું કામ કર્યું હતું. આ ત્રણ શિક્ષણ સંસ્થા એટલે રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, રાષ્ટ્રીય શાળા, વઢવાણ અને દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર. આ સંસ્થાઓ ગાંધીજીની પ્રેરણાથી શરૂ થઈ અને ગાંધી વિચારને વળગી રહી હતી. જ્યારે દેશમાં અસહકારનો જુવાળ હતો. તેવા સમયે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપી લડતને વેગ આપવાનો હતો. નામાંકિત વ્યક્તિઓ અને રાષ્ટ્રીય નેતાઓ અવાર નવાર મુલાકાત લઈ વિદ્યાર્થીઓમાં જુસ્સો જગાવતા હતા. માર્ગદર્શન આપતા હતા.

૮૧ નાયક રઘુભાઈ ‘નવી કેળવણીના પ્રવર્તક શ્રી હરભાઈ’ ઘરશાળા, ૧૯૬૫, પૃ. ૧૦૫-૧૧૦

૮૨ છાત્રાલય, વર્ષ-૨, અંક-૬, સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૮, પૃ. ૧૧૪

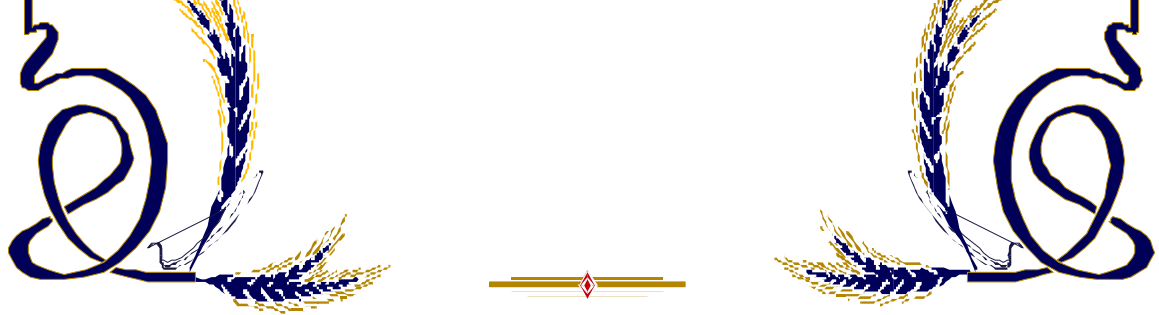
૮૩ ઘરશાળા, વર્ષ-૨, અંક-૪, નવેમ્બર-૨૦૦૭, પૃ. ૧૧

રાષ્ટ્રીય શાળાઓ વિકાસ કરતી ગઈ અને જુદા જુદા શૈક્ષણિક વિભાગો થવા લાગ્યા. અને તેમાં પાયાની કેળવણીને જોડી દીધી. ઉદ્યોગ સાથે શિક્ષણ પુરુ પાડ્યું. સંસ્થાઓ બાલમંદિરથી શરૂ કરવામાં આવી હતી. અને તેમાં ભાવી આઝાદીની લડત માટેના નેતાઓ તૈયાર કરવા માટેનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. તેમાં વિનય મંદિર, બાલમંદિર જેવા જુદા જુદા શૈક્ષણિક વિભાગો હતા. તેમાં જીવનમૂલક શિક્ષણ આપવામાં આવતું. આ સંસ્થાઓના સ્થાપકો નીચે અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ ઘડાયા હતા. વિદ્યાર્થીઓમાં દેશભિમાન અન્યાય સામે પ્રતિકાર વગેરે ગુણો ખીલ્યા હતા. શાળાઓ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિની સાથે જાહેર પ્રવૃત્તિઓ પણ કરતી હતી. તેમાં રાત્રિવર્ગો, પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગો, હરિજનવાસના વર્ગો લેતી હતી. અને રાષ્ટ્રીય સેવાનું કાર્ય કરતી. આ શાળાઓના અધ્યાપકો આઝાદીની લડતમાં શાળામાંથી રાજીનામું આપીને જોડાયા હતા. ઘણીવાર જેલવાસ પણ ભોગવ્યો હતો. આમ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી દ્વારા ગાંધી ચિંધ્યા માર્ગે ચાલી રાષ્ટ્રીય લડતમાં જોડાઈને આઝાદી મેળવવાનો હેતુ હતો.

પ્રકરણ – ૩

ગાંધી વિચાર
સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ
(રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ,
સ્વદેશી અને
રાષ્ટ્રીય આંદોલનો)

૩.૧ સચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ

૩.૧.૧ કાઠિયાવાડ ખાદી મંડળ

૩.૧.૧.૧ રૅટિયા બારસની ઉજવણી દ્વારા ખાદી પ્રચાર

૩.૧.૨ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ

૩.૧.૩ વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર

૩.૧.૩.૧ ભાવનગરમાં વિદેશી કાપડ પિકેટિંગ

૩.૧.૩.૨ મોરબીમાં વિદેશી કાપડ પિકેટિંગ

૩.૧.૪ દાડબંધી - દાડનિષેધ

૩.૨ સ્પેદેશી પ્રચાર

૩.૩ રાષ્ટ્રીય લડતોમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓનું યોગદાન

૩.૩.૧ વઢવાણ રાષ્ટ્રીય શાળાનો રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ફાળો

૩.૩.૧.૧ નાગપુર મંડા સત્યાગ્રહ

૩.૩.૧.૨ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ અને સત્યાગ્રહદળની સ્થાપના

૩.૩.૧.૩ વઢવાણ પ્રજા પરિષદની લડત

૩.૩.૧.૪ ખાખરેચી સત્યાગ્રહ

૩.૩.૧.૫ વીરમગામ મીઠા સત્યાગ્રહ

૩.૩.૧.૬ ઘોળ મંડા સત્યાગ્રહ

૩.૩.૧.૭ ઘાંગઘાની લડત

૩.૩.૨ રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળાનો રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ફાળો

૩.૩.૨.૧ રાજકોટની લડત

૩.૩.૩ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરનો રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ફાળો

૩.૩.૩.૧ વીરમગામના સત્યાગ્રહમાં દક્ષિણામૂર્તિના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ

૩.૩.૩.૨ ઈ.સ. ૧૯૩૦ની લડતમાં બારડોલીના ખેડૂતો સાથે

ગિજુભાઈની વાનર સેના

૩.૩.૪. હિંદ છોડો લડત (૧૯૪૨)માં રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ, રાષ્ટ્રીય

શાળા રાજકોટ અને દક્ષિણામૂર્તિનું પ્રદાન

પ્રકરણ-૩

ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ (રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ, સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનો)

સમાજના પાયાના થરમાંથી નવરચના કરવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કહો કે મનુષ્યની સર્વાંગી કેળવણી એજ એક સર્વોત્તમ સાધન હતું. પ્રજાજીવનનું પાયામાંથી નવ ઘડતર કરવાનું હતું. એ માટે ગાંધીજીના માર્ગદર્શન હેઠળ સૌરાષ્ટ્રમાં ત્રણ સંસ્થાઓ સ્થપાઈ તેમાં રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ અને દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર તેમાં મુખ્યત્વે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ, સ્વદેશી અને શાળાઓના સંચાલકો અધ્યાપકો દ્વારા રાષ્ટ્રીય આંદોલન જેવી પ્રવૃત્તિઓ હતી.^૧

રચનાત્મક કાર્યક્રમ એ પૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવાનો સત્યને અર્હિંસાનો રસ્તો છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમનો પૂરેપૂરો અમલ એજ પૂર્ણ સ્વરાજ છે. સવિનય ભંગ અથવા સત્યાગ્રહ સશસ્ત્ર બળવાની અવેજીમાં બરાબર તેના જેટલું કામ આપે તેવો ઇલાજ છે. જેમ સશસ્ત્ર બળવાને માટે તાલીમની જરૂર છે તેવી જ સત્યાગ્રહને માટે પણ તાલીમની જરૂર છે. સત્યાગ્રહ કરવાનો અર્થ એવો થાય કે આપણે બધાએ રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં જુદા જુદા અંગોનો અમલ કરવો.^૨ આમાં સ્વદેશી પ્રચાર, ખાદીનો પ્રચાર, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, દારૂબંધી વગેરે ગાંધીજીએ જે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરવાનો આદેશ આપેલો તે કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રીય શાળાઓએ અમલમાં મૂક્યો હતો.^૩

ઈ.સ. ૧૯૨૧માં જવાબદાર રાજતંત્ર માટે અસહકારની લડત શરૂ કરી ત્યારે ગાંધીજીએ કાઠિયાવાડના લોકોને સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાવા હાકલ કરી હતી. સૌરાષ્ટ્રના મોટાભાગનાં

૧ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘મોહનમાંથી મહાત્મા’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૭૫, પૃ. ૨૪૪

૨ ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ ‘ચારિત્ર્ય અને રાષ્ટ્રનિર્માણ’ (સંપાદક દેસાઈ વાલજી ગોવિંદ) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૪, પૃ. ૧૯

૩ કંટક પ્રેમાબહેન ‘કર્મયોગી નારણદાસકાકા’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ૧૯૭૮, પૃ. ૨૬૦

શહેરોમાં હડતાલ પડી અને સરઘસ કાઢી સભા ભરી આપખુદ શાસન સામે લોકોએ વિરોધ પ્રગટ કર્યો હતો. આ પ્રસંગે દેશી રાજ્યો પૈકી કેટલાક રાજ્યોએ જાહેરમાં દેખાવ કરવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. અને તેના નેતાઓને હદપાર પણ કર્યા હતા.^૪ નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ અને વઢવાણ પ્રજા પરિષદની લડત, ખાખરેચી સત્યાગ્રહ, વીરમગામ મીઠા સત્યાગ્રહ, ઘોલ ઝંડા સત્યાગ્રહ, ઘાંગઘાની લડત, રાજકોટની લડત અને ઇ.સ. ૧૯૪૨ની હિંદ છોડો લડતમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના સ્થાપકો, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લઈ આઝાદીની લડતને વેગ આપ્યો હતો.^૫

૩.૧ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ :

રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ ગાંધીજીના મતે રચનાત્મક કાર્યક્રમને બીજી રીતે અને વધારે ઘટિત નામથી ઓળખાવીએ તો સત્ય અને અહિંસાના સાધન વડે પૂર્ણ સ્વરાજ એટલે કે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની રચના કહી શકાય તેઓ આગળ જણાવે છે કે, સ્વતંત્રતાને નામે ઓળખાતી વસ્તુની હિંસા વડે અને તેથી ખસૂસ અસત્યનાં સાધનો વડે થતી રચનાના પ્રયાસો કેટલા બધા દુઃખદાયક હોય છે તે આપણે બરાબર જાણીએ છીએ. સત્ય અને અહિંસા વડે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની સિદ્ધી આવી સ્વતંત્રતામાંથી કોઈનેય અળગા રાખવા પણ ન હોય અને તેથી રાષ્ટ્રની બહાર બીજા રાષ્ટ્રો સાથેના અને પ્રજાની અંદર તેના જુદા જુદા વર્ગોના પરસ્પરાવલંબન સાથે એ સ્વતંત્રતાનો પૂરેપૂરો મેળ હશે. અલબત્ત જેટલા પ્રમાણમાં આપણે સત્ય અને અહિંસાને વહેવારમાં અમલ કરીશું. તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણે મેળવેલી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા સંપૂર્ણ હશે.^૬

ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાંથી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ દ્વારા ખાદી પ્રચાર, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, પાયાની કેળવણી, મહિલા સેવાનો વિકાસ, ગ્રામોદ્યોગ, નૈસર્ગિક ઉપચાર, રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર, વિદેશી કાપડ પિકેટિંગ, દારૂબંધી, લોકસેવાની પ્રવૃત્તિ વગેરે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં આવતી.^૭ આ સાથે આ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ મહાત્મા ગાંધીજીની જન્મ

૪ રાજગોર (ડૉ.) શિવપ્રસાદ, ‘અર્વાચીન ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ, ૧૯૯૮, પૃ. ૨૨૫

૫ જાની એસ. વી. ‘સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધી યુગની રચનાત્મક સંસ્થાઓ અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનો’ એક સમીક્ષા, વિદ્યાપીઠ, જાન્યુઆરી-ડિસેમ્બર, ૨૦૦૬, પૃ. ૨૩

૬ ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમ તેનું રહસ્ય અને સ્થાન’ (પ્રકાશક - દેસાઈ જીતેન્દ્ર ઠાકોરભાઈ) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૨૦૦૭, પૃ. ૭

૭ દેહલૌક કોન્વોસ્કી ‘एक और सर्वोदय’ ગાંધી શાંતિ પ્રતિષ્ઠાન નર્ડ દિલ્લી, ૧૯૮૮, પૃ. ૮

જયંતિના પ્રસંગને ગાંધી સપ્તાહ તરીકે ઉજવી રચનાત્મક કાર્યો કરવામાં આવતા હતા.^{૪૪}

રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં ખાદી ઉદ્યોગને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું અને ખાદી કામનો વિકાસ કરવાનું કામ કર્યું. નારણદાસભાઈએ રાજકોટની રાષ્ટ્રીય શાળા સંભાળ્યા પછી ૧૯૪૮માં સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિના પ્રમુખ થયા હતા. પછી સૌરાષ્ટ્રમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ વધતો ગયો હતો.

સત્ય અહિંસા અને રચનાત્મક કાર્યક્રમનું પ્રતિક રૅટિયો છે એવો સાક્ષાત્કાર ગાંધીજીને થયો હતો. પોતાની જયંતિની ઉજવણી ઘેર ઘેર રૅટિયાના ગુંજનથી થવી જોઈએ એવી તેઓશ્રીની આગ્રહભરી માંગણી હતી. તેઓએ રૅટિયાના આટે આટે શાંતિના પ્રીતિના અને બંધુ ભાવનાના તાર કંતાય અને રૅટિયા ઉપર મારું હું સર્વસ્વ વારી જાઉં છું એવો મત રજૂ કર્યો હતો. પોતાની જયંતિની ઉજવણી ઘેર ઘેર રૅટિયાના ગુંજનથી થવી જોઈએ એવી તેમને પ્રજા સમક્ષ આગ્રહ ભરી માંગણી કરી હતી.^{૪૫} ગાંધીજીએ રૅટિયાના ગુણો વર્ણવ્યા હતા અને ખાદીનું વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર સમજાવ્યું.

❖ રૅટિયાના ગુણો :

(૧) સહયોગી ઉદ્યોગ તરીકે રૅટિયામાં જે ગુણો છે તે બીજા એકે ઉદ્યોગમાં નથી સંક્ષેપમાં તે જોઈએ તો.

(ક) એ સુસાધ્ય છે તત્કાલ સાધ્ય છે કારણ

(૧) એમાં કોઈ મોટાં હથિયાર ઓજાર જોઈતાં નથી રૂં ઘરનું અને ઓજાર પણ ઘરગથ્થું.

(૨) એમાં ન જોઈએ ભારે બુદ્ધિ કે કુશળતા, અભણ અપ્પટ ખેડૂત પણ એ સહેજે કરી શકે એમ છે.

(૩) એમાં ન જોઈએ ભારે મહેનત સ્ત્રીઓ કાંતે, બાળકો કાંતે, ઘરડાં કાંતે, મદોંચે કાંતે અને

(૪) એતો નીવડેલ છે.

(ખ) કાંતનારને ઘેર બેઠાં ધંધો મળે હંમેશા તેનું સૂતર ખપી શકે અને ગરીબને ઘેર હંમેશા બે પૈસા વધતા જાય.

૮ આલ્યા વિકલભાઈ જ. રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના વ્યવસ્થાપકની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૧૦-૮-૨૦૦૮
૪૪ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૫

- (ગ) વરસાદની એને ગરજ નથી. દુષ્કાળમાં એ ભૂખ્યાનો બેલી થઈ પડે છે.
- (ઘ) એમાં નથી કોઈ ધર્મનો વાંધો કે નથી લોકોનો અને બધાંને રૂચે એવો ધંધો.
- (ચ) ઘર બેઠાં માણસોને કામ મળે છે. એટલે મિલોના મજૂરોને ખેતી અને ઘર છોડીને ભાગવું પડે છે અને તેનું કુટુંબ છિન્ન થાય છે તે ભય આમાં નથી.
- (છ) એટલે હિંદુસ્તાનની ગ્રામ પંચાયતો જે આજે મૃતપ્રાય થઈ છે તેના ઉદ્ધારની આશા એમાં રહેલી છે.
- (જ) જેમ ખેડૂતને તેમ વણકરને એના વિના ચાલે તેમ નથી. જે વણકારો આજે હિંદુસ્તાનની કુલ માંગના ત્રીજા ભાગ જેટલું કાપડ વણે છે. તે વણકારો એક દિવસ રૅંટિયા વિના રખડી પડવાના છે.
- (ઝ) એનો પુનરુદ્ધાર થયો એટલે હજાર ધંધાનો ઉદ્ધાર થશે સુતાર, લુહાર, પીંજારા, રંગારા સૌમાં પાછા પ્રાણ આવશે.
- (ટ) એ જ વસ્તુ એવી છે કે જેથી ધનની અસમાન વહેંચણીમાં સમાનતા આવી શકશે.
- (ઠ) એથી જ બેકારી જશે. ખેડૂતને ખાલી વખતમાં કામ મળશે એટલું જ નહીં. પણ આજે ભણેલાંના ટોળે ટોળાં કામ વગર ભટકે છે. તેમને પણ પુરતું કામ મળી રહેશે. એ ધંધાના પુનરુદ્ધારનું કામ એવડું મોટું છે કે વ્યવસ્થા અને સંચાલનને માટે હજારો ભણેલાઓ કામમાં આવી શકે.
- (૨) આ ઉપરાંત જ્યાં રૅંટિયો પાછો દાખલ થયો છે ત્યાં તેણે કરેલા ફાયદાઓ પણ તેના ગુણોમાં ગણાવી શકાય એ ફાયદા નીચે મુજબ છે.
- (ક) રૅંટિયાએ કેટલાંયે જીવનમાં જીવન પલટો અને હૃદય પલટો કર્યો છે.
- (ખ) રૅંટિયાને પરિણામે દારૂની બદી જવા લાગી છે અને ખેડૂત કરજમાંથી મુક્ત થવા લાગ્યા છે.
- (ગ) દુષ્કાળમાં સંકટ નિવારણના કામમાં રૅંટિયો સફળ નીવડ્યો છે.^૯

ગાંધીજી ખાદીને જીવંત બનાવવા માટે લોકોમાં ખાદીનો નિર્દોષ શોખ ઉત્પન્ન કરવાનું કહે છે અને એટલે દરેક ગામડું રૅંટિયા સાળથી ગુંજી ઊઠશે. તેઓ કહે છે આજે તો ખાદી કાર્યાલયોને ખાદીખપાવવાને માટે અનેક તરકીબો કરવી પડે છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે ભયંકર મુશ્કેલીઓ

૯ મશરૂવાળા કિશોરલાલ ‘ગાંધી વિચાર દોહન’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૨૦૦૪, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૨૪

છતાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ આગળ ઘપી રહી છે.^{૧૦} ગાંધીજી વણવાના ઉદ્યોગ વિરુદ્ધ કાંતવાના ઉદ્યોગના પક્ષમાં દલીલ કરે છે. હાથ સાળનો હું વિરોધી નથી. હાથ સાળનો ધંધો મોટો ધીકતો ધંધો છે. પણ મારું કહેવું એ છે કે રૈંટિયો ઘર ઘર દાખલ થાય તો એ ધંધો આપો આપ વધી જશે.^{૧૧}

૩.૧.૧ કાઠિયાવાડ ખાદી મંડળ :

જેમ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિની સ્થાપના કરવામાં નારણદાસભાઈ હતા. તેમ કાઠિયાવાડ ખાદી મંડળની સ્થાપના તેમણે કરી હતી. શ્રી નાગરદાસભાઈ દોશી જેવા પ્રખર ખાદી કાર્યકર નારણદાસભાઈ પાસે કેળવાયા હતા. સૌરાષ્ટ્રના અગ્રણી અને ખાદી તથા અન્ય રચનાત્મક કાર્યનું એક પ્રેરકબળ બની રહેલા રતુભાઈ અદાણીના વિકાસમાં નારણદાસભાઈનો હાથ હતો. સૌરાષ્ટ્રનું જે પ્રધાન મંડળ સ્થપાયું હતું. તેમાં રતુભાઈ પ્રધાન તરીકે વરણી થઈ. રતુભાઈએ પ્રધાનો માટેના બંગલામાં ન રહેતાં રાષ્ટ્રીયશાળાના શિક્ષકોના માટેના એક મકાનમાં જ રહેવાનું પસંદ કર્યું. એમાં એમને નારણદાસભાઈનું પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું.

ખાદી કામનો ઉદ્ભવ તો ઘણો વહેલો સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલો. ગાંધીજીના રાજકીય ગુરુ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેજી પાસે ઠક્કર બાપા હિંદ સેવક સમાજના સભ્ય તરીકે કાર્ય કરતા હતા. ત્યાંથી ૧૯૧૬ માં અમરેલી વિભાગમાં દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે ગાંધીજીની પ્રેરણાથી રૈંટિયા અને પીંજણ મારફતે હજારો માણસોને રોજી રોટી આપવા ઠક્કરબાપાને મોકલ્યા અને ત્યાં જાડી ખાદી ઉત્પાદનનું કાર્ય શરૂ થયું. નારણદાસભાઈ રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવ્યા પછી રૈંટિયા પ્રચારને મુખ્ય કાર્ય ગણ્યું કાઠિયાવાડ ખાદી મંડળના સર્જનમાં તેમનો ફાળો અનન્ય હતો.^{૧૨}

રાષ્ટ્રીય શાળામાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં ખાદી કામને વ્યવસ્થિત કરવા માટે સારાં ઓજાર અને સરંજામ જોઈએ. રૈંટિયા બનાવવાના કામ માટે નારણદાસભાઈએ સાબરમતી આશ્રમ બંધ થયા પછી ગાંધીજીના એક વખતના પીંજણ શિક્ષક અને ખાદી

૧૦ નવજીવન, ૨૧-૧૧-૧૯૨૬, પુસ્તક-૮, અંક-૧૨, પૃ. ૯૩

૧૧ Gujral M. L. 'Thus Spake Bapu (Ordialogues between Gandhis Spirit and The Scribe) Gandhi Peace Foundation, New Delhi, 1985, P. 87

૧૨ સ્મરણિકા - રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ તા. ૩૧-૧-૧૯૭૧, પૃ. ૪૯

કાર્યકર અબ્બાસભાઈને રાષ્ટ્રીય શાળામાં બોલાવ્યા અને સરંજામ કાર્યાલયનાં જે બીજ નખાયાં એ વિકસતાં વિકસતાં આજે સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ તરફથી અંબર ચરખા બનાવવાનું મોટું કારખાનું રાજકોટના ઉદ્યોગનગરમાં ચાલી રહ્યું છે. ભારતભરમાં એ પહેલા નંબરનું સ્થાન ધરાવે છે અને લાખ ઉપર અંબર ચરખા દેશભરમાં પહોંચાડ્યા છે.

૩.૧.૧.૧ રૅટિયા બારસની ઉજવણી દ્વારા ખાદી પ્રચાર :

મને મારી જયંતિનું ભાન જ નથી અને તમારે ઉજવવી હોય તો રૅટિયા જયંતિ તરીકે જ ઉજવવી જોઈએ.

- ગાંધીજી

મહાત્મા ગાંધીજીનો ભારતીય પંચાંગ પ્રમાણેનો જન્મ દિવસ રૅટિયા બારસ તરીકે દેશભરમાં ઉજવાય છે. રૅટિયા બારસે ગાંધીજીનો જન્મ દિવસ ઉજવાય એ વિચારને વેગ આપવાનો તથા તે પ્રસંગે સંકલ્પ કાંતણ અને દરિદ્રનારાયણની થેલી એકત્ર કરવાની પ્રવૃત્તિ આપવાનો યશ રાષ્ટ્રીય શાળાને જાય છે. એમ નમ્રતાપૂર્વક કહી શકાય. શ્રી નારણદાસભાઈ ગાંધીએ આ વિચાર ગાંધીજી સમક્ષ મૂક્યો તેમની સંમતિ અને આશીર્વાદ મેળવ્યા અને પછી સાતત્યપૂર્વક આજે છેલ્લાં ૪૭ વર્ષથી રાષ્ટ્રીય શાળા આ ઉત્સવ ઉજવે છે.

આઝાદીની લડતમાં ગાંધીએ જેલવાસ ભોગવી જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ નારણદાસભાઈ ગાંધીએ ગાંધીજીના આદેશથી રાષ્ટ્રીય શાળાનું નેતૃત્વ કર્યું. આ પહેલાં શ્રી નારણદાસભાઈ ગાંધી ગાંધીજીના સાબરમતી આશ્રમના વ્યવસ્થાપક હતા તેમના ૧૨ વર્ષના આશ્રમના વસવાટ દરમિયાન આશ્રમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં મુખ્યત્વે તેમણે રૅટિયાની આરાધના કરી હતી. એટલે જ્યારે તેઓ રાષ્ટ્રીય શાળાનું સુકાન સંભાળવા આવ્યા ત્યારે રૅટિયાને અગ્રસ્થાને મૂકવાના મનોરથો તેમણે સેવ્યા હતા. રાત દિવસ રૅટિયાનો જ વિચાર કરતા આ રૅટિયા ભક્તને ગાંધી જયંતિએ રૅટિયા બારસ વિશિષ્ટ રીતે ઉજવવાની યોજના સૂઝી. પરિણામે કાઠિયાવાડમાં ખાદીકામને ઘણું બળ મળ્યું. પૂજ્ય ગાંધીજીની ૬૭ મી જન્મ જયંતિ આવી રહી હતી. આ કાર્યને ખરા સ્વરૂપે પ્રગટ કરવા નારણદાસભાઈ ગાંધીને રૅટિયા બારસની નવી યોજના સૂઝી અને તે તેમણે

ગાંધીજી સમક્ષ મૂકી. જેટલામી જયંતિ તેટલા દિવસની ઉજવણીની આ યોજના હતી.^{૧૩} ગાંધીજીને એ યોજનામાં ઘણું તથ્ય સમાયેલું દેખાયું. તેથી તેને ‘અનોખી યોજના’ તરીકે વર્ણવી આશીર્વાદ આપ્યા. ૬૭મી રૅટિયા બારસનો ૬૭ દિવસનો પ્રથમ કાર્યક્રમ ૧૯૩૫માં શરૂ થયો. એ કાર્યક્રમ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત વ્યાપી બન્યો. બીજા પ્રાંતોએ પણ આ યોજના સ્વીકારી આ રીતે રૅટિયા જયંતિ ઉજવવા લાગ્યા.

જન્મ જયંતિ જેટલા દિવસોના પર્વ દરમિયાન કાંતણાના સંકલ્પો લેવાનું તથા જેટલામી રૅટિયા બારસ હોય તેટલા સિક્કામાં ઉઘરાણું કરવાનો પ્રારંભ થયો. જે રકમ ભેગી થાય તે રૅટિયા બારસને દિવસે ગાંધીજીને અર્પણ કરવાનું રાખ્યું. આ રકમ દરિદ્રનારાયણના કામમાં વાપરવામાં આવે તેવું પણ તેમણે જાહેર કરેલું ગાંધીજીને આ યોજના બહુ જ પસંદ આવી કાંતણ સંકલ્પથી કાંતનારાઓને બળ મળે એનો વિસ્તાર થાય અને સિક્કા દાનથી દરિદ્રનારાયણનું કામ આગળ ચાલે તેવો બેવડો લાભ ગાંધીજીએ આ યોજનામાં જોયો તેમણે આ યોજનાને પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા અને દેશ સમક્ષ તેને રજૂ પણ કરી.

ગાંધીજી પોતે હયાત હતા ત્યાં સુધી દર વર્ષે કોઈને કોઈ આગેવાનને અહીં મોકલતા હતા. એ રીતે સર્વશ્રી રામેશ્વરીબહેન નહેરુ, રાજકુમારી અમૃત કૌર, પૂ. કસ્તુરબા ગાંધી, કૃષ્ણદાસજી જાજુ, જાનકી દેવીજી બજાજ, કાકાસાહેબ કાલેલકર વગેરે આગેવાનો રૅટિયા બારસ પ્રસંગે અહીં આવેલા. આમ, નારણદાસભાઈએ રૅટિયા બારસ ઉજવણી કરી રાષ્ટ્રીય શાળા દ્વારા ખાદી પ્રચારને વધારે મહત્વ આપ્યું હતું.^{૧૪}

વઢવાણમાં પણ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિના ભાગરૂપે ખાદી વણાટ કામ ચાલતું હતું. કુલચંદભાઈ અને શિવાનંદજી બંને વણાટ કામ કરતા હતા તેમણે બહેનોને વણાટ કામ શિખવી સ્વાવલંબી બનાવી અને ખાદી પ્રચારને વેગ આપ્યો હતો. સાથે રાષ્ટ્રીય શાળાને સૌરાષ્ટ્રમાં નમૂનેદાર સંસ્થા બનાવી હતી.^{૧૫}

૧૩ મહેતા શાંતિલાલ કે. (સંપાદક) ‘ગાંધી કાવ્ય નવનીત’ મહાત્મા ગાંધી જન્મ શતાબ્દી,

ઉજવણી સમિતિ માહિતી ખાતું, સચિવાલય, અમદાવાદ, ૧૯૬૯, પૃ. ૧૦૯

૧૪ રમરણિકા - રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ, પૃ. ૫૬

૧૫ સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક, તા. ૮-૭-૧૯૨૨, પુસ્તક-૧, અંક-૨૬, પૃ. ૧૮

૧૬ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૬

ઈ.સ. ૧૯૨૫માં મહાત્માજીએ એક વર્ષમાં ‘સ્વરાજ’ની હાકલ કરી હતી. તિલક સ્વરાજ ફાળામાં એક કરોડ રૂપિયા એકઠા કરવાના હતા. એક કરોડ મહાસભા (કોંગ્રેસ)ના સભ્યો નોંધવાના અને વીસ લાખ રૅટિયા ચાલુ કરવાના હતા.^{૧૬} કુલચંદભાઈએ આ કામ ઉપાડી લીધું પગમાં ચંપલ નાનું પંચિયું પહેરણ અને માથે કપાળ સુધી ઢળકતી ગાંધી ટોપી ખંભે બગલ થેલો લટકાવી કુલચંદભાઈ ગામડે ગામડે નીકળી પડ્યા. મહાસભાનો સંદેશો ગામડે ગામડે પહોંચાડવામાં તેમના સાથીદારોમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના યુવાન મિત્રો જ હતા. સ્વામી શિવાનંદજી અને કીરચંદભાઈ કોઠારી અને અમૃતલાલ આચાર્ય, વજુભાઈ દવે, વજુભાઈ અને પ્રાણભાઈ ગામડે ગામડે સૌ ઘુમવા લાગ્યા.^{૧૭} તેમાં ગીતો ગવાતા હતા.

“અમે લેશું સ્વરાજ અમે લેશું સ્વરાજ,
સુતરને તાંતણે લેશું સ્વરાજ,
મા મને ખાદીની ટોપી અપાવ.”^{૧૮}

દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર કેળવણી સંસ્થામાં શરૂઆતથી જ ઉત્પાદક શરીરશ્રમને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હતું. તે સિદ્ધાંતને સાકાર કરવા દક્ષિણામૂર્તિમાં ૧૯૨૦ થી ખાદીનો પ્રવેશ થયો. નાનાભાઈ આ અંગે લખે છે અમારા જ એક વિદ્યાર્થી ભાઈ અમીચંદને ખાદી માટેની ખાસ તાલીમ લેવા માટે મોકલ્યા અને પાછળથી તેમને જ અમારા ખાદી વિદ્યા શિક્ષક તરીકે રાખ્યા હતા. વિનય મંદિરમાં કાંતણનો વિષય રાખવામાં આવ્યો હતો. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ સૂતર કાંતતા હતા તેમની સાથે શિક્ષકો પણ જોડાતાં હતા અને જ્યારે સંસ્થામાં વણાટ શાળાનું અલગ મકાન તૈયાર થયું ત્યારથી સૌ દરરોજ કલાકો સુધી કાંતતા હતા. રાષ્ટ્રીય ઉત્સવોના દિવસોમાં વણાટ શાળામાં અખંડ રૅટિયા ગુંજતા તેમાં રામભાઈ પાઠક જેવા અઠંગ વિદ્યાર્થી ૨૪ કલાક એક મિનીટ રૅટિયાને પણ અટકાવ્યા વિના સુતર કાંતણ કામ કરતા હતા.

૧૬ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા વઢવાણ કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫, પૃ. ૫૯

૧૭ એજન, પૃ. ૨૭૩

૧૮ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૭

દક્ષિણામૂર્તિના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ કાંતણનું કામ ઉપાડી લીધું હતું. તેમાં હરભાઈ ત્રિવેદી જેવા શિક્ષકોએ ખાદી પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા માટે સક્રિય પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેથી દક્ષિણામૂર્તિની પ્રવૃત્તિમાં ખાદી પ્રવૃત્તિ નોંધપાત્ર પ્રવૃત્તિ હતી.^{૧૮}

૩.૧.૨ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ :

હિંદુ સમાજની વર્ણવ્યવસ્થા ખૂબ પ્રાચીન વ્યવસ્થા છે એ પ્રાચીન વ્યવસ્થાના સૌથી નીચલા સ્તરે શુદ્રો, દલિતો, અસ્પૃશ્યો (જુદા જુદા પ્રાંતો અને પ્રદેશોમાં તેમને ચમાર, મેતર, ઢેડ, ભંગી અને અંત્યજ વગેરે નામોથી સંબોધવામાં આવે છે.) તેમની સ્થિતિ સેંકડો વર્ષોથી ખૂબ જ દયનીય છે.^{૧૯} અસ્પૃશ્યતાનું દુષણ જ્ઞાતિ પ્રથાના અનેક કદરૂપા પરિણામોનું એક છે. હિંદુ સમાજની એક સમયની કુલ વસ્તીના લગભગ ૧/૫ જેટલી સંખ્યા ધરાવનારો આ વિશાળ વર્ગ ભારે અન્યાય અને હિંસાપત ભોગવી રહ્યો હતો. અસ્પૃશ્યતાનું દૂષણ હિંદુ સમાજમાં ઊંડા મૂળિયા નાખીને બેઠું હતું. અને તેથી છૂતાછૂતનું આ દૂષણ હિંદુ સમાજની મુખ્ય અને અત્યંત મહત્વની સમસ્યા સાબિત થઈ.^{૨૦}

ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતાએ વિશે કહ્યું છે કે,

- (૧) અસ્પૃશ્યતાએ હિંદુ ધર્મનું અંગ નથી પણ એમાં પેસી ગયેલો સડો છે, વહેમ છે, પાપ છે ને તેનું નિવારણ કરવું એ પ્રત્યેક હિંદુનો ધર્મ છે તેનું પરમ કર્તવ્ય છે આ અસ્પૃશ્યતા વેળાસર નાબૂદ ન કરવામાં આવે તો હિંદુ સમાજ અને ધર્મની હસ્તી જોખમમાં છે.
- (૨) જન્મના કારણથી મનાયેલી આ અસ્પૃશ્યતામાં અહિંસા ધર્મનો અને સર્વભૂતાત્મભાવનો નિષેધ થઈ જાય છે. એના મૂળમાં સંયમ નથી પણ ઉંચાપણાની ઉદ્ધત ભાવના જ રહેલી છે.
- (૩) સાર્વજનિક મેળા, બજાર, દુકાન, શાળા, ધર્મશાળા, મંદિર, કૂવા, આગગાડી, મોટર વગેરે સ્થાનો જ્યાં બીજા હિંદુઓને છૂટથી જવાનો અને તેનો લાભ ઉઠાવવાનો અધિકાર હોય ત્યાં અસ્પૃશ્યોનેય અધિકાર છે જ. એ અધિકારથી એમને વંચિત રાખનાર અન્યાય કરે છે.

૧૮ ભટ્ટ નાનાભાઈ ‘ઘડતર અને ચણતર’ ભાગ ૧-૨, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ, ૨૦૦૧, પૃ. ૧૮૦

૧૯ મંત્રી ગણેશ ‘ગાંધી ઓર આંબેડકર’ પ્રભાત પ્રકાશન, નई दिल्ली, ૧૯૯૦, પૃ. ૫૧-૫૨

૨૦ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી ‘સમ્પૂર્ણ વાઙ્મય’ ભાગ-૫૩, સૂચના ઓર પ્રસારણ મંત્રાલય, નई दिल्ली, ૧૯૭૩, પૃ. ૨૮૧

(૪) સેંકડો વર્ષના અમાનુષી વ્યવહારને અને સંસ્કારી લોકોના સંસર્ગથી વંચિત રહેવાને પરિણામે અસ્પૃશ્યોની સ્થિતિ એટલી બધી દયાપાત્ર બની ગઈ છે અને તે એટલા બધા હેઠા પડી ગયા છે એમને બીજા વર્ગોની કોટિએ ચડાવવા માટે સમજદાર હિંદુઓએ ખાસ પ્રયત્ન કરવા ઘટે છે. આથી અસ્પૃશ્યો અને એવી બીજી દલિત કે પછાત કોમોની સેવા માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરવું અને તે કાર્યમાં ઉદાર દિલે મદદ કરવી એ આ યુગના હિંદુઓ માટે અતિ પવિત્ર કર્મ છે.^{૨૧}

ગાંધીજીએ કલકત્તાના ભાષણમાં અસ્પૃશ્યો સાથે ખાવા પીવાનો વહેવાર રાખવાનો હું નથી કહેતો, અસ્પૃશ્યોની સાથે બેટાબેટીના વહેવાર કરવાનું હું નથી કહેતો, પણ એટલું હું જરૂર કહું છું કે તમારી સેવા ઉઠાવે છે તો તમે એને તમારી નજીક રાખો એને તમારાથી અસ્પૃશ્ય ન રાખો.^{૨૨}

હરિજનોને ૧૯૩૨માં અલગ મતાધિકાર આપવાની બ્રિટિશ સરકારને જાહેરાત કરી તેના વિરુદ્ધ ગાંધીજીએ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. શંકરલાલ બેન્કર કિપ્રેસ ક્લાસ મિશનનું કામ કરતા હતા.^{૨૩} તા. ૩૦-૯-૧૯૩૨ના રોજ સવર્ણ હિંદુઓની સભા ઇન્ડિયન મરચન્ટસ એસોસિએશનમાં મળી ત્યાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણસંઘ સ્થપાયો અને પછી એને જ ‘હરિજન સેવક સંઘ’ નામ આપવામાં આવ્યું. સંઘના મુખ્ય ઉદ્દેશમાં તમામ સાર્વજનિક કૂવા, ધર્મશાળા, રસ્તા, શાળા, સ્મશાન ઘર વગેરે હરિજનોને માટે ખૂલ્લા મૂકવાનો સમાવેશ થતો.^{૨૪} ગાંધીજીએ નવજીવન વગેરે સાપ્તાહિકોને સ્થાને ‘હરિજન બંધુ’ વગેરે હિન્દી, અંગ્રેજી સાપ્તાહિકો ફરીથી ૧૨-૩-૩૩ થી શરૂ કર્યા. ૧૮-૧૨-૧૯૩૨ના રોજ પ્રથમ હરિજન દિન અને ૩૦-૪-૧૯૩૩નો બીજો હરિજન દિન ઉજવાયા હતા.^{૨૫}

કુલચંદભાઈએ નાગપુર દવજ સત્યાગ્રહની યાત્રા અને કાઠિયાવાડનું પર્યટન પુરું કરી વઢવાણ આવ્યા. ૧૯૨૩માં ગાંધી જયંતિમાં હરિજનોને ભોજન આપવાનું નક્કી કર્યું.

૨૧ મશરૂવાલા કિશોરલાલ ‘ગાંધી વિચાર દોહન’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૯

૨૨ સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક, રાણપુર, તા. ૯-૫-૧૯૨૫, અંક-૩૦, પૃ. ૧

૨૩ કમલ ડૉ. રાજવીરસિંહ ‘દલિત સમાજ : દશા ઓર દિશા’ કાન્તી પબ્લિકેશન્સ, દિલ્લી - ૨૦૦૭

૨૪ પરમાર મનીષા કે ‘સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલી રચનાત્મક અને દલિતોદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ’ (૧૯૨૦-૧૯૬૦) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ, ૨૦૦૮, પૃ. ૧૮૧

૨૫ હરિજન બંધુ, તા. ૧૬-૪-૧૯૩૩, પુસ્તક-૧, અંક-૬, પૃ. ૪૩

૨૬ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૮

રસોઈ તૈયાર કરી. વઢવાણમાં શિયાણીની પોળમાં ચાલતી ભંગી ભાઈઓની શાળાના યોગાનમાં વિદ્યાર્થીઓ ગોઠવાઈ ગયા. શ્રી કુલચંદભાઈએ પીરસ્થું. મંત્રોચ્ચાર કરીને વિદ્યાર્થીઓએ ભોજન કર્યું. શહેરમાં આને લઈ ખૂબ વિરોધ થયો, ધર્મ રસાતળ જવા બેઠો છે, વાણીયાઓએ ભંગી લોકો સાથે ખાઈું. કોઈ જાગો વઢવાણનું સત્યાનાશ થશે. આવી વાતો દરેકને કહી ઉશ્કેરણી ફેલાવવા માંડી આની સીધી અસર રાષ્ટ્રીય શાળા ઉપર થઈ.^{૨૬}

રાષ્ટ્રીય શાળાનું કામ એક સ્થાનિક સમિતિ હસ્તક ચાલતું. શ્રી કુલચંદભાઈએ સમિતિના મંત્રી હતા. હરિજનોને જમણા આપવાનો કિસ્સો બન્યો. તેથી સમિતિના કેટલાક સભ્યો શ્રી કુલચંદભાઈ ઉપર નારાજ થયા. શિક્ષકો અને સમિતિના સભ્યોમાં ખેંચતાણ શરૂ થઈ. આવા સંજોગોમાં કુલચંદભાઈને શાળાનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લઈ લીધો. કુલચંદભાઈએ શાળાનું નવેસરથી બંધારણ ઘડ્યું. એ બંધારણમાં હરિજનો માટે શાળા પ્રવેશ સામેનો પ્રતિબંધ દૂર કરવામાં આવ્યો. આ બંધારણ ઇ.સ. ૧૯૨૪ (સંવત ૧૯૮૦ ના માગશર માસ)માં અમલમાં આવ્યું. આ પગલું ક્રાંતિકારી ગણાય.^{૨૭}

ઇ.સ. ૧૯૨૪ (સંવત ૧૯૮૦) ના અષાઢ માસમાં અંત્યજ બાળકો શાળામાં દાખલ થયા. શહેરમાં ખળભળાટ વધ્યો. શહેરના મા-બાપોએ પોતાનાં છોકરાંઓ શાળામાંથી ઉઠાવી લીધા. અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટી ગઈ. બીજા સાથે જોડાયેલા મંત્રીઓ પણ રાજીનામું આપી છૂટા થયા.^{૨૮} આ અસ્પૃશ્યતા નિવારણના મહાયજ્ઞમાં ઉન્નતિની ટોચે પહોંચેલી સૌરાષ્ટ્રમાં નામાંકિત બનેલી એક ધીકતી આશાસ્પદ શિક્ષણ સંસ્થાનું બલિદાન અપાયું.

રાષ્ટ્રીય શાળાના બાલમંદિરના ઉદ્ઘાટન વખતે ઇ.સ. ૧૯૨૫ (સંવત ૧૯૮૨ ના મહાવદ ૧૩)ના દિવસે ગાંધીજી વઢવાણ આવ્યા. ત્યારે એ પ્રસંગે તેઓશ્રીએ શહેરીઓને એ શબ્દ કહ્યા. “શાળામાં અંત્યજો આવ્યા છે તેથી ગુસ્સો ન કરશો. અંત્યજો પ્રત્યે તિરસ્કાર કરવો એ વઢવાણના શહેરીઓને ન શોભે” આ શાળાને તમારી ગણી વધાવો. તમારે શાળાને મદદ કરવી જોઈએ.

૨૬ વર્મા નિરંજન, પરમાર જયમલ ‘કાઠિયાવાડના ઘડવૈયા’ રાણપુર, ૧૯૪૧, પૃ. ૭૩

૨૭ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૯

૨૮ નવજીવન, તા. ૧૫-૧૦-૧૯૨૨, પુસ્તક-૪, અંક-૭, પૃ. ૫૬

ગાંધીજી ઠાકોર સાહેબને પણ મળ્યા તેમને પણ હરિજનોની સેવા કરવા તથા ખાદીને ઉત્તેજન આપવા સમજાવ્યું. હરિજનવાસોની મુલાકાત લીધી અને તેમને આત્મશુદ્ધિનો બોધ આપ્યો. ગાંધીજી વઢવાણ પધાર્યા તે પહેલાં અને ત્યારપછી અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રશ્ન પર શ્રી કુલચંદલાઈએ જેહાદ ઉઠાવી. સૌરાષ્ટ્રના અસ્પૃશ્યતા નિવારણના ઇતિહાસમાં એ પ્રસંગો સદાને માટે યાદગાર કર્યા.^{૨૯}

ઈ.સ. ૧૯૨૫ના રોજ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટમાં હરિજન છોકરાઓ દાખલ થયા ત્યારે રાષ્ટ્રીય શાળામાં ભણનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટી ગઈ અને રાજકોટ શહેરના મા-બાપોએ પોતાના છોકરા શાળામાંથી ઉઠાડી લીધા. રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ હરિજનવાસમાં જઈને રાત્રિ વર્ગો ચલાવતા હતા. આમ શાળાના શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ અક્ષરજ્ઞાનની કેળવણી સાથે અસ્પૃશ્યતા નાબૂદીનું કાર્ય કરતા હતા.^{૩૦}

સૌરાષ્ટ્ર હરિજન સેવક સંઘનું કામ છગનલાલભાઈ જોષીને સોંપવામાં આવ્યું હતું.^{૩૧} કેટલોક સમય પુરૂષોત્તમભાઈ છગનલાલભાઈ સાથે હરિજન સેવક સંઘમાં કામ કરતા હતા. તે સેવા કાર્ય માટે નારણદાસકાકા રેડિંયા બારસમાં એકઠી થયેલ દરિદ્રનારાયણની થેલીમાંથી દર વર્ષે મોટી રકમની મદદ આપતા હતા. આ રકમમાંથી અનેક હરિજન કુટુંબો અને બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું.^{૩૨}

તા. ૧૫-૨-૧૯૨૫ની સાંજે રાષ્ટ્રીય શાળાનું ઉદ્ઘાટન રાજકોટ ઠાકોર સાહેબના હાથે થયું. એ વખતે પૂજ્ય ગાંધીજી ત્યાં હાજર હતા. તેમણે શહેરીજનોને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું.^{૩૩} ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓની શાળા કેવળ અંત્યજેના પ્રશ્નને લીધે આજે ૩૦ની થઈ છે એ જણાવતાં અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્ન વિશે એમણે કેટલાક દર્દ ભર્યા ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા. તે વખતે શાળાનું સંચાલન પૂ. કાકાના નાનાભાઈ જમનાદાસભાઈ ગાંધી સંભાળતા હતા. અને તેમના જૂના સાથીદારો શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષી, શ્રી વજુભાઈ શુક્લ, શ્રી ચંપકલાલ

૨૯ શુક્લ ભાનુભાઈ વઢવાણ કેળવણી મંડળના પ્રમુખશ્રીની રૂબરૂ મૂલાકાત, તા. ૨૦-૧૧-૨૦૦૮
૩૦ કંટક પ્રેમાબહેન ‘કર્મચોગી નારણદાસકાકા’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૨

૩૧ દેસાઈ જીવણજી ડાહ્યાભાઈ (પ્રકાશક) ‘બાપુના પત્રો-૯ શ્રી નારણદાસ ગાંધીને’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૬૪, પૃ. ૧૧૬

૩૨ અહેવાલ - હિસાબ (ઈ.સ. ૧૯૭૩-૭૪ થી ૧૯૭૪-૭૫) રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટ, પૃ. ૧૪
૩૩ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૯

માવાણી, શ્રી રતિભાઈ રાવલ, શ્રી જગન્નાથભાઈ જોશી વગેરે શિક્ષકો તરીકે કામ કરતા હતા. તેમને ઉદ્દેશીને બાપુ બોલ્યા.

‘શિક્ષકોને કહેવા ઇચ્છું છું કે એમણે વિઘ્નોની સામે બાથ ભીડ્યા કરવી મરણાંત સુધી ધર્મનું પાલન કર્યા કરવું. વિદ્યાર્થીઓ ભલે ઓછા થઈ જાય તો પણ એમણે આ શાળાની સેવા કર્યા કરવી. એમની નિષ્ઠા જ એ શાળાને લોહયુંબક બનાવી. ભવિષ્યમાં બીજા વિદ્યાર્થીઓને ખેંચશે પાંચ વર્ષ નહીં પણ વીસ વર્ષ પર્યંત શાળામાં ઉત્કર્ષ ભલે ન જણાય. ૨૦ વર્ષ એ શાળાની હસ્તીમાં કાંઈ જ ફળ ભલે ન જણાય પણ શિક્ષકોમાં આત્મવિશ્વાસ જો હોય તો એમણે પોતાને જે સીધો સાચો માર્ગ જણાય. તેને જ અનુસરવો. અને પરિણામે સુંદર કિનારો જરૂર દેખાશે.’^{૩૩}

આ શાળાની વિશેષતા વિશે ગાંધીજીએ કહ્યું કે એક વિશેષતા તો એ છે કે અંત્યજોને લઈને એણે અનેક કષ્ટો વેઠેલાં છે. બીજી વિશેષતા એ છે કે અંગ મહેનતને એણે અગ્ર સ્થાન આપ્યું છે. આ શાળાની જમીનમાં જે લીલોતરી ઉગેલી આપણે જોઈએ છીએ. તેમાં શિક્ષકો અને બાળકોએ હિસ્સો આપેલો છે. અંગ મહેનતમાં ચઢા રહેલો છે. પણ આ દેશને વિશે અને આ યુગને વિશે સારામાં સારો ચઢા રોંટિયાનો છે. તેમણે કહ્યું અંત્યજને નામે, દેશને નામે રોજ અર્ધો કલાક રેઠિયો ચલાવવો જોઈએ. સ્વાર્થ ત્યાગી અને મહેનતુ શિક્ષકોને પણ ભીરુ થવું પડે એવો આ દેશ છે. એવા વાતાવરણની અંદર રહેલા શિક્ષકોની ઉપર અમી દષ્ટિ રાખજો એમ ઠાકોર સાહેબને વિનંતી કરું છું.’^{૩૪}

દક્ષિણામૂર્તિએ ગાંધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણને મહત્વનું સ્થાન આપ્યું હતું. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે દક્ષિણામૂર્તિનું જોડાણ થયું. ગાંધીજીએ અસહકારના આંદોલનમાં ખાદી અને રાષ્ટ્રીય કેળવણી દેશ પાસે ધર્યા. રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓની બીજી કોમના વિદ્યાર્થીઓ માફક જ અંતરાય વિના ભણી શકે અને તેમણે ભણવું જોઈએ એ વાત ગાંધીજીએ મક્કમતાથી રજૂ કરી.’^{૩૫}

૩૩ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ, દફતર નં. ૪, ફાઇલ નં. ૩૪/૧૨, જેઠાલાલ જોષીની ડાયરી નં. ૪, પૃ. ૨૩

૩૪ દલાલ ચંદુભાઈ ભ. (સંપાદક) ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’ પુસ્તક-૭, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૬૫, પૃ. ૧૭૦

૩૫ ભટ્ટ નાનાભાઈ ‘ઘડતર અને ચણતર’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૪૧

અસ્પૃશ્યતા નિવારણના તેમના સંદેશાથી સનાતનીઓમાં ફફડાટ થયો.^{૩૫} ગિજુભાઈએ અંત્યજો લઈને કહ્યું કે “કેળવણીના પરિણામે અંત્યજ લોકોના ભાવિ સંબંધે આપણી કલ્પના કંઈક આવી હોવી જોઈએ. તેઓ સ્વચ્છ ટેવોવાળા અને દુર્ગુણ મુક્ત થાય. તેઓ ગરીબીમાંથી મુક્ત અને સ્વાશ્રયી થાય તેઓ સંસ્કારી અને સૌન્દર્ય પ્રિય થાય. તેઓ પોતાના ઉદ્યોગો ઘણી સફાઈથી ને ઉદ્યોગની દૃષ્ટિથી કરતા થાય તેઓ પોતાના ઉદ્યોગોમાંથી ધનવાન થાય. એકંદરે પોતાના ઉદ્યોગો ખોઈને કારકુન બન્યા વિના તેઓ સ્વાશ્રયી અને સુખી શહેરીઓ બની રહે.”^{૩૭}

દક્ષિણામૂર્તિમાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપવા માટે નાનાભાઈએ મનોમંથન કર્યું પડ્યું. નાનાભાઈના ગુરુ શ્રી નથુરામ શર્માનો વૈચારિક સાથ છોડ્યા સુધીની પરાકાષ્ઠામાં નાનાભાઈએ ગિજુભાઈ બધેકા અને હરભાઈ ત્રિવેદીનો સાથ મળ્યો હતો. આખરે લાંબી ચર્ચાને અંતે બંને પક્ષોએ સમાધાન કર્યું અને સમાધાન પર મહાત્મા ગાંધીજીની મહોર પડી. સંસ્થા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની માન્યતા મેળવી. શાળાનાં બારણાં હરિજનો માટે પણ ખુલ્લા રાખે માત્ર છાત્રાલયને રસોડે હરિજનો એક પંક્તિએ બેસીને જમી ન શકે.^{૩૮} હરિજન વિદ્યાર્થીઓને છાત્રાલયના રસોડે સ્થાન આપવા માટે પણ નાનાભાઈએ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા છોડી ત્યાં સુધી પ્રયાસો કર્યા હતા. પણ તેમાં તેમને સફળતા મળી ન હતી. તેમને સ્થાપેલ આંબલા ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થામાં તેમના એ સ્વપ્નને તેમણે સાકાર કર્યું.^{૩૯}

૩.૧.૩ વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર :

૩.૧.૩.૧ ભાવનગરમાં વિદેશી કાપડ પિકેટિંગ :

ગાંધીજીએ ૬ ફ્રી એપ્રિલ, ૧૯૩૦ના રોજ દાંડી મુકામે કરેલ મીઠાના કાયદાના ભંગ સાથે જ સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં સવિનય કાનૂન ભંગની લડતનો પ્રારંભ થયો. આ લડતના ભાગ રૂપે વિદેશી વસ્ત્રો અને દારૂની દુકાનો સામે પિકેટિંગના કાર્યક્રમો સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોમાં યોજાવા લાગ્યા. સવિનય કાનૂનભંગની લડતમાં જોડાઈ સૌરાષ્ટ્રના સેંકડો સૈનિકો

૩૬ પશ્ચિમ વર્તુળ દક્ષિણ કચેરી, રાજકોટ, દક્ષિણ નં. ૧૩, ફાઈલ નં. ૧૧૬, પૃ. ૧

૩૭ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ (ત્રિમાસિક) પુસ્તક - ૭, અંક-૧, ઓગષ્ટ, ૧૯૩૦, પૃ. ૧૭

૩૮ ભટ્ટ મૂળશંકરભાઈ મો. ‘નાનાભાઈ ભટ્ટ’ સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંસ્થા, ૨૦૦૬, પૃ. ૧૭

૩૯ દેસાઈ (ડૉ.) મહેબૂબ ‘વિચાર્ય’ ગૂર્જર એજન્સી અમદાવાદ, ૨૦૦૫, પૃ. ૧૦૪

જેલમાં હતા. આનો લાભ લઈ કાઠિયાવાડમાં કેટલાય વેપારીઓને પરદેશી કાપડનો વેપાર ચાલુ કર્યો. આમાં ભાવનગરના પણ વેપારીઓ હતા.^{૪૦} આની જાણ થતાં સૌરાષ્ટ્રના અગ્રગણ્ય સૈનિકો શ્રી કુલચંદભાઈ શાહ અને સ્વામી શિવાનંદજીને મળતાં તેઓ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૦માં ભાવનગર આવ્યા.

ભાવનગરના આગેવાન શ્રી જગુભાઈ પરીખ સાથે ચર્ચા કરી અંતે શ્રી કુલચંદભાઈ શાહ, શ્રી સ્વામી શિવાનંદજી અને શ્રી જગુભાઈ પરીખે ભેગા થઈ એક પિકેટિંગ મંડળની ડિસેમ્બર, ૧૯૩૦માં સ્થાપના કરી. આ મંડળના પ્રમુખ શ્રી કુલચંદભાઈ શાહ થયા. મંત્રી તરીકે શ્રી જગુભાઈ પરીખની નિમણૂંક કરવામાં આવી હતી. તેમાં બીજા સાત સભ્યોની પિકેટિંગ સમિતિ બનાવવામાં આવી. તેમાં શ્રી જગુભાઈ સંઘવી, શ્રી ચિમનલાલ યુનીલાલ મહેતા, તેમનાં પત્ની અખિલેશ્વરી બહેન મહેતા, શ્રી મોહનલાલ વ્યાસ અને શ્રી મણિલાલ પરમાણંદદાસ હતા. પિકેટિંગ સત્યાગ્રહ માટે પિકેટિંગ મંડળે ૪૦૦ સ્વયં સેવકોની નોંધણી કરી. તા. ૨૦-૧૨-૧૯૩૦ના રોજ સવારે પ્રાર્થના કરી શ્રી સ્વામી શિવાનંદજીની નેતાગીરી નીચે ભાવનગરમાં પિકેટિંગ સત્યાગ્રહની શરૂઆત થઈ.^{૪૧}

પિકેટિંગ મંડળનું બંધારણ થયું સંગ્રામ સમિતિની ચૂંટણી થઈ. નાયકો નીમાયા સૈનિકોના પહેરા ગોઠવાયા અને થોડા દિવસમાં વ્યવસ્થિત કામ ચાલવા લાગ્યું. સભા સરઘસ, પત્રિકાઓ દ્વારા પ્રજામત જાગૃત થવા લાગ્યો. કાપડીયાઓ ભાન ભૂલી સૈનિકોને ગાળો દેવા લાગ્યા અને મારપીટ પણ થઈ. સૈનિકોને દરેક પ્રસંગે અદ્ભૂત શાંતિ જાળવી રાખી.^{૪૨} કાપડીયાઓની નાની મોટી ચોરીઓ પકડાવા લાગી. કોઈના પગરખામાંથી, કોઈની શાકની ઝોળીમાંથી, કોઈના ચોપડાના બંડલમાંથી, કોઈના કોટની નીચે એમ દરેક રીતે પરદેશી કાપડ પકડાવા લાગ્યું. ચોવીસે કલાક પિકેટિંગ ચાલતું સ્ટેશન પાસે પણ પિકેટરો

૪૦ Tendulkar D. G. and Jhaveri Vithalbhai 'MAHATMA' Life of Mohandas Karamchand Gandhi, Volume-II, Publications Department the Time of India, Press Bombay, 1952, P. 38

૪૧ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૩, ફાઈલ નં. ૨૦, ભાવનગરમાં પરદેશી કાપડ ઉપર પિકેટિંગ પત્રિકા, તા. ૨૧-૧૨-૧૯૩૦, પૃ. ૬૭૩

૪૨ ચોકસી યુ. એમ. 'ભાવનગર જિલ્લા સર્વસંગ્રહ' (ગેઝેટિયર) ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ, ગાંધીનગર, ૧૯૮૯ પૃ. ૧૨૪

૪૩ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૧૦

ઉભા હોય બીજા રસ્તાઓમાં પણ ચોકી હોય જ થોડે થોડે વેપારીઓ પાસે પરદેશી કાપડ સીલ કરાવવા લાગ્યા.

પણ કેટલાક ભાઈઓને આ પ્રવૃત્તિ પસંદ ન પડી એમણે વિરોધ ઉઠાવ્યો ‘દેશી રાજ્યોમાં પિકેટિંગ ન હોઈ શકે આવું પિકેટિંગ ન હોઈ શકે. આ તો રાજા પ્રજા વચ્ચે કલેશ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રવૃત્તિ છે. કુલચંદભાઈ બહારના છે વગેરે મહાસભાના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈએ પ્રવૃત્તિને ટેકો આપ્યો ને આશીર્વાદ મોકલ્યા. એક વખત પોતાના પક્ષમાં પ્રજા મતને ખેંચવા આ વિરોધી મંડળીએ જાહેર સભા બોલાવી પણ સફળતા ન મળી અને પિકેટરોની સભામાં વધારે લોકો જોડાયા.

નાના વેપારીઓનું મંડળ મહાજનની મારફત પિકેટરો સાથે વાટાઘાટ ચલાવતું હતું. ત્યાં એક વેપારીએ ભાન ભૂલી ભાડુતી માણસ મારફત સૈનિકોને માર ખવરાવ્યો, રાત્રે સભા મળી. પ્રજા ઉશ્કેરાઈ અને પેલા વેપારીનો બહિષ્કાર થયો. પ્રજા નગર શેઠ પાસે ગઈ અને હડતાલ પડી. સવારે ગાંધી ચોકમાં ૮ થી ૧૦ હજાર લોકો ભેગા થયા. મહાજનના આગેવાનો શાંતિ સ્થાપવા પ્રયત્નો કર્યા. પેલા વેપારી પાસે માફી મંગાવી કાપડને સીલ કર્યું દંડ આપવાનું કબુલ્યું અને પ્રજા શાંત પડી પ્રજામતનો અદ્ભૂત વિજય થયો.^{૪૩} રાજ્યમાં અશાંતિ વધવા લાગી. પિકેટિંગ મંડળે વેપારીઓનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો તેથી રાજ્યે શ્રી કુલચંદભાઈ શાહ અને સ્વામી શિવાનંદજીને હટપારીનો હુકમ ફરમાવ્યો. આથી ૮૫ સત્યાગ્રહીઓ વેપારીઓની દુકાનો સામે પિકેટિંગ કરવા ઉપવાસ ઉપર બેઠા અને રામધૂન બોલાવતા હતા. વેપારીઓના કુટુંબીઓનો પણ વેપારીઓ સામે વિરોધ ઉઠ્યો. તેથી વેપારીઓએ નમતું જોખ્યું અને વિદેશી કાપડની ગાંસડીઓને સીલ મરાવવા સંમત થયા. આમ ભાવનગરમાં ત્રણ મહિના સુધી પિકેટિંગ સત્યાગ્રહ ચલાવી તેમણે સફળતા મેળવી.^{૪૪}

ઈ.સ. ૧૯૩૨માં ભાવનગરના વેપારીઓએ વિદેશી કાપડની ગાંસડીઓના સીલ તોડીને ફરીથી વેપાર ચાલુ કરી દીધો. આ સમાચાર સાંભળી શ્રી કુલચંદભાઈ શાહ અને સ્વામી શિવાનંદજી માર્ચ, ૧૯૩૨માં ભાવનગર આવ્યા. પત્રિકા બહાર પાડી અને જણાવ્યું કે

૪૩ દેસાઈ (ડૉ.) મહેબૂબ ‘ભાવનગર રાજ્ય પ્રજા પરિષદ અને પ્રજાકીય ચળવળો’ (૧૯૨૦-૧૯૪૭) ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૯૨, પૃ. ૧૩૨

૪૪ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૨૦, ભાવનગરમાં પરદેશી કાપડ ઉપર પિકેટીંગ પત્રિકા, તા. ૨૫-૧૨-૧૯૩૦, પૃ. ૭૨૫

બાંધી મુદતમાં વિદેશી કાપડનો વેપાર બંધ નહીં થાય તો પિકેટિંગનો કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવશે એમ છતાં વેપારીઓ માન્યા નહીં. તેની પાછળ રાજ્યનો છૂપો ટેકો હોય તેવું પણ જણાયું. રાજ્યે કુલચંદભાઈ શાહને બોલાવ્યા ને ચળવળ બંધ કરવી, નહીં તો ભાવનગર છોડી જવા હુકમ કર્યો પણ કુલચંદભાઈ શાહ તેવી ધમકીથી હટ્યા નહીં તેમણે જાહેર સભા યોજી. સભા નિર્વિઘ્ને પાર પડી પણ એવામાં રાજ્યે તેમને હદપારીનો હુકમ ફરમાવ્યો^{૪૪} અને મધરાતે કુલચંદભાઈ તેમ જ શિવાનંદજીને મોટરમાં નાખીને રાણપુર પાસેના ગામડામાં છોડી આવ્યા પણ તેઓ થોડા જ થાકે તેવા હતા ? બંને જણા ફરી ભાવનગર જવા નીકળ્યા. ભાવનગર સ્ટેશને લોકો ભેગા થયા પણ તેમની ઘરપકડ કરી જેલમાં પૂર્યા.^{૪૫}

ભાવનગરના લોકોમાં જાગૃતિ આવી. વિદ્યાર્થીઓએ શાંત પિકેટિંગ અને સરઘસ તો ચાલુ જ રાખ્યા. તા. ૩૧-૩-૩૨ના રોજ શ્રી સુનાવાલા મેજિસ્ટ્રેટ સન્મુખ કેસ ચાલ્યો બંધ મોટર ખટારામાં એમને કોર્ટમાં લાવવા જેલમાંથી ઉપાડ્યા. કચેરી પાસે યુવાનોને વિદ્યાર્થીઓ મોટા પ્રમાણમાં ભેગા થયા હતા. અમે લેખિત નિવેદન રજૂ કર્યું અને મેજિસ્ટ્રેટે તેમને છ મહિનાની સાદી સજાનો ચુકાદો સંભળાવ્યો. તમારો છુટકારો વહેલા થશે તો હું રાજી થઈશ એમ મેજિસ્ટ્રેટ બોલ્યા. કચેરીમાંથી અમે નીચે આવ્યા. વિદ્યાર્થીઓ મોટર આડા ઉભા ને સંદેશાની માંગણી કરી. તેથી ગભરાયેલી પોલીસે બીજે બારણેથી અતિ વેગથી મોટર હંકારી જેલમાં લઈ ગયા. શ્રી પક્ટણીજી તરફથી એક એવી દરખાસ્ત આવી કે જો બંને ભાઈઓ જેલમાંથી સીધા વઢવાણ કે અન્ય સ્થળે (ભાવનગર રાજ્યની હદમાં નહીં) ચાલ્યા જાય તો તેમને મુક્ત કરવામાં રાજ્યને વાંધો નથી.^{૪૬} અમે એ વાતનું રહસ્ય સમજી ગયા અને દરખાસ્તમાં સ્વમાન ભંગ એમ સંભળાવી દીધું. એક ભલા ગૃહસ્થે કુલચંદભાઈની જેલમાં મુલાકાત લઈને સમજાવવાની કોશિશ કરી કે હવે વિદેશી કાપડનો વેપાર બંધ થઈ ગયો છે અને વળી જ્યારે રાજ્યની રાષ્ટ્રીય ચળવળ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ છે તેવા સંજોગોમાં રાજ્યને ધર્મ સંકટમાં ન મૂકવું જોઈએ. કુલચંદભાઈએ આ ગૃહસ્થની દરખાસ્ત માન્ય રાખીને બંને જણા જેલમાંથી છૂટ્યા પણ છૂટીને જાહેર સભાની જાહેરાત કરી. તેથી પેલા ગૃહસ્થ મૂંઝાયા અને

૪૫ ભાવનગર દફતર ભંડાર કચેરી, દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૧૬, પોલીસ રજીસ્ટર તા. ૧-૪-૧૯૩૨, પૃ. ૨૯૭

૪૬ ભાવનગર દફતર કચેરી, દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૧૬, ભાગ-૧/૧, પોલીસ રજીસ્ટર, તા. ૨૮-૩-૧૯૩૨

૪૭ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૧૧

તેમણે કુલચંદભાઈને કહ્યું કે તમારે હવે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરવાની નથી એવી બાંહેધરી મેં રાજ્યને આપી છે. આ વાત સાંભળીને કુલચંદભાઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેમણે સભા ભરવાનું ચાલુ રાખ્યું. તેથી રાજ્યે બંને ફરી પકડીને જેલમાં મોકલ્યા.^{૪૭}

વાઠાઘાટોને અંતે તા. ૨૪-૪-૧૯૩૨ના રોજ બંને નેતાઓને બિનશરતી છુટકારો રાજ્યે કર્યો હતો. આમ ભાવનગર રાજ્યમાં ચાલેલા બીજા તબક્કાના પિકેટિંગ સત્યાગ્રહમાં રાજ્યે કડક નીતિ અપનાવી હતી. પણ બંને આગેવાનો અને સ્થાનિક કાર્યકરોના ઉત્સાહમાં જરાપણ ઓટ આવી ન હતી. છેલ્લી ઘડી સુધી લડવાની મક્કમતા સ્થાનિક નેતાઓ અને વિદ્યાર્થીઓમાં જોવા મળી હતી. આને લીધે વિદેશી કાપડની અનેક ગાંસડીઓને સીલ કરવામાં કાર્યકરોને સફળતા મળી.^{૪૮}

૩.૧.૩.૨ મોરબીમાં વિદેશી કાપડ પિકેટિંગ :

સવિનય કાનૂની ભંગની પ્રથમ લડત (૧૯૩૦-૩૧) દરમિયાન ગાંધીજીના આદેશ અનુસાર સૌરાષ્ટ્રમાં વિદેશી કાપડ પિકેટિંગ મંડળની સ્થાપના શ્રી કુલચંદભાઈએ કરી હતી. આના અનુસંધાનમાં શ્રી કુલચંદભાઈ અને તેમની મંડળીએ પરદેશી કાપડની ગાંસડીઓ પર સીલ લગાવી દીધા.

ગાંધી ઈર્ષિન કરાર થયા પછી ગાંધીજીએ સવિનય કાનૂન ભંગની લડત મોકૂફ રાખી હતી. (માર્ચ, ૧૯૩૧) આથી મોરબીના વેપારીઓને સીલો તોડીને પરદેશી કાપડનું વેચાણ શરૂ કર્યું. કુલચંદભાઈને આની જાણ થતાં પોતાની ટુકડી અને શિવાનંદજી સાથે ૩૧-૩-૧૯૩૧ના રોજ મોરબી પહોંચ્યા. આ વખતે મોરબી રાજ્યે કડકનીતિ અપનાવી અને શ્રી કુલચંદભાઈ અને તેમની મંડળીને કનડગત કરી અને તેમને તથા તેમના સાથીદારોને ફરજિયાત મોરબી રાજ્યની હદ બહાર ધકેલી દીધા. આને લઈ સૌરાષ્ટ્ર પિકેટિંગ મંડળની બેઠક બોલાવવામાં આવી અને તેણે મોરબી રાજ્ય સામે સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાનો નિર્ણય લીધો.

૪૭ શાહ જયાબેન ‘સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો અને લડતો’ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ રાજકોટ, ૧૯૮૮, પૃ. ૨૮

૪૮ ‘સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના લડવૈયા’ (પ્રકાશક) માહિતી ખાતું, ગુજરાત સરકાર, સચિવાલય અમદાવાદ-૧૫, ૧૯૬૯, પૃ. ૨૦૨

૧૩ મી એપ્રિલ મહાસભાની આજ્ઞા મુજબ બહિષ્કારનું કામ કરવા એક ટૂકડી મોરબી મોકલવા નક્કી કર્યું. આ ઠરાવ પત્રિકા રૂપે બહાર પાડ્યો છાપાઓમાં પણ છપાયો. ૧૨મી એપ્રિલની રાત્રે વઢવાણ રાષ્ટ્રીય શાળામાં સત્યાગ્રહીઓએ રસોઈ બનાવી અને સાથે જમ્યા રાત્રે પ્રાર્થના થઈ જપ નામ નોંધાયા.^{૪૯} લડતનું રહસ્ય સમજાવ્યું અને કેમ લડવું એની ચર્ચા પણ થઈ. ઇશ્વરના આશીર્વાદ માગી સત્યાગ્રહીઓ મધરાતે ઉપડ્યા ૧૩ મી એપ્રિલે મોરબી પહોંચ્યા સ્ટેશન પર પોલીસો હતા. રાજ્યના અધિકારીઓ કુલચંદભાઈને મળ્યા. ‘કાપડનો બંદોબસ્ત કરાવી આપીએ પછી તમારે આવવાની શી જરૂર ? અને આવવું હોય તો મહારાજની રજા માગો.’ અમે કહ્યું મહાસભાએ પ્રચાર કાર્ય સ્પેશી અપનાવવા વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર કરવા કહ્યું છે તે અમે કરીએ છીએ. તેમાં રાજ્યની અડચણ ન હોવી જોઈએ પરંતુ મસલત પડી ભાંગી.^{૫૦}

સ્ટેશન બહાર મોરબીની હદમાં પગ મૂકતાં સત્યાગ્રહીઓને અટકાવવામાં આવ્યા. રાત પડતાં સત્યાગ્રહીઓને ટ્રામના છાપરા નીચે ધામા નાખ્યા. તા. ૧૪મી એપ્રિલના રોજ શ્રી અમૃતલાલ શેઠ આવ્યા. તેમની સામે મનાઈ હુકમ થયો. તેમણે કહ્યું હું આ સત્યાગ્રહીઓને મદદ કરવા નથી આવ્યો. હું તો પત્રકાર છું પણ રાજ્યે તેમની વાત માની નહી. મોરબીના મહાજને પણ સમાધાનના પ્રયત્ન કર્યા પણ તે નિષ્ફળ ગયા. મહારાજને સાચી વાત કહેવાની કોઈની હિંમત ન હતી. પોલીસે દમનનો દોર છૂટો મૂક્યો. દીવાનના પુત્રની ઘોળી ટોપી પણ પોલીસે પડાવી લીધી.^{૫૧} રાજ્યના દમન અને અત્યાચાર વિરોધમાં વૈદરાજ લક્ષ્મીશંકરે જાહેરમાં અન્નજળ ત્યાગી આસન સત્યાગ્રહ કર્યો અને તેમને સમજાવવા ગયેલાઓને ‘નિમક હરામ માખણિયા’ કહી પોતાનો રોષ ઠાલવ્યો છેવટે રાજ્યે તેમને રૂબરૂ બોલાવી મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો મોરબી રાજ્યે એક અમલદાર ગાંધીજી પાસે મોકલ્યો તે ૧૫ એપ્રિલે સંદેશો લઈ પાછો આવ્યો બંને પક્ષે વાટાઘાટોના અંતે સમાધાન થયું. મોરબી રાજ્યનો સ્પેશી પ્રચાર અને વિદેશી કાપડ બહિષ્કારની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરવાની છૂટ આપી આંદોલન બંધ થયું. માત્ર ત્રણ દિવસની લડતના અંતે સત્યાગ્રહી પક્ષનો વિજય થયો.^{૫૨}

૪૯ ઠાકર (ડૉ.) ધિરુભાઈ ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ-૧૬, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અમદાવાદ, ૧૯૯૭, પૃ. ૭૨૨
૫૦ રાવલ મનોજ (સંપાદક) ‘રાજકોટ જિલ્લા સર્વસંગ્રહ’ (ગેઝેટિયર) ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા

સર્વસંગ્રહ, ગાંધીનગર, ૨૦૦૧, પૃ. ૧૧૨

૫૧ જાની (ડૉ.) એસ. વી., ‘આઝાદીની લડતમાં સૌરાષ્ટ્ર’ રાજકોટ, ૨૦૦૫, પૃ. ૪૧

૫૨ સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક, તા. ૧૮-૪-૧૯૩૧, પુસ્તક-૧૦, અંક-૨૮, પૃ. ૧૩૦

ગાંધીજીની દરમિયાનગીરી અને સલાહથી રાજ્યે કુલચંદભાઈ અને તેમના સાથીદારો સાથે સમાધાન કર્યું. કુલચંદભાઈએ સ્વદેશી અને ખાદીના પ્રચાર માટે શ્રી ચંપકલાલ વોરા જેવા અડીખમ કાર્યકરને મોરબી મૂક્યા હતા. એવામાં કોઈ નજીવા કારણસર પોલીસે એક વેપારી પુત્રને માર માર્યો. વેપારીઓએ હડતાલ પાડી. મોરબી નરેશ લખધીરજી બહાર હતા. તેઓ તરત જ મોરબી આવી પહોંચ્યા તેમણે વેપારીઓને ધમકાવ્યા. શું તમારે મારું રાજ્ય લઈ લેવું છે ?^{૫૩} બ્રિટિશ શાસનની દેશી રાજાઓમાં બીક હતી સાથે હડતાલ અને સત્યાગ્રહના નામની પણ એમના મનમાં ભડક હતી. રચનાત્મક કે અન્ય રીતે સત્યાગ્રહ થાય તો બ્રિટિશ શાસન એને પોતાની વિરુદ્ધનું કૃત્ય ગણે એમનું રાજ્ય છીનવાઈ જવાની બીક પણ દમનનીતિ પાછળ કામ કરતી હતી.^{૫૪} રાજ્યે વિદ્યાર્થીઓ પાસે ચળવળમાં ભાગ ન લેવા કબૂલાત પત્રો પર સહી કરાવી લીધી. આમ રાજવીએ દમનનીતિ અપનાવી. આ દરમિયાન તા. ૨૧-૬-૧૯૩૧ ના રોજ કવિ હંસ (હંસરાજ હરખજી કાનાબાર) સ્વદેશી પ્રચાર માટે મોરબી આવ્યા. ચંપકલાલ વોરાએ જાહેર સભા ગોઠવી રાજ્યે સભા ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો. અંધ કવિ હંસ અને ચંપકલાલ વોરાને હટપાર કર્યા.

કુલચંદભાઈ, શ્રીમતી શારદાબહેન અને શિવાનંદજી પિકેટિંગ મંડળના ફાળા માટે મુંબઈ ગયા હતા. ખબર મળતાં પાછા આવ્યા સમિતિની બેઠક બોલાવી. સત્યાગ્રહ કરવાનું નક્કી કર્યું.^{૫૫} તા. ૩૦મી જૂન, ૧૯૩૧ના રોજ પહેલી ટુકડી મોરબી જવા નીકળી. મિ. પઠાણ નામના અમલદારે આખી ટુકડીની ઘરપકડ કરી.^{૫૬} કુલચંદભાઈ તથા શિવાનંદજીને અંધારિયા ખંડેર મકાનમાં રાખ્યા શ્રી ચંપકલાલને અતિશય માર મારવામાં આવ્યો અને શ્રી શુભશંકર ત્રિવેદીને પણ ભયંકર માર માર્યો. આમ રાજ્યે અત્યાચારી વર્તન શરૂ કર્યું.^{૫૭}

મોરબી રાજ્યના જુલમ સામે પ્રજાને તો એક હરફ ઉચ્ચારવાની પણ હિંમત ન હતી જ્યારે સત્યાગ્રહી કેદીઓ જુલમ સહન કરી રહ્યા હતા. આ બધા સમાચાર ગાંધીજીને કાને

૫૩ શાહ કાંતિલાલ ‘સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીજી આશા અને પૂર્તિ’ રાજકોટ જીલ્લા સહકારી પ્રકાશન લિ. રાજકોટ, ૧૯૭૫, પૃ. ૧૬૫

૫૪ Administration Report, Morbi State, 1929-1930, p-2

૫૫ જાની (ડૉ.) એસ. વી.નો લેખ ‘મોરબી સત્યાગ્રહ’ સામીપ્ય, જાન્યુઆરી-માર્ચ-૧૯૯૫, અમદાવાદ, પૃ. ૨૩૪

૫૬ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, દફતર નં. ૬, ફાઈલ નં. ૧૦૬, મોરબી સત્યાગ્રહમાં સત્યાગ્રહીઓ ગીરફતાર, તા. ૩૦-૬-૧૯૩૧, પૃ. ૨૩

૫૭ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૧૨

પહોંચતાં. મહાદેવભાઈને મોરબી મોકલ્યા તેઓ દીવાન શ્રી ગોરડિયાને મળ્યા અને તેની સાથે વાટાઘાટો કરી કુલચંદભાઈને મળ્યા આ નરકમાંથી બહાર આવો. ત્યાં સડી ન રહેજો એ મતલબનો ગાંધીજીનો સંદેશો કુલચંદભાઈને કહી સંભળાવ્યો. મહાદેવભાઈ બંને પક્ષે સમજાવવામાં સફળ થયા અને દીવાન ગોરડિયાએ સભાબંધીનો હુકમ રદ કરવાની તથા કાર્યકરોને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરવાની છૂટ આપવાની ખાત્રી આપતાં શ્રી કુલચંદભાઈ સહિત બધા સત્યાગ્રહીઓનો જેલમાંથી છૂટકારો થયો અને મોરબી સત્યાગ્રહનો સુખદ અંત આવ્યો. (જુલાઈ, ૧૯૩૧)^{૫૭}

૩.૧.૪ દાડબંધી - દાડનિષેધ :

ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે કેફી પીણાં તેમજ માદક દ્રવ્યો તેમના વ્યસનીનું અને તેમનો ધંધો કરનાર બંનેનું અઘઃપતન કરે છે. છાકટો માણસ પત્ની મા અને બહેન વચ્ચેનો ભેદ ભૂલી જાય છે અને એવા ગુના કરી બેસે છે કે જેને માટે નશો ઉતરી ગયા પછી તેને પોતાને જ શરમાવું પડે છે જેને જેને મજૂરો સાથે કોઈપણ જાતનો સંબંધ છે તે સૌ લોકો દાડ તાડી જેવાં પીણાંની શેતાની અસર નીચે કેવી ભૂંડી દશાએ પહોંચી જાય છે તે જાણે અને દાડના સેવનથી બીજા વર્ગોની દશા પણ કંઈ સારી રહેતી નથી. પીધેલી દશામાં પોતાની જાતનું ભાન ભૂલી જનારા વહાણના કપ્તાનને મેં જોયો છે. એવે વખતે વહાણની સંભાળ તેના હાથ નીચેના વડા અમલદારને સોંપવી પડી છે. બેરિસ્ટર થયેલા માણસો પણ છાકટા થઈને ગટરમાં આળોટતા માલૂમ પડ્યા છે.^{૫૮}

જો મને એક કલાકને માટે પણ આખા હિંદનો સરમુખત્યાર નીમવામાં આવે તો સૌથી પહેલું કામ હું એ કરું કે દાડના એકે એક પીઠાને કશું વળતર આપ્યા વિના બંધ કરી દઉં. કારખાનાનાં માલિકો જો નાણાંની તંગીનું કારણ બતાવે તો હું તેમના કારખાનાં બંધ કરી દઉં. અને કારખાનાવાળા પાસે જ્યાં નિર્દોષ પીણાં અને તેટલાં જ નિર્દોષ મનોરંજનનાં સાધનો મળે એવાં ઉપાહાર ગૃહો અને કીડાંગૃહો ખોલાવું.^{૫૯}

૫૭ રાવલ મનોજ (સંપાદક) ‘રાજકોટ જિલ્લા સર્વસંગ્રહ’ (ગેઝેટિયર) પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૧૩
૫૮ ગાંધીજી ‘સર્વોદય દર્શન’ (સંપાદક) કુમારપ્પા ભારતન, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૬૪, પૃ. ૧૭૦

૫૯ ચાંચીવાલા બ્રહ્મકૃષ્ણ ‘બાપુ કે ચરણો મેં’ સસ્તા સાહિત્ય મંડલ, નई दिल्ली, ૧૯૪૯, પૃ. ૧૨૭

ગરીબ લોકો અને મજૂરોને માટે દારૂબંધી ઘણી અગત્યની બાબત છે. રાજાજીએ પણ હંમેશા એ અંગે આગ્રહ સેવ્યો હતો. સરદાર તો એ અંગે આગ્રહી હતા જ. કોંગ્રેસ પણ દારૂબંધીના કાર્યને હંમેશા ટેકો આપ્યો હતો. એટલે ગ્રામ સેવકોએ સ્વરાજ પહેલાં આ કાર્યની સરસ ભૂમિકા તૈયાર કરી હતી. એ અંગે સંશોધન પણ થવા લાગ્યું હતું. તાડગોળ, નીરો વગેરે અંગે ગુજરાતમાં અને ખાસ કરીને દક્ષિણ ગુજરાતમાં સારું કામ થયું. ગજાનન નાયકે આ દિશામાં સારું ખેડાણ કર્યું હતું. ૧૯૩૦ની લડત વખતે આખા દેશમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં દારૂનું સરસ પિકેટિંગ થયું હતું. સ્વરાજ આવતાં દેશભરમાં દારૂબંધીની નીતિ અપનાવવાનું નક્કી થયું તેમાં ગુજરાતે આગેવાની લીધી. ધીમે ધીમે કેટલાંક રાજ્યો આવકને નિમિત્તે આ અંગે હળવી નીતિ અપનાવતા ગયા. પરંતુ ગુજરાત અત્યાર સુધી લગભગ એકલું આ નીતિને વળગી રહ્યું છે. આમ થઈ શકવાનું કારણ એ છે કે અહીં દારૂબંધી અંગે સરસ કામ વર્ષો સુધી થવા પામ્યું હતું.^{૬૦} ગાંધીજીએ કસ્તૂરબા અને મીઠુબહેનને ૧૯૩૦ની લડત વખતે દારૂ તાડીનાં પીઠાં પર પિકેટિંગ કરવાનું કામ સોંપાયું હતું. તેમણે ૧૨૦૦ સ્ત્રી સ્વયં સેવિકાઓની ભરતી કરી અને સ્ત્રી સ્વરાજ સંઘની સ્થાપના કરીને આ કામ સારી રીતે પાર પાડ્યું.^{૬૧}

સૌરાષ્ટ્રમાં પૂર્ણ સ્વરાજ્યની લડત દરમિયાન કુલચંદભાઈને દારૂના પીઠા ઉપર પિકેટિંગ કરવાનો આદેશ ગાંધીજીએ આપ્યો હતો. તેમને યુવક અને યુવતીઓની ટૂંકડી બનાવી હતી. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને આ લડતને આશીર્વાદ આપ્યા હતા.

કુલચંદભાઈ થાણા જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ વઢવાણમાં શરાબબંધી વિશે તીવ્ર લોક લાગણી જોઈ ઠાકોર સાહેબ ને પ્રજાજનો પાસે અરજી કરાવી હતી તેમજ રૂબરૂ મળીને લાગણી દર્શાવી હતી. પણ ધાર્યું પરિણામ આવેલું ન હતું યુવાનો બધા ભેગા મળ્યા અને આ બાબતની ચર્ચા ચાલી હરકોઈ પ્રયત્ને વઢવાણ રાજ્યમાંથી દારૂને દેશવટો મળવો જોઈએ એ સૌના અંતરનો સૂર હતો. અંત સુધી લડવા અને શાંતિને માર્ગે તમામ કષ્ટો સહન કરવા તૈયાર હોય એવા મરણીયા યુવાનોના નામની માગણી થઈ તેમાં ૧૭ નામ નોંધાયા.

૬૦ દેસાઈ (ડૉ.) શાંતિલાલ મ. ‘રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ગુજરાત’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૨૩

૬૧ શાહ (ડૉ.) અંજના બી. ‘ગાંધીજી અને તેમના પાયાના કાર્યકરો’ ગુજરાતમાં ભાવાત્મક અને સાંસ્કૃતિ સમન્વયનો અભ્યાસ (૧૯૧૫-૧૯૪૭) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, ૨૦૦૨, પૃ. ૩૪

વઢવાણના મોતીચોકમાં જાહેર સભા થઈ અને ત્યાં યુવાનો તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું કે ૧૩ મી ઓક્ટોબર પહેલાં રાજ્ય તરફથી દારૂબંધીનું ચોક્કસ ફરમાન બહાર નહીં પડે તો યુવાનો સત્યાગ્રહ આદરશે. ઠાકોર સાહેબને દીવાનશ્રી અને સલાહકારો સાથે ચર્ચા કરી એક જાહેર સભામાં પણ હાજરી આપી અને કહ્યું દારૂબંધી જાહેર કરવા ઠાકોર સાહેબની ખુશી છે. પણ તમે રાષ્ટ્રીય હિલચાલ ઉગ્ર સ્વરૂપે ચલાવો છો તે જરા ઢીલી પાડો. ‘અમુક ગીતો ગાવા બંધ કરો તો તમારી મુરદ બર આવે’ વઢવાણના યુવાનોએ જવાબ આપ્યો. ૧૯૩૦ની સ્વરાજની લડતના સમયમાં આવી વાતો તમે કરો છો. તેથી અમને દુઃખ થાય છે. અમે આપ ભોગ આપી દારૂબંધીનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરીશું ઠાકોર સાહેબ પ્રજાની અને યુવાનોની ઉગ્રતા જોઈ રાજ્યે ચર્ચા કરવા યુવાનોને ઠાકોર સાહેબના બંગલે બોલાવ્યા. ઠાકોર સાહેબે શરાબબંધીનું ફરમાન બહાર પાડવાની જાહેરાત કરી. આમ કુલચંદભાઈ શાહ અને દારૂબંધીના પિકેટરોનો વિજય થયો.^{૬૨}

૩.૨ સ્વદેશી પ્રચાર :

ગાંધીજીની સ્વદેશી વિશે પ્રવચનોમાં ‘સ્વદેશી વ્રત આ યુગનું મહાવ્રત છે.’ આપણી પાસે રહેલાની સેવામાં ઓતપ્રોત થઈ જવું એ સ્વદેશી ધર્મ છે એ સેવા કરતાં દૂરના રહી જાય છે. અથવા તેને હાનિ થાય છે એવો આભાસ આવવાનો સંભવ છે એથી ઉલટું દૂર નાની સેવાનો મોહ રાખતાં તે થતી નથી ને પડોશીની સેવા રહી જાય છે. એમાં બાવાનાં બેઉ બગડે છે.

દેશમાં જે વસ્તુ થતી હોય કે સહેજમાં થઈ શકતી હોય તે વસ્તુ આપણે પરદેશથી ન લાવીએ. સ્વદેશીમાં સ્વાર્થને સ્થાન નથી. પોતે કુટુંબના કુટુંબ, શહેરના શહેર, દેશના દેશ, ને જગતના કલ્યાણાર્થે હોમાય.

સ્વદેશી ન સમજવાથી જ ગોટો વળે છે. કુટુંબની ઉપર મોહ રાખીને હું તેને પંપાળુ, તેને ખાતર ઘન ચોરુ, બીજા કાવતરાં રચું. એ સ્વદેશી નથી. મારા ગામમાં મરકી થઈ છે. એ રોગની વ્યાધિમાં સપડાયેલાની સેવામાં હું મને, પત્નીને, પુત્રોને, પુત્રીઓને રોકુને બધાંને વ્યાધિમાં સપડાઈ મોતને શરણ થાય તો મેં કુટુંબનો સંહાર નથી કર્યો તેની સેવા કરી છે. બધા સમજી શકે તેવો બધાને જે પાળવાની આ યુગમાં, આ દેશમાં બહુ આવશ્યકતા છે તેવો ક્યો સ્વદેશી ધર્મ હોઈ

૬૨ વર્મા નિરંજન, પરમાર જયમલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૭

શકે ? જેના સહજ પાલનથી પણ હિંદુસ્તાનના કરોડોની રક્ષા થઈ શકે એવો ક્યો સ્વદેશી ધર્મ હોય? જવાબમાં રૈંટિયો અથવા ખાદી મળ્યાં.

આ ધર્મના પાલનથી પરદેશી મિલવાળાને નુકસાન થાય છે એમ કોઈ ન માને ચોરને ચોરેલી મિલકત પાછી આપવી પડે અથવા ચોરી કરતાં અટકાવાય તો તેમાં નુકશાન નથી લાભ છે. પડોશી શરાબ પીતાં કે અફીણ ખાતાં બંધ થાય તેથી કલાલને કે અફીણના દુકાનદારને નુકસાન નથી લાભ છે. પણ જેઓ રૈંટિયા વડે જેમ તેમ સૂતર કાંતી ખાદી પહેરી, પહેરાવવી તેને સ્વદેશી ધર્મનું પૂર્ણ પાલન થયું મानी બેસે છે તેઓ મહામોહમાં ડૂબેલા છે.^{૬૩} એવા ખાદી ધારી જોયા છે. જેઓ બીજું બધું પરદેશી વસાવી રહ્યા છે તેઓ સ્વદેશીનું પાલન કરતા નથી સ્વદેશી વ્રતનું પાલન કરનાર જ્યાં જ્યાં પડોશીની સેવા કરી શકાય એટલે જ્યાં જ્યાં તેમને હાથે તૈયાર થયેલો આવશ્યક માલ હશે ત્યાં ત્યાં બીજો તજીને તે લેશે પછી ભલે સ્વદેશી વસ્તુ પ્રથમ મોંઘીને ઊતરતી હોય તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન વ્રતધારી કરશે. કાયર થઈને સ્વદેશી ખરાબ છે તેથી પરદેશી વાપરવા નહીં મંડી પડે.^{૬૪}

સ્વદેશીની વ્યાપક વ્યાખ્યા એ છે કે હિંદુસ્તાનના ગૃહઉદ્યોગો ખાસ કરીને જેનો નાશ થાય તો હિંદ દરિદ્ર બને એવા ગૃહઉદ્યોગોના રક્ષણને માટે આવશ્યક હોય તેટલે અંશે પરદેશમાં બનેલી વસ્તુઓને બદલે સ્વદેશમાં બનેલી વસ્તુઓ વાપરવી એટલે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કોઈ વસ્તુ ગમે તેટલી લાભદાયક હોય તે છતાં અને તે વાપરવાથી કોઈ નિર્ધન ન બનતું હોય તે છતાં તે વસ્તુ પરદેશી છે એટલા જ કારણે તેને તજવી એ તો સ્વદેશીનો અર્થ સંકુચિત કરવા બરોબર છે.^{૬૫}

ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યમાં સ્વદેશી પ્રચાર, વિદેશી વસ્તુ અને સંસ્કૃતિનો બહિષ્કાર હતો. કુલચંદભાઈ શાહ અને રાષ્ટ્રીય શાળાના સાથીદારોએ સક્રિય રીતે અમલ બનાવ્યો હતો. તેમાં સ્વામી શિવાનંદજી, વજુભાઈ દવે અને પ્રાણભાઈ વગેરે ગામડે ગામડે ફરવા લાગ્યા.

૬૩ ગાંધીજી ‘મંગળપ્રભાત’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ૧૯૩૦, પૃ. ૩૭ (સ્વદેશી વિશેની નોંધ ગાંધીજીએ ચરવડા જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ લખી હતી ચરવડામાં રહી સાબરમતી આશ્રમના જીવનમાં વધુ ચેતના રેડવા દર મંગળવારે સવારે પ્રાર્થના પછી એક પ્રવચન લખતા આ પ્રવચનો મંગળ પ્રભાતે લખાતાં એટલે આ પ્રવચન સંગ્રહનું નામ મંગળ પ્રભાત રખાયું.)

૬૪ Young India, Date : 6-7-1921, Vol.-III, No. 27, p. 213

૬૫ બ્રહ્મભટ્ટ પ્રકુલાબેન સી. ‘રાષ્ટ્રીય ઘડતરમાં ગાંધી સ્થાપિત આશ્રમોનું યોગદાન’ (ઇ.સ. ૧૯૦૪ થી ૧૯૪૮) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ-૨૦૦૧, પૃ. ૨૫

ધાર્મિક તહેવારો અને ઉત્સવોને તેમણે રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપે ઉજવવાનું શરૂ કર્યું છત્રપતિ શિવાજી અને રાણા પ્રતાપની જયંતિ પણ ઉજવવા લાગ્યા. તેઓ વઢવાણના સાચા સેવક મોતીભાઈ દરજીની સંવત્સરી પણ રાષ્ટ્રગીત ગાઈ અને પછી કુલચંદભાઈ સ્વરચિત ગીત ગાયું.^{૬૬}

ધન્ય તારૂ જીવતર મોતી

હો લાખ વાર ધન્ય તારૂ જીવતર મોતી ?

તબલા સાથે ગીત ગાઈ ઘડીભર મોતીભાઈની યાદ તાજી કરતા. તેઓ વઢવાણ રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકોમાં નવા પ્રાણનું સિંચન કરવા લાગ્યા. કુલચંદભાઈની મંડળીએ યા, દારૂ અને પરદેશી કાપડના બહિષ્કારની ચળવળ શરૂ કરી યાની હોટલો સામે પ્રચાર કાર્ય આદર્યું. તેને માટે ખાસ ગીતો રચ્યા અને પ્રભાત ફેરી કાઢી શાળાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પરોઢિયામાં ઊઠીને શેરીઓ ગજવવા લાગ્યા શહેરના સ્ત્રી - પુરુષોનો પણ આમાં સહકાર હતો.^{૬૭}

શ્રી કુલચંદભાઈની સ્વદેશી પ્રવૃત્તિમાં તેમણે પોતે રચેલાં ગીતો ગાતાં.

સહકાર છોડી અસહકાર આદર્યો રે,
લાવવા સારું સ્વરાજ્ય ભારત દેશ,
પરદેશી કાપડ પહેરવું છોડ્યું રે,
પહેરવા લાગ્યા ખાદી તણાં શુભ
પૈસા પરદેશ જાતા રોકી દીધા રે,
પૈસા મોકલ્યા લાખો કારીગર ઘેર,
પરદેશી વસ્તુ મોહક બધી તજી દીધી રે,
બાંધી પ્રીતિ અમે સ્વદેશી ચીજો સાથે.”^{૬૮}

આ ગીતોના પ્રચાર માટે તેમણે ભજન મંડળી બનાવી હતી. શ્રી કુલચંદભાઈ તબલાં સરસ બજાવતા. શિવાનંદજી કરતાલ વગાડતા અને શારદાબેન મંજીરાનો સૂર પૂરાવતા અન્ય સાથીઓ ગીતો ઝીલતા આ ભજન મંડળી સાથે કુલચંદભાઈ વઢવાણ આસપાસનાં ગામડાઓમાં ઘુમવા લાગ્યા. શ્રી કુલચંદભાઈની ભજન મંડળીએ સારાએ સૌરાષ્ટ્રમાંથી આમંત્રણો મળવા લાગ્યા.

૬૬ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૦

૬૭ એજન, પૃ. ૬૩

૬૮ શાહ કુલચંદભાઈ ‘ગીતામૃત’ આશ્રમ વઢવાણ શહેર, ૧૯૨૩, પૃ. ૩૧

તેઓ ઘાંગઘા, મોરબી, વાંકાનેર, લીંબડી વગેરે ઝાલાવાડના શહેરોમાં ઘુમી વળ્યા. બોટાદ, શિહોર, ભાવનગર, કુંડલા વગેરે ગોહિલવાડના ગામોમાં ફરીને સોરઠમાં ઉતર્યા તે છેક પોરબંદર સુધી પહોંચ્યા. આમ શ્રી કુલચંદભાઈના સ્વદેશીના સુર સારાય કાઠિયાવાડમાં ગુંજવા લાગ્યા. તેમની ત્યાગ ભાવના અને ઉત્સાહના રંગે અનેક યુવાનો રંગાયા હતા.^{૬૯}

રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટને ગાંધીજીનું રચનાત્મક કાર્ય સ્વદેશી પ્રચાર ઉપાડી લીધું હતું. રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગ્રત કરવા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો દરેક રજાને દિવસે શહેરમાં નગર કીર્તન કરતા, સરઘસો રૂપે ફરતા, ગામડાઓમાં પ્રવાસ દ્વારા લોકશિક્ષણ આપવાનો કાર્યક્રમ કરતા હતા. કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી મહાસભા રાષ્ટ્રીય શાળા સંસ્થાના સહયોગથી વિદ્યાર્થીઓએ સ્થાપી હતી. વિદ્યાર્થી વર્ગમાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના પ્રગટ થાય તે માટે મહાસભા કાર્યક્રમ કરતી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો જાહેર સમારંભોમાં સ્વયં સેવકો તરીકે કામ કરવામાં ગૌરવ માનતા હતા. રૅંટિયા કાંતવાનું શીખવા ઇચ્છનારને ઘેર જઈને કાંતવાનું શીખવતા હતા. વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવા સમજાવવા ગામડાનો પગપાળા પ્રવાસ યોજતા પ્રજામાં રાષ્ટ્રભાવના ખિલવવા રાષ્ટ્રીય ભાવની ગરબી તથા રાસનાં આયોજન કરતા.^{૭૦} રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારનું કાર્ય મોટાપાયે રાષ્ટ્રીય શાળામાં હાથ ધરાયું. રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ દ્વારા વર્ધાની પરીક્ષાઓ વર્ષો સુધી ચાલી. ત્યારબાદ અમદાવાદની ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ મારફત હિન્દુસ્તાની સંસ્કૃતયુક્ત જ હિન્દી નહીં પણ સંસ્કૃત તથા ઉર્દુ બંને ભાષા મિશ્રિત હિન્દુસ્તાનીનો પ્રચાર રાષ્ટ્રીય શાળાએ હાથ ધર્યો. સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ દ્વારા હિન્દી પ્રચાર સમિતિ તરફથી આખા સૌરાષ્ટ્રમાં હિન્દી પ્રચાર કાર્યનો વિસ્તાર થયો. રાષ્ટ્રીય શાળામાં રાષ્ટ્રીય તહેવારો, દવજવંદન અને લોકનેતાઓની જયંતિઓ ઉજવવામાં આવતી.^{૭૧}

દક્ષિણામૂર્તિ એ ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્ય તરીકે સ્વદેશી પ્રચાર વિદેશી વસ્તુ અને સંસ્કૃતિનો બહિષ્કાર સક્રિયતાથી અમલ કર્યો હતો. હિન્દી ભાષાને દક્ષિણામૂર્તિમાં રીતસર અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું એ માટે શ્રી મણિભાઈ દુબેને ખાસ સારા પગારથી દક્ષિણામૂર્તિમાં રોક્યા હતા. અંગ્રેજી સંસ્કૃતિથી મુક્ત થવાના પ્રયાસ તરીકે અઠવાડિક રજાના દિવસ રવિવારને સ્થાને સોમવાર રાખવામાં આવ્યો. સંસ્થામાં બેસવા માટે બાજોઠ દાખલ કરવામાં

૬૯ વર્મા નિરંજન, પરમાર જયમલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૬

૭૦ કંટક પ્રેમાબહેન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૧

૭૧ અહેવાલ (ઇ.સ. ૧૯૭૩-૭૪ થી ૧૯૭૪-૭૫) રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, પૃ. ૬

આવ્યા. રાષ્ટ્રીય તહેવારો, દવજપંદન, લોકનાયકોની જયંતિઓ વગેરેને ખાસ ઉજવવામાં આવતી. આમ માત્ર ભાવનગરમાં જ નહિ સમગ્ર ગુજરાતમાં ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય કેળવણીની એક સંસ્થા તરીકે દક્ષિણામૂર્તિ એ સ્થાન મેળવ્યું હતું. દક્ષિણામૂર્તિમાં ખાદીને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. હરભાઈ ત્રિવેદી ખાદી પ્રચારનું કાર્ય કરતા તેથી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં સ્વદેશી પ્રચાર તરીકે ખાદી પ્રવૃત્તિ સંસ્થામાં સક્રીય રહી હતી.^{૭૨}

૩.૩ રાષ્ટ્રીય લડતોમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓનું યોગદાન :

ગાંધીજીએ બ્રિટીશરો પાસેથી જવાબદાર રાજતંત્ર મેળવવા માટે અસહકારની લડત શરૂ કરી ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર પણ તેમાં જોડાયું હતું અને અંગ્રેજોની આપખુદ શાસન નીતિનો વિરોધ કર્યો હતો. તેમાં સૌરાષ્ટ્રના મોટા ભાગના શહેરોમાં સભાઓ ભરવામાં આવી અને સરઘસો કાઢવામાં આવ્યા હતા. આની સામે સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક દેશી રાજ્યોએ સભા અને સરઘસો ઉપર પ્રતિબંધ મુકી દમનકારી નીતિ અપનાવી હતી.

સૌરાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ અને દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના શાળાના અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓએ આઝાદીની લડતમાં ભાગ લીધો હતો. કુલચંદભાઈ ચમનભાઈ વૈષ્ણવ, શિવાનંદજી, જેઠાલાલ જોષી, બળવંતરાય મહેતા, નાનાભાઈ ભટ્ટ વગેરેએ સૌરાષ્ટ્રમાં લડત ચલાવી હતી.^{૭૩}

રાષ્ટ્રીય શાળાઓને સૌરાષ્ટ્રમાં જુદી જુદી લડતોમાં જેવી કે નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ અને વઢવાણ પ્રજા પરિષદની લડત, ખાખરેચી લડત, રાજકોટની લડત અને ઇ.સ. ૧૯૪૨ની હિંદ છોડો લડતમાં જોડાઈ રાજ્યની પોલીસનું દમન, હદપાર, અત્યાચાર જેલમાં સહ્યા હતા અને સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રમાં લોક લડતને રાષ્ટ્રીય લડત સાથે જોડી દીધી હતી અને આઝાદીની લડતને વેગ આપ્યો હતો.^{૭૪}

૭૨ ભટ્ટ નાનાભાઈ ‘ઘડતર અને ચણતર’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૮૫

૭૩ આચાર્ય અરવિંદભાઈ ‘સત્યાગ્રહના સંભારણા’ વઢવાણ પ્રકાશન પ્રેસ સહકારી મંડળી સુરેન્દ્રનગર, ૧૯૮૫, પૃ. ૨૧

૭૪ આચાર્ય અરવિંદભાઈ વઢવાણ કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૩-૧૨-૨૦૦૭

રાષ્ટ્રીય શાળાઓ દ્વારા જુદી - જુદી રાષ્ટ્રીય ચળવળો અને તેની શરૂઆત

ક્રમ	રાષ્ટ્રીય ચળવળનું નામ	લડત શરૂ થયાનું વર્ષ	ભાગ લેનાર રાષ્ટ્રીય શાળાનું નામ
૧	કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની સ્થાપના	૧૯૨૧	સૌરાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રીય શાળા સાથે જોડાયેલા કાર્યકરો અને નેતાઓ
૨	નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ	૧૯૨૩	રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ
૩	સત્યાગ્રહ દળની સ્થાપના	૧૯૨૭	રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ
૪	વઢવાણ પ્રજા પરિષદની લડત	૧૯૨૯	રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ
૫	ખાખરેચી સત્યાગ્રહ	૧૯૨૯	રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ
૬	વીરમગામ મીઠા સત્યાગ્રહ	૧૯૩૦	રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ, દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર
૭	બારડોલીના ખેડૂતો સાથે ગિજુભાઈની વાનર સેના	૧૯૩૦	દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર
૮	ઘોળ ઝંડા સત્યાગ્રહ	૧૯૩૧	રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ
૯	ઘાંગઘાની લડત	૧૯૩૧	રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ
૧૦	રાજકોટની લડત	૧૯૩૮	રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ
૧૧	હિંદ છોડો લડત	૧૯૪૨	રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ અને દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર

૩.૩.૧ વઢવાણ રાષ્ટ્રીય શાળાનો રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ફાળો :

૩.૩.૧.૧ નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ :

ઈ.સ. ૧૯૨૨ ના માર્ચની ૧૮ મી તારીખે મહાત્માજીને છ વર્ષનો કારાવાસ મળ્યો. ત્યારબાદ દેશમાં અસહકારના વળતાં પાણી થયાં લોકોનો ઉત્સાહ મંદ પડ્યો સરકારે દેશભરમાં દમનનીતિ અખત્યાર કરી. ગાંધીજીનો કારાવાસ દિન દર મહિનાની ૧૮ મી તારીખે હિંદભરમાં ઉજવાતો હતો. નાગપુરમાં શેઠ જમનાલાલ બજાજ મહાત્માજીના ચુસ્ત અનુયાયી હતા તેમની આગેવાની નીચે રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે એક સરઘસ કાઢવામાં

આવ્યું. નાગપુરમાં સિવિલ લાઈનમાં અંગ્રેજોનો વસવાટ મુખ્યત્વે હતો. સરઘસને એ લતામાંથી રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે પસાર થવાની મનાઈ કરવામાં આવી. સરકારના આ અન્યાયી કાયદાનો સવિનય ભંગ કરી શેઠ જમનાલાલજી અને તેમના અનુયાયીઓ જેલવાસી બન્યા.^{૭૫}

રાષ્ટ્રધ્વજનું અપમાન એ દેશનું સમસ્તનું અપમાન હતું. આખા દેશે એ લડત ઉપાડી લીધી. શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે તેની સરદારી લીધી. દેશભરમાંથી સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ નાગપુર જવા રવાના થવા લાગી. ગુજરાતની પ્રથમ ટુકડી શ્રી મોહનલાલ પંડ્યાની સરદારી નીચે નાગપુર પહોંચી અને પકડાઈ. બીજી ટુકડી દાકતર ચંદુભાઈ દેસાઈની તે નાગપુર જઈને ગિરફતાર બન્યા ના સમાચાર આવતાં કુલચંદભાઈનું લોહી ઉકળી આવ્યું. સરદાર વલ્લભભાઈની હાકલ વઢવાણને સિમાડે સંભળાઈ. કુલચંદભાઈ શાહ સાથે કાઠિયાવાડમાંથી સ્વામી શિવાનંદજી, બળવંતભાઈ મહેતા વગેરે બાર સત્યાગ્રહીઓ નાગપુર જવા તૈયાર થયા.

નાગપુર જવાનો શુભ દિવસ નજીક આવવા લાગ્યો તેમ ઉત્સાહ વધવા લાગ્યો. શ્રી કુલચંદભાઈ શાહને વઢવાણે ભારે વિદાયમાન આવ્યું. સુરતનાં ડૉ. ધીયાની ટુકડી સાથે કાઠિયાવાડની ટુકડી સામેલ થઈ. અડતાલીસ ભાઈઓ નાગપુર દ્વજ સત્યાગ્રહમાં સુરતથી રવાના થયા.^{૭૬} રસ્તામાં શ્રી કુલચંદભાઈ શાહએ ગીતોની ધૂન મચાવી નાગપુર આગળના અંજનિ સ્ટેશને સૌને ઉતારી લઈ સીધા સેન્ટ્રલ જેલમાં લઈ ચાલ્યા રસ્તામાં રાષ્ટ્રધ્વજનું એ સમયનું પ્રસિદ્ધ ગીત ઉપાડ્યું.

નહિ નમશે નહિ નમશે નિશાન ભૂમિ ભારતનું અને ઝંડા ઉઘા રહે હમારા વિજયી વિશ્વ તિરંગા પ્યારા જેલમાં જ સૌનો કેસ ચાલ્યો. એક વર્ષની સજા કરવામાં આવી. પરંતુ એક મહિનામાં સમાધાન થતાં સૌ છૂટી ગયા. સૌરાષ્ટ્રમાંથી કુલચંદભાઈ શાહ, બળવંતરાય મહેતા, સ્વામી શિવાનંદજી અને માત્ર પંદર વર્ષના રામનારાયણના પાઠક જોડાયા હતા. ૧-૫-૧૯૨૩ થી શરૂ થયેલા આ સત્યાગ્રહનો ૧૧૦ દિવસ પછી ૧૮-૮-૧૯૨૩ માં અંત આવ્યો.

૭૫ પટેલ રવજીભાઈ મણિભાઈ ‘હિંદના સરદાર’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૬૩, પૃ. ૪૧
૭૬ શાહ કાન્તિલાલ મ. ‘રાષ્ટ્ર સપૂત સ્વ. શ્રી બળવંતરાય ગો. મહેતા જીવન અને કાર્ય’ લોકસેવક મંડળ, સરદાર સ્મૃતિ ભાવનગર-૨૦૦૦, પૃ. ૨૧

જે રાષ્ટ્રદવજ લઈ જવાની મનાઈ કરેલી તેજ માર્ગેથી પંદરસો સ્વયંસેવકો જેલમાંથી છૂટીને સીધા રાષ્ટ્રદવજ ફરકાવતા નીકળ્યા. શ્રી કુલચંદભાઈને લેવા વઢવાણ સ્ટેશને માનવમેદની મળી ભવ્ય સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું.^{૭૭} જેલમાં તેઓ તાવ અને મરડાથી પીડાયા હતા. વઢવાણમાં રાત્રે જંગી જાહેરસભામાં કુલચંદભાઈએ જેલના અનુભવો વર્ણવતાં સાદાં જોડકણાં ગીતો સભાજનોને સંભળાવ્યા.

નાગપુર ગ્યાં તાં રે જેલ મંદિરે,
હસતાં હસતાં ગ્યાં તાં જેલમંદિરે,
ચોર બન્યા શેઠીયા,
શેઠ બન્યા વેઠીયા,
કામ કરે પેટીયા રે જેલમંદિરે,
ઝાડા સાથે મરડો તૂટી ગયો બરડો,
કાચી રોટી કરડો, રે જેલમંદિરે.^{૭૮}

સત્યાગ્રહી કેદીઓનાં કારાગારનાં દુઃખથી શોક મગ્ન થતાં માનવમેદની છેલ્લી લીટી આવતા ખડખડાટ હસી પડતી તે દિવસની વિરાટ સભાએ વઢવાણના પ્રતિષ્ઠિત વ્યાપારીના લાડકવાયા સુકુમાર પુત્રને એક સત્યાગ્રહી લડવૈયાના સ્વરૂપે નિહાળ્યો અને વઢવાણની પ્રજા પોતાને બડભાગી માનવા લાગી.

૩.૩.૧.૨ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ અને સત્યાગ્રહદળની સ્થાપના :

૧૯૨૦માં સૌ પ્રથમ વાર સૌરાષ્ટ્રના સમસ્ત જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નો ઉકેલવા માટેની સંસ્થા એવી કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની સ્થાપના થઈ તેનાથી સૌરાષ્ટ્રમાં નુતન રાજકીય જાગૃતિ અને રાષ્ટ્રીય જીવનનું જાણે કે સોનેરી પ્રભાત ઉગ્યું. બ્રિટિશ હિંદ માટે હિંદી મહાસભાનું જે સ્થાન અને મહત્વ હતું તેવું સૌરાષ્ટ્ર માટે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું હતું.^{૭૯} ઇ.સ. ૧૯૨૫ થી ૧૯૨૯ સુધીના પાંચ વર્ષ દરમિયાન કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના ત્રણ અધિવેશન ભરાયા કાઠિયાવાડ યુવક પરિષદનું આંદોલન તથા સત્યાગ્રહ દળની સ્થાપના એ સમયમાં થઈ. શ્રી કુલચંદભાઈના જીવનમાં તથા સૌરાષ્ટ્રના

૭૭ જાની (ડૉ.) એસ. વી. ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૮૭

૭૮ શાહ કાંતિલાલ ‘સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીજી’ આશા અને પૂર્તિ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૨

૭૯ ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ ‘દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન’ નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૪૧, પૃ. ૩૯

રાજકારણમાં આ પાંચ વર્ષનો ગાળો મહત્વનો હતો.^{૮૦} મનસુખલાલ રવજીભાઈની જગ્યાએ શ્રી કુલચંદભાઈ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના મંત્રી પદે આવ્યા.^{૮૧}

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન રાજકોટમાં વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના પ્રમુખ પદે ૨૭ થી ૩૦ માર્ચ, ૧૯૨૧ના રોજ મળ્યું.^{૮૨} બીજી કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ તા. ૧૧-૧૩ નવેમ્બર, ૧૯૨૨ ના રોજ વઢવાણ મુકામે બુઝુર્ગ અગ્રણી અબ્બાસ તેયબજીના અધ્યક્ષ પદે ભરવામાં આવી હતી. આ પરિષદમાં ઘણા ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં અસ્પૃશ્યતા નાબૂદીનો પણ એક ઠરાવ હતો. માત્ર ઠરાવો પસાર કરવાથી અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ થઈ જવાની નથી તેનો અમલ કરવો પડે અને તેની શરૂઆત પોતાનાથી જ કરવી પડે. આ સંમેલનમાં અંત્યજ ભાઈઓ માટે બેસવાની જુદી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હોવાની ખબર પડતાં જ સરદાર વલ્લભભાઈ ડાયસ પરથી ઊઠીને અંત્યજ ભાઈઓની વચ્ચે બેસી ગયા અને ત્યાંથી પોતાનું પ્રવચન કર્યું.^{૮૩}

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદમાં રામનારાયણ પાઠક થોડા સમય થયા દાખલ થયા હતા. દેશના યુવકોના સાચા સંગઠન વિના આમ વર્ગની ધર્માન્ધતા દૂર થશે નહિ તેમજ દેશની લડત પણ સંગઠન વિના લડી શકાશે નહિ. આ વિચારો અને આવા બીજા વિચારો રામનારાયણના મનમાં આવતા હતા. કુલચંદભાઈએ આ વિચારોને ઉત્તેજન આપ્યું અને ખડી ફોજ જેવી સંસ્થા સ્થાપવાનો નિશ્ચય થયો. પ્રાથમિક સભા વઢવાણ શહેર મુકામે રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઇ.સ. ૧૯૨૭ (સં. ૧૯૮૩ના ચૈત્રી વદી ૧) સોમવારે બોલાવવામાં આવી. મહાત્માજીના સિદ્ધાંત મુજબ કામ કરનારા મૂંગા સેવકો ઠીક આવ્યા. ખડી ફોજ નામ રૂચું નહિ ચર્ચા કરતાં છેવટે સત્યાગ્રહ દળ નામ સૌને ગમ્યું ને તે નામ સ્થપાયું. એમ ઠરાવ્યું કે મહાત્માજીની સંમતિ વિના દળ સત્યાગ્રહ જાહેર ન કરી શકે.

૮૦ સતાશિયા પાઝલ એ. ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ઉદ્ભવ અને સ્થાપના માટેના પરિબળો’ પથિક, એપ્રિલ-૧૯૯૭, પૃ. ૧૬

૮૧ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ, દફતર નં. ૩, ફાઈલ નં. ૩૫, પૃ. ૧

૮૨ પટેલ લલિત ‘આઝાદીની રાષ્ટ્રીય લડતના સંદર્ભમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’ (૧૯૨૦-૧૯૪૭) એક અધ્યયન અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, જૂન ૧૯૮૮, પૃ. ૩૦

૮૩ કાદરી (ડૉ.) રિઝવાન ‘સરદાર પટેલ એક સિંહ પુરુષ’ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ, ૨૦૦૩, પૃ. ૨૦૨

બંધારણ મંજૂર થયું કે તુરત પ્રતિજ્ઞા પત્ર ઉપર સહીઓ થવા લાગી. ૧૭ ભાઈઓ દળના સૈનિક બન્યા. ગાંધીજીએ સંસ્થાને આશીર્વાદ આપ્યા.^{૮૪}

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન ૧૯૨૫માં ભરવા ભાવનગર રાજ્યના દીવાન પ્રભાશંકર પટ્ટણીનો વિરોધ હતો. તેઓ માનતા કે પરિષદમાં રાજ્યોની અંગત ટીકાઓ થાય તો રાજ્યોના પારસ્પરિક સંબંધોમાં વિક્ષેપ પડે અને રાજ્યના હિતોને નુકશાન થાય પરંતુ, પરિષદના પ્રમુખપદે પટ્ટણીના અંગત મિત્ર ગાંધીજીની પસંદગી થતાં પોતાનો વિરોધ પાછો ખેંચી લીધો હતો. બંનેને એક બીજાને માટે પ્રેમ અને માન હતા.^{૮૫} પરિષદના પ્રમુખ ગાંધીજી હતા તેમાં ખાદી પ્રચાર, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ જેવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપવા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો.^{૮૬}

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું ચોથું અધિવેશન ૧૯૨૮માં પોરબંદરમાં અમૃતલાલ ઠક્કરના પ્રમુખ પદે મળ્યું હતું. એ અધિવેશનમાં નાગરિક સ્વતંત્રતા ઉપરના અંકુશો દૂર કરવા અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ખાદી પ્રચાર વગેરે બાબતોના ઠરાવો થયા હતા.^{૮૭} પરિષદનું પાંચમું અધિવેશન ૧૯૨૯માં મોરબીમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખ સ્થાને ભરાયું હતું. મોરબી મુકામે યુવક પરિષદ ભરવાનું પ્રચાર કાર્ય રામનારાયણે કર્યું શિવાનંદજી પણ જોડાયા હતા. રાજવી બંને પરિષદ એકસાથે ભરવા અંગે નાખુશી દર્શાવતા યુવક પરિષદ મોરબીમાં ભરવાનું બંધ રખાયું હતું ઘણા કાર્ય કરો મોરબી છોડી જતા રહ્યા. આ પરિષદમાં સ્વાગત પ્રમુખ રેવા શંકર ઝવેરી હાજર રહ્યા હતા. સરદાર પટેલે દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ અસ્પૃશ્યતા અને ખાદીની વાત કરી હતી.^{૮૮}

૮૪ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦૬

૮૫ દેસાઈ મહેબૂબ યુ. ‘ભારતની આઝાદી માટેની લડતના સંદર્ભમાં ભાવનગર રાજ્ય પ્રજાકીય ચળવળો’ (૧૯૨૦ થી ૧૯૪૭) એક અધ્યયન, અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, જૂન-૧૯૯૦, પૃ. ૧૧૬

૮૬ શેલત મીનળ ‘સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન અને સમાજ સુધારણામાં દરબાર ગોપાળદાસનું યોગદાન’ (૧૮૮૭ થી ૧૯૫૧), અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ૧૯૯૬, પૃ. ૧૧૬

૮૭ પટેલ રાજેશકુમાર મણીલાલ ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’ (૧૯૨૦ થી ૧૯૪૬) એક અધ્યયન, લઘુશોધ નિબંધ, ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક વિભાગ, મહાદેવ દેસાઈ સમાજ સેવા મહાવિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, ૨૦૦૦, પૃ. ૮૪

૮૮ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ, દફતર નં. ૨, ફાઇલ નં. ૬૮, પૃ. ૧-૨૩

૩.૩.૧.૩ વઢવાણ પ્રજા પરિષદની લડત :

વઢવાણના શાસક જોરાવરસિંહજીની શાસનતંત્ર પ્રત્યેની સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતાને કારણે રાજ્યતંત્રની સંપૂર્ણ લગામ દીવાન શ્રી ભીમજીભાઈના હાથમાં હતી. પ્રજા રાજ્યના દીવાન ભીમજીભાઈના તંત્રથી ત્રાહિમામ પોકારી ગઈ હતી. અંતે પ્રજા સેવકોએ વઢવાણના વહીવટીતંત્રને જગાડવા સૌરાષ્ટ્રના અખબારોમાં લેખો લખવા માંડ્યા. રાણપુરથી પ્રસિદ્ધ થતા શ્રી અમૃતલાલ શેઠના સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિકમાં વઢવાણ રાજ્યના જુલ્મશાહીને વ્યક્ત કરતાં જલદ લખાણો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા. એક અખબાર ‘સૌરાષ્ટ્ર મિત્રે’ પણ વઢવાણ રાજ્યના તંત્રની ઉગ્ર ટીકા કરી પોતાના રાજ્યની જુલ્મશાહી સૌરાષ્ટ્રનાં અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થાય એ દીવાન ભીમજીભાઈ કેવી રીતે સાખી લે ? આથી રાજ્યની ટીકા કરવા બદલ ‘સૌરાષ્ટ્ર મિત્ર’ નામના અખબાર પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. આ અખબાર પર વઢવાણ રાજ્યમાં થયેલા મનાઈ હુકમની જાણ થતાં પ્રજાએ એનો સખત વિરોધ કર્યો. અને તા. ૫-૧૦-૧૯૨૯ના રોજ વઢવાણમાં એક જાહેરસભા ભરવાનું પ્રજા સેવકોએ નક્કી કર્યું.

જાહેરસભાનું પ્રમુખ સ્થાન શ્રી કુલચંદભાઈ શાહે લીધું.^{૬૬} ચમનભાઈ ભાગ્યે જ જાહેર સભામાં જતા પણ આતો પોતાના વતનમાં થતા અન્યાય સામે વિરોધ કેમ ન ઉઠાવે. આ તો મારી નાગરિક તરીકેની ફરજ છે એમ ચમનભાઈને લાગ્યું. તેમને મુખ્ય વક્તા તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યા. યોગાનમાં શહેરીઓની મોટી મેદની મળી હતી. એક નાનકડા લાકડાના ખોખા ઉપર ઊભા રહીને ચમનભાઈએ ભાષણ કર્યું. આસપાસ પોલીસ ગોઠવાયેલી હતી. પોલીસ સુપ્રિટેન્ડેન્ટ સભા વિખેરવાના હુકમ સાથે તૈયાર ઊભા હતા. તેની પરવા કર્યા વિના ચમનભાઈએ બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું. પોલીસે લાઠીચાર્જ શરૂ કર્યો સભામાં ભંગાણ પડ્યું. પોલીસ ચમનભાઈની નજીક ઘસી આવી, તેઓ પોતાની જગ્યાએ અડગ જ ઊભા રહ્યા. તેમના ઉપર સોટીઓ પડવા લાગી. છતાં પોતાની જગ્યાએથી ન હટ્યા તેમને તથા કુલચંદભાઈ વગેરેને ગીરફતાર કરીને પોલીસ લોકઅપમાં લઈ ગયા.^{૬૭} વઢવાણમાં બીજા દિવસે સભા મળી તેમાં મણિલાલ કોઠારીએ આગ ઝરતી

૮૯ દેસાઈ (ડૉ.) મહેબૂબ ‘સૌરાષ્ટ્રની સ્વાતંત્ર્ય ઝંખના’ ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય, ૧૯૯૭, પૃ. ૫૭
૯૦ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ, ‘ચમનભાઈ વૈષ્ણવ’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા વઢવાણ
કેળવણી મંડળ વઢવાણ શહેર, ૧૯૫૫, પૃ. ૩૦

વાણીમાં વઢવાણ રાજતંત્રનું સ્વરૂપ પ્રજા સમક્ષ રજૂ કર્યું. રાજ્યના અમાનવીય વર્તનના વિરોધમાં વઢવાણના યુવકો પણ એકત્રિત થયા અને તેમણે જાહેર કર્યું કે પ્રજાના પ્રાથમિક હક ઉપર તરાપ મારનાર, વર્તમાનપત્રોની બંધી સામેના રાજ્યના હુકમનો વિરોધ દર્શાવવા મળેલ પ્રજાજનોની સભા ઉપર પોલીસોએ જે ગેરવર્તણૂક કરી છે તે સામે આપખુદ પગલા તરફ વઢવાણ યુવકો રોષ વ્યક્ત કરે છે.^{૬૧}

આ બનાવથી વઢવાણ શહેરમાં હડતાલ પાડી મહાજન દિવાન પાસે પહોંચ્યું. ચમનભાઈ જેવા નિર્દોષ સાધુ પુરુષને આ રીતે માર મારીને પકડ્યા. શહેરમાં ખૂબ વિરોધ થયો રાજ્ય વખત વર્તી ગયું ને ચમનભાઈ સાથે સૌને છોડી મૂક્યા. ઉપરાંત રાજ્યે મારનાર અમલદારો વતી પોતે દિલગીરી દર્શાવી.^{૬૨}

આ અરસામાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિની એક બેઠક વઢવાણમાં મળી તે દિવસ સાંજે જાહેરસભામાં વઢવાણના બનાવનો ઉલ્લેખ કરતાં સરદાર સાહેબે કહ્યું કે ‘વઢવાણમાં જે દુઃખદ બનાવ બન્યો છે તે આ રાજ્યમાં બને તે હું કલ્પી શકતો ન હતો. મને શંકા થયેલી પણ વઢવાણ આવતાં આખી પરિસ્થિતિ હું સમજ્યો. મને જાણીને આનંદ થયો છે કે તમારા રાજાએ તમારી માગણી સ્વીકારી છે ને તપાસ સમિતિ નીમી છે તેમાં તમારી વઢવાણ રાજ્યની ને ઠાકોર સાહેબની શોભા છે. વળી તેમણે આગળ બોલતાં જણાવ્યું કે વઢવાણમાં સત્યાગ્રહીઓને માર પડ્યો તે જાણી હું બહુ રાજી થયો. ભાઈ કુલચંદ અને તેની ટુકડી બારડોલી આવીને અમને પ્રેમના બંધનથી બાંધી ગઈ છે ભાઈ કુલચંદની પાછળ આખું ગુજરાત પણ છે કુલચંદ જેલમાં હોય ત્યારે ગુજરાત શાંત રહી શકે નહીં કાઠિયાવાડની પાછળ આખું ગુજરાત ઊભું છે એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે ગુજરાતમાંથી ગાડીઓ ભરી ભરીને સત્યાગ્રહી સૈનિકો લાવું એ તો પ્રેમનો ધર્મ છે. ઠાકોર સાહેબે પ્રજાને કમિટિ આપી તે દિવસથી આપણી જીત થયેલી છે.^{૬૩} તપાસ સમિતિ નિમવામાં આવી પોલીસ અને અમલદારોના અમાનુષી અત્યાચારોની તપાસ સમિતિ પોતાનું કાર્ય ખોરંબે પાડવા લાગી. પ્રજામાં રોષ વધ્યો. તેથી પ્રજાકીય સંગઠન સ્થાપી લડત આપવાનો વિચાર પ્રજાકીય સેવકોએ પ્રજામાં વહેતો મૂક્યો. આમ

૬૧ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૧૮

૬૨ એજન, પૃ. ૩૧

૬૩ સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૨૬-૧૦-૧૯૨૯, પુસ્તક-૯, અંક-૪, પૃ. ૧૨૭

વઢવાણ પ્રજા પરિષદ ભરવાનું નક્કી થતાં તેના પ્રચારનું કાર્ય કાર્યકરોએ ઊપાડી લીધું. પ્રજામાં પરિષદ પ્રત્યે સારી એવી સભાનતા આવી હતી. રાજ્યના કેટલાક અમલદારોએ પરિષદ નથી જોઈતી વાળાં લખાણો નીચે પ્રજાની સહીઓ લઈ પરિષદને તોડી નાખવા પ્રયાસો કર્યા.

વઢવાણ પ્રજા પરિષદના આયોજન માટે ૩ નવેમ્બર, ૧૯૨૯ના રોજ વઢવાણમાં પરિષદના કાર્યાલય પર સ્વાગત સમિતિની બેઠક મળી તેમાં નીચેના નિર્ણયો લેવાયા હતા.

- (૧) વઢવાણ પ્રજા પરિષદના સત્કાર પ્રમુખ તરીકે શ્રી મોહનલાલ પીતાંબર સંઘવીની સર્વાનુમતે નિયુક્તિ કરવામાં આવી.
- (૨) વઢવાણ પ્રજા પરિષદના મંત્રીઓ તરીકે શ્રી તલકશી દોશી, શ્રી મણિશંકર ભટ્ટ, શ્રી કુલચંદ શાહ અને શ્રી ચમનલાલ વૈષ્ણવની વરણી કરવામાં આવી.
- (૩) વઢવાણ પ્રજા પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન ૧૪, ૧૫ અને ૧૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૯ના રોજ વઢવાણ ભરવાનું નક્કી થયું.
- (૪) વઢવાણ પ્રજા પરિષદના પ્રમુખની પસંદગી વઢવાણ વાસીઓમાંથી જ થાય એવા સ્વાગત સમિતિના સભ્યોનો આગ્રહ હતો. આથી વઢવાણના જ શ્રી મણિલાલ કોઠારીની પ્રમુખ તરીકે વરણી કરવામાં આવી.

૧૪-૧૨-૧૯૨૯ના રોજ પરિષદનો પ્રારંભ થયો પરિષદમાં ગામડામાંથી મોટી સંખ્યામાં ખેડૂતો વઢવાણ આવ્યા હતા. આ ખેડૂતોને ઠાકોર સાહેબ બોલાવે એવા બહાના હેઠળ પરિષદમાં આવતા અટકાવવા પ્રયત્નો થયા છતાં પ્રથમ દિવસે ૫૦૦ ખેડૂતો હાજર રહ્યા હતા.^{૬૪} પ્રમુખશ્રીના ભાષણ પછી પહેલા દિવસનું પરિષદનું કાર્ય પૂર્ણ થયું હતું. બીજા દિવસે સમિતિની બેઠક મળી તેમાં ખેડૂતોનાં વિતંકો દૂર કરવા દવાખાનાને લગતો, રાજગાદી એ રાજા બેસે ત્યારે નજરાણું આપવાનો વિરોધ કરતો, વિઘોટી અને અન્ય લાગા રદ કરતો એવા ઠરાવો પસાર થયા.^{૬૫} પરિષદના બીજા દિવસે હાજરી આપવા શ્રી બળવંતરાય મહેતા આવ્યા હતા. અંતિમ દિવસે પ્રમુખ

૯૪ દેસાઈ (ડૉ.) મહેબૂબ ‘સૌરાષ્ટ્રની સ્વાતંત્ર્ય ઝંખના’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૧
૯૫ સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૨૧-૧૨-૧૯૨૯, પુસ્તક-૯, અંક-૧૧, પૃ. ૪૨૫

શ્રી મણિલાલ કોઠારીએ પોતાના ભાષણમાં પરિષદના ઠરાવોની ઉપયોગીતા બતાવી એના અમલીકરણ પર ભાર મૂક્યો હતો.

આમ, વઢવાણના શાસકો દ્વારા સંપન્ન કરવામાં આવેલ સમસ્યાઓ અને અડચણોને પાર કરી વઢવાણના ઉત્સાહી સેવકોએ પ્રજાના પ્રશ્નોને વાચા આપવા વઢવાણ પ્રજા પરિષદનું આયોજન કર્યું અને તે હેમખેમ પાર પાડ્યું વઢવાણની પ્રજાપરિષદનું સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં આગવું પ્રદાન છે.^{૯૬}

૩.૩.૧.૪ ખાખરેચી સત્યાગ્રહ :

ખાખરેચી મોરબીથી બાર ગાઉ દૂર ખૂણામાં આવેલ નાનું સરખું ગામડું છે. ત્યાંની વસ્તી ૨૫૦૦ માણસોની માળિયા રાજ્યની હકૂમત ત્યાં ચાલે માળીયા ચોથા વર્ગનું રાજ્ય એની વાર્ષિક આવક બે લાખ રૂપિયા પ્રજાજનોની વસ્તી ૧૨ હજાર હતી.^{૯૭} રાજ્ય તરફથી ૧૦-૧૫ વર્ષ થયાં. ખેડૂતોને ઘણી કનડગત વેઠવી પડતી. માળીયાના દરબારને ખાખરેચી એકલામાંથી વર્ષે એક લાખ રૂપિયા મળે દરબાર મોજશોખ ઉડાવે તે કેવળ ખાખરેચી ના ખેડૂતો માથે આકરી વેઠ હતી. દરબારનો હુકમ થાય ત્યારે છોકરાંઓને ભૂખ્યા રાખી દરબારને અધમણીથી ત્રણ મણ સુધી હંમેશાં દૂધ આપવું પડે. અનાજ વગેરે અને બીજા અનેક ત્રાસ.^{૯૮}

ખાખરેચી ગામના સદગૃહસ્થ શ્રી મગનલાલભાઈ પાનાચંદ રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયેલા હતા. ૧૯૧૮માં વઢવાણમાં તેઓ ગાંધીજીને મળેલા અને ત્યારબાદ સાબરમતી આશ્રમમાં અંતેવાસી તરીકે પણ થોડો સમય રહી આવેલા ગામના ખેડૂતોની અવદશા જોઈને તેમનું દિલ બળવો પોકારતું હતું એવામાં દરબારે કપાસવેરો વધાર્યો આ બનાવથી બળતામાં ધી હોમાયું મગનભાઈની ધીરજે માઝા મૂકી અને ૧૯૨૯ના નવેમ્બર માસની ૨૬ મી તારીખે તેમણે ખેડૂતોની સભા બોલાવી પરિસ્થિતિ સમજાવી અને ખેડૂતોને પ્રશ્ન કર્યો. આવો ઘોર અન્યાય શા માટે અને ક્યાં સુધી સહન કરશો ? બોલો આ પરિસ્થિતિનો ગાંધી માર્ગે સામનો કરવો છે. તેમાં માલ મિલકતની હરાજી થશે માર ખાવો પડશે ? હાડકા

૯૬ દેસાઈ (ડૉ.) મહેબૂબ ‘સૌરાષ્ટ્રની સ્વાતંત્ર્ય ઝંખના’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૩

૯૭ Administration Report Malia State, 1930, P. 13

૯૮ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ, દફતર નં. ૧૧, ફાઈલ નં. ૧૭૩, ખાખરેચી સત્યાગ્રહ પત્રિકા, તા. ૧૮-૧-૧૯૩૦, પૃ. ૨૭

ભાંગશે હદપારી થશે જેલના સળિયા પાછળ ઘડેલાવું પડશે. જો કબૂલ હોય તો સત્યાગ્રહના પ્રસ્તાવમાં સહીઓ કરો.^{૯૯} ખેડૂતોએ સહીઓ કરી પરિણામે તા. ૨૭-૧૧-૧૯૨૯ થી સત્યાગ્રહના મંડાણ થયા દરબાર રાયસિંહજીને સત્યાગ્રહના ખબર પહોંચ્યા એટલે તેઓ ધૂઆપૂઆ થઈ ગયા તેમણે ખેડૂતોને બોલાવ્યા, ધમકાવ્યા ખેડૂતોએ મચક આપી નહિં.

આ સમયે સત્યાગ્રહી શ્રી કુલચંદભાઈ બારડોલીનો જંગ ગ્રીતીને તાજેતરમાં જ વઢવાણ પાછા ફર્યા હતા. શ્રી મગનભાઈ જઈને શ્રી કુલચંદભાઈ, શ્રી મણિલાલ કોઠારી તેમજ શ્રી મોહનભાઈ સંઘવીને મળ્યા. કુલચંદભાઈ, શિવાનંદ વગેરે ટુકડી સાથે ૨૦ મી ડીસેમ્બર, ૧૯૨૯ ના રોજ આવી પહોંચ્યા, ગામલોકોએ તેમનું સ્વાગત કર્યું. દરબારે કુલચંદભાઈને હદપાર કરવાનો આદેશ આપ્યો. તેની અવગણના કરી ખેડૂતોની વિશાળ સભા ભરી લોકોને સત્યાગ્રહનો મર્મ સમજાવ્યો અને અહિંસક તેમજ શાંતિમય માર્ગે જાતે સહન કરી લડત આપવા સંકલ્પબદ્ધ સમજાવ્યું. આ સભામાં (૧) સર્વશ્રી ભવાનભાઈ ઓઘા (૨) લાલજીભાઈ ઉકરડા (૩) ત્રાકાભાઈ નરશીભાઈ (૪) જેરામભાઈ જેઠાભાઈ (૫) કરશનભાઈ નારણભાઈ (૬) મેઘજીભાઈ જેરામભાઈ (૭) કુલાભાઈ વીરજીભાઈ (૮) માલબાપા હાજીભાઈ ઘાંચી (૯) ગંગારામ બેચરભાઈ (૧૦) નથુરામ હંસરાજ (૧૧) નથુરામ મુળજી (૧૨) મુળજીભાઈ વાલાભાઈ (૧૩) ભાણજીભાઈ કુંવરજીભાઈ (૧૪) દેવજીભાઈ રત્નાભાઈ (૧૫) ટપુભાઈ દેવકરણભાઈ (૧૬) રામજીભાઈ લવજીભાઈ (૧૭) પૂંજીભાઈ દેવકરણભાઈ (૧૮) રત્નાભાઈ કરશનભાઈ. આમ અઢાર ગામ આગેવાનોની સત્યાગ્રહ સમિતિની રચના કરી.^{૧૦૦}

લોકોએ વેઠવારા બંધ કર્યા. રાજ્યે પ્રજા ઉપર દમન શરૂ કર્યું. શ્રી કુલચંદભાઈ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ બોલાવી. ખાખરેચી સત્યાગ્રહની પરિસ્થિતિથી ગાંધીજીને જાણ કરી. ગાંધીજીએ આશીર્વાદ આપ્યા. કુલચંદભાઈએ વઢવાણમાં કાઠિયાવાડ સત્યાગ્રહદળની બેઠક બોલાવી ૩૮ જણા તેમાં જોડાયા.^{૧૦૧} શ્રી કુલચંદના નેતૃત્વવાળી

૯૯ સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક, તા. ૧૧-૧-૧૯૩૦, પુસ્તક-૯, અંક-૧૪, પૃ. ૫૩૭

૧૦૦ શાહ જયાબેન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭

૧૦૧ શાહ કાંતિલાલ ‘પરમ સત્યાગ્રહી કુલચંદભાઈ શાહ’ રાજકોટ જિલ્લા સહકારી પ્રકાશન લિ.

રાજકોટ, ૧૯૮૩, પૃ. ૧૯

૪૪ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૧૩

પાંચ જણની ટુકડી ખાખરેચી પહોંચી. દરબારે બહારથી આવેલી ટુકડીને ગામ છોડી જવા હુકમ કર્યો કોઈ માન્યું નહીં. દરબારને કુલચંદભાઈ તથા તેમની ટુકડીને જંગલમાં છોડી આવવા હુકમ કર્યો.^{૧૦૨} અને મગનભાઈને કેદ કર્યા. સત્યાગ્રહ સમિતિના ૧૮ સભ્યોને અટકમાં લીધા. દરમિયાન બીજી ટુકડી શિવાનંદજીની સરદારી નીચે ખાખરેચી આવી. પોલીસોએ તેમને બહારગામ રોકી રાખી રાજ્યની સખ્તાઈ વધતી જતી.^{૧૦૩} ગામલોકોને ગામ બહાર નીકળવાની મનાઈ હતી. પ્રજા ઉપર અનેક પ્રકારના જુલમ વધ્યા.^{૧૦૪} કુલચંદભાઈ સાબરમતી આશ્રમ પહોંચ્યા. ગાંધીજી અને સરદારભાઈએ લડત ચાલુ રાખવા અનુમતિ આપી. મણિલાલ કોઠારીની સરદારી નીચે એક ટુકડી તા. ૨૦ જાન્યુઆરી, ૧૯૩૦ ના રોજ ખાખરેચી આવી. માળીયા દરબારને લાગ્યું કે વાત વિશેષ વણસી ન જાય માટે અંત લાવવો. છાપાંઓમાં જાહેરાત દિનપ્રતિદિન વધતી ચાલી છેવટે વીર મગનલાલ જેમને દરબારે બે વાર જેલમાં બંદીવાન રાખ્યા હતા. તેમને રાજ્યે છોડ્યા અને પ્રજા સાથે સમાધાન કર્યું.

આ રીતે કાઠિયાવાડની ઘરતી ઉપર સૌ પ્રથમ સત્યાગ્રહ જંગ ખેલાયો તેમાં પ્રજાનો વિજય થયો. આ વિજયથી શ્રી કુલચંદભાઈ સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાના પ્રાણરૂપ બની ગયા. રજવાડામાં એમના નામની એક પ્રકારની ઘાક બેસી ગઈ. રાજ્યે નમવું પડ્યું અને સત્યાગ્રહની અમોઘ શક્તિનું પ્રજાને ભાન થયું.^{૧૦૫}

૩.૩.૧.૫ વીરમગામ મીઠા સત્યાગ્રહ :

૧૨મી માર્ચ, ૧૯૩૦ની પૂર્ણ સ્વરાજ્યની લડત માટે ગાંધીજીએ સાબરમતી આશ્રમમાંથી ઐતિહાસિક ટાંડીકૂચ શરૂ કરી. તા. ૬ ઠી એપ્રિલથી દેશભરમાં મીઠાનો કાયદો તોડીને સવિનય કાનૂનભંગ કરવાનું નક્કી થયું હતું.^{૧૦૬} એ સમયના કાઠિયાવાડના કાર્યકર્તાઓએ ઘોલેરા તેમજ વિરમગામની સંગ્રામની ધુરા સંભાળી હતી. વઢવાણ કેમ્પમાં

^{૧૦૨} પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ દફતર નં. ૧૧, ફાઇલ નં. ૧૭૩, ખાખરેચી સત્યાગ્રહ, પૃ. ૨૯
^{૧૦૩} ઝાલા સ્મિતા એસ. ‘ભારતની આઝાદીની લડતમાં સૌરાષ્ટ્રની મહિલાઓનું પ્રદાન’ (ઇ.સ.

૧૯૨૦-૧૯૪૭), અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ, ૧૯૯૬, પૃ. ૯૩
^{૧૦૪} જાની (ડૉ.) એસ. વી.નો લેખ ‘ખાખરેચી સત્યાગ્રહ’ સામીપ્ય અમદાવાદ, ઓક્ટોબર
 ૧૯૮૬, માર્ચ, ૧૯૮૭, પૃ. ૬૪

^{૧૦૫} Young India (Edited by M. K. Gandhi) 3-4-1930, Vol-XII No. 14, P. 117

^{૧૦૬} પરિશિષ્ટ જુઓ - ૧૪

વીરમગામ સંગ્રામની મુખ્ય છાવણી હતી અને તેની જવાબદારી સ્વામી શ્રી શિવાનંદજીએ સ્વીકારી હતી. તેમ જ વીરમગામના રણમેદાનની છાવણીની જવાબદારી શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ તેમજ શ્રી ચમનભાઈ વૈષ્ણવને સોંપવામાં આવી હતી.^{૧૦૬}

એપ્રિલની ૬ ઠી તારીખના રોજ થનાર સવિનય કાનૂનભંગ માટેની પ્રથમ ટુકડીના સરદાર તરીકે શ્રી મણીભાઈ કોઠારીની વરણી થઈ હતી. મણીભાઈની સરદારી નીચે ૫૫ સૈનિકોની ટુકડી મીઠાની થેલી સાથે વીરમગામ જવા નીકળી.^{૧૦૭} લોકોએ વઢવાણ કેમ્પના સ્ટેશને ભાવભરી વિદાય આપી.^{૧૦૮} આ ૫૫ સૈનિકો પાંચ ટુકડીમાં વહેંચાઈ ગયા આ પાંચ ટુકડીના સરદાર હતા. શ્રી ચમનભાઈ વૈષ્ણવ, શ્રી ગોપાળરાવ કુલકર્ણી, શ્રી રતિલાલ મયાશંકર રાવલ, શ્રી ભાસ્કરરાવ બહેરે તેમજ શ્રી છોટાલાલ હરિલાલ પારેખ હતા. શ્રી મણીભાઈની ઘરપકડ^{૧૦૯} પછી બીજી પાંચ ટુકડીઓ શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ, શ્રી અર્જુનલાલ, શ્રી મણિશંકર વ્યાસ, શ્રી પાંડુ છોટાલાલ ઠાકોર અને શ્રી રેવાશંકર કૃપાશંકર વ્યાસની સરદારી નીચે વઢવાણ કેમ્પથી વીરમગામ જવા રવાના થઈ. આ ટુકડીમાં પણ ૫૦ સૈનિકો હતા. રેલગાડી વીરમગામ પહોંચી પણ ડબાને ગાડીથી છૂટો પાડી ચાર્ડમાં લઈ જવાયો. આ ડબામાં શ્રી કુલચંદભાઈ શાહ પણ હતા. કુલચંદભાઈ શાહની ઘરપકડ કરી.^{૧૧૦} વીરમગામમાં હડતાળ પડી. વીરમગામમાં સભા ભરાતી સરઘસો પણ નીકળતાં બહેનો પણ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લેતી.

વઢવાણ કેમ્પની છાવણીમાંથી દરરોજ સૈનિકોના જથ્થા નીકળતા અને વીરમગામ સ્ટેશને ઊતરતા. રામપ્રસાદ નામના સૈનિકે ડબામાંથી ઊતરવાનો ઇન્કાર કર્યો તેથી પોલીસોએ તેને ગડદા પાટુ અને લાઠીનો માર માર્યો. ૧૩ મી એપ્રિલે વઢવાણ કેમ્પમાંથી છ ટુકડીઓ વિદાય થઈ. બધા સૈનિકો પસાર થઈ ગયા પણ ત્રણ જણા રહી ગયા પોલીસોએ ખૂબ માર્યા.

૧૦૬ Patel (Dr.) G. D. (Editor) Surendranagar District Gazetteers, Ahmedabad, 1977, P. 126

૧૦૭ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ, દફતર નં. ૩, ફાઈલ નં. ૨૬, પૂર્ણ સ્વરાજ્યની લડત, પૃ. ૩૦૯

૧૦૮ સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક, તા. ૧૨-૪-૧૯૩૦, પુસ્તક-૯, અંક-૨૬, પૃ. ૧૦૧૯

૧૦૯ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૧૫

૧૧૦ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૧૬

આટલા જુલમો છતાં વઢવાણ કેમ્પમાંથી સૈનિકોની ટુકડીઓની વણઝાર ચાલુ રહી જુલમોના સમાચાર બહાર ન જાય તે માટે સરકારે પ્રેસ પ્રતિનિધિઓ સામે પ્રવેશબંધી જાહેર કરી દીધી. એમ છતાં સમાચારો પ્રગટ થતા રહ્યા. વીરમગામના અત્યાચારોના સમાચારથી વ્યથિત થઈ શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ વીરમગામ પહોંચ્યા. પોલીસોએ તે દિવસે તો સમજપૂર્વક શાંતિ રાખી પણ સૈનિકોએ પોતાની વીતકકથાઓ સંભળાવી. મહાદેવભાઈએ વીરમગામના અત્યાચારોની જાહેરમાં પણ ભારે ટીકા કરી. ગાંધીજીએ શ્રી છગનલાલ જોશીને વીરમગામ મોકલ્યા.^{૧૦૯} સૈનિકો મીઠાની થેલી લઈ રામઘૂન લેતા બેસી ગયા. પાણીની તરસે સૌના પ્રાણ જતા હતા. ગામમાં ખબર પડતાં બહેનો પાણીનાં બેડા સાથે આવી પહોંચી. પોલીસોએ તેમને અટકાવી. એમ છતાં તેઓ આગળ ઘસી સૈનિકોને હેતથી પાણી પાચું. પાણી પાઈ પાછી ફરી રહી હતી ત્યારે રાજ્ય તરફથી હુકમો છૂટ્યા ઘોડેસ્વાર પોલીસોએ કોઈ બહેનને હડફેટે લીધી તો કોઈને પાડી નાખી. કાંખમાંથી બાળકો વિખૂટાં પડી ગયા બહેનોના કપડાં ફાટી ગયાં કોઈના અંગ કચરાયાં. પોલીસ સૈનિકો જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં પહોંચી ગઈ બૂટવાળા પગની લાતો મારી. તેમજ ગડદા પાટુ માર્યા. સૈનિકો બેભાન બની ગયા પછી પોલીસ મીઠુ પડાવી લઈ શકી. ગાંધીજીને ખબર મળતાં ૧૮ મે, ૧૯૩૦ના નવજીવનમાં વીરમગામની ગુંડાશાહી શીર્ષકવાળો લેખ લખ્યો.^{૧૧૦} પોલીસના કૂર અને નિર્દયી જુલમો છતાં વઢવાણથી સત્યાગ્રહીઓની ટુકડીઓની વણઝાર ચાલુ રહી હતી. તેઓ એમ માનતા હતા કે,

અમારી આ લડત માંહે નીડરતા મુખ્ય વસ્તુ છે.

અમારી આ લડત માંહે અહિંસા મુખ્ય વસ્તુ છે.

અમલદારો બનીને જુલ્મી, ભલેને જુલ્મ આદરતા

નહિ હટવું, નહિ ડરવું, પ્રતિજ્ઞા પાળવી પ્યારી^{૧૧૧}

સવિનય કાનૂનભંગ કરવા ગોપાળદાસભાઈ પોતાના ચુનંદા સાથીઓ સાથે ખારાઘોડા પહોંચ્યા અને મીઠું લઈ આવ્યા. સ્વરાજનું સબરસ પાટડીમાં વેચ્યું

૧૦૯ રાજગોર (ડૉ.) શિવપ્રસાદ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૧૭

૧૧૦ સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક, તા. ૧૭-૫-૧૯૩૦, પુસ્તક-૯, અંક-૩૦, પૃ. ૧૧૯૩

૧૧૧ જાની એસ. વી. 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ' પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૯૮

૪૪ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૧૭

ગામલોકોમાં હિંમત આવી ત્યારબાદ લોકો માટલાં સરઘસ કાઢીને ખારાઘોડાથી ખારું પાણી લઈ આવીને જાતે મીઠું બનાવવા લાગ્યા.^{૧૧૨}

૧૯૩૦ના એપ્રિલથી ડિસેમ્બર સુધી અને ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીથી માર્ચ ૬ઠ્ઠી સુધી વીરમગામ સત્યાગ્રહનો કાર્યક્રમ ચાલુ રહ્યા. ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદમાં હાજર રહેવા ઇંગ્લેન્ડ ગયા અને સ્વરાજ લીધા વિના પાછા ફર્યા. ૪ જાન્યુઆરી ૧૯૩૨ના રોજ ગાંધીજીની ઘરપકડ થઈ અને ફરીથી લડત શરૂ થઈ. વીરમગામ સત્યાગ્રહ પણ શરૂ થયો. ચમનલાલ વૈષ્ણવ, વેણીલાલ બૂચ, કીરચંદ કોઠારી, કુલચંદભાઈ શાહ, ભાવનગરની દક્ષિણામૂર્તિના અને રાજકોટની રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓએ વીરમગામની લડત ચાલુ રાખી ઘરપકડો જેલ ગમન અને સજા વગેરે પ્રવૃત્તિઓનો અખંડ પ્રવાહ મહિનાઓ સુધી વહેતો રહ્યો.^{૧૧૩}

૩.૩.૧.૬ ઘોળ ઝંડા સત્યાગ્રહ :

સૌરાષ્ટ્રમાં ઘોળ એક નાનું બીજા વર્ગનું રાજ્ય હતું. ઘોળમાં ઇ.સ. ૧૯૩૧માં રાષ્ટ્રધ્વજના પ્રશ્ને રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે ઝંડા સત્યાગ્રહ થયો.^{૧૧૪} મીઠાના સત્યાગ્રહ તેમજ ભાવનગર મોરબીના નાના મોટા સત્યાગ્રહોને પરિણામે એ સમયનાં કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોમાં રાજકીય જાગૃતિ આવી. કેટલાક દેશી રાજ્યો લોકજાગૃતિને સમજવાને બદલે દમનનીતિ અખત્યાર કરી. ગાંધી ઈર્વિન સુલેહ બાદ કરાંચીમાં કોંગ્રેસ મહાસભાનું અધિવેશન મળ્યું. ઘોળના કેટલાક કાર્યકર્તાઓ કરાંચી મહાસભામાંથી પ્રેરણા લઈ મહાસભાનો સંદેશો લોકોને પહોંચાડવા ૧૭મી માર્ચના રોજ ઘોળમાં સભા સરઘસનું આયોજન કર્યું. રાજ્યને આ ગમ્યું નહીં. પોલીસે પશુબળ વાપર્યા. શ્રી પુરુષોત્તમભાઈના હાથમાંથી ધ્વજ પડાવી લીધો. પરિણામે પુરુષોત્તમભાઈએ સત્યાગ્રહ આદર્યોને ઉપવાસ ઉપર ઉતરી ગયા. ચાર દિવસ થયા તેમને મૂર્છા આવી ગઈ. શ્રી પુરુષોત્તમભાઈનાં પત્ની

૧૧૨ બ્રહ્મભટ્ટ હર્ષદકુમાર એમ. ‘વીરમગામ પાટડીના રાજવીઓનું સામાજિક - સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પ્રદાન’ (૧૬૧૭-૧૯૪૭), અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ૨૦૦૨, પૃ. ૮૬
૧૧૩ ઠાકર (ડૉ.) ધિરુભાઈ (સંપાદક) ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ-૨૦, ગૂજરાતી વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, પૃ. ૬૪૦

૧૧૪ The Administration Report Dhrol State, 1931-32, P-3.

અને બીજા બે બહેનોએ સારવાર કરતા ભાનમાં આવ્યા. ત્યારબાદ ત્રણે બહેનો સત્યાગ્રહમાં જોડાઈ ગયા.

શ્રી મણિભાઈ કોઠારીને આની ખબર મળતાં ઘોળ પહોંચ્યા તેમણે ઘોળના દીવાન સાથે વાટાઘાટ કરી.^{૧૧૫} ઉપવાસનો અંત આવ્યો પણ દીવાને ઝંડો ના આવ્યો. શ્રી પુરુષોત્તમભાઈએ શ્રી કુલચંદભાઈને પત્ર લખ્યો. તેઓ ૩૦ સત્યાગ્રહીઓની ટુકડી લઈને ઘોળ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં બીજા જોડાતા ગયા કુલ પંચ સત્યાગ્રહી સાથે ટુકડી ઘોળ પહોંચી.

કુલચંદભાઈની સરદારી નીચે બજારમાં સરઘસ નીકળ્યું. દરબાર ચોકમાં પહોંચ્યું અને કહ્યું કે રાષ્ટ્રદવજ એ આપણા દેશની શાન છે તેનું અપમાન કોઈ રીતે સાંખી શકાય જ નહીં. આવા પવિત્ર દવજની શાન જાળવવા નાગપુરમાં પણ સત્યાગ્રહ થયો હતો. ત્યારે ખુદ અંગ્રેજ સરકારને પણ ઝૂકવું પડ્યું હતું. તેની પણ યાદ અપાવી તા. ૨૬મી એ આજ ચોકમાં સભા ભરવાની જાહેરાત થઈ.^{૧૧૬} રાજ્ય તરફથી સંદેશો પાઠવવામાં આવ્યો. મહોરમ હોવાથી સુલેહ શાંતિ ભંગ થવા સંભવ છે તેથી સભા ન ભરવી. શ્રી કુલચંદભાઈ સભા સ્થળ બદલવાનું નક્કી કર્યું.^{૧૧૭} આની રાજ્યને જાણ કરવા તેઓ પુરુષોત્તમભાઈના ડેલામાંથી બહાર નીકળતા હતા. ત્યાં પોલીસોએ કુલચંદભાઈને પકડ્યા. મહોરમના તહેવારોને કારણે ઘોળના સમભાવી ગૃહસ્થોએ સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખવા સલાહ આપી. તે કુલચંદભાઈએ સ્વીકારી લીધી રાજ્ય સાથે વાટાઘાટ ચલાવી દીવાને કહ્યું અત્યારે તમે જે દવજ લઈને ફરો છો તે દવજ ભલે રાખો જૂનો દવજ તો નહીં જ મળે. કુલચંદભાઈએ તો રાજ્ય પાસેથી દવજ લઈને જ જંપીશ એવું કહ્યું.^{૧૧૮}

તા. ૩૦મી મે, ૧૯૩૧ ના રોજ વીરમગામ અને ભાવનગરથી કેટલાયે સૈનિકો ઘોળ આવી પહોંચ્યા. રાષ્ટ્રગીતો ગાતા ગાતા સૌ માંડવી ચોકમાં પહોંચ્યા. દવજવંદન કર્યું ને સૌ ચોકમાં આસન જમાવી ભજન ધૂન કરતા બેસી ગયા તેમની ઉપર કચરાવાળું કાળું

૧૧૫ કણઝારિયા જે. ડી. ‘સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રે ઉ.ન. ઢેબરનું પ્રદાન’ (ઇ.સ.

૧૯૦૫ થી ૧૯૭૭) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ, ૨૦૦૬, પૃ. ૩૪

૧૧૬ શાહ કાંતિલાલ ‘સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીજી’ - આશા અને પૂર્તિ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૫૯

૧૧૭ જાની (ડૉ.) એસ. વી. નો લેખ ‘ઘોળમાં દવજ સત્યાગ્રહ’ પથિક, અમદાવાદ,

જૂન-૧૯૯૦, પૃ. ૨૩

૧૧૮ શાહ જયાબેન પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૫

પાણી છાપરા ઉપરથી છાંટવામાં આવ્યું. ઘોળના નાગરિકો સત્યાગ્રહીઓના દર્શન કરવા આવ્યા. ખુદ દીવાનની દિકરીએ પણ સત્યાગ્રહીઓની સહાનુભૂતિમાં ઉપવાસ કર્યો. ઠાકોર સાહેબ પરિસ્થિતિ પારખી પોલીસો સાથે જૂનો ધ્વજ સત્યાગ્રહીઓને મોકલી આપ્યો. સત્યાગ્રહીઓની જીત થઈ^{૧૧૬} વિજય સરઘસ નીકળ્યું. ત્યારબાદ રાષ્ટ્રધ્વજનો જય જયકાર પોકારતા સૌ ધૂટા પડ્યા.^{૧૧૯}

કુલચંદલાઈએ રાત્રે જાહેરસભામાં પ્રજાજનને સત્યાગ્રહનું રહસ્ય સમજાવ્યું. મોરબી સત્યાગ્રહ કરતાં આ ઝંડા સત્યાગ્રહમાં નીચેના વિશિષ્ટ અંગો હતા.

- (૧) પાંચ બહેનોએ ભાગ લીધો.
- (૨) સ્થાનિક શહેરીઓએ ભાગ લીધો.
- (૩) એકાએક લડત ઉપડી છતાં ૧૮૦ સૈનિકોએ ઝૂકાવ્યું.
- (૪) લડત લંબાણી હોત તો સૈનિકોની ટુકડીઓ આવ્યા કરત.
- (૫) મોરબી સત્યાગ્રહને અંતે મોરબીમાં જાગૃતિ આવી અને મોરબીએ સૌથી વધારે સંખ્યા ઘોળ મોકલાવી.^{૧૨૦}

૩.૩.૧.૭ ધાંગધાની લડત :

કાઠિયાવાડના રજવાડાઓમાં ધાંગધા પ્રથમ વર્ગનું રાજ્ય હતું.^{૧૨૧} ધાંગધા રાજ્યમાં ત્યાંના મહારાજા કરતાં તેમના દીવાન શ્રી માનસિંહજીનું વધુ ચલણ હતું. ઇ.સ. ૧૯૩૦ની સવિનય કાનૂનભંગ લડતથી દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં જાગૃતિ આવી. ધાંગધાના યુવાન આગેવાન માણેકચંદ નાનજી સંઘવીને ધાંગધામાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપાડ્યો. કોઈ નેતાની ઘરપકડ થાય તો હડતાળ પડાવે. સભા સરઘસો યોજે. તેમણે નવયુવાનોના સાથથી ગ્રીન ચોકમાં ધ્વજવંદન કાર્યક્રમ યોજ્યો. તેથી રાજ્યની લાલ આંખ થઈ પણ પ્રજાનો જુવાળ જોતાં આંખ આડા કાન કર્યા. શ્રી માણેકચંદલાઈને રાજ્યે કાંઈ કર્યું નહીં તેથી લોકોનો જુસ્સો વધ્યો.^{૧૨૨}

^{૧૧૯} ઠાકર (ડૉ.) ધિરૂભાઈ (સંપાદક) ગુજરાત વિશ્વકોશ, ખંડ-૯, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૮૦

^{૧૨૦} પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી - રાજકોટ, દફતર નં. ૮, ફાઈલ નં. ૧૩૪, 'ઘોળમાં સત્યાગ્રહનો વિજય' પૃ. ૩૪૭

^{૧૨૧} The Administration Report Dhagadhra State, 1931, P-2.

^{૧૨૨} Patel (Dr.) G. D. (Editor) Op. Cit. P. 127

૪૪ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૧૮

વઢવાણમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની બેઠક મળી તેમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું આગામી અધિવેશન ઘાંગઘામાં ભરવાનું નિમંત્રણ શ્રી માણેકચંદલાઈએ આપ્યું. રાજ્યના દીવાનને આ ગમ્યું નહીં. તેણે આગેવાનોને બોલાવી ધમકાવ્યા પરિષદ ભરવા સામે મનાઈ હુકમ કાઢ્યો. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના મંત્રી શ્રી દેવચંદલાઈ પારેખ દીવાનશ્રીને મળ્યા પણ એ મુલાકાત નિષ્ફળ નીવડી. મનાઈ હુકમ કાયમ રહ્યો. રાજ્યની તિજોરી ખાલી હતી. ગેરવહીવટ ચાલતો પ્રજા ઉપર ત્રાસ હતો. સ્ત્રીઓની સતામણી થતી પણ રાજ્ય આ બધું ચલાવી લેતું. શ્રી માણેકચંદલાઈ રાજ્યના ગેરવહીવટની ટીકા કરતા. તા. ૨૧-૯-૧૯૩૧ના રોજ ઘાંગઘાના આઠ આગેવાનોને પોલીસ અધિકારીએ કચેરીએ બોલાવ્યા અને પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ છોડી દેવા સમજાવ્યાં, ધમકાવ્યા અને પછી આવી પ્રવૃત્તિઓ નહીં કરવા માટે પત્ર ઉપર સહી કરવાનું જણાવ્યું. પણ બધા મક્કમ રહ્યા. જેથી જેલમાં પૂર્યા.^{૧૨૩}

તેમના દર્શન કરવા લોકો ભેગા થયા. શાંત લોકો ઉપર પોલીસોએ લાકડીઓનો વરસાદ વરસાવ્યો. બહેનો ઉપર પણ લાઠીચાર્જ થયો. ઘાંગઘાના જુલમો અંગે ચર્ચા કરવા વઢવાણમાં સભા મળી તેમાં કાઠિયાવાડમાંથી ૭૫ જેટલા સભ્યો હાજર રહ્યા. ઘાંગઘાના હદપારી શ્રી મોહનલાલ પિતાંબરદાસ સંઘવીના પ્રમુખ પદે સભા મળી, તેમાં રાજ્યના સિતમોની વાતો રજૂ કરવામાં આવી. ઘાંગઘા નિવાસી કાન્તાબહેન ડગલીને પોલીસોએ બહેનો સાથે કરેલા ગેરવર્તન અંગેનો ચિતાર આપ્યો.^{૧૨૪} સભાએ પાંચ સભ્યોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવાનું ઠરાવ્યું હતું^{૧૨૫} અને વઢવાણ પરિષદને નક્કી કરેલું. પ્રતિનિધિમંડળ ૧૯૩૧ના સપ્ટેમ્બરની ૨૯મી એ ઘાંગઘા પહોંચ્યું. તેમના સત્કાર માટે ત્રણ હજાર જેટલા લોકો સ્ટેશને ભેગા થયા. પ્રતિનિધિ મંડળે રાજ્ય સાથે વાટાઘાટો કરી પણ કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહીં.^{૧૨૫}

૧૨૩ અદાણી રતુભાઈ ‘કાઠિયાવાડની લોકકાંતિ અને સરદારશ્રી સાથેના કેટલાંક અંગત સંસ્મરણો’

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મેમોરિયલ સોસાયટી શાહીબાગ અમદાવાદ, ૧૯૯૦, પૃ. ૧૧

૧૨૪ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, દફતર નં. ૮, ફાઈલ નં. ૧૨૯, પૃ. ૨૩

૧૨૫ રાવલ (ડૉ.) પ્રફુલ્લાબેન જે. ‘રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરતી સંસ્થાઓ અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનો’ અપ્રકાશિત લેખ, ૨૦૦૩, પૃ. ૭

ૐ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૧૯

મુંબઈમાં ઘાંગઘા પ્રજા મંડળે ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર ઘાંગઘા પ્રજાદિન મનાવવા અપીલ કરી. શ્રી મણિશંકરભાઈ ત્રિવેદી મુંબઈથી ઘાંગઘા પહોંચ્યા. તે દિવસે દવજવંદન અને પ્રાર્થના સિવાય બીજો કોઈ કાર્યક્રમ ન હતો. તો પણ રાજ્યે તેના ઉપર પ્રતિબંધ જાહેર કર્યો. રાજ્યે મણિશંકરભાઈને હદપાર કર્યા. શ્રી કુલચંદભાઈએ હાલ સભા સરઘસની પ્રવૃત્તિ ન ચલાવવા ઘાંગઘા તાર કર્યા.^{૧૨૬} પણ તાર પહોંચે તે પહેલાં એક યુવાન સભાની જાહેરાત કરતા પકડાયો. માર માર્યો છોડાવનારને પણ ઝૂડી નાખ્યા. રાજ્યે સમાધાન ભંગ કર્યો. તેથી કાર્યકર્તાઓની એક સભા મળી. તેમાં ઘાંગઘા સહાયક સમિતિને વિસ્તારી કાઠિયાવાડ વ્યાપી બનાવવી તેમ ઠરાવવામાં આવ્યું.

- (૧) કાયદેસરની શાંત પ્રવૃત્તિ ચલાવવા સામેનો હુકમ રાજ્યે ૩૧ મી નવેમ્બર સુધીમાં રદ કરવો.
- (૨) રાજ્યે જેની સામે હદપારીના હુકમો કર્યા છે તે પાછા ખેંચવા.
- (૩) ઘાંગઘા, હળવદ તેમજ રાજસીતાપુરમાં રાજ્યે જે જુલમો કર્યા છે તેની તપાસ કરવી અને તે માટે શ્રી રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશી વકીલ રાજકોટ, શ્રી છોટાલાલ ઓઝા વકીલ સુરેન્દ્રનગર, શ્રી છગનલાલભાઈ વકીલ એમ ત્રણ જણાની સમિતિ જાહેર કરવામાં આવી.
- (૪) રાજ્ય આ માંગણીઓ ન સ્વીકારે તો સર્વ શ્રી કુલચંદભાઈ, શિવાનંદજી, શારદાબેન, જોરસિંહ કવિની સત્યાગ્રહ સમિતિના માર્ગદર્શન નીચે સત્યાગ્રહ આગળ ચલાવવો એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું.
- (૫) ઘાંગઘા રાજ્યમાં રૂ, મીઠું, સોડા અને પથ્થરનો મોટો વેપાર હતો. તેનો બહિષ્કાર કરવાનું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું.^{૧૨૭}

રાજ્ય તરફથી કંઈ જવાબ ન મળતાં નવેમ્બરથી સત્યાગ્રહ શરૂ કરવામાં આવ્યો. શિવાનંદજીની સરદારી નીચે સત્યાગ્રહી ટુકડી વઢવાણથી ઘાંગઘા જવા નીકળી. ગીતો લલકારતા ઘાંગઘા સ્ટેશને ઊતર્યા. તમામ સૈનિકોની ઘરપકડ કરી હદપાર કરવામાં આવ્યા. શ્રી મણિશંકર ત્રિવેદી ટુકડી સાથે સ્ટેશન બહાર આવ્યા તેમને હદપાર કરવામાં

૧૨૬ ઠાકર (ડૉ.) ધીરુભાઈ (સંપાદક) ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ-૯, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અમદાવાદ, ૧૯૯૭, પૃ. ૬૭૨
૧૨૭ શાહ જયાબેન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૩

આવ્યા. બીજીવાર પણ શ્રી મણિશંકરની ટુકડીની ઘરપકડ કરી હદપાર કરી.^{૧૨૮} આવા રાજ્યના દમનના સમાચાર કુલચંદભાઈને મળ્યા તેમણે ફરીથી સત્યાગ્રહી ટુકડી મોકલવાનું શરૂ કર્યું. એવી પાંચ ટુકડીઓ મોકલવામાં આવી બધાને જેલમાં પૂરી દીધા.

તા. ૪-૧-૧૯૩૨ના રોજ કુલચંદભાઈ પોતાનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રી શારદાબેન તેમજ બીજા ચાર સાથીઓને લઈ ધાંગઘા જવા નીકળ્યાં. સૌને જેલમાં પૂરી દીધા.^{૧૨૯} દેશી રાજ્યો સાથે અથડામણમાં નહીં ઉતરવાની ગાંધીજીની સલાહ હતી. સરદાર વલ્લભભાઈનો પણ એવો મત હતો. ધાંગઘા રાજ્યે આનો લાભ લીધો દીવાન માનસિંહને જણાવ્યું કે કુલચંદભાઈને છોડવાની વાત મારી પાસે કોઈ કરશો જ નહીં. જામ સાહેબે ધાંગઘાના મહારાજા સાહેબને સમજાવ્યા. જુલમ ચાલુ રાખશો તો રાજપાટ ગુમાવી બેસશો. તેથી રાજ્યે સૈનિકોને મુક્ત કર્યા. ધાંગઘા સત્યાગ્રહ દરમિયાન સત્યાગ્રહીઓ તેમજ પ્રજાજનોએ જે સહન કર્યું છે. તેવું બીજી સત્યાગ્રહની લડતમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ધાંગઘાની લડત સંપૂર્ણ બલિદાનની એક ગાથા સમી બની રહી.^{૧૩૦}

૩.૩.૨ રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળાનો રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ફાળો :

૩.૩.૨.૧ રાજકોટની લડત :

રાજકોટ રાજ્ય કાઠિયાવાડની મધ્યમાં આવેલું હતું.^{૧૩૧} સાથે રાજકોટ શહેરમાં કાઠિયાવાડ પોલિટિકલ એજન્ટનું વડુ મથક હોવાના કારણે પ્રજાકીય જાગૃતિ સારા પ્રમાણમાં હતી. રાજકોટ ગાંધીજીના નામ સાથે સંકળાયેલું છે. તેમના પિતા રાજકોટ રાજ્યના દિવાન હતા. ગાંધીજીનું બાળપણ રાજકોટમાં વિત્યું હતું.^{૧૩૨} રાજકોટના રાજવી સર લાખાજીરાજ ઘણા સમજુ અને પ્રજા વત્સલ તેમજ પ્રગતિશીલ વિચાર ધરાવતા હતા.

^{૧૨૮} પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૬, ફાઈલ નં. ૧૦૭, પૃ. ૭૯

^{૧૨૯} શાહ કાંતિલાલ મ. 'ધાંગઘા લોક લડત' માહિતી ખાતું, ગુજરાત સરકાર, સચિવાલય ગાંધીનગર, ૧૯૭૫, પૃ. ૫૬

^{૧૩૦} જાની (ડૉ.) એસ. વી. 'આઝાદીની લડતમાં સૌરાષ્ટ્ર' રાજકોટ, ૨૦૦૫, પૃ. ૬૬-૬૭

^{૧૩૧} ખાચર પ્રદ્યુમન ભ. (સંપાદક) કર્નલ જે. ડબલ્યુ વોટસન કૃત 'કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ' જૂનાગઢ-૨૦૦૫, પૃ. ૩૬૩

^{૧૩૨} Pattabhi (Dr.) Sitaramaiyya 'The History of Indian National Congress', Vol-II Padma Publication Ltd. Bombay, 1947, Firsted P. 107

ગાંધીજી પ્રત્યે તેમને પુરો આદરભાવ હતો. પરિણામે રાજકોટ રાજ્યમાં રચનાત્મક કામની છૂટ હતી.^{૧૩૩}

લાખાજીરાજ પછી તેમના પુત્ર શ્રી ધર્મેન્દ્રસિંહજી ગાદી નશીન બન્યા. તેમનું જીવન વિલાસી હતું. પરિણામે રાજ્યના વહીવટની ધુરા દીવાન શ્રી વીરાવાળાના હાથમાં હતી. રાજ્ય નાનું તેમજ રાજવી ભોગવિલાસી હોવાના કારણે ખર્ચ અનહદ વધવા લાગ્યો ખર્ચને પહોંચી વળવા વીરાવાળાએ દિવાસળી, ખાંડ, બરફ વગેરે વસ્તુઓના ઈજારા આપ્યા રાજ્યનાં મકાનો વેચવા કાઢ્યા. અને પાવર હાઉસ ગીરો મૂકવાની તજવીજ ચાલી કારનિવલ કંપનીને જુગાર પરવાનો આપ્યો. વળી ખેડૂતો ઉપરના કરવેરા વધાર્યા.^{૧૩૪}

શ્રી જેઠાલાલ જોષીએ ‘સેવાસંઘ’ નામની સંસ્થા સ્થાપીને સામાજિક પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યા હતા. થોડો સમય થયો. શ્રી ઢેબરભાઈનું રાજકીય ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ પદાપિણ થયું હતું. શ્રી ઢેબરભાઈએ કરવેરા અંગે સર્વે કર્યું તેનું તારણ એવું નીકળ્યું કે કરવેરાની આવકનો અર્ધા કરતા વધુ હિસ્સો રાજવીના અંગત ઉપયોગમાં વપરાતો હતો. રાજ્યના કારભારથી પ્રજા તંગ આવી ગઈ હતી.^{૧૩૫} તેવામાં એક બનાવ બન્યો રાજકોટની માલિકીની એક મીલ હતી. તેમાં મજૂરો પાસેથી ૧૨ થી ૧૪ કલાક કામ લેવામાં આવતું સ્ત્રીઓ અને બાળ મજૂરોની હાલત ખરાબ હતી.^{૧૩૬} મજૂરોએ યૂનિયન બનાવ્યું રાજ્યે યૂનિયનના ૧૪ પ્રતિનિધિઓને હદપાર કર્યા. ઢેબરભાઈએ રાજ્યનું ધ્યાન ખેંચ્યું પણ નિષ્ફળતા મળી. આંદોલન થયું રાજ્યે મજૂરોના કામના કલાકો ઓછા કર્યા મજૂરોનો વિજય થયો.

જન્માષ્ટમીના ઉત્સવ પ્રસંગે જુગાર દાખલ કર્યો લોકોએ તેની સામે વિરોધ દર્શાવ્યો અને પિકેટિંગના કાર્યક્રમો હાથ ધર્યા. રાજકોટમાં લદાયેલી ઈજારાશાહી, જુગાર

૧૩૩ ત્રિવેદી મહેશકુમાર મણિશંકર, ‘સરદાર પટેલ અને ગાંધીજીના સંબંધો : ગુજરાતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના પરિપ્રેક્ષ્યમાં’ (ઇ.સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૪૭), અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ, એપ્રિલ, ૧૯૯૩, પૃ. ૧૩૯

૧૩૪ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘રાજકોટ સત્યાગ્રહ’ માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, ૧૯૪૭, પૃ. ૩

૧૩૫ સિસોદીયા ડી. એમ. (સંપાદક) આઝાદીની સુવર્ણ જયંતિ વિશેષાંક રાજદક્ષતર, ગુજરાત રાજ્ય દક્ષતર ભંડાર ખાતું, ગાંધીનગર, ૧૯૯૮, પૃ. ૬

૧૩૬ કણઝારિયા જે. ડી. શ્રી ઉ. ન. ઢેબરની ‘રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રજાકીય લડતોમાં પ્રદાન’ લઘુશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ, ૧૯૯૬, પૃ. ૨૨

ખાનાં સામે એજન્સીની હદમાં સભા ભરવામાં આવી. પોલીસે લાઠી માર ક્યો. ઢેબરભાઈએ કિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટને બધી વાત સમજાવી. તેઓ પરિસ્થિતિ સમજીને સભાના મંચ ઉપર આવી, માફી માગી, ત્યારબાદ રાજ્યની હદમાં ફરી સભા ભરાઈ. રાજ્યે સભાને ગેરકાયદેસર જાહેર કરી લાઠીચાર્જ શરૂ કર્યો. ઢેબરભાઈ ઉપર પણ લાઠીમાર થયો રાજકોટમાં સખત હડતાળ પડી. દરરોજ સભા ભરવાનું ચાલુ રહ્યું. આ સમાચારની જાણ મુંબઈમાં થઈ. મુંબઈમાં જાહેર સભા થઈ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ભાષણ કર્યું ઢેબરભાઈને બિરદાવતાં તેમણે કહ્યું કે ઢેબરભાઈ અતિ સંયમશીલ પુરુષ છે. તેમના ઉપર લાઠી પડે તેમને જેલમાં જવું પડે એ આપણા માટે અફસોસની વાત છે. સાથે દેશી રાજ્યોના વહીવટ અંગે પણ વેધક સમીક્ષા કરી.^{૧૩૭}

ઢેબરભાઈની જેલમાંથી મુક્તિ પછી રાજકોટ પ્રજા પરિષદનું અધિવેશન તા. ૫મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૮ના રોજ ભરવાનું નક્કી થયું. પરિષદ અંગેનો સંદેશો લઈ કાર્યકર્તાઓ ગામડે ગામડે ફરવા લાગ્યા. સરદાર વલ્લભભાઈ રાજકોટ આવ્યા. અધિવેશનને સંબોધતાં તેમને જણાવ્યું કે “આપણે રાજાઓને પદભ્રષ્ટ કરવા માગતા નથી પણ તેમના લખલૂટ ખર્ચા ઉપર અંકુશ મૂકવા માગીએ છીએ. હવે ખેડૂતોના પરસેવાના પૈસા નાચગાન, રંગરાગમાં નહીં ઉડાડી શકાય. એ દિવસો હંમેશને માટે પૂરા થયા છે.” વીરાવાળાએ પ્રજા ઉત્સાહ પારખી સુધારાનો અમલ કરવા બાંહેધરી આપી. સરદાર સાહેબના સૂચનો આવ્યા વીરાવાળા રજા ઉપર ઉતરી ગયા.^{૧૩૮}

રાજકોટ પ્રજા પરિષદે ઇજારાશાહી તોડવાના શ્રી ગણેશ માંડ્યા. ઢેબરભાઈએ જાહેરસભામાં સવિનય કાયદાભંગ કરતાં કહ્યું કે “મારા હાથમાં દીવાસળી છે વેચનાર ખરીદનાર બંને રાજ્યના ફતવા મુજબ ગુનેગાર ઠરે છે.” એમ છતાં દીવાસળીની હરાજ બોલાઈ, પરિણામે ઢેબરભાઈ ગિરફતાર થયા.^{૧૩૯} બીજા દિવસે શ્રી વજુભાઈ શુક્લે, ત્રીજે દિવસે શ્રી જેઠાલાલ જોષીએ કાયદાભંગ કર્યો. દિવાસળીની પેટીઓથી આઝાદ ચોક ભરાઈ ગયો પકડા પકડી શરૂ થઈ. ઘરપકડો કરવામાં આવી. રાજકોટમાં સખત હડતાળ

૧૩૭ ત્રિવેદી મહેશકુમાર મણિશંકરનો અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૪૦

૧૩૮ પરિખ નરહરિ દ્વા. ‘સરદાર વલ્લભભાઈ’ ભાગ-૨, નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૫૨, પૃ. ૩૩૩

૧૩૯ રાવળ મનુ ‘ઉ.ન. ઢેબર એકજીવન કથા’ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ સેવા ટ્રસ્ટ રાજકોટ લોકસેવક ઢેબરભાઈ સ્મારક ટ્રસ્ટ રાજકોટ, ૧૯૯૪, પૃ. ૫૧

પડી. સરઘસ નીકળ્યું. નારણદાસ પાઉં તેમજ ચિમનલાલ શાહ અને ડૉ. ગજજર જેવા આગેવાનોની ઘરપકડ થઈ લાઠીમાર થયો.^{૧૪૦} પ્રજા પાછળ ઘોડેસવાર પણ છોડ્યા. સાંગણવા ચોક રણમેદાન જેવું બની ગયું અને લોકોએ તેનું નામ આઝાદ ચોક પાડ્યું. હવે સત્યાગ્રહ રાજકોટ પૂરતો મર્યાદિત ન હતો. સૈનિકો પગપાળા હલેન્ડા પહોંચીને કાયદાનો ભંગ કર્યો. પોલીસોએ સૈનિકોને મારમારી હટ પાર કર્યા. બહેનો પણ જોડાઈ. ગુંદા ગામમાં સવદાસ પટેલને ઢોર માર પડતાં રાજકોટ સત્યાગ્રહના પહેલા શહીદ બન્યા.

અત્યાચારના સમાચાર મુંબઈ પહોંચ્યા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે સભા ભરી રાજ્યનો સામનો કરવા બદલ પ્રજાને ધન્યવાદ આપ્યા વળી કહ્યું કે કેટલા દિવસ લાઠી મારશે ? ત્યાગ અને બલિદાનથી માણસમાં ઈશ્વરી શક્તિ પેદા થાય છે. આજ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય છે. રાજકોટ લડતને વેગ આપવા પૂ. દરબાર સાહેબ, ગોપાળદાસ દેસાઈ, પૂ. ભક્તિબા, કું મણિબહેન પટેલ, શ્રી મૃદુલાબહેન સારાભાઈ રાજકોટ આવ્યા. લાઠીચાર્જ થયો. લડત લાંબી ચાલી. વીરાવાળાએ મધ્યસ્થીઓ દ્વારા સરદાર વલ્લભભાઈ તેમજ ગાંધીજી સાથે પત્રવ્યવહાર અને સંદેશ મોકલવાનું શરૂ કર્યું. પરિણામે સરદાર વલ્લભભાઈએ ૧૮-૧૨-૧૯૩૮ના રોજ ઠાકોર સાહેબ ઉપર પત્ર લખ્યો. ઠાકોર સાહેબે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને રાજકોટ પધારવા નિમંત્રણ આપ્યું. તા. ૨૬-૧૨-૧૯૩૮ના રોજ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રાજકોટ આવ્યા લાંબી ચર્ચા દરમિયાન શ્રી કેડલ અને શ્રી માણેકલાલ જોબનપુત્રા હાજર રહ્યા. સમાધાન થયું.^{૧૪૧}

સમાધાન બાદ તમામ રાજકીય કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. જાહેર સભા યોજાઈ. તા. ૪ થી જાન્યુઆરીએ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે સમિતિના સાત સભ્યોના નામ મોકલ્યા. (૧) પોપટલાલ પુરુષોત્તમ અનડા (૨) પોપટલાલ ધનજી માલવિયા (૩) જમનાદાસ ખુશાલદાસ ગાંધી (૪) બહેચર વાલા વાઢેર (૫) વ્રજલાલ મયાશંકર શુક્લ (૬) જેઠાલાલ જોષી અને (૭) ગજાનન ભવાની શંકર જોષીનું સૂચન કર્યું.^{૧૪૨}

૧૪૦ પટેલ દર્શના ગોપાલભાઈ ‘રાજકોટ સત્યાગ્રહ’ ૧૯૩૮-૩૯, લઘુશોધ નિબંધ, ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, ૧૯૮૫, પૃ. ૩૨

૧૪૧ પંડ્યા (ડૉ.) મહેશચંદ્ર ‘રાજકોટ સત્યાગ્રહ અને દીવાન વીરાવાળા (રાજકારણ)’ પથિક, સપ્ટેમ્બર-૧૯૮૫, પૃ. ૧૭

૧૪૨ રાવળ મનુ ‘ઉ.ન. ઢેબર’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૬

આ સમાધાનથી રાજકોટમાં વસતા બ્રિટિશ રેસીડેન્ટ ગિબ્સન ચોંકી ઉઠ્યા અને વીરાવાળાને હાથમાં રાખી. ઠાકોર સાહેબને ધમકાવ્યા તેથી ઠાકોર સાહેબે વચનભંગ કર્યો અને રાજ્યમાં સુધારા માટેની સમિતિમાં મુસલમાનો, ભાયાતો અને દલિત વર્ગોને સ્થાન આપવા માંગણી કરી. આ સમયે ગાંધીજી અને સરદાર પટેલ બારડોલીમાં હતા. ત્યારે કાઉન્સિલના એક સભ્ય જયંતિલાલ જોબનપુત્રા બારડોલી જઈ બંનેને મળ્યા અને રાજ્યના વલણની વાત કરી. સરદારે વીરાવાળાને સૌથી નપાવટ અને રાજ્યના રાહુ ગણાવ્યા અને સત્યાગ્રહ લડત શરૂ કરવા જણાવ્યું.^{૧૪૩}

૨૬-૧-૧૯૩૯ માં ફરી લડત શરૂ થઈ. ઢેબરભાઈ અને વજુભાઈ શુક્લ ગામડે ગામડે ફરવા લાગ્યા.^{૧૪૪} સભા થઈ રાજકોટમાં હડતાળ પડી. ઘરપકડો થઈ. સૈનિકોને માર મારી હટપાર કરવામાં આવતા. આ બનાવોથી શરમાઈને દીવાન શ્રી માણેકલાલ પટેલે અને કાઉન્સિલના સભ્ય શ્રી જયંતિલાલ જોબનપુત્રાએ રાજીનામાં આપ્યાં. રાજકોટની પ્રજા ઉપર થતા અત્યાચારના સમાચાર સાંભળીને કસ્તૂરબાનું અંતર કકળી ઊઠ્યું અને મણિબહેન સાથે તેઓ રાજકોટ આવ્યા. મુદુલાબહેન સારાભાઈને પણ કેદ કરવામાં આવ્યા. કસ્તૂરબાને ત્રંબાના દરબારી અતિથિગૃહમાં કેદ રાખવામાં આવ્યા.^{૧૪૫}

રાજકોટ અને સરદારની જેલો કેદીઓથી ઉભરાવા લાગી. ગાંધીજીએ રાજ્ય ઉપર તાર કર્યો અને ઠાકોર સાહેબને જણાવ્યું કે કેદીઓને છોડી મૂકો, દંડ માફ કરો સમાધાનની શરતોનો અમલ કરો. રાજ્ય તરફથી કોઈ પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. ગાંધીજી તા. ૨૬-૧-૧૯૩૯ના રોજ રાજકોટ સ્ટેશને ઊતર્યા તેમનું સ્વાગત થયું. ઠાકોર સાહેબે ગાંધીજીને પોતાના મહેમાન બનવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. પણ ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય શાળામાં જ ઉતર્યા. વીરાવાળા રાષ્ટ્રીય શાળામાં ગાંધીજીને મળવા આવ્યા.^{૧૪૬} ગાંધીજી શ્રી ગિબ્સનને મળવા ગયા. ગાંધીજીએ હકીકત જણાવી. ગામડામાંથી ૧૫૦ જેટલા ખેડૂતોએ પોતાની વીતક કથા ગાંધીજીને સંભળાવી. ગાંધીજીએ ઠાકોર સાહેબને સમાધાનની શરતોનો અમલ

૧૪૩ શાહ જયાબેન પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૪

૧૪૪ વૈદ્ય બાલુભાઈ ‘રાજકોટ સત્યાગ્રહનું ઐતિહાસિક મહત્વ’ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ રાજકોટ, ૧૯૮૯, પૃ. ૬૪

૧૪૫ પટેલ મણિબહેન (સંપાદક) ‘કસ્તૂરબા વાણી અને વિચાર’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૭૦, પૃ. ૭

૧૪૬ આશ્રમબંધુ (વિશેષાંક) રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટ - ૧૯૮૯, પૃ. ૧૧

કરવાની વિનંતી કરતો પત્ર લખ્યો અને અમલ ન થાય તો પોતે ૩ ફેબ્રુઆરીના રોજ ઉપવાસ ઉપર ઊતરશે. આ સાથે ગાંધીજીએ વીરાવાળાને જુદો એક પત્ર મોકલ્યો. ઠાકોર સાહેબનો જવાબ ન આવતાં ગાંધીજીએ અંતિમ શસ્ત્ર તરીકે તા. ૩-૩-૧૯૩૯ ના રોજ રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઉપવાસ શરૂ કર્યા. ગાંધીજીના ઉપવાસના કારણે રાજ્યે કસ્તૂરબા, મણિબહેન તેમજ મૃદુલાબહેનને છોડી મૂકવાં પડ્યાં તેમજ દેશભરમાં ચિંતાનું મોજું ફરી વળ્યું હતું.^{૧૪૭} ગાંધીજીએ રેસિડેન્ટ ગિબ્સન દ્વારા વાઈસરોય લિન લીથગો ને પત્ર મોકલ્યો. તેમાં આ પ્રશ્નોના ન્યાયી ઉકેલમાં મદદરૂપ થવા વિનંતી કરી. વાઈસરોય પોતાનો પ્રવાસ ટૂંકાવીને દિલ્હી પહોંચ્યા અને ગિબ્સન દ્વારા ગાંધીજી ઉપર સંદેશો મોકલ્યો તેમાં જણાવ્યું કે મતભેદ ઊભા થયા તેનો ફેસલો ન્યાયાધીશ સર મોરીસ ગ્વાયર પાસેથી લેવો.^{૧૪૮}

ઠાકોર સાહેબ પોતાના જાહેરનામાં આપેલા વચનોનો અમલ કરશે અને પોતે તેનો અમલ કરાવવા પૂરો પ્રયત્ન કરશે એવી વાઈસરોયને ખાત્રી આપી. વાઈસરોય લીન લીથગોના પત્રથી ગાંધીજીને સંતોષ થયો. તેમણે તરત જ તા. ૭-૩-૧૯૩૯ના રોજ ગિબ્સન મારફત સંદેશો મોકલી વાઈસરોય લીન લીથગોનો આભાર માન્યો અને પાંચ દિવસના ઉપવાસના પારણાં કર્યા.^{૧૪૯} તા. ૧૩ મી માર્ચે ગાંધીજી દિલ્હી ગયા. વડા ન્યાયાધીશ મોરીસ ગ્વાયરે બંને પક્ષોની દલીલો સાંભળી. ઠાકોર સાહેબ પક્ષે દલીલો કરવા વીરાવાળા અને પ્રજાપક્ષે સરદારશ્રીએ દલીલો કરી. ન્યાયમૂર્તિ સર મોરીસ ગ્વાયરે સરદારની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો. ગાંધીજી ૯ એપ્રિલના રોજ વાઈસરોયનો પત્ર લઈ રાજકોટ આવ્યા. ન્યાયાધીશના ચુકાદાની સમિતિ નીમવાની વાત કરી. ઠાકોર સાહેબે ચુકાદો પાળ્યો નહીં. વીરાવાળાએ મુસલમાનોનો સાથ લઈ બહિષ્કાર કર્યો. ગરાસદારોએ પણ વિરોધ કરી સરઘસ કાઢ્યું.

વીરાવાળા કોઈપણ રીતે સમાધાન કરવા માગતા નથી. એવી ગાંધીજીને પ્રતિતિ થાય છે.^{૧૫૦} થાકીને ગાંધીજીએ ૧૯ મી એ રાજકોટ રેસિડેન્ટ મિ. ગિબ્સન ઉપર પત્ર લખી

૧૪૭ રોહકિયા (ડૉ.) અંબાદાન (સંપાદક) ‘ભારતનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ’ ભારતીય ઇતિહાસ સંકલન સમિતિ રાજકોટ, ૧૯૯૯, પૃ. ૨૪

૧૪૮ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘રાજકોટ સત્યાગ્રહ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૯

૧૪૯ દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’ પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, ૧૯૯૦, પૃ. ૭૭૩
૧૫૦ રાવળ મનુ ‘ઉ.ન. ઢેબર’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૭

વાઈસરોયે આપેલી ખાત્રી મુજબ ચુકાદાનો અમલ કરવા વિનંતી કરી. તા. ૨૨ મી ના રોજ ગાંધીજી વીરાવાળાને મળ્યા. તેની સાથે વાટાઘાટ ચલાવી. ધીરજની અને સમજાવટની શક્તિને તેમણે કસોટીએ ચડાવી તે સફળ ન થયા. દીવાન વીરાવાળા છેવટ સુધી પોતાના નિર્ણયમાં અટલ રહ્યા. ૨૪ મી એપ્રિલના રોજ ભારે વ્યથિત હૃદયે ગાંધીજીએ રાજકોટ છોડ્યું.^{૧૫૧} જતી વખતે રેલગાડીમાં પોતે લેખ લખ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે રાજકોટે મારી જુવાની હરી લીધી છે. ઘડપણ મેં કદી જાણ્યું નથી. આજે હું અપંગ છું. તેનું મને ભાન થયું છે નિરાશા શી ચીજ છે એની મને કદી ઓળખ ન હતી. આજે રાજકોટમાં હું નિરાશ થઈને નીકળ્યો છું. મારી અહિંસાની આવી કસોટી અગાઉ કદી થયેલી જાણી નથી.

ગાંધીજી કાર્યકરોને ફરી એકવાર સત્યાગ્રહની નિયમાવલી મુજબ વર્તવા અને રૈંટિયાના સાધન દ્વારા મૂંગા સેવાકાર્યમાં લાગી જઈ નવી શક્તિ એકત્ર કરવા સલાહ આપી વિદાય થયા. વીરાવાળાએ સુધારા ઘડવા માટે જે સમિતિ નીમી હતી. તેનો અહેવાલ ૧૯૩૯ના નવેમ્બરમાં બહાર પાડ્યો. તેમાં ચૂંટાયેલા પ્રમુખની જગાએ દીવાનને પ્રમુખ બનાવ્યા. મૂળ પ્રજા પ્રતિનિધિની સભા જે આખી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની રહેતી તેમાં ૪૦ ચૂંટાયેલા, ૨૦ નીમેલા સભ્યો સાથે કાયદા કરવાની વિશાળ સત્તા ઘટાડવામાં આવી.

ગાંધીજીએ રાજકોટવાસીઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે રાજકોટવાસીઓમાં સ્વાભિમાનનો છાંટો સરખો હોય તેણે તેમાં સામેલ થવાથી દૂર રહેવું જોઈએ. જો તે મારું માને તો તે રાહ જુએ, પ્રાર્થના કરે અને કાંતે, તેઓ જોશે કે એમ કરીને તે અહિંસાના એક માત્ર સાચા માર્ગે રાજકોટમાં સાચી સ્વતંત્રતાના પામનારા નીવડશે.^{૧૫૨}

ભારત સ્વતંત્ર થયું અને જે ઠાકોર સાહેબ સુધારાઓ અને કમિટીઓની રચના માટે વારંવાર નાયતા અને બીજાને ન્યાયતા હતા. તે બધી સત્તા છોડવા તૈયાર થઈ ગયા. રાજ્યની વાત તો દૂર રહી પણ પોતાનું સાલિયાણું પણ જશે કે શું એવો તેમને ડર લાગી ગયો. પરંતુ સરદાર વલ્લભભાઈએ તો મનની મોટાઈ બતાવી તેમના સઘળા અપરાધો માફ કર્યા અને સૌરાષ્ટ્રના એકમની રચના વખતે બીજા રાજવીઓની જેમ સાલિયાણું અને કેટલા વિશિષ્ટ અધિકારો પણ આપ્યા.^{૧૫૩}

૧૫૧ રાવલ મનોજ (સંપાદક) રાજકોટ જિલ્લા સર્વસંગ્રહ (ગેઝેટિયર) પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૧૮

૧૫૨ જાની એસ. વી. 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ' પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૨૭

૧૫૩ શાહ જયાબેન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ પૃ. ૯૬

૩.૩.૩ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરનો રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ફાળો :

૩.૩.૩.૧ વીરમગામના સત્યાગ્રહમાં દક્ષિણામૂર્તિના શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ :

ઈ.સ. ૧૯૩૦માં જ્યારે ગાંધીજીએ મીઠાના સત્યાગ્રહની વાત દેશ પાસે મૂકી ત્યારે આખા દેશના નવયુવાનો તો સરકારને લડત આપવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. આ સમયે ભાવનગરનું વાતાવરણ ઠીક ઠીક ગરમ થયું પણ દક્ષિણામૂર્તિની ગરમી ઓર હતી. દક્ષિણામૂર્તિના વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકો અને ગૃહપતિ સૌ લડતમાં ઝંપલાવવા શિક્ષકો, ગૃહપતિઓ દિવસેને રાતે, વર્ગમાં ને વર્ગની બહાર, જમતી વખતે ને રમતી વખતે એક જ વાત^{૧૫૪} સૌ લડતમાં જવાના સ્વપ્નો જોતા આ દિવસ પણ આવ્યો. પંદર સતર જેટલા મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓએ વડીલોની સંમતિ મેળવી સંસ્થામાંથી છૂટા થયા શિક્ષકોએ દક્ષિણામૂર્તિમાંથી રાજીનામાં આપી દીધાં. ભાસ્કર વિદ્યાસ અને મૂળશંકર ભટ્ટની આગેવાની હેઠળ દક્ષિણામૂર્તિની ટુકડી વીરમગામ પહોંચી^{૧૫૫}

આ ટુકડીની વિદાય પછી કાર્યકરોની એક બેઠક ગોઠવી બેઠકમાં ગિજુભાઈએ ઘડાકો કર્યો. અમારે લડતમાં જવું છે. સંસ્થા અમને લડતમાં મોકલે. જો સંસ્થા મોકલવા તૈયાર ન હોય તો અમે સૌ એટલે કે ગિજુભાઈ, તારાબેન, મોંઘીબેન વગેરે સંસ્થાની નીતિની વિરોધમાં રાજીનામાં આપી છુટાં થશું. દક્ષિણામૂર્તિ પડી ભાંગે એવી બીકથી નાનાભાઈ ગાંધીજીનું નામ આગળ ઘરી રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આખરે નાનાભાઈએ લડતમાં જોડાવા માટે રજા આપી.

ગિજુભાઈ, તારાબહેન, મોંઘીબહેન, હરભાઈ વગેરેએ સંસ્થામાંથી રાજીનામાં આપ્યાં.^{૧૫૬} આ સમયમાં દરરોજ વિરમગામથી અવનવા સમાચાર આવે ને દરરોજ દક્ષિણામૂર્તિની હવામાં નવી ગરમી પેદા થાય. એવામાં એક દિવસ શ્રી મહાદેવભાઈનો તાર નાનાભાઈ ઉપર આવ્યો. ‘તમે પહેલી ગાડીમાં વીરમગામ પહોંચી જાઓ.’ અત્યાર સુધી સૌનાં રાજીનામાં સ્વીકારનાર નાનાભાઈ પોતે ૧૯૩૦ની લડતમાં સામેલ થવા

૧૫૪ ભટ્ટ નાનાભાઈ ‘ઘડતર અને ચણતર’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૩૨

૧૫૫ દેસાઈ (ડૉ.) મહેબૂબ ‘વિચાર્ય’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦૫

૧૫૬ ડૉ. તખ્તસિંહ પરમાર દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના ભૂતપૂર્વ નિયામકની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૭-૧૧-૨૦૦૮

દક્ષિણામૂર્તિમાંથી રાજનામું આપ્યું.^{૧૫૭} તેઓ વીરમગામ જતી ટ્રેનમાં ચડ્યા. ગાડી ઉપડવાની તૈયારી હતી. ગાર્ડની વ્હિસલ વાગી. લીલીઝંડી ફરકી પણ ગાડી ઊપડી નહીં. થોડી જ વારમાં સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર ઝડપી પગલે આવતા પ્રભાશંકર પટ્ટણી દેખાયા. તે નાનાભાઈના ડબ્બા પાસે આવ્યા. નાનાભાઈના ગળામાં તેમણે હાર પહેરાવ્યો. નાનાભાઈએ નીચા નમીને પ્રણામ કર્યા. પટ્ટણી સાહેબે વાંસા ઉપર હાથ મૂક્યો. ગાડી ઉપડી.^{૧૫૮}

આ સમયે વીરમગામની છાવણીમાં તેમની સાથે ચમનભાઈ વૈષ્ણવ, શંભુશંકર ત્રિવેદી, લક્ષ્મીશંકર પાઠક, ઉમાશંકર જોષી, આત્મારામ ભટ્ટ, માણેકલાલ પારેખ, જોરસિંહ કવિ, ડૉ. મુકુંદ જોષી, હેમુભાઈ રાજગોર, વજુભાઈ ચતુર્વેદી, વગેરે હતા. દક્ષિણામૂર્તિના વિદ્યાર્થીઓમાં જગજીવન, વાડીલાલ મહેન્દ્ર, વિનાયક લાભચંદ, નાનાલાલ અને અનિરુદ્ધ જેવા વિદ્યાર્થીઓ હતા.^{૧૫૯}

વીરમગામ સત્યાગ્રહમાં દરરોજ કાઠિયાવાડથી સૈનિકો મીઠું લાવતા. મીઠાને ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં સંતાડતા ત્યાંથી સાબલી સ્ટેશને મીઠું ઉતારતા અને ત્યાંથી હાથમાં અથવા ખભા પર થેલીઓમાં મીઠું લઈને સૈનિકો આગળ દોડતા પાછળ વરસાદમાં ઘોડેસવાર પોલીસોની દોડાદોડ, આગળ ઉઘાડે શરીરે મીઠું લઈને નાસતા સૈનિકો માથે વરસાદ, દોડતાં દોડતાં વચ્ચે પોલીસની નજર ચુકાવવા માટે મુનસર તળાવમાં ડૂબકી મારીને વીરમગામમાં ઘેર-ઘેર મીઠાનાં પડીકાનું વેચાણ કરતા પાછળ ગારામાં ખૂંચતા, પલળતા, બંદૂકના ભારથી ત્રાસતા, સૈનિકોને તેમજ સરકારને ગાળો ભાંડતા સિપાહીઓ આ દશ્ય તો લગભગ રોજનું હતું.

આપું બીજુ દશ્ય વીરમગામ સ્ટેશન પર જોવામાં આવતું. સાંજે સ્ટેશન પર ચાર ગાડીઓ આવતી. કાઠિયાવાડથી આવતી ગાડીમાં મીઠાની ગુણો, સૈનિકો અને પોલીસ વચ્ચે ઝપાઝપી, સૈનિકોને મૂંઢમાર કોઈકોઈને તો સીધા પાટા પર ફેંકવામાં આવે ને ગાડી નીકળે ત્યારેય ગાડીનાં પેસેન્જરો આ બધું જુએ ને જુદી જુદી લાગણીઓ અનુભવે ગાડીઓ ઊપડે પછી પોલીસમાં શાંતિને સૈનિકો ઘાયલ થઈને છાવણીમાં ત્યાં રાતે તેમની

૧૫૭ ભટ્ટ નાનાભાઈ ‘ઘડતર અને ચણતર’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૩૪

૧૫૮ ભટ્ટ મૂળશંકરભાઈ મો. ‘નાનાભાઈ ભટ્ટ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૪

૧૫૯ ભટ્ટ નાનાભાઈ ‘ઘડતર અને ચણતર’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૪૧

સારવાર પાટાપિંડી થાય પણ કેમ જાણે અમૃત સંજીવની લીધી હોય તેમ એ જ સૈનિકો બીજે દિવસે પાછા એ જ રીતે સ્ટેશન પર હાજર.

રોજબરોજના દેખાવો સાથે સાથે નાનાભાઈની છાવણીમાં અવાર નવાર પ્રશ્નો પણ ઊભા થતા અને છાવણીના સરદાર તરીકે આખરે તેમને ચર્ચા સમેટવી પડતી. આમ વીરમગામ છાવણીમાં નાનાભાઈ ચાર માસ સક્રિય રહ્યા પછી સરકારે નાનાભાઈની ઘરપકડ કરી અને તેમને સાબરમતી જેલમાં પૂર્યા.

૩.૩.૩.૨ ઈ.સ. ૧૯૩૦ની લડતમાં બારડોલીના ખેડૂતો સાથે

ગિજુભાઈની વાનર સેના :

૧૯૩૦ની લડત વખતે બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતો ગાયકવાડી હદમાં હિજરત કરી ગયા હતા અને માંડવા બાંધીને રહેતા હતા. ત્યાં ગિજુભાઈ પહોંચી ગયા અને ત્યાં સેવાકાર્ય શરૂ કર્યું. ગિજુભાઈએ આઝાદી માટેની લડતમાં નવી રીતથી લડત લડ્યા. પોતે બાળશિક્ષક તરીકે બાલ સેના ઊભી કરી તેનું નામ આપ્યું ‘વાનર સેના’. આ વાનર સેનાના સર્જનમાં તારબહેન અને મોંઘીબહેનને ગિજુભાઈને સહકાર આપ્યો. હિજરતી ખેડૂતોમાં રોજ સવારે વહેલા ઊઠી નાનાં છોકરાઓને નવડાવી સ્વચ્છ કરવા, રમાડવા, ભણાવવા, ગીત ગવડાવવા, વાર્તા કહેવી, મોટાઓને ભજન સંભળાવે. ગિજુભાઈ હિજરતી કુટુંબની કથા અને વ્યથા નાના નાના પ્રસંગો દ્વારા રજૂ કરતા હતા.^{૧૬૦}

ગિજુભાઈની વાનરસેનાએ તે સમયમાં ગામડાઓ, તાલુકા, જિલ્લાઓમાં સૂત્રોચ્ચાર કરતી, સવારે પ્રભાત ફેરી કાઢતા સરઘસ દ્વારા જાગૃતિનું કામ કર્યું. સવારે પ્રભાત ફેરી સમયે રાષ્ટ્રીય ગીતો લલકારતી વાનરસેના માટે ગિજુભાઈએ ગીત લખ્યું.

સ્વરાજ્ય માટે કોણ લડશે ?

વાનરસેના, વાનરસેના

સ્વરાજ્ય માટે કોણ મરશે ?

વાનરસેના, વાનરસેના

૧૬૦ ભદ્ર નાનાભાઈ, મોડક તારાબહેન (સંપાદક) ‘સ્વ. શ્રી ગિજુભાઈને સ્મરણાંજલિ’ વસંત બાલ શિક્ષણ પ્રચારમાળા, મુંબઈ, જૂન-૧૯૪૧, પૃ. ૮૧

સુરત મુકામે વાનર પરિષદ ભરાઈ આ પરિષદના વડા વાનરપતિ તરીકે ગિજુભાઈની વરણી થઈ હતી. ત્યારપછી ગિજુભાઈના આ નાના બાળકોની સેના શેરીઓ ગજાવતી હતી.^{૧૬૧}

૩.૩.૪. હિંદ છોડો લડત (૧૯૪૨)માં રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ અને દક્ષિણામૂર્તિનું પ્રદાન :

મહાસભાએ ૮ મી ઓગષ્ટ, ૧૯૪૨ના રોજ હિંદ છોડો ઠરાવ પસાર કરી આખા દેશમાં અહિંસક સામુદાયિક ચળવળ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. ગાંધીજી આ ચળવળને સ્વતંત્રતા મેળવવા માટેની અંતિમ લડાઈ ગણાવતા હતા. તેથી તેમણે સૂત્ર આપ્યું હતું. ‘કરેંગે યા મરેંગે’^{૧૬૨} અને ૯ મી ઓગષ્ટે ગાંધીજી તથા બીજા આગેવાનોની ધરપકડ કરવામાં આવી.

સૌરાષ્ટ્રમાંથી ઘણા આગેવાનો અને કાર્યકર્તાઓએ ભાગ લીધો હતો.^{૧૬૩} સૌરાષ્ટ્રમાં આ લડત હિંસક અને અહિંસક બંને પદ્ધતિઓ અમલમાં મુકાઈ હતી. ટેલિફોનના તાર કાપવા, રેલ્વેની ફીશ પ્લેટ કાઢી નાખવી, પોસ્ટના ડબ્બાને નુકશાન પહોંચાડવું, ટ્રેઈન લૂંટવી, બોમ્બથી પૂલ અને સરકારી મકાન ઉડાવી દેવા વગેરે હિંસક કાર્યો કરતાં. આ લડત વખતે ગાંધીજીના અનુયાયી અને અહિંસાના કટ્ટર સમર્થક એવા શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિઓને અહિંસક વિરોધ ગણાવ્યો હતો. આમ અહિંસાના સિદ્ધાંત અંગે કાર્યકરોમાં મતભેદ હતા. આમ આ લડતમાં બે પ્રકારની વિચારસરણીઓ હતી. અહિંસાત્મક અને હિંસાત્મક પણ બંનેના ધ્યેય તો સમાન હતા સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિના.

વઢવાણ કેમ્પ એ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું મુખ્ય મથક હતું. રસિકભાઈ પરીખ, શિવાનંદજી, શારદાબેન શાહ, અમૃતલાલ શેઠ, ચંચળબેન દવે વગેરે હિંદ છોડો લડતમાં જોડાયા હતા.^{૧૬૪} શ્રી શિવાનંદજી સભાને સંબોધતા ત્યારે તેમના પહાડી અવાજના પડઘા પડતા અને

૧૬૧ ડૉ. તખ્તસિંહ પરમાર દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના ભૂતપૂર્વ નિયામકની રૂબરૂ મૂલાકાત, તા. ૭-૧૧-૨૦૦૮

૧૬૨ પરિખ નરહરિ દ્રા. ‘સરદાર વલ્લભભાઈ’ ભાગ-૨, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૨૬

૧૬૩ શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર અને પરીખ પ્રવીણચંદ્ર ચિમનલાલ (સંપાદકો) ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૯, આઝાદી પહેલાં અને પછી (ઈ.સ. ૧૯૧૫ થી ઇ.સ. ૧૯૬૦) ભો.જે. અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ, ૧૯૮૭, પૃ. ૭૨

૧૬૪ મકવાણા મોંઘીબેન આર. ‘૧૯૪૨ ની હિંદ છોડો ચળવળમાં વઢવાણ શહેરનું એક ઐતિહાસિક અધ્યયન’ લઘુશોધ નિબંધ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, ૧૯૯૬, પૃ. ૩૪

હજારોની માનવમેદની એકાકાર થઈને તેમના વ્યાખ્યાનો સાંભળતી તેમની ભાષામાં સરળતા નિખાલસતા અને જુસ્સો હંમેશાં દેખાતો. લોકમાનસને લાયક બનાવવામાં તેમની રણ ગર્જનાઓ અક્સીર નિવડતી હિંદ છોડો લડત વખતે રાજ્યે શ્રી શિવાનંદજીની ઘરપકડ કરી અને ખોડું ગામના દરબારી ઉતારામાં નજરકેદ રાખ્યા. વઢવાણ રાજ્યની મુખ્ય જેલોનો અનુભવ અગાઉ સ્વામીજીને થયો હતો. આ વખતે ગ્રામ જેલનો લાભ મળ્યો. રાજ્યના નાના અમલદારો અને ગ્રામજનો સ્વામીજી પ્રત્યે આદર ધરાવતા એટલે મુખ્ય અધિકારીઓની ગમે તેટલી કરડી નજર છતાં સ્વામીજીએ જેલને આશ્રમ બનાવી દીધો.^{૧૬૫}

સૌરાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય તેમજ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર રાજકોટ હોવાથી હિંદ છોડો લડતની પ્રવૃત્તિનું પણ કેન્દ્ર હતું. રાજકોટના મુખ્ય નેતાશ્રી ઉ. ન. ઢેબર મુંબઈની કોંગ્રેસની મહાસભાની ૮-૮-૧૯૪૨ની બેઠકમાં ભાગ લઈ રેલવેમાં આવતા હતા ત્યારે વઢવાણ રેલવે સ્ટેશને તેમની ઘરપકડ થઈ.^{૧૬૬} બીજે દિવસે ૯ મી ઓગષ્ટના રોજ દેશના નેતાઓની સામૂહિક ઘરપકડના વિરોધમાં જાહેર સભા યોજાઈ હતી. તેમાં સરકારના કૃત્યોની આકરી ટિકા જેઠાલાલ જોષીએ કરી તેથી તેમની ઘરપકડ કરાઈ તેમને જેલવાસ થયો હતો.^{૧૬૭} હિંદ છોડો લડતમાં સરકાર વિરુદ્ધ સભામાં ભાષણ કરવા બદલ પુરુષોત્તમભાઈની ઘરપકડ થઈ અને રાજકોટ એજન્સી તરફથી તેને છ મહિનાની સજા થઈ હતી. એજન્સીની સેન્ટ્રલ જેલમાં જ તેમણે સજા પૂરી કરી હતી અને એ જ રીતે પુરુષોત્તમભાઈનાં પત્ની વિજયાબેન પણ પકડાયા. તેમણે ચાર મહિનાની જેલની સજા ભોગવી.^{૧૬૮} ૧૯૪૨ની લડતમાં ગાંધીવાદી સંસ્થા રાષ્ટ્રીય શાળાને અલિપ્ત રહેવું મુશ્કેલ હતું. પરંતુ નારણદાસ કાકાએ સંસ્થાને કોઈપણ સંજોગોમાં અલિપ્ત રાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. બ્રિટિશ સરકારની એ વખતની અહીની એજન્સીના અમલદારોને કાને એવી વાત પહોંચી કે રાષ્ટ્રીય શાળા ગાંધીજીના અનુયાયીઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે. ત્યાં રેઈંચો જ કંતાય છે એવું નથી. પણ લડત માટેના સૈનિકો પણ ત્યાં જ તૈયાર થાય છે. ખાનગી પત્રિકાઓ ત્યાંથી બહાર પડે છે. આવી બાતમી પરથી એ વખતના અંગ્રેજ પોલીસ અફસર મિ. ગમ્બલ્ટને રાષ્ટ્રીય શાળાને સીલ મારવાનો નિર્ણય કર્યો.

૧૬૫ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘સ્વામી શિવાનંદજી’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, વઢવાણ કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫, પૃ. ૪૦

૧૬૬ જાની એસ. વી. ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૩૭

૧૬૭ કોરાટ (ડૉ.) પી. જી. (સંપાદક) ‘ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં પાયાના કાર્યકરોનું પ્રદાન’ ભાવનગર યુનિવર્સિટી ભાવનગર ૧૯૯૯, પૃ. ૧૦૦

૧૬૮ કંટક પ્રેમાબહેન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૭

પણ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ રાજ્યની હદમાં હતી. તેથી મિ. ગમ્બલ્ટને રાજકોટના દીવાનને આ વાત કરી એ વખતે દીવાન હતા કું. શ્રી વિશ્વનાથસિંહજી આ સજ્જન પુરુષે અંગ્રેજ અમલદારને કહ્યું કે ત્યાં તો સમાજસેવાનું અને ગરીબોને રોજ રોટી આપવાનું કામ ચાલે છે અંગ્રેજ અમલદારને બીજે દિવસે સંસ્થાની તપાસ કરવાની ઈચ્છા બતાવી. દીવાન સાહેબે પોતે પણ સાથે આવવાની તૈયારી બતાવી અને ૯ મી ઓગષ્ટે આંદોલન શરૂ થયા બાદ એક અઠવાડિયા પછી અંગ્રેજ પોલીસ અફસર પોતાના કર્મચારીઓ અને રાજકોટના દીવાન સાહેબ સાથે રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવ્યા. શાંત છતાં અડીખમ ઊભેલા નારણદાસ કાકાને જોઈને જ અંગ્રેજ અમલદાર થોડો ઢીલો પડ્યો. પણ તે એમને એમ ચાલ્યો જાય તો અંગ્રેજ નહિ. તેણે આખી સંસ્થાની પોતાના માણસો દ્વારા ઝીણવટભરી તપાસ કરાવી. કામકાજ જોયું. ગરીબ ડોસીઓને કાંતણાની મજૂરી ચૂકવાતી જોઈ અને તેને ખાતરી થઈ કે અહીં કોઈ રાજકીય આંદોલનનો પડછાયો પણ નથી. ત્રણ કલાકની તપાસ બાદ મંડળી ઉપડી ગઈ અને રાષ્ટ્રીય શાળાને ‘સીલ’ દેવાતાં અટકી ગયાં. જે કાર્યકરો, અધ્યાપકો લડતમાં જોડાયા માગતા હતા. તેઓ રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી છૂટા થઈને લડતમાં જોડાયા હતા.^{૧૬૯}

ભાવનગરમાં અગ્રગણ્ય નેતા શ્રી બળવંતરાય મહેતાની ઘરપકડ તો જ્યારે તેઓ કોંગ્રેસ મહાસમિતિની મુંબઈ બેઠકમાંથી હાજરી આપી પાછા ફરી રહ્યા હતા ત્યારે વઢવાણ સ્ટેશન પર જ થઈ ગઈ હતી. એ જ રીતે આંબલા ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ શાળાના સંચાલક શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટને તા. ૨૭-૮-૧૯૪૨ના રોજ જ્યારે તેઓ ભાવનગર આવતા હતા. ત્યારે સ્ટેટ એજન્સીના સુબાએ સોનગઢ સ્ટેશન પરથી જ પકડી લીધા હતા. એમ અગત્યના નેતાઓની ઘરપકડ પછી પણ બહાર રહેલા સૈનિકોએ લડતને ઉગ્ર રીતે ચાલુ રાખવાનું ઉપાડી લીધું હતું. સભા, સરઘસ અને પિકેટિંગના કાર્યક્રમો નિયમિત રીતે ચાલુ રહ્યા હતા.^{૧૭૦}

ઈ.સ. ૧૯૨૧માં જવાબદાર રાજતંત્ર માટે અસહકારની લડતનો પ્રારંભ થયો હતો. તેમાં પ્રજાજીવનનું ઘડતર કરવા માટે સૌરાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, અને દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર એ ગાંધીજીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે તેના જુદા જુદા અંગો જેવા કે સ્વદેશી પ્રચાર, ખાદીપ્રચાર, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, દારૂબંધી વગેરે

૧૬૯ સ્મરણિકા - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ, પૃ. ૩૭
૧૭૦ શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર અને પરિખ પ્રવીણચંદ્ર ચિમનલાલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૭

કાર્યક્રમો અપનાવી તેનો અમલ કર્યો હતો. અને તેથી આ રચનાત્મક કાર્યોનું કેન્દ્ર રાષ્ટ્રીય શાળા બની હતી.

ગાંધીજીએ અસહકારની લડત શરૂ કરી ત્યારથી જ તેમને કાઠિયાવાડના લોકોને સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાવાની હાકલ કરી. આ હાકલ રાષ્ટ્રીય શાળાઓએ ઉપાડી લીધી. અને શાળામાંથી શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓએ રાજીનામાં આપી. સૌરાષ્ટ્રમાં દેશી રાજ્યોની દમનકારી નીતિ સામે આંદોલન કર્યા હતા. સભાઓ ભરી સરઘસો કાઢ્યા અને પોતે રચેલા ગીતો તથા રાષ્ટ્રગીતો ગાઈ પ્રજાને લડતમાં જોડી હતી તેમાં અસહકારની લડત, સવિનય કાનૂનભંગની લડતમાં, નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ અને વઢવાણ પ્રજા પરિષદની લડત, ખાખરેયી સત્યાગ્રહ, વીરમગામ મીઠા સત્યાગ્રહ, ઘોળ ઝંડા સત્યાગ્રહ, ઘાંગઘાની લડત, રાજકોટની લડત અને ઇ.સ. ૧૯૪૨ની હિંદ છોડો લડતમાં આ રાષ્ટ્રીય શાળાના સ્થાપકો, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા હતા. અને દેશી રાજ્યોનો રોષ વહોરી લીધો હતો. તેમને હદપારી અત્યાચાર અને જેલવાસ ભોગવવો પડ્યો હતો. પણ મક્કમતાથી તેઓને લડત આપી આખરે પ્રજા પક્ષે વિજય અપાવ્યો હતો.

પ્રકરણ – ૪

ગાંધી વિચાર

સંસ્થાઓનો

વિકાસ

૪.૧ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટનો વિકાસ

૪.૧.૧ શૈક્ષણિક વિભાગોનો વિકાસ

૪.૧.૨ વિવિધ પરીક્ષાઓ

૪.૧.૩ રાષ્ટ્રીય શાળાના ઉદ્યોગો

૪.૧.૪ અન્ય પ્રવૃત્તિઓ

૪.૧.૫ લોકસેવા પ્રવૃત્તિ

૪.૧.૬ કસ્ટરબા આશ્રમ

૪.૨ રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણનો વિકાસ

૪.૨.૧ રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણના શૈક્ષણિક વિભાગોનો વિકાસ

૪.૩ વઢવાણ કેળવણી મંડળનો વિકાસ

૪.૩.૧ વઢવાણ કેળવણી મંડળના શૈક્ષણિક વિભાગોનો વિકાસ

૪.૩.૨ વઢવાણ કેળવણી મંડળનું ઉદ્યોગ શિક્ષણ

૪.૩.૩ વઢવાણ કેળવણી મંડળની અન્ય પ્રવૃત્તિ

૪.૪ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાનો વિકાસ

૪.૪.૧ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના શૈક્ષણિક વિભાગોનો વિકાસ

૪.૪.૨ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ

પ્રકરણ-૪

ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓનો વિકાસ

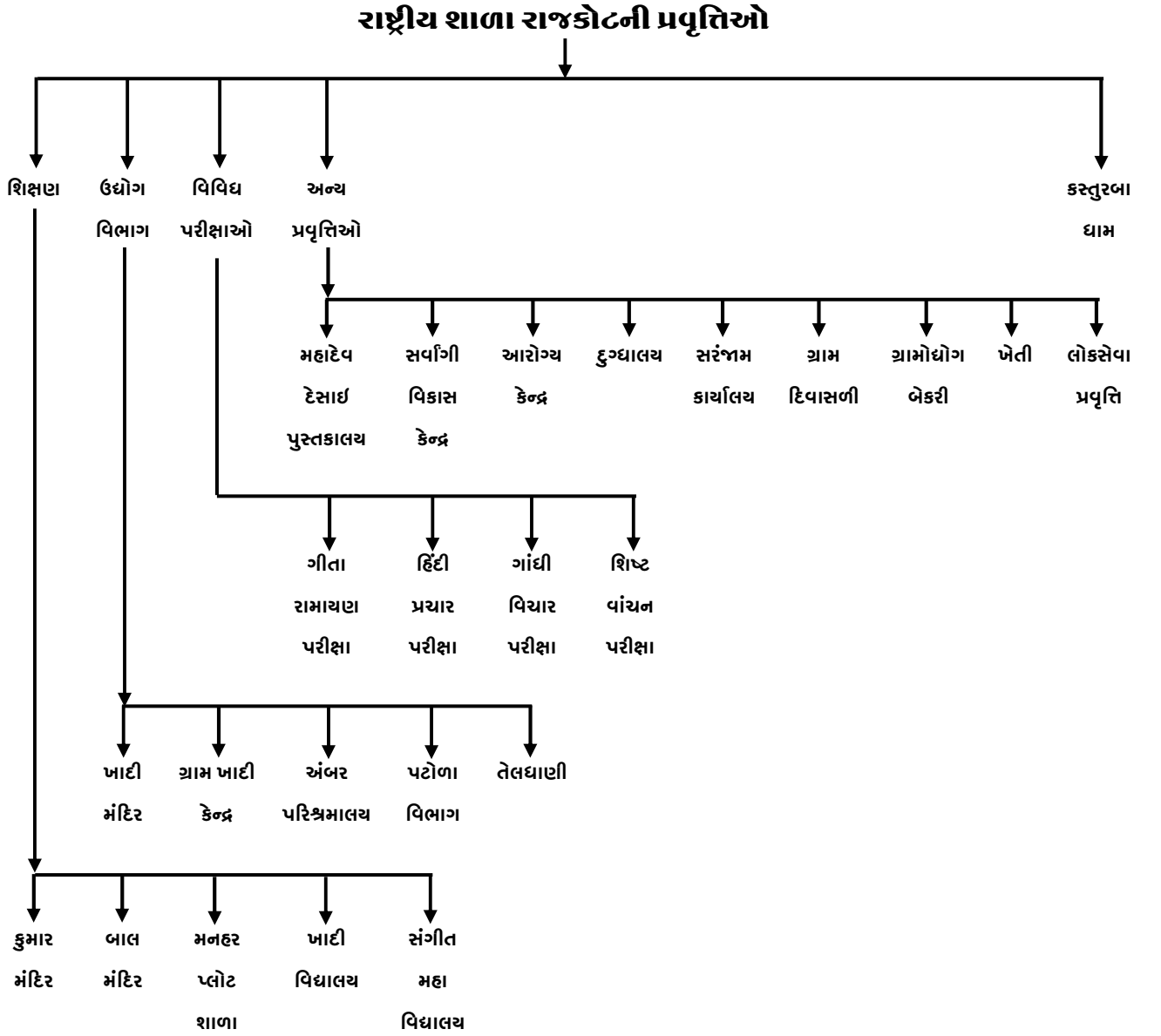
ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ સરકાર સામેની લડત માટે નવો જ અસહકારનો માર્ગ અખત્યાર કરવા માગતા હતા. ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બરમાં કોંગ્રેસની બેઠક કલકત્તામાં મળી. આ બેઠકનો ખાસ ઠરાવ અસહકાર વિષેનો હતો. ગાંધીજીએ પોતે જ અસહકાર અંગેનો ઠરાવ રજૂ કર્યો. એમાં સરકારી શિક્ષણનો બહિષ્કારનો અનુરોધ કરવામાં આવ્યો હતો. આ માટે ૧૯૨૦માં નાગરપુરનાં કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં પ્રસ્તાવ પસાર થયો. આ સાથે આખા દેશમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું મોજું ફરી વળ્યું ને ઠેર ઠેર રાષ્ટ્રીય શાળાઓની સ્થાપના થઈ.^૧

સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટ, વઢવાણ અને ભાવનગર શહેરમાં રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ થઈ આ ત્રણે શાળાઓ પ્રજાકીય મદદથી ઊભી કરવામાં આવી હતી. આ શાળાઓનો ઉદ્દેશ મહાત્મા ગાંધીના વિચારો પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને કેન્દ્ર સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. ગાંધીજીના મતે પાયાની કેળવણી દ્વારા એક એવા સમાજનું નિર્માણ કરવાનું છે કે જેનો પાથો ન્યાય ઉપર રચાયો હોય જે સમાજમાં ગરીબ તવંગરનો ભેદભાવ ન હોય જેમાં સૌને સ્વતંત્ર નાગરિક તરીકેના સરખા હક્ક હોય અને જેમાં દરેકને પોતાની રોજ મેળવવાનો વિશ્વાસ હોય. આ ગાંધી વિચારને અપનાવી કેળવણીમાં ઉદ્યોગ શિક્ષણને સ્થાન આપી વિદ્યાર્થીઓને સ્વાવલંબન બનાવવાનો સિદ્ધાંત રાષ્ટ્રીય શાળાઓએ અપનાવ્યો હતો. આ શાળાઓનો વિકાસ થતો ગયો અને વિવિધ શૈક્ષણિક વિભાગો શરૂ થયા. સમાજને પાયામાંથી શિક્ષણ આપવાનો માર્ગ અપનાવ્યો હતો. તેમાં બાલમંદિર, કુમાર મંદિર, વિનય મંદિર, ઉદ્યોગ શિક્ષણ, ખેતીવાડી જેવા જુદા જુદા વિભાગોમાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ અપાતું.

અસહકારના આંદોલન સમયે શરૂ થયેલી આ શાળાઓ વટવૃક્ષ બની છે અને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્રો બને છે. અને સૌરાષ્ટ્રમાં આઝાદી પહેલાં અને પછી શિક્ષણ અને સંસ્કારધામો તરીકે પોતાની આગવી ઓળખ ઉભી કરી છે.^૨

૧ દેસાઈ (ડૉ.) શાંતિલાલ મ. ‘રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ગુજરાત’ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ, ૧૯૯૯, પૃ. ૧૧૭

૨ શુક્લ ભાનુભાઈ લક્ષ્મીશંકર, વઢવાણ કેળવણી મંડળના પ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૨૦-૧૧-૨૦૦૮

૪.૧ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટનો વિકાસ :

રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશનમાં અસહકારનો ઠરાવ થયો અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ઘોષણા કરી ત્યારે કાઠિયાવાડના પાટનગરમાં તેની જાદુઈ અસર થઈ શ્રી મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા, શ્રી મણિલાલ કોઠારી, શ્રી ગિરધરલાલ કોટક, શ્રી રામજીભાઈ ગોરધનદાસભાઈ, શ્રી રામજીભાઈ માણેકચંદ વગેરેએ રાજકોટમાં રાષ્ટ્રીયશાળા ખોલવાનો વિચાર કર્યો.^૩

આજ સમયે વિદ્યાર્થી વર્ગમાં પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટેની માગણી કરનાર વર્ગ ઊભો થયો. અહીંની સ્થાનિક આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓમાંથી શરૂઆત થઈ અને એક

૩ કંટક પ્રેમાબહેન ‘કર્મયોગી નારણદાસ કાકા’ નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૭૮, પૃ-૫૦

અઠવાડિયામાં જ એ વિચારને મૂર્ત સ્વરૂપ અપાયું. આ રીતે સંજોગો વિશેષ સાનુકૂળ થયા અને ખૂબ મહેનત અને જોખમ ઉઠાવી રાષ્ટ્રીય શાળા ખોલવાની ગોઠવણ થઈ તા. ૩૧-૧-૧૯૨૧નો દિવસ હતો કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ શ્રી રામજીભાઈ ગોરધનદાસ પાસે આવ્યા અને રાષ્ટ્રીય શાળા ખોલવાનો આગ્રહભરી વિનંતી કરી. વિદ્યાર્થીઓનો આગ્રહ એ વખતની પરિસ્થિતિ વગેરે જોતાં અન્ય ગૃહસ્થો સાથે ચર્ચા કરી તે વખતની રાજકોટની મિડલ સ્કૂલના આચાર્ય શ્રી છોટાલાલ લક્ષ્મીશંકર માંકડને બોલાવ્યા તેમણે આચાર્ય તરીકે કામ કરવાની તૈયારી દર્શાવી વિદ્યાર્થી વર્ગમાં અગ્રભાગ લેનાર વિદ્યાર્થી શ્રી પ્રાણજીવન વાલજી જોષીને બોલાવ્યા. તેઓ આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા તે જ દિવસે સાંજે વિદ્યાર્થીઓની એક સામાન્ય સભા બોલાવવામાં આવી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અંગે સમજણ આપવામાં આવી અને જણાવવામાં આવ્યું કે, આવતી કાલથી જ શાળા ખુલ્લી મુકવી એવી ધારણા છે.^૪

વિદ્યાર્થીઓની સભા પૂરી થયા પછી રાષ્ટ્રીય શાળાની વ્યવસ્થા માટે એક વ્યવસ્થાપક સમિતિ ચૂંટી કાઢવામાં આવી. તેમાં નીચે જણાવેલા સભ્યોને ચૂંટવામાં આવ્યા હતા.

૧. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ બાર-એટ-લો
૨. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા
૩. રામજી ગોરધનદાસ - મીલવાળા
૪. રામજી માણેકચંદ દોશી - વકીલ
૫. શિવલાલ કરસનજી - સરાફ
૬. પ્રાણલાલ વિશ્વનાથ શુક્લ
૭. દોલતરાય નવલશંકર - વકીલ
૮. હકીમચંદ દેવચંદ જસાણી
૯. છોટાલાલ લક્ષ્મીશંકર માંકડ - એક્સ ઓફીસર

પાછળથી આ સમિતિમાં નીચેના સભ્યો ઉમેરવામાં આવ્યા હતા.

૧૦. મણિલાલ વલ્લભજી કોઠારી
૧૧. બેચરલાલ કાળીદાસ જસાણી
૧૨. નરસીદાસ તીકમજી - ડોક્ટર (જૂનાગઢવાળા)
૧૩. મોહનલાલ દામોદર - બુક્સેલર

^૪ અહેવાલ - (૧૯૭૩-૭૪ અને ૧૯૭૪-૭૫) રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, પૃ-૧

૧. રાષ્ટ્રીય શાળાની શરૂઆત :

શરૂઆતમાં શ્રીરામજીભાઈ ગોરધનદાસે ઉદારતાથી પોતાના મકાનમાં જ જરૂરી જગ્યા આપી રાષ્ટ્રીય શાળાની વ્યવસ્થા માટે એક સમિતિ જે ચૂંટાઈ હતી તેમાં મંત્રી તરીકે શ્રી રામજીભાઈ ગોરધનદાસ અને શ્રી રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશી નિયુક્ત થયા. બીજે જ દિવસે તા. ૧-૨-૧૯૨૧, મંગળવાર (સંવત્ ૧૯૭૭ની મહાસુદ પાંચમ, વસંતપંચમીને) સવારે ૮ વાગ્યે શ્રી રામજીભાઈ ગોરધનદાસના મકાનમાં શ્રી મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતાના હસ્તે શાળા ખોલવામાં આવી.^૬ ઉત્સાહજનક વાતાવરણમાં કામ શરૂ થયું પરંતુ દરેક સંસ્થામાં અને કાર્યમાં ભરતી ઓટ આવે છે તેમ કેટલાક વિપરીત સંજોગો ઊભા થતાં આ શાળાનું કામ કંઈક મંદ થયું. આર્થિક તંગી ઊભી થઈ. સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે ગુજરાત કોંગ્રેસ પ્રાંતિક સમિતિ દ્વારા આર્થિક મદદ કરી છતાં પણ શાળાની સ્થિતિ ન સુધરી એટલે તે વખતની શાળા સમિતિની વિનંતી ઉપરથી સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે શ્રી જમનાદાસ ખુશાલચંદ ગાંધીને આ શાળાની તપાસ માટે મોકલ્યા. શાળા સમિતિએ તા. ૨૧-૯-૧૯૨૩ના રોજ એક ઠરાવ કરી શાળાની તમામ વ્યવસ્થા શ્રી જમનાદાસભાઈ ખુ. ગાંધીને સોંપી દીધી.

શાળાના વહીવટનો મુખ્ય ભાર શ્રી જમનાદાસભાઈ ગાંધી પર આવતા તેમણે શાળાને પગભર કરવા પોતાનાથી બનતા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. એક તરફ શાળાની નિભાવવા માટે બનતી કોશિશ કરી તો બીજી તરફથી શાળાને આદર્શ બનાવવા ને માટે ક્યા ક્યા સાધનોની જરૂર છે તેનો વિચાર કરતા તેમને મુખ્ય જરૂરિયાત જણાઈ. શહેરથી બહારના ભાગમાં શાળા માટે વિશાળ જમીન મેળવવાની હતી.^૭

૨. રાજકોટ રાજ્યની મદદ :

રાષ્ટ્રીય શાળા સમિતિના તે સમયના પ્રમુખ શ્રી રેવાશંકરભાઈ જગજીવનભાઈ ઝવેરી, શ્રી જમનાદાસભાઈ અને તેમના સાથીઓએ તે વખતના રાજકોટના ઠાકોર સાહેબ શ્રી લાખાજીરાજને મળી પોતાની ધારણા જણાવી. નામદાર ઠાકોર સાહેબે તે માટે લગભગ સાડાતેર એકર - ૬૮૦૦૦

૫ અહેવાલ - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, ઇ.સ. ૧૯૨૧, પૃ. ૩

૬ ફૂલછાબ રાજકોટ તા. ૫-૨-૨૦૦૮

૭ અહેવાલ - (૧૯૭૩-૭૪ અને ૧૯૭૪-૭૫) રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, પૃ-૨

અડસઠ હજાર ચોરસવાર જમીન ઉદાર શરતથી આપવાનું કબુલ્યું.^૬ (પાછળથી નગર આયોજનમાં બે બાજુ રસ્તા માટે ૪૦૦૦ ચોરસ વાર જમીન પાછી આપવાની થતાં ૬૪૦૦૦ ચોરસ વાર જમીન રહી.) જમીન તો મળી પણ મકાન બાંધવાની શાળાની આર્થિક સ્થિતિ ન હતી. શાળા સમિતિના સભ્ય શ્રી ગિરધરલાલભાઈ કોટકના પ્રયાસથી શ્રી જીવનલાલ વલ્લભદાસ તથા શ્રી રામદાસ ખીમજીની કંપની તરફથી મકાન માટે રૂપિયા દસ હજાર ની રકમ મળી અનુભવી મિસ્ટ્રી વશરામ હીરજીએ સેવાભાવથી પોતાની દેખરેખ નીચે શાળાનું મકાન તૈયાર કરાવી આપવાનું માથે લીધું અને મકાન બાંધવાનું શરૂ કર્યું. મકાનના ત્રણ ઓરડા થતાં પૈસા પૂરા થયા. તેવામાં રંગૂનથી ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતાએ રૂપિયા દસ હજારની ઉદાર રકમ મોકલી તેથી મકાનનું કામ આગળ ચાલ્યું. ફરી પૈસા ખૂટતાં અમદાવાદથી પૂ. ગાંધીજી મારફત શ્રી ચીમનલાલ વીરચંદ દ્વારા રૂપિયા ૧૫૦૦/- તથા શ્રી ગિરધરલાલ કોટક મારફત રૂપિયા ૧૦૦૦/- બીજા આપ્યા. શ્રી નાનાલાલ કાળીદાસ જસાણી અને શ્રી રેવાશંકર જગજીવન ઝવેરી તરફથી ખૂટતી રકમ મળી અને મુખ્ય મકાનનું કામ પુરું થયું. એ ઉપરાંત પાછળથી (૧૯૨૬માં) શિક્ષક નિવાસો બાંધવા શ્રી જીવણલાલ મો. શાહ તરફથી રૂપિયા નવ હજાર મળતાં શિક્ષક નિવાસ બંધાયા. મુખ્ય મકાનના ઉદ્ઘાટન માટે પૂ. ગાંધીજીને ખાસ પધારવા વિનંતી થયેલી. તેઓ પધાર્યા તેમના પ્રમુખપણા નીચે ઇ.સ. ૧૯૨૫ ના ફેબ્રુઆરીની ૧લી તારીખે સમારંભ થયો અને નામદાર ઠાકોરસાહેબ શ્રી લાખાજીરાજને હસ્તે રાષ્ટ્રીયશાળાના નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું.^૭

૩. રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ :

રાષ્ટ્રીય શાળામાં કુમાર મંદિર, વિનય મંદિર અને બાલમંદિરના વિભાગોમાં શિક્ષણ સાથે સંગીત અને હિંદી શિક્ષણ અપાતું. શરૂઆતમાં શ્રી જમનાદાસભાઈ ગાંધી, શ્રી વજુભાઈ શુક્લ, શ્રી જેઠાલાલ જોષી, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ મહેતા, શ્રી ચંપકભાઈ માવાણી અને શ્રી રતિભાઈ રાવળ જેવા અધ્યાપકો હતા.

ગાંધીજીના આદેશથી માર્ચ, ૧૯૩૪ માં નારણદાસભાઈ રાજકોટ આવ્યા. અને રાષ્ટ્રીય શાળાનું સંચાલન સંભાળ્યું અને શાળાએ એક નવું સ્વરૂપ મળ્યું. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની વિનીત (મેટ્રિક)ની પરીક્ષાને બદલે યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષા તરફ વિદ્યાર્થીઓનું વલણ વધતાં

૮ રાવલ મનોજ (સંપાદક) રાજકોટ જિલ્લા સર્વસંગ્રહ (ગેઝેટિયર) ગુજરાત રાજ્ય જીલ્લા સર્વસંગ્રહ, ગાંધીનગર, ૧૯૮૯, પૃ-૫૪૮

૯ સ્મરણિકા - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ, પૃ-૧૦

વિનય મંદિરમાં સંખ્યા ઓછી થઈ. એ પરિસ્થિતિમાં શાળાને પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરતી મર્યાદિત કરી અને વિનય મંદિર બંધ કર્યું. કેળવણીમાં ઉદ્યોગને વિશેષ મહત્વ અપાયું. મહિલા શિક્ષણમાં બહેનો માટે શાળાંત અભ્યાસના વર્ગો તથા બૌદ્ધિક શિક્ષણના વિભાગો ઉપરાંત ખાદી શિક્ષણ વિદ્યાલય અને રચનાત્મક ક્ષેત્રે ખાદી ઉત્પાદન, દિવાસળી ઉદ્યોગ અને પાછળથી ત્રંબા ગામે ગ્રામ્ય શાખા રૂપે રાષ્ટ્રીય શાળા સંચાલિત કસ્તૂરબા આશ્રમમાં ખાદી વિદ્યાલય, હાથ કાગળ કેન્દ્ર, સાબુ ઉત્પાદન કેન્દ્ર વગેરે વિવિધ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ અને વિકાસ પામી.

શ્રી નારણદાસભાઈ ગાંધીનું કાર્ય રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ પૂરતું મર્યાદિત ન રહેતાં સૌરાષ્ટ્ર વ્યાપી બન્યું. સૌરાષ્ટ્રના ખાદીકામના વિકાસ પાછળ એમની પ્રેરણા અને દોરવણી હતાં. કાઠિયાવાડ ખાદી મંડળ અને સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિની રચનાના તેઓ પ્રણેતા હતા. ભારતના ખાદી જગતમાં એમનું મહત્વનું સ્થાન છે.^{૧૦} રાષ્ટ્રીયશાળા એક કેન્દ્રવર્તી સંસ્થા બની શકી છે. રાષ્ટ્રીય શાળાની પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય પાંચ વિભાગ ગણી શકાય^{૧૧}. (૧) શિક્ષણ (૨) વિવિધ પરિક્ષાઓ (૩) ઉદ્યોગો (૪) અન્ય પ્રવૃત્તિઓ (૫) લોકસેવા.

ઈ.સ. ૧૯૭૦-૧૯૭૧ માં રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિમાં

ભાગ લેનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા આ પ્રમાણે હતી :

ક્રમ	શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ	વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
૧	કુમાર મંદિર	૭૪૦
૨	બાલમંદિર	૨૦૦
૩	સંગીત મહાવિદ્યાલય	૧૭૫
૪	હિન્દી પરીક્ષાઓ (રાજકોટ કેન્દ્રમાં)	૧૬૦૦
૫	ગીતા રામાયણ પરીક્ષાઓ (ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છમાં)	૪૧૦૦

૪.૧.૧ શૈક્ષણિક વિભાગોનો વિકાસ :

(૧) કુમાર મંદિર :

તા. ૧-૨-૧૯૨૧માં સંસ્થાની સ્થાપના સાથે જ કુમાર મંદિરનો પ્રારંભ થયો.

બાળ વર્ગથી ધોરણ ૪ સુધીના વર્ગો કુમાર મંદિરમાં શરૂ કરવામાં આવેલા. તે સમયમાં

^{૧૦} આહ્યા વિજ્ઞાનદાસ જ. રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના નિયામકની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૬-૭-૨૦૦૮
^{૧૧} કંટક પ્રેમાબહેન ‘કર્મયોગી નારણદાસ કાકા’ પૂર્વોક્તગ્રંથ પૃ-૫૧

બીજી શાળાઓમાં નાના વર્ગોમાં પણ સહશિક્ષણ ન હતું. કન્યા શાળાઓ અને છોકરાઓની શાળાઓ જુદી જુદી રહેતી. કુમાર મંદિરમાં પહેલેથી જ સહશિક્ષણ રહ્યું છે.

૧. કુમાર મંદિરના શરૂઆતના આચાર્ય અને શિક્ષકો :-

શાળાના પ્રથમ આચાર્ય તરીકે શ્રી છોટાલાલ લક્ષ્મીશંકર માંકડ (બી.એ) હતા. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શરૂઆત શહેરમાં થતાં તેમણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું રાજકોટ સ્ટેટની મીડલ સ્કૂલમાંથી માપી આર્થિક મુશ્કેલી વેઠી આ સંસ્થામાં જોડાવા ઉત્સુકતા બતાવી અને શાળાનું કામ તેમણે ઉપાડી લીધું અને પોતાનો તમામ વખત તેમાં આપે. નવરાત્રિના સમયમાં રાષ્ટ્રીય ગરબાઓનું આયોજન કરે. તમામ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ ખંતપૂર્વક રસ લેતા. રાષ્ટ્રીય શાળા જાહેર પ્રજાની જે કોઈ સેવા બજાવી શકી હતી. તે શ્રી છોટાલાલ લક્ષ્મીશંકર માંકડની ખંત અને મહેનતને આભારી હતું.

શાળામાં શિક્ષક તરીકે વિજય શંકર ત્રિભુવન ત્રિવેદી જોડાયા અને તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બીજાવી અને ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું. તેઓ રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડાયા તે પહેલાં રાજકોટ સરકારી ટપાલ ખાતામાં કારકુન હતા. ત્યાંની પેન્સનેબલ સરકારી નોકરી કાયમ માટે છોડી. શાળામાં પહેલેથી જ જોડાઈને શાળાના વિકાસમાં પોતાનું આગવું પ્રદાન આપ્યું છે.

શાળામાં શિક્ષક તરીકે વ્રજલાલ મયાશંકર શુક્લ હતા. તેઓ ઇ.સ. ૧૯૨૧ માં બી.એ.ની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ થયેલ પણ તે પછી તેમણે પોતાની ડીગ્રી મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં પાછી મોકલાવી આપી અને અતિઉત્સાહથી શાળામાં જોડાયા હતા. તેમણે શાળા માટે આત્મભોગ આપવામાં કોઈ કચાશ રાખી નથી. પોતે પોતાના સરળ, સાદા, ઉચ્ચ સત્યાગ્રહી અને સ્વાતંત્ર્ય આચાર વિચારની વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ઘણી અસર થઈ હતી.

મોહનલાલ વાલજીભાઈ રૂપાણી શાળામાં શિક્ષક હતા. તેમણે પોતાના ચારિત્રની છાપ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પાડી હતી. તેઓએ વિદ્યાર્થીઓને સાદુ જીવન અને ઉચ્ચ આદર્શના પાઠો શિખવ્યા હતા. તેમના પછી આ જગ્યા પર રામભાઈ રતિલાલ મહેતા કે જેઓએ એમ.બી.બી.એસ.ના બીજા વર્ષમાંથી અસહકારની ચળવળમાં જોડાવા માટે અભ્યાસ છોડી દીધો હતો. તેઓ ખંતથી શાળામાં પીજણ વર્ગમાં કામ કરતા.

શિક્ષક તરીકે ગીરધરલાલ રેવાશંકર જોષી આ શાળામાંથી જ વિદ્યાપીઠ વિનીતની પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થયેલા હતા અને રાષ્ટ્રીય શાળાના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો છે.

શાળાના શિક્ષક તરીકે મદનગોપાળ ક. વ્યાસ શરૂઆતમાં બંગાળ રહેતા તેથી તેમને હિન્દી અને બંગાળીનું સારું જ્ઞાન હતું. તેમને એ જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને આપ્યું.

શિક્ષક કેવળરામ રેવાશંકર ત્રિવેદી તેઓએ વિનીત પરીક્ષા શાળામાંથી જ પાસ કરી હતી. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને ગાંધી વિચાર પ્રમાણે શિક્ષણ આપ્યું.

નારણદાસ લા. મર્થક શાળામાં શિક્ષક હતા. તેઓ સિનીયર ટ્રેઇનડ હતા. ૧૭ વર્ષના અનુભવી હતા. તે બાળમંદિર તથા નામાના વર્ગોમાં બહુ જ રસથી કામ કરતા અને નામાના વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓમાં અજબ રસ જગાડતા હતા.

રાષ્ટ્રીય શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને વણાટ કામ બરોબર શીખવવા એક કારીગર હતા. તેમનું નામ ભુરાભાઈ ડાહ્યાભાઈ હતું. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને પાટી, આસનીયા, શેતરંજી અને ખાદી વણતાં શીખવતા હતા.^{૧૨} આ ઉપરાંત શાળામાં અન્ય કેટલાક શિક્ષક તરીકે કામ કરી ગયા અને શાળાને ઘણી જ કિંમતી મદદ કરી. તે શિક્ષકોમાં નૃસિંહભાઈ મુળજી શાહ, માનસંગ પરમાણંદ રાઠી, પ્રણેશંકર મણિશંકર મહેતા, નરભેરામ દયાશંકર પંડ્યા, લાભશંકર દ. પાઠક, ચમનલાલ શિવરામ ત્રિવેદી તથા નારાયણ ઘોડોપંત દેશપાંડે જેમણે શાળાની સેવા કરી હતી.

કુમાર મંદિરના પ્રથમ આચાર્ય શ્રી છોટાલાલ લક્ષ્મીશંકર માંકડ છૂટા થતાં વ્યવસ્થાપક અને આચાર્ય પદે ૧૯૨૩ થી શ્રી જમનાદાસ ખુ. ગાંધી એ કામ સંભાળ્યું. ૧૯૩૪ થી નારણદાસભાઈ જોડાયા હતા. શાળામાં બધા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ઘણો જ નિકટનો સંબંધ હતો અને એક ગુરૂ અને શિષ્ય વચ્ચે નો સંબંધ શું છે અને કેવો હોવો જોઈએ તે પોતાના વર્તનથી આસપાસની પ્રજાને અનુભવ થતો.^{૧૩}

૧૨ અહેવાલ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, ઇ.સ. ૧૯૨૧, પૃ. ૪

૧૩ આહ્યા વિઝલદાસ જ. રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના નિયામકની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૬-૭-૨૦૦૮

૨. કુમાર મંદિરનો અભ્યાસક્રમ :

કુમાર મંદિરમાં અંગ્રેજી સાત ધોરણ સુધીના વર્ગો રાખવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત એક રેટિયા વર્ગ ખાસ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને કાંતવાના અભ્યાસમાં રાખવામાં આવેલ હતો. શાળા અભ્યાસક્રમ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની પદ્ધતિ ઉપર ઘડવામાં આવ્યો છે. શાળામાં અંગ્રેજી સિવાય દરેક વિષય સ્વભાષામાં જ શીખવવામાં આવતો.

• ગુજરાતી ભાષા :

અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીના શિક્ષણનું મહત્વ સ્વીકારેલું અને વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતીનું જ્ઞાન કેમ વધારે સંગીન અને ઉચ્ચ પ્રકારનું મળે તે તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું. શરૂઆતમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી જ રાષ્ટ્ર સંદેશ નામનું હસ્તલિખિત માસિક કાઢવામાં આવતું. કવિતા ગાન અને પાઠોનું પઠન કરવામાં આવતું.

• સંસ્કૃત ભાષા :

સંસ્કૃત ભાંડારકરી પદ્ધતિથી શીખવવામાં આવતી વ્યાકરણ પદ્ધતિ પણ અપનાવવામાં આવી હતી.

• અંગ્રેજી :

સાત વર્ગોમાં Translation પદ્ધતિથી શીખવવામાં આવે છે. પહેલા ત્રણ વર્ગોમાં Direct પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી હતી.

• ઇતિહાસ ભૂગોળ :

ઇતિહાસ અને ભૂગોળના વિષય જેમ બને તેમ રસિક અને સરળ બનાવવાના પ્રયત્નો થયા હતા. વિદ્યાર્થીઓ પાસે નકશા તૈયાર કરવામાં આવતા, વાર્તારૂપે ઇતિહાસ શીખવવાની શૈલી અપનાવવામાં આવી હતી.

• ગણિત :

શિક્ષણનું માધ્યમ ગુજરાતી હતું. શાળામાં બધા વિષયો ગુજરાતીમાં જ શીખવવામાં આવતા.

• હિન્દી :

હિન્દી વિષય શીખવવા માટે સ્વરાજ આશ્રમ તરફથી હિન્દીના કાબેલ શિક્ષક શ્રી દેશપાંડે આવેલ હતા. તેમણે વિદ્યાર્થીઓને હિન્દીનું વિષય શિક્ષણ આપી તૈયાર કર્યા હતા. આ વિષય ઉપર ગુજરાતી જેટલું જ લક્ષ આપવામાં આવતું.

અભ્યાસ સંબંધે કહેતાં એક હકીકતની ખાસ નોંધ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી અને તે એ હતી કે શાળાના વિદ્યાર્થીઓને માથે ગોખવાનો ઘણો જ ઓછો બોજો પડે અને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન પણ લઈ શકે તેવી પદ્ધતિથી તેમને (વિદ્યાર્થીઓને) શિક્ષણ આપવાની યોજનાઓ શાળાનો શિક્ષક વર્ગ કરતો અને તેના ગુણદોષોનો અનુભવ લેતો આથી વિદ્યાર્થીઓને ઘેરથી પાઠો તૈયાર કરી લાવવાનું બહુ ઓછું રહેતું ને એથી વિદ્યાર્થીઓને ઘેર ઘણી કુરસત રહેતી.

• રૈંટીયો :

અભ્યાસ ક્રમમાં રૈંટીયાનો વિષય ઘણાં જ હર્ષથી ઉત્સાહ થી શીખવામાં આવતો. અત્યાર સુધી બહારના લોકોની એવી કલ્પના હતી કે નાના બચ્ચાઓનો હાથ તે રૈંટિયા ઉપર બેસશે અને રૈંટીયો ફેરવવો તે આપણી પ્રકૃતિને કોઈપણ રીતે ફાવે તેમ નથી. પણ અમો અમારા અનુભવથી સિદ્ધ કરી શક્યા છીએ કે આવી બીજી અનેક કલ્પનાઓ જુઝી પડી છે. વિદ્યાર્થીઓમાં રૈંટીયા વિષે એટલો ઉત્સાહ છે કે કદાચ તે લોકોને આખો દિવસ રૈંટીયો ફેરવવાનો હોય તો પણ તેઓ કંટાળે તેમ નથી. શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાથી રૈંટીયાની સંખ્યા ઓછી હતી છતાં પણ જ્યારે અને જેટલો વખત રૈંટીયો ચલાવવાનો મળે ત્યારે દીલ દઈને અભ્યાસના વિષયની માફક કાંતવાના કામમાં પરોવાઈ જતા તહેવારના દિવસોમાં કાંતવાની સ્પર્ધા રાખવામાં આવતી. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ હોંશે હોંશે ભાગ લેતા. તેમાં પહેલું ઈનામ મેળવનાર વિનય મંદિરના અંગ્રેજી ધોરણ જ ના એક વિદ્યાર્થીએ આશરે પંદર નંબરનું સુતર કલાકના દોઢ તોલાના પ્રમાણમાં કાંતેલું હતું. આ ઉપરથી કહી શકાય કે કાંતવાના વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ રસ લેતા હતા.^{૧૪}

૩. કુમાર મંદિરની રમતગમત :

વિદ્યાર્થીઓ માટે રમતગમતમાં મોટી વયના વિદ્યાર્થીઓ માટે અખાડાની રમતો ખાસ કરીને કુસ્તી હતી જે કાઠિયાવાડની કોઈ શાળામાં શીખવવામાં આવતી ન હતી. દરરોજ સાંજે એકથી દોઢ કલાક આ રમત ચાલે. વિદ્યાર્થીઓમાં કસરત વખતે વ્યવસ્થા discipline જોવામાં આવતી. દરેક વિદ્યાર્થી અખાડા કુસ્તીના પોશાકમાં જ (કચ્છો લંગોટ) અખાડામાં કસરત વખતે જોવા મળતો, કસરત પછી પોતાના જ નાના ફંડમાંથી તેમને પૌષ્ટિક ખોરાક, ચણાની પલાળેલ દાળ આપવામાં આવતી. હીલ ક્વાયતના વિષયમાં પણ વિદ્યાર્થીઓને

^{૧૪} અહેવાલ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, ઇ.સ. ૧૯૨૧, પૃ. ૬

કેળવવામાં આવતા, મગદળ અને દંડની કસરતો શીખવવામાં આવતી. આ સિવાય દોડવું, કબડ્ડી રમતો શીખવવામાં આવતી.^{૧૫}

૪. કુમારમંદિરની પ્રવૃત્તિઓ :

પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત કરવા અને પ્રજાના સંસ્કાર સુધારવા શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો શહેરમાં દરેક રજાના દિવસે સવારમાં નગર કીર્તન માટે સરઘસના રૂપમાં ફરતા હતા. આ સરઘસ શહેરની શેરીએ શેરીએ ફરી શહેરના લોકોને રાષ્ટ્રીય સંગીતનું પાન કરાવતા અને તેમનામાં દેશદાઝ અને રાષ્ટ્રીય ભાવના ખિલવતા હતા.

વિદ્યાર્થીઓ અઠવાડિયામાં એક વખત શહેર બહાર અને કોઈ વખત નજીકના ગામડામાં પ્રવાસ યોજતા. શરૂઆતમાં મોટી વયના વિદ્યાર્થીઓને સ્પેશી પ્રવૃત્તિ કરવા રજાના દિવસોમાં આસપાસના ગામડામાં લઈ જવામાં આવતા. તેઓ ત્યાં જઈ ખાદી પ્રચાર કરતા સાથે ‘કાઠીયાવાડ વિદ્યાર્થી મહાસભા’ કાઠીયાવાડના વિદ્યાર્થી વચ્ચે ભાતૃભાવ, સંપ અને સહકારની ભાવના વિકસાવવા માટેની પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતા. યોગ્ય સમયે કેવી મદદ કરવી. બધાને ક્યા માર્ગ પર જવું, શિક્ષણમાં કેવો ફેરફાર જરૂરી છે વગેરે સૂચનાની આપ લે કરવી, તે આ સભાનો ઉદ્દેશ હતો.^{૧૬}

ઈ.સ. ૧૯૩૪માં કુમાર મંદિરના વર્ગો માટે મકાન સહાય રૂપે સ્વ. કોઠારી કેશવલાલ રેવાશંકરના સ્મરણાર્થે રૂા. ૧૦,૦૦૦ બહેન શ્રી સમજુબેન ચૂનીલાલ તરફથી મળેલ કુમાર મંદિરમાં ૧ થી ૭ ધોરણ છે તેની સંખ્યા લગભગ ૭૪૦ની છે. ધોરણ ૫-૬-૭નાં બાળકો દરરોજ ૧ કલાક કાંતણ ઉદ્યોગ કરે છે. કુમાર મંદિરમાં વિષય શિક્ષણ ઉપરાંત સંગીત, નૃત્ય જેવી લલિત કળાઓ માટે તેમજ વ્યાયામ માટે ખાસ શિક્ષકો છે. પ્રવાસ, પર્યટન, ઉત્સવો અને સફાઈના કાર્યક્રમો પણ યોજાતા રહે છે. રાષ્ટ્રીય શાળા ટ્રસ્ટના પ્રમુખ સ્વ. શ્રી બેચરલાલભાઈ જસાણીની સ્મૃતિમાં એમનાં કુટુંબની અને બીજી સહાયથી બે વિશાળ સ્મારક ભવન ઇ.સ. ૧૯૬૫માં રચાતાં કુમાર મંદિર માટે અને અન્ય શૈક્ષણિક કાર્ય માટે સવિશેષ સગવડ થઈ છે.

૧૫ સ્મરણિકા - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ, પૃ. ૧૨

૧૬ અહેવાલ - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, ઇ.સ. ૧૯૨૧, પૃ. ૯

(૨) મનહર પ્લોટ શાળા :

તે વખતની સૌરાષ્ટ્ર સરકારે બુનિયાદી તાલીમ વ્યાપક બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો. તે માટે પ્રયોગ કરવા સૌરાષ્ટ્રની છ શાળાઓ જુદી જુદી શિક્ષણ સંસ્થાઓને સોંપવામાં આવી. તે રીતે રાજકોટમાં રાષ્ટ્રીય શાળા પાસે જ આવેલી મનહર પ્લોટને સરકારી શાળા રાષ્ટ્રીય શાળાને સોંપવામાં આવી હતી. જૂની મનહર પ્લોટ શાળાનું મકાન, છાપરુ, ભોયતળિયુ તદ્દન બિસ્માર હાલતમાં હતા તેના માટે સરકાર સાથે વાટાઘાટો કરી સમારકામ કરવામાં આવ્યું. શાળામાં ઉદ્યોગ, સંગીત અને વ્યાયામ માટેના નિષ્ણાંતો રોકવામાં આવ્યા. મોટા વિદ્યાર્થીઓ દરરોજ કાંતતા હતા. સાંજે કસરત કરતા હતા. તેમને પૌષ્ટિક આહાર અપાતો હતો. આમ વિદ્યાર્થીઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની ચેતના ખીલવા લાગી હતી. અહીં તમામ વિદ્યાર્થીઓ ખાદી પહેરતા થયા હતા.

દરેક બાળક પોતાના અભ્યાસની સાથે સાથે દોઢ કલાક ઉદ્યોગ કરે તો એ સમયમાં રોજનો એક પૈસો કમાઈ શકે તેમ હતો. મનહર પ્લોટ શાળામાં શરૂઆતમાં ૧ થી ૪ ધોરણ હતા. તેમાં દર વર્ષે એક એક ધોરણ વધારી ૭ ધોરણ સુધીની શાળા કરવામાં આવી. ઇ.સ. ૧૯૬૪ માં ગુજરાત સરકારે આવી સોંપાયેલી શાળાઓ પાછી સંભાળતાં આ શાળા સરકારને પાછી સોંપી દેવામાં આવી.^{૧૭}

(૩) બાલ મંદિર :

ઇ.સ. ૧૯૩૪માં બાલમંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. શરૂઆતમાં ૧૦ બાળકો હતા. ધીરે ધીરે સંખ્યા વધવા લાગી, બાળકોને લાવવા લઈ જવા માટે ઘોડાગાડી નો ઉપયોગ થતો સંખ્યા વધતાં ઘોડાગાડીને બદલે ૬ સિગરામ રાખવામાં આવ્યા હતા.^{૧૮} રાષ્ટ્રીયશાળામાં કાંતણ કાતવા આવતી બહેનોના બાળકોને સાચવવાના ઉદ્દેશથી બાલમંદિર ખોલવામાં આવેલું અને વિકાસ થતો ગયો. અઢી થી સાડા છ વર્ષના બાળકો આજે પણ આ બાલમંદિરમાં આવે છે. અહીં વિશાળ કિડાંગણ, અદ્યતન શિક્ષણ પદ્ધતિની કેળવણી, ચરિત્રનું ઘડતર, નાગરિક ભાવના, નાની પોષક પ્રવૃત્તિઓ, રસ પોષક મનોરંજન, સર્જનાત્મક અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા દરેક બાળક પર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત બાળકોના જન્મ દિવસે પ્રોત્સાહિત કરવા ચરિત્ર બાળવાર્તા કહી બાળકોને બિરદાવવામાં આવે છે.

૧૭ અહેવાલ - (૧૯૭૩-૭૪ અને ૧૯૭૪-૭૫) રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, પૃ-૪

૧૮ કંટક પ્રેમાબહેન ‘કર્મયોગી નારણદાસ કાકા’ પૂર્વોક્તિગ્રંથ પૃ.-૫૬

બાળકોની ઉંમર પ્રમાણે ટુકડી પાડવામાં આવી હતી અને નામ આપવામાં આવ્યા હતા. તેમાં ૧. ગાંધી ટુકડી ૨. જવાહર ટુકડી ૩. સુભાષ ટુકડી ૪. ગુલાબ ટુકડી ૫. મોગરો ટુકડી શિક્ષકો ટુકડી પ્રમાણે શિક્ષણ આપતા. બાળ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ઉપદેશ અપાતો નથી. બાળક સ્વતંત્ર મુક્તપણે અને સ્વયં સ્ફૂરણાથી વિચરે તેને મહત્વ અપાયું છે. વાતાવરણમાંથી જ બાળક સર્જનશીલ, વિચારશીલ અને સંવેદનશીલ બને એવું પર્યાવરણ બાળક માટે ઊભું કરી આપવામાં આવે છે. બાળકોની ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. બાળકની જીજ્ઞાસા અને ઉત્સુકતાને સંતોષવાનો પ્રયત્ન થાય છે એટલે ભાર વગરનું ભણતર અહીં અપાય છે.

બાલમંદિરમાં મોન્ટેસરી પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવા માટેના લગભગ પૂરતા પ્રમાણમાં સાધનો છે. સાત્વિક અને પૌષ્ટિક અન્ન દ્વારા બાળકનું મન ઘડાય છે. બાલમંદિરમાં નાસ્તાની પ્રવૃત્તિ રાખવામાં આવે છે. તેમાં સ્વાદની કેળવણી, ઢોળ્યા વગર ખાવાની ટેવ, જમણા હાથે ખાવાની, ચાવીને ખાવાની ટેવ વગેરે શીખવવામાં આવે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની સાંસ્કૃતિક ધરોહર પ્રમાણે ગીત સંગીતનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ આપવામાં આવે છે. બાળકને બાળપણથી સંગીત નૃત્ય અભિનય વગેરે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવાથી સૂર, તાલ, લયનો ખ્યાલ આવે માટે વિવિધ વાજાંત્રોનો પરિચય કરાવવામાં આવે છે. બાળકમાં અભિનય શક્તિ ખીલે, શ્રવણ કૌશલ્ય ખીલે, સ્થિરતા, એકાગ્રતા દેખાય, સમૂહજીવનની તાલીમ મળે તે માટે સંગીત શિક્ષણને મહત્વ આપવામાં આવે છે. સાથે વાર્તા દ્વારા બાળકની એકાગ્રતા, શાંતિ કેળવાય, ભાષા સમૃદ્ધિ વધે, અજાણપણે બાળક પોતાની અવલોકન શક્તિ, ચિંતન શક્તિ અને બુદ્ધિ વિકસાવતું થાય તે પ્રકારની વાર્તા કહેવામાં આવે છે. નાટક પણ બાલમંદિરમાં ભજવવામાં આવે છે. તેનાથી બાળકની ચાદશક્તિ, તર્કશક્તિ, વ્યવસ્થાશક્તિ, વક્તૃત્વશક્તિ, અભિનય કૌશલ્ય ખીલે, વિચારો વ્યક્ત કરી શકે છે.

બાલમંદિરના બાળકમાં સામાન્ય જ્ઞાનનો વધારો થાય તે માટે પ્રદર્શન અવારનવાર યોજવામાં આવતા, બાળકોને ફુલોનો, ફળોનો, પાન, શાકભાજી, પાળેલા પશુઓ, જંગલી પશુઓ, પક્ષીઓ, જીવજંતુ, દેશનેતા, તહેવારોની વાત કરવામાં આવે છે. રમતોમાં નાચવું, કુદવું, ઠેકવું, ઉછળવું જેવી ક્રિયાઓની અભિવ્યક્તિ કરાવવામાં આવે છે. સાથે દડા ઉછાળવા,

ચકરડી ફેરવવી, અવાજ ઓળખવાની રમતો, ઘોડો ઘોડો રમવું, લંગડી, દોડવાની રમત, દોરડા ખેંચ વગેરે જુદી જુદી રમતો રમાડવામાં આવે છે.

પૂ. ગાંધીજીને હાથપગની કેળવણીને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, એ દૃષ્ટિએ જોતા કલાકારીગીરી દ્વારા બાળકમાં કામ કરવાની અને કામ કરીને આનંદ લેવાની વૃત્તિ ખીલે, ક્રિયાશીલતા પોષાય, હસ્ત કૌશલ્ય ખીલે, એકાગ્રતા, ધીરજ, ચોક્કસાઈ જેવા ગુણો વિકસે તે માટે ચિત્ર, સુશોભન વગેરે પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે સ્વ. પૂ. કસ્તુરબાની સ્મૃતિમાં બંધાયેલ મકાનમાં બાલમંદિર માટે સાધન સગવડ છે.^{૧૯}

(૪) સંગીત મહાવિદ્યાલય :

રાજકોટની રાષ્ટ્રીય શાળા જેવી રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંસ્થામાં સંસ્થાની સ્થાપનાથી જ સંગીતને એક વિષય તરીકે સ્થાન અપાયેલું હતું. ઇ.સ. ૧૯૨૬ માં રાષ્ટ્રીય શાળામાં એક નાનકડો સંગીત વિભાગ ચાલતો હતો. જે કુસુમબહેન ગાંધી સંભાળતાં હતા. નારણદાસ ગાંધીએ તેમાં વધારો કર્યો. ઇ.સ. ૧૯૩૮ ની ૫ મી ફેબ્રુઆરીએ વસંત પંચમીના દિવસે સ્વ. સંગીતાચાર્ય પંડિત શ્રી નારાયણ મોરેશ્વર ખરેજી (સત્યાગ્રહાશ્રમ)ના આશીર્વાદ સાથે ગાંધર્વ સંગીત વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. તેનું સંચાલન પંડિત ખરેજીના શિષ્ય પુરુષોત્તમ ગાંધીને સોંપવામાં આવ્યું.

૧. વિદ્યાલયના ઉદ્દેશો :

વિદ્યાલય સામે એક સ્પષ્ટ દ્યેય હતું. વિદ્યાલયના ઉદ્દેશો હતા. (૧) સંગીતકલાનું પુનરુત્થાન કરવું તેની જૂની પરંપરાની રક્ષા કરવી અને તેનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવો. (૨) અશિક્ષિત અને અસંસ્કારી લોકોમાં પડેલી સંગીત કલાને તેના પવિત્ર અને પ્રતિષ્ઠિત સ્થાને મૂકવી. (૩) શિષ્ટ અને શાસ્ત્રીય સંગીત કલાનું શિક્ષણ આપવું અને તેનો પ્રચાર કરવો. (૪) સંગીત દ્વારા ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત કરવી, પોષવી અને આ રીતે વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનનો ઉત્કર્ષ સાધવો.

૧૯ સંઘવી ચારુબેન રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ બાલમંદિરના આચાર્યની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૧૧-૮-૨૦૦૮

૨. વિદ્યાલયનો વિકાસ :

ઇ.સ. ૧૯૪૦ માં અખિલ ભારત ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય મંડળ (મુંબઈ) ના પ્રમુખ સંગીતપ્રવિણ પ્રો. શંકરરાવ વ્યાસના આગ્રહભર્યા સૂચનથી સંગીતવિદ્યાલયને ‘ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય’ નામ અપાયું અને તા. ૧-૭-૧૯૪૦ થી ઉપરોક્ત મંડળ સાથે આ વિદ્યાલયને જોડી એની પરીક્ષાઓ દાખલ કરવામાં આવી. ૧૯૪૦ ના ઓગષ્ટ માસમાં પ્રથમવાર ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય મંડળ મુંબઈ તરફથી મૌખિક અને લેખિત પરીક્ષાઓ લેવાઈ. મંડળની પરીક્ષાનું સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ પરીક્ષા કેન્દ્ર રાજકોટ બન્યું. ૧૯૪૦માં સંગીત પ્રવીણ પ્રો. એકનાથજી પરગાંવકર વિદ્યાલયને મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે મળી ગયા. એમના શિક્ષણ કાર્યે વિદ્યાલયે સારી પ્રગતિ સાધી.

અખિલ ભારત ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય મંડળ જેવી ભારત વ્યાપી સંસ્થાના એક અંગરૂપ પદ્ધતિસરની ડિપ્લોમાં અભ્યાસક્રમની પરીક્ષાઓ શરૂ કરીને જેમ જેમ વિદ્યાલયમાં સંગીત વિશારદની તાલીમ લેનાર યુવક-યુવતીઓ વધતા ગયા તેમ આ સંસ્થા રાજકોટ પુરતી જ મર્યાદિત ન રાખતાં સંગીતની સૌરાષ્ટ્ર વ્યાપી મધ્યવર્તી સંસ્થા બની. બહાર ગામના વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલયની વ્યવસ્થા કરી. સંગીત ક્ષેત્રમાં આગળ વધવા ઇચ્છતા બહારગામના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક સગવડ ઊભી કરી.^{૨૦}

સંગીત મહાવિદ્યાલયમાં પ્રો. એકનાથજી પાસે વિશેષ તાલીમ લઈ તૈયાર થયેલા શિષ્યોમાં કંઠ્ય સંગીતમાં સૌ પ્રથમ વિજયાબહેન ગાંધી અને દિલરૂબા વાદનમાં કુમારી મંજુલાબેન ગાંધીએ ઇ.સ. ૧૯૪૨ માં સહુ પ્રથમ ‘સંગીત વિશારદ’ ની પદવી પ્રાપ્ત કરી અને ત્યારબાદ ઇ.સ. ૧૯૭૫ માં સૌ પ્રથમ વિજયાબહેન ગાંધીએ ‘સંગીત શિક્ષા વિશારદ’ની પરીક્ષા આપી. ભારતભરમાં પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું. પ્રો. એકનાથજીએ ઇ.સ. ૧૯૫૪ સુધી વિદ્યાલયને સેવા આપી. ઇ.સ. ૧૯૪૮ માં રાજકોટમાં સંગીત પરિષદ યોજાઈ, કાર્ય વિસ્તર્યું. ‘ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય’ એ ‘સૌરાષ્ટ્ર સંગીત’ મહાવિદ્યાલયના નામે જાણીતી બની. ઇ.સ. ૧૯૫૦માં અમુભાઈ દોશી સંગીત અધ્યાપક તરીકે સેવા આપેલ.^{૨૧} ઇ.સ. ૧૯૫૧માં વાયોલીન વાદકને સંગીતજ્ઞ શ્રી બિંદુમાધવ તેંડુલકર અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. સૌરાષ્ટ્ર સંગીત વિદ્યાલય અને

૨૦ મધુરમ - વિશેષાંક, સંગીત મહાવિદ્યાલય, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, પૃ-૧૩

૨૧ ઝંકાર - સ્મૃતિ અંક, સંગીત મહાવિદ્યાલય, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, પૃ. ૧૨

શ્રી અમુભાઈ દોશીએ ઇ.સ. ૧૯૫૧ પછી શરૂ કરેલ ભારતીય સંગીત મહાવિદ્યાલય સંસ્થાનું એકીકરણને અંતે ઇ.સ. ૧૯૫૪માં સંગીત મહાવિદ્યાલય એવું ટુંકું નામ આપ્યું.

આજે આ સંગીત મહાવિદ્યાલયમાં ૨૦૦ ઉપરાંત ભાઈ બહેનો સંગીત વિશારદનું જ્ઞાન મેળવી રહેલ છે. આટલા વર્ષો સુધી ૧૦ હજારથી પણ વધુ યુવક યુવતીઓએ તેમની રુચિ અને શક્તિ મુજબ ગાયન, વાદન કે નૃત્યની તાલીમ લીધી. આ વિદ્યાલયમાં શ્રીમતિ વિજયા લક્ષ્મી ગાંધી, સંગીતજ્ઞશ્રી જગજીવનદાસ જાની, તબલાવાદક કલાકાર ઝીન્ટે હસન બંટે હસન, શ્રી કાનાબાર વિદ્યાર્થીઓના વર્ગો લેતા હતા.

મહાવિદ્યાલયમાં શાસ્ત્રીય સંગીત અને સુગમ સંગીતના વર્ગો પણ ચાલે છે. અને મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ લાભ લઈ રહ્યા છે. નૃત્ય વિભાગમાં ભરત નાટ્યમ્ની પદવીઓ સુધીનું શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે. ભરત નાટ્યમ્ના વર્ગોમાં ૩૦ જેટલા બહેનો તાલીમ લે છે પૂજ્ય કસ્તૂરબા ગાંધીની સ્મૃતિમાં બંધાયેલા બીજા મકાનમાં સંગીત વિદ્યાલય માટે અલાયદી સગવડ છે.^{૨૨}

૪.૧.૨ વિવિધ પરીક્ષાઓ :

૧. હિન્દી શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રભાષા પરીક્ષા :

ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં દેશને એકસૂત્રે બાંધવા માટે હિન્દી ભાષાને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું તેના દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતાને વેગ મળે તે માટે રાષ્ટ્રીય શાળામાં રાષ્ટ્રભાષાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. આનાથી હિન્દી શિક્ષણને પ્રચારક્ષેત્રમાં પ્રગતિ થઈ. પ્રથમ તો રાષ્ટ્રીય શાળામાં રાષ્ટ્રભાષા સમિતિ વર્ધાના અભ્યાસક્રમ મુજબ હિંદી ભાષાનું શિક્ષણ આપવાના વર્ગો શરૂ કર્યા પછી આગળ જતાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં હિન્દુસ્તાની પરીક્ષા શરૂ થઈ ત્યાર પછી તે અનુસાર રાષ્ટ્રીય શાળામાં પણ તે જ અભ્યાસક્રમ શરૂ થયો. હાલ સૌરાષ્ટ્ર હિન્દી પ્રચાર સમિતિ તરફથી બાળપોથીથી ત્રીસરી સુધીની પરીક્ષાઓ અને વિનીત અને સેવકની પરીક્ષાઓ વર્ષમાં બે વાર ચલાવવામાં આવે છે. માન્ય પ્રચારકો શિક્ષકો વર્ગો ચલાવવા માનદ સેવા આપે છે. ૫૦ જેટલા પ્રચારક ભાઈ બહેનોની સેવા આ કાર્યમાં હાલ મળે છે. પાંત્રીસ વર્ષોથી આ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારનું કાર્ય ચાલે છે. રાજકોટની શાળા

૨૨ ચતવાણી મીરાબેન રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, સંગીત મહાવિદ્યાલયના આચાર્યની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૧૧-૮-૨૦૦૮

મહાશાળાઓના ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ આ કેન્દ્રમાંથી હર વર્ષે પરીક્ષા આપે છે.

૨. શિષ્ટ વાંચન પરીક્ષા :

વિદ્યાર્થીઓ તથા નવી પેઢીમાં ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતની અસ્મિતા, ગુજરાતી નવલકથા, નવલિકા, લેખકો અને કવિઓ આમ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે અભિરુચિ વધે એ માટે વડોદરા શિષ્ટ વાંચન પ્રચાર સમિતિ તરફથી સમસ્ત ગુજરાતમાં વર્ષે એક વખત પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. આ પરીક્ષાનું કેન્દ્ર રાષ્ટ્રીય શાળામાં પણ ચાલે છે. દર વર્ષે ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ આ કેન્દ્ર મારફત આ પરીક્ષામાં બેસે છે.^{૨૩}

૩. ગાંધી વિચાર પરીક્ષા :

ગાંધીજીની જન્મ શતાબ્દી વર્ષ ઉજવણીરૂપે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ગાંધી વિચારની ક્રમિક પરીક્ષાઓ શરૂ કરવામાં આવેલ છે. નવી પેઢી ગાંધી વિચાર સમજે અનુસરે ગાંધીજીના સર્વોદય વિશેના વિચારોમાં આર્થિક સમાનતા, શરીરશ્રમ, ત્યાગની ભાવના, સત્ય અને અહિંસા, ઉદ્યોગ સાથે શિક્ષણ વગેરેનો સમાવેશ થતો. એ વિચારનો પરિચય થાય. એ પ્રત્યે અભિમુખતા વધે તથા ગાંધી વિચારનો અભ્યાસ તથા અધ્યયન વધે એ દષ્ટિથી આ પરીક્ષાઓ શરૂ કરવામાં આવેલ છે.

રાષ્ટ્રીય શાળા તરફથી ગાંધી વિચારની પરીક્ષાઓનું કેન્દ્ર ચલાવવામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિને સારો વેગ મળે તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.

૪. ગીતા રામાયણ શિક્ષણ અને પરીક્ષા :

સંસ્કૃતિની જાળવણી અને સમાજ જીવનને સંસ્કાર સમૃદ્ધ કરવાના હેતુથી રાષ્ટ્રીયશાળાએ ગીતા રામાયણનું શિક્ષણકાર્ય અને પ્રચારકાર્ય હાથ ધર્યું છે. ઇ.સ. ૧૯૫૯માં પ્રથમ ભગવદ્ગીતાના શિક્ષણ અને પરીક્ષાઓનો પ્રારંભ થયો સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિનું આ કાર્ય વ્યાપક બનતું રહ્યું છે. ગીતાની અને ત્યાર પછી ઇ.સ. ૧૯૭૧માં શરૂ કરેલ રામાયણની પરીક્ષાઓ વરસમાં એક એકવાર અલગ અલગ સમયે લેવાય છે. પરીક્ષાની પાંચ કક્ષા છે. અભ્યાસક્રમ નિશ્ચિત કર્યો છે. શહેરના ભાવનાશીલ અને ગીતા રામાયણનાં અભ્યાસી ભાઈ

૨૩ સ્મરણિકા - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ, પૃ-૧૩

બહેનોની એક પ્રચાર સમિતિ રચી છે. રાજકોટમાં રાષ્ટ્રીય શાળામાં તેમજ જુદે જુદે સ્થળે વર્ગો લેવાનું રાખેલ છે. જેલમાં પણ વર્ગો લેવામાં આવે છે. કેદીઓ પરીક્ષા આપે છે. ગુજરાત રાજ્યે બધી મુખ્ય જેલોમાં આવા વર્ગો શરૂ કરવા સંમતિ અને સહકાર આપેલ છે. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં ૮૦ જેટલા કેન્દ્રો છે.

વર્ષમાં ૪ હજારથી વધુ સંખ્યામાં નાની મોટી ઉંમરના પરીક્ષાર્થીઓ પરીક્ષા આપી પ્રમાણપત્રો મેળવે છે. ગીતા અને રામાયણનાં બે અલગ અલગ રૌપ્ય વિજયપ્રતીક રાખ્યા છે. પરીક્ષાના બધાં કેન્દ્રોમાં ગુણવત્તા અને સંખ્યાથી જે કેન્દ્ર પ્રથમ આવે તે કેન્દ્ર એ વરસે એ વિજય પ્રતિકના વિજેતા બને છે.^{૨૪}

❖ ઈ.સ. ૧૯૭૦-૭૧ માં રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટમાં ચાલતા ઉદ્યોગ અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયેલાઓની સંખ્યા આ પ્રમાણે હતી :

ક્રમ	ઉદ્યોગ અને અન્ય પ્રવૃત્તિ	સંખ્યા
૧	ખાદી વિભાગ - કાંતનાર, પિંજનાર, વણકર અને અન્ય કારીગર વર્ગ	૧૧૭૬
૨	દુગ્ધાલય (ગ્રાહકો અને ભરવાડો)	૭૫૦
૩	તેલઘાણી વિભાગ (તેલ ગ્રાહકો અને ખોળ લેનારાઓ)	૩૫૦

૪.૧.૩ રાષ્ટ્રીય શાળાના ઉદ્યોગો :

૧. ખાદી મંદિર :

બધાં રચનાત્મક કામોને ગાંધીજીએ એક નક્ષત્ર માળા જેવા ગણાવ્યા છે. અને ખાદીને તેમાં સૂર્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને માટે થઈ હતી. પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં જેમ જેમ ઓટ આવતી ગઈ તેમ તેમ એવી સંસ્થાઓનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું. શ્રી નારણદાસભાઈ ગાંધીએ રાષ્ટ્રીયશાળાનો વહીવટ સંભાળ્યો ત્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ લેનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નહીવત થઈ ગઈ હતી.

શ્રી નારણદાસભાઈએ સૌ પ્રથમ શિક્ષણમાં ખાદી ઉદ્યોગને સ્થાન આપ્યું. તે પછી તેમણે સ્વતંત્ર રીતે ખાદીકામનો વિકાસ કરવાનું કામ કર્યું. એમાંથી રાષ્ટ્રીય શાળાના ખાદી મંદિરનો પ્રારંભ થયો. મોટા પનાની ખાદી વણી શકે તેવા સહુ પ્રથમ વણકર ૧૯૩૬ માં સાબરમતી આશ્રમમાંથી બોલાવી વણાટ કાર્ય શરૂ કર્યું.

^{૨૪} માંકડ ઉષાકાંત રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના મંત્રીની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૫-૭-૨૦૦૮

સૌ પ્રથમ ચરવડા ચક્ર પેટી રૅટિયા દ્વારા સુતર ઉત્પાદનનું કામ શરૂ થયું. જે સૂતર તૈયાર થવા લાગ્યું તેના વણાટની વ્યવસ્થા પણ સંસ્થામાં જ થાય એ હેતુથી ૧૧ વણકર કુટુંબોને રાષ્ટ્રીય શાળામાં વસાવવામાં આવ્યા એમના રહેવા માટે ૧૯૫૬માં સરકાર પાસેથી જમીન પ્રાપ્ત કરી ઘર બાંધનારી સહકારી મંડળી રચી રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. ચરવડા ચક્ર પછી અંબર ચરખાની શોધ થઈ. એ શોધ પછી અંબર રૅટિયો સમાજ સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યો. રાષ્ટ્રીયશાળાએ પણ ચરવડા ચક્રની સાથે સાથે અંબર ચરખો અપનાવ્યો. ખાદી કામમાં સહાયક રોજી આપવાની જે શક્તિ પડેલી છે તેને કારણે સૌરાષ્ટ્રભરમાં કામનો વિકાસ થતો રહ્યો. રાષ્ટ્રીયશાળાના ખાદી મંદિરનો પણ એ રીતે વ્યાપ વધતો ગયો.^{૨૫}

૨. ખાદી વિદ્યાલય :

ખાદીકામના વિકાસ અને વિસ્તારની સાથે નવા ખાદી કાર્યકરોની જરૂર પણ ઊભી થઈ. સમાજના પ્રચલિત શિક્ષણ માળખામાં તો કદી ખાદીકામની તાલીમની કોઈ જોગવાઈ નથી એટલે ખાદીકામ કરનાર સંસ્થાઓએ જ પોતાના માટેના કાર્યકરોને તૈયાર કરવાનું કહ્યું. આ દષ્ટિએ ઇ.સ. ૧૯૫૧માં સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિની સહાયથી ૧૯૫૫ સુધી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાના ૧૧૭૫ શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ તથા કાર્યકર્તાઓને ટૂંકાગાળાના ખાદી તાલીમ વર્ગો દ્વારા વિદ્યાલયમાં તાલીમ આપી હતી. તેમાં સૌરાષ્ટ્ર ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડની શિષ્યવૃત્તિ લેનાર પણ તાલીમ લઈ ગયા. આ ખાદી તાલીમ વિદ્યાલય માટે એ કાર્યના અનુભવી કનુભાઈ ગાંધી જે વરસોથી પૂ. ગાંધીજી પાસે જ હતા તેમને સેવાગ્રામથી ખાસ બોલાવી વિદ્યાલયના સંચાલનની જવાબદારી સોંપી.

આ ખાદી વિદ્યાલય ઇ.સ. ૧૯૫૬ની પહેલી માર્ચે રાષ્ટ્રીય શાળાની ગ્રામ્ય શાખા કસ્ટૂરબા આશ્રમ ત્રંબાના ગ્રામ વાતાવરણમાં લઈ જવામાં આવ્યું. ઇ.સ. ૧૯૫૬થી ૫૯ સુધી અખિલ હિન્દ ખાદી ગ્રામોદ્યોગ કમિશનની સહાયથી મેટ્રિક કક્ષાનું જ્ઞાન ધરાવતા ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના ૧૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ સવા વર્ષની તાલીમ લઈ ગયા. કમિશનની આકાંક્ષા મુજબ લાંબા કાળ સુધી મેટ્રિક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ મળવા મુશ્કેલ થતાં ૧૯૬૩ પછી એ કાર્ય સ્થગિત કર્યું.^{૨૬}

૨૫ સોલંકી સોમાભાઈ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ ખાદી ભંડારના વ્યવસ્થાપકની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૧૮-૯-૨૦૦૮

૨૬ અહેવાલ - (૧૯૭૩-૭૪ અને ૧૯૭૪-૭૫) રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, પૃ-૯

૩. ગ્રામ ખાદી કેન્દ્રો :

નારણદાસભાઈ ગાંધીજીના આશ્રમમાં રહ્યા એ બધાં વરસોમાં આશ્રમમાં ૮ કલાક રોજ કાંતતા હતા. રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવીને પણ એમનો રેટિંચો ચાલુ રાખ્યો. એનો રંગ શાળાને પણ લાગ્યો. રાજકોટના જસાણી કુટુંબના બેચર લાલભાઈ, રામજીભાઈ માણેકચંદ, પોપટલાલ ચૂડગર જેવા વકીલો, ડોક્ટરો અને શ્રીમંતો શાળામાં તૈયાર થતી ખાદી જાતે પહેરતાં થયા. એટલું જ નહિ પણ ગાંધી સપ્તાહમાં ખભા ઉપર તાકાઓ લઈ ખાદીની ફેરી કરવા નીકળતા થયા હતા. મુંબઈના શેર દલાલ શ્રી જેઠાલાલ રામજી ઘીકતી કમાણી છોડીને રાજકોટમાં ખાદીની એક નાની દુકાન ચલાવવા આવ્યા હતા.

રાષ્ટ્રીય શાળામાં ખાદી કામનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારે ઝીણું સૂતર વણવા માટે મોટા પનાની ખાદી તૈયાર કરવા માટે વણકરો કેળવાયેલા ન હતા. તેમને તૈયાર કરવા સાબરમતી આશ્રમના વણકર કુટુંબને અહીં બોલાવી. રાષ્ટ્રીય શાળામાં વસાવી મોટી શાળો શરૂ કરાવી. નાના પાયા ઉપર રાષ્ટ્રીય શાળાએ જે કાર્ય શરૂ કર્યું હતું તે આજે એક વડલા રૂપ કાર્ય બન્યું.

આ ખાદીકામ રાજકોટ શહેર ઉપરાંત આજુબાજુનાં દસેક ગામોમાં વિસ્તરેલું છે. પડધરી તથા ખાખરાબેલામાં અંબર ચરખાનાં કેન્દ્રો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. સરઘાર અને ચણોલમાં વણાટ કેન્દ્રો ચાલે છે. લગભગ ૮૦-૯૦ વણકર કુટુંબો જે મોટે ભાગે સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનાં ગામડાઓમાં રહે છે. તેમની મારફત ખાદી વણાટનું કામ ચલાવવામાં આવે છે.

આ સમગ્ર ખાદી કામમાં ૧૯૭૪-૭૫ ના વર્ષ દરમિયાન કાંતનાર, પીંજનાર, વણનાર તથા અન્ય કારીગરોની સંખ્યા ૧૧૭૬ની હતી અને ૧૯૭૫-૭૬માં સંખ્યા ૧૧૯૬ની રહી હતી. આ સૌને વર્ષ દરમિયાન તેમના કામ પેટે ૧૯૭૪-૭૫માં રૂ. ૪,૭૭,૮૯૬ અને ૧૯૭૫-૭૬માં ૫,૧૪,૫૦૭ની મંજૂરી ચૂકવવામાં આવી આમ ખાદી કામ દ્વારા કેટલી મોટી સંખ્યાને પૂરક રોજી આપી શકાય છે તેનો ખ્યાલ આવશે.^{૨૭}

૪. અંબર પરિશ્રમાલય :

રાષ્ટ્રીયશાળાની પ્રવૃત્તિઓમાં આ એક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ છે અંબર ચરખાની શોધ પછી કાંતનારાઓ માટે અંબર પરિશ્રમાલયો શરૂ કરવામાં આવ્યા. અંબર પરિશ્રમાલયમાં

૨૭ સોલંકી સોમાભાઈ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ ખાદી ભંડારના વ્યવસ્થાપકની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૧૮-૯-૨૦૦૮

આવનારને અંબર રૅટિયો સંસ્થા તરફથી આપવામાં આવે અને તે ત્યાં બેસીને ૮ કલાક કાંતે એ ૮ કલાકમાં જે કંતાય તેની કંતાઈ મજૂરી તેને ચૂકવવામાં આવે છે. આ રીતે એક સાથે ઓછામાં ઓછા ૨૫ અંબર ચરખા ચાલે છે ત્યાં પરિશ્રમભર્ય ચલાવવામાં આવતા હોય છે.

રાષ્ટ્રીય શાળામાં નારણદાસ કાકાએ એવો આગ્રહ રાખેલો કે જે કોઈ વ્યક્તિ કામ કરીને રોજી રળવા માગે તેને રૅટિયો તો આપવો જ. આ રીતે ‘કામ કરવાના અધિકાર’ નો Right to work નો અહીં સફળ પ્રયોગ ચાલે છે. આ યોજનાની શરૂઆત ઇ.સ. ૧૯૬૧ થી થઈ. શરૂઆતમાં ચરવડા ચક્ર અને અંબર એમ બંને પ્રકારના રૅટિયા આપવામાં આવતા હતા. ૧૬૦ પેટી રૅટિયા ઉપરાંત અત્યારે છ ત્રાકના ૬૬૦ અને બે ત્રાકના ૨૪૦ રૅટિયા ઉપર બહેનો કાંતે છે. ઉદ્યોગગૃહમાં આવીને છ ત્રાકના અંબર ઉપર કાંતનાર બહેનો (૨૫ દિવસના) માસિક સરેરાશ ૮૦ થી ૯૦ રૂપિયા મેળવતા. કેટલીક બહેનો ૧૨૫ રૂપિયા સુધી મેળવતી. બે ત્રાક અંબર ચરખા ઉપર કાંતનાર માસિક ૨૫ રૂપિયા મેળવતા. બે ત્રાક ઉપર કાંતનારને તેમની મજૂરી ઉપરાંત તેમની હાજરીના પ્રમાણમાં મહિને રૂ. ૧૦ રૅટિયા બારસ ફંડમાંથી વધારાની સહાય તરીકે આપવામાં આવતા હતા. આથી બે ત્રાક ઉપર કાંતનાર મહિને કુલ ૩૫-૪૦ રૂપિયા મેળવતા. આજે પણ ઘણા ભાઈ બહેનો આનો લાભ લે છે.

રાષ્ટ્રીય શાળામાં કાંતવા આવનાર બહેનો સવાર-સાંજની પ્રાર્થનામાં ભાગ લે છે. તે ઉપરાંત પ્રસંગોપાત યોજતાં વ્યાખ્યાનોનો લાભ પણ બહેનોને મળે છે. એ રીતે ગાંધી વિચાર રચનાત્મક કામ તથા અન્ય ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિ વિચારોનું ભાથું તેમને મળે છે.^{૨૮}

૫. પટોળા વણાટ કેન્દ્ર :

પાટણનું પટોળુ માત્ર ભારતમાં જ નહીં પણ વિદેશો માં પણ ખ્યાતિ પામેલું છે. એ પટોળાની કળા આ યુગમાં મરવા પડી હતી. એ કળાને જીવંતદાન આપીને આગળ વધવાનું શ્રેય રાષ્ટ્રીયશાળાને મળ્યું છે. તેમ નમ્રતાપૂર્વક કહેતાં અમે ગૌરવ અનુભવીએ તેમ પટોળાના કસબી દિનેશભાઈએ કહ્યું છે.

પટોળા વણાટના એક નિષ્ણાંત કસબી શ્રી કરમચંદભાઈ ગોડડાસને તેમના કુટુંબ સાથે ઇ.સ. ૧૯૫૩માં રાષ્ટ્રીયશાળામાં વસાવવામાં આવ્યા. તેમણે ખાદી રેશમ ઉપર પટોળા

૨૮ સ્મરણિકા - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ, પૃ-૧૭

વણવાનું કામ શરૂ કર્યું. પટોળાની કળા માત્ર એક કુટુંબ પૂરતી જ મર્યાદિત ન રહે એટલા માટે અખિલ ભારતીય ખાદી કમિશન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. સહુ પ્રથમ ચાર વિદ્યાર્થી તૈયાર થયા. ત્યારબાદ અખિલ ભારત હસ્તકળા બોર્ડના સહકારથી પટોળાના નવા કારીગરો તૈયાર કરવાનું રાષ્ટ્રીય શાળામાં કરમચંદભાઈની દેખરેખ નીચે આગળ વધ્યું. આ યોજના હેઠળ આજ સુધીમાં પટોળાના ઘણા કારીગરો તૈયાર કરવામાં આવ્યા.

પટોળાના કામ માટે ગાંધી ભક્ત અને રાષ્ટ્ર સેવાનાં કામોમાં ઉદાર હાથે ફાળો આપનાર સ્વ. જીવણલાલ મોતીચંદ શાહના કુટુંબ તરફથી રાષ્ટ્રીય શાળામાં એક સ્વતંત્ર પટોળા ગૃહ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં પટોળા વણાટ તથા તાલીમનું કામ ચાલે છે. પટોળા તાલીમના કસબી શ્રી કરમચંદભાઈનું અવસાન થતા. આ કામને ઘડકો પહોંચ્યો પણ શ્રી કરમચંદભાઈએ જે નવી પેઢી તૈયાર કરી છે તેથી આ વિશિષ્ટ અને અમૂલ્ય કળા સચવાઈ રહી છે. પટોળા વિભાગમાં આજે પણ વણકર કુટુંબો કામ કરે છે.^{૨૯}

૬. તેલઘાણી :

રાષ્ટ્રીય શાળા ખાતે તેલઘાણી હાલ કાર્યરત છે. આ ઘાણીની શરૂઆત ઇ.સ. ૧૯૩૫થી કરવામાં આવી છે. અને અહીં આગળ માત્ર કાળા અને સફેદ તલનું પિલાણ જ કરવામાં આવી રહ્યું છે. આમ ભલે જૂની પુરાણી ટેકનોલોજી હોય પણ અહીં આગળ જે કાળા અને સફેદ તલનું તેલ કાઢવામાં આવે છે તે કદાચ ગુજરાતમાં કે અન્ય જગ્યાએ આટલું શુદ્ધ તો નહીં જ મળતું હોય તેમ ઘાણીના કર્તા હર્તા શ્રી હુસેનભાઈ એ. ઘાણીવાલા છાતી ઠોકીને કહી રહ્યા છે. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે અહીં આગળ જ તલનું પીલાણ કરવામાં આવે છે. તેમાં તલમાં રહેલા સત્વનો નાશ થાય નહીં તે રીતે હીટીંગ પદ્ધતિથી નહીં બલ્કે દેશી પદ્ધતિથી કોસ્ટ કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને શિયાળાની સીઝનમાં સફેદ તલના તેલનું વેચાણ સારું રહે છે. કેમ કે આયુર્વેદ ની દ્રષ્ટિએ પણ જોઈએ તો સફેદ તલના તેલથી કોલેસ્ટ્રોલનો કોઈ ભય રહેતો નથી શ્રી હુસેનભાઈ એ વધુમાં જણાવ્યું હતું કે રાષ્ટ્રીય શાળામાં ચાલતી રાજકોટની એક માત્ર ઘાણીમાંથી સૌરાષ્ટ્રના નામાંકિત વૈદરાજો તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું ઉત્પાદન કરતા ઉત્પાદકો તેલ ખુબ પ્રમાણમાં લઈ જાય છે. બારેમાસ આ તેલઘાણી ચાલુ રહે છે.

૨૯ પ્રજાપતિ દિનેશભાઈ કરમચંદભાઈ પટોળા વિભાગનું સંચાલન કરનારની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૧૨-૮-૨૦૦૮

સફેદ તલમાંથી ‘સાની’ બનાવવામાં આવે અને તે કોઈપણ જાતના ભેળસેળ વગર એકદમ શુદ્ધ અને બજારોમાં બનતી સાની ને ટકકર મારે તેવી છે. આ અંગે વિશેષ માહિતી આપતા હુસેનભાઈના પુત્ર શ્રી મુસ્તુફા એચ. ઘાણીવાલાએ જણાવ્યું કે અહીં આગળ તલને પીસીને તેમાં મહદઅંશે તેલનો થોડો ભાગ રહેવા દઈ દવા કે કોઈપણ જાતના કેમીકલ વગરનો ગોળનો ઉપયોગ કર્યા બાદ તેમાં સુકો મેવો ઉમેરી ‘સાની’ તૈયાર કરવામાં આવે છે. કાળા તલના તેલનો ઉપયોગ માથામાં નાખવાનું તેલ બનાવવા માટે થાય છે. શ્રી મુસ્તુફાએ વધુમાં જણાવ્યું હતું કે સફેદ તલના તેલની ‘સાની’ શિયાળાની સિઝનમાં સવાર-સાંજ અમુક માત્રમાં ખાવામાં આવે તો આખું વર્ષ શરીર તંદુરસ્ત રહે છે.

અહીં આગળ જે ખોળ તલનો નીકળે છે તે બીજા રાજ્યમાં પશુ આહાર માટે જાય છે અને તેમાં પણ ૬ ટકા જેટલો તેલનો ભાગ હોય છે જેથી જો પશુ તેનો આહાર કરે તેની તંદુરસ્તી જળવાઈ રહે છે.^{૩૦} આમ રાષ્ટ્રીય શાળાએ તંદુરસ્ત ખોરાકનો પ્રયોગ કરી તંદુરસ્ત સમાજ નિર્માણનું કાર્ય કર્યું છે.

૪.૧.૪ અન્ય પ્રવૃત્તિઓ :

૧. મહાદેવ દેસાઈ પુસ્તકાલય :

રાષ્ટ્રીય શાળામાં પુસ્તકાલય ખોલવા માટે કનુભાઈ ગાંધીએ પોતાને ભેટમાં મળેલા પુસ્તકો આપ્યા અને તેનું નામ મહાદેવ દેસાઈ પુસ્તકાલય રાખવામાં આવ્યું. તેમાં મુખ્યત્વે ગાંધીવિચાર, ગાંધીજીની આત્મકથા, ગાંધીજીનો અક્ષરદેહના ગ્રંથો, મહાદેવભાઈની ડાયરીઓ સાથે સર્વોદય વિચારમાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, ઉદ્યોગ અને રૅટિયાની તાલીમ, ખાદી, અસ્પૃશ્યતા, દારૂબંધી, સ્ત્રી શિક્ષણ વગેરે ગ્રંથો અને પુસ્તકો છે તથા રાષ્ટ્રીય નેતાઓના પુસ્તકો છે તેમાં ઉ.ન.દેબર, સુભાષચંદ્રબોઝ, જવાહરલાલ નહેરુ, લોકમાન્ય તિલક, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ પુસ્તકો પુસ્તકાલયના કબાટમાં જુદા જુદા વિભાગ પાડી ગોઠવવામાં આવ્યા છે. આ સાથે ચારિત્ર્ય નિર્માણના પુસ્તકો પણ વસાવવામાં આવ્યા છે. દૈનિકો અને સામયિકો પણ

૩૦ હુસેનભાઈ એ. ઘાણીવાલા અને તેમના પુત્ર મુસ્તુફા એચ. ઘાણીવાલા જે તેલઘાણી વિભાગ સંભાળે છે તેની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૧૮-૯-૨૦૦૮

મંગાવવામાં આવે છે. જેની સંખ્યા ૧૫ ની છે આમ રાષ્ટ્રીય શાળાનું મહાદેવ દેસાઈ પુસ્તકાલય સમૃદ્ધ છે.^{૩૧}

૨. સર્વાંગી વિકાસ કેન્દ્ર :

રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના પછી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રી અંબુભાઈ પુરાણી, છોટુભાઈ માંકડ (વીર માંકડ) વગેરે રાષ્ટ્રપ્રેમી યુવાનોએ વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરેલી રાજકોટમાં પણ રાષ્ટ્રીય શાળામાં એક સરસ અખાડો તથા સાધન સંપન્ન વ્યાયામશાળા રાજકોટના અગ્રગણ્ય નાગરિક શ્રી મૂળચંદના સ્મરણાર્થે મળેલ સહાયથી ઊભી કરવામાં આવેલી. એ સમયે તો યુવાનોનાં સુદૃઢ શરીરોને આવકારવામાં આવતા અને ત્યારે યુવાનો પણ શરીરસૌંદર્યની પ્રવૃત્તિ માટે ઉત્સુક હતા, અને રસ ધરાવતા હતા. રાષ્ટ્રીયશાળાના અખાડામાં કુસ્તી, મલખમ, લાકડી પટ્ટાની અને વ્યાયામનાં આસનોની તાલીમ આપવામાં આવતી. અહીં સવારે યુવાનો રેશમ જેવી બારીક રેતીમાં કુસ્તી, મલખમના અને બીજા દાવ કરતા એ દશ્ય ખૂબ પ્રેક્ષણીય બનતું.

સમયના પરિવર્તન અનુસાર વિદ્યાર્થીઓમાં રમતગમતનો શોખ કેળવાય અને વિકસે એ હેતુથી અત્યારે એક સર્વાંગી વિકાસ કેન્દ્ર ચલાવવામાં આવે છે. વોલીબોલ ઉપરાંત કબડ્ડી, ખો ખો અને દેશી રમતો યુવાનો રોજ નિયમિત રીતે રમે તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. આજે રાષ્ટ્રીય શાળાની આસપાસના લતાઓમાંથી લગભગ ત્રીસેક યુવાનો આ કેન્દ્રનો લાભ લે છે.^{૩૨}

૩. આરોગ્ય કેન્દ્ર :

સંસ્થામાં રોગચિકિત્સા માટે પણ જો એક વિભાગ હોય તો સારુ શહેરમાં દવાખાનાં અને હોસ્પિટલો તો અનેક છે. એવું જ એકાદુ વધુ દવાખાનું ખોલવું તે ઠીક ન લાગ્યું. વિશિષ્ટતા એ રાષ્ટ્રીય શાળાની પ્રણાલી છે. કંઈક નવું જ આપવાની રાષ્ટ્રીય શાળાની પ્રણાલિકા મુજબ વિચારણા કરી સૌ પ્રથમ એક્યુપ્રેસર પદ્ધતિ દ્વારા ચિકિત્સા શરૂ કરી તેનાં સાધનો પણ વસાવ્યા. ત્યારબાદ રાજકોટ માટે એક નવી જ ચિકિત્સા પદ્ધતિ ‘મેગ્નેટ થેરાપી’ અને કોસ્મિક રેઈઝની શરૂઆત થઈ તે માટેના ચંત્રો અને

૩૧ શેઠ આરતીબેન રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ ગ્રંથપાલ મહાદેવભાઈ દેસાઈ પુસ્તકાલયની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૨-૮-૨૦૦૮

૩૨ સ્મરણિકા - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ, પૃ-૨૯

સાધનો વસાવવામાં આવ્યાં. અને આ પદ્ધતિથી ચિકિત્સા કરતું એક ચિકિત્સા કેન્દ્ર ઊભુ થયું.

હોમિયોપેથી ઉપચાર પદ્ધતિ ઘણી અસરકારક સસ્તી અને નિર્દોષ પદ્ધતિ છે. આ ઉપચાર પદ્ધતિ સામાન્ય માણસને સુલભ થાય એ હેતુથી હોમિયોપેથીની દવાઓ દ્વારા દર્દીઓની સેવા થાય એ માટે આરોગ્ય કેન્દ્રમાં એ વિભાગ પણ રાખવામાં આવ્યો છે.

આમ ચતુર્વિધ ઉપચાર પદ્ધતિઓ દ્વારા દર્દીઓ પોતાને અનુકૂળ પદ્ધતિ દ્વારા સારવાર લઈ સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્ય પાછું મેળવે છે. આ આરોગ્ય કેન્દ્રનો લાભ સારી સંખ્યામાં લેવાય છે. આમ રાષ્ટ્રીય શાળાએ છેલ્લા ૮ વર્ષના ગાળામાં રાજકોટ શહેરને, સૌરાષ્ટ્રને અને સમગ્ર દેશને માટે આરોગ્યને લગતી જે પહેલ કરી છે તે અનન્ય છે.^{૩૩}

૪. દુગ્ધાલય :

જયંતીલાલ માલધારી શાળાના શિક્ષક હતા. ઘરમાં તેમની માએ જે ગાય પાળી હતી તેની સંભાળની અને દૂધ વેચાણની મુંજવણ તેઓ સમજતા હતા અને તેથી તેઓ બીજા ગોવાળોની મુશ્કેલીથી પરિચિત હતા. તેમણે માલધારી તરીકે પોતાની જાતને રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઓળખાવી શાળાનો ટેકો મળવાથી ગાયનું દૂધ દૂધવાળા મારફત ગ્રાહકોમાં પહોંચાડવાની તેમણે વ્યવસ્થા કરી અને ઇ.સ. ૧૯૩૭માં દુગ્ધાલયની શરૂઆત થઈ પંચાવન ભરવાડ કુટુંબો આ દુગ્ધાલયને દુધ આપતા. દુષ્કાળમાં ભરવાડોને સસ્તુ ઘાસ આપી તેમજ ઘાસ સંગ્રહ કરવા સંસ્થાની બાંહેધરી ઉપર ૪૦ ભરવાડોને ઢોરની સંખ્યા મુજબ રૂ. ૫૦૦ થી રૂ. ૧૫૦૦ સુધીની લોન મેળવી આપી. દૂધ વિભાગમાં ૧૮ માણસો કામ કરતા. આ કાર્ય વિસ્તાર રાષ્ટ્રીય શાળાના નિષ્ઠાવાન કાર્યકર ભીમજીભાઈ રાઠોડને આભારી છે. દૂધની જાળવણી માટે વીજળીથી ચાલતું એક શીતધર પણ વસાવવામાં આવ્યું છે. ઓછામાં ઓછું ૩.૫ ફેટનું દૂધ લેવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવતો. રાજકોટમાં સૌ પ્રથમ દૂધની ડેરી શરૂ કરવાનું શ્રેય પણ રાષ્ટ્રીય શાળાને ફાળે જાય છે તેમ કહી શકાય.^{૩૪}

૩૩ આહ્યા વિજ્ઞાનભાઈ જ. રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના નિયામકની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૬-૭-૨૦૦૮
૩૪ અહેવાલ - (૧૯૭૩-૭૪ અને ૧૯૭૪-૭૫) રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, પૃ-૧૨

પ. સરંજામ કાર્યાલય :

રાષ્ટ્રીય શાળામાં ખાદીકામ શરૂ થયું ત્યાર પછી સરંજામ કાર્યાલય પણ શરૂ કરવામાં આવેલ. ચરવડા ચક્ર અને તેને માટેના છુટ્ટા ભાગો આ વિભાગમાં બનાવવામાં આવતા હતા. રાજકોટ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રના જુદા જુદા ભાગોમાં અહીંથી ચરવડા ચક્ર પહોંચાડવામાં આવતા હતા. અહીં પેટી રેંટિયા પણ બનાવવામાં આવતા. સૌરાષ્ટ્રની અનેક બુનિયાદી (પ્રાથમિક) શાળાઓમાં રાષ્ટ્રીયશાળામાં બનાવવામાં આવેલા પેટી રેંટિયા વસાવવામાં આવેલ.

સમય જતાં સૌરાષ્ટ્રમાં અન્ય ખાદી કેન્દ્રોમાં નાનાં મોટા સરંજામ કાર્યાલયો શરૂ થયાં. રેંટિયાનું વેચાણ ઓછું થઈ ગયું. પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી પણ રેંટિયા પ્રવૃત્તિ લગભગ બંધ થઈ જવાથી અહીંના રેંટિયાની માંગ ઘટી ગઈ. આ વિભાગ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિને સોંપવામાં આવ્યો છે.

ક. ગ્રામ દિવાસળી :

જુદા જુદા ગ્રામોદ્યોગમાં ગ્રામ દિવાસળી પણ એક મહત્વનો ઉદ્યોગ ગણાયો છે. સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં આ ઉદ્યોગની રીતસરની શરૂઆત થઈ ત્યારથી જ એટલે કે ઇ.સ. ૧૯૪૮ થી રાષ્ટ્રીય શાળામાં પણ દિવાસળી બનાવવાનું કામ શરૂ થયું.

આ ઉદ્યોગમાં પૂરો વખત કામ કરનાર કારીગરો ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ તથા બહેનો પણ પોતાના ફાજલ સમયમાં કામ કરતાં અને પૂરક રોજી મેળવતાં હતાં. છેલ્લા વર્ષોમાં કાચો માલ મેળવવાની અને તેને સંઘરવાની મુશ્કેલી ઊભી થઈ અને કારખાનાઓમાં બનતી દિવાસળી સામે રાષ્ટ્રીય શાળામાં બનતી દિવાસળી ને બજારમાં ટકવાનું મુશ્કેલ બનતાં આ ઉદ્યોગમાં ખોટ જવા લાગી અને તેથી ઇ.સ. ૧૯૭૪માં આ દિવાસળી બનાવવાનું કામ બંધ કરવામાં આવ્યું.^{૩૫}

ગ. ગ્રામોદ્યોગ બેકરી :

લોકોને શુદ્ધ તથા પૌષ્ટિક બ્રેડ તથા બિસ્કીટ મળે એ હેતુથી ઇ.સ. ૧૯૫૬ માં રાષ્ટ્રીય શાળામાં એક બેકરી વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો. આ બેકરીમાં મેંદાને બદલે

ઘઉંના લોટમાંથી જ બ્રેડ અને બિસ્કીટ બનાવવામાં આવતા હતાં. લોટ પણ રાષ્ટ્રીય શાળામાં ચાલતી બળદ ઘંટી ઉપર તૈયાર કરવામાં આવતો.

આ વિભાગમાં બનતી બ્રેડ બિસ્કીટનું છૂટક વેચાણ કરવામાં આવતું તે ઉપરાંત કેટલીક સંસ્થાઓમાં તથા એન.સી.સી.ની તાલીમ લેતા વિદ્યાર્થીઓના નાસ્તા માટે અહીંથી માલ પૂરો પાડવામાં આવતો હતો. સમય જતાં આ કામના કારીગર મેળવવામાં કાચા માલનાં ભાવોમાં વધારો થતો જતો હોવાથી તથા એ મેળવવાની મુશ્કેલી પણ વધતી હોવાથી અને બીજી બાજુ લોકોને કારખાનામાં બનેલ બ્રેડ બિસ્કીટનું આકર્ષણ વિશેષ હોવાથી છેવટે ઇ.સ. ૧૯૬૭માં આ એક ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ બંધ કરવી પડી.^{૩૬}

૮. ખેતી :

રાજકોટ રાજ્ય તરફથી રાષ્ટ્રીય શાળાને કુલ અડસઠ હજાર ચોરસવાર જમીન મળેલી. શરૂઆતમાં મકાનોની સંખ્યા થોડી હતી. બાકીની ખાલી જમીનમાં ખેતી થતી હતી. જુદા જુદા પાકો લેવામાં આવતા ધીરે ધીરે સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ વધવા લાગી અને સંસ્થાના મકાનો તથા રહેણાંક મકાનોની સંખ્યા વધી. ઉપરાંત તેમાંથી ૫ હજાર વાર જમીનનું શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમને વેચાણ થતાં અને ૫૦૦૦ વાર શ્રી દરબાર ગોપાળદાસ સ્મારક ભવન માટે લીઝ ઉપર જમીન અપાતાં એટલી જગ્યા ઓછી થઈ ગઈ.

સંસ્થામાં એક જ મોટો કૂવો હતો. જૂનાગઢના શાહ લક્ષ્મીચંદ વીરચંદ તેમના સ્વર્ગસ્થ માતા સમરતબેન કાનજીના સ્મરણાર્થે ઇ.સ. ૧૯૨૬ (સંવત્ ૧૯૮૨) માં આ કૂવો બંધાવી આપેલ. આ કૂવાના પાણીથી પહેલાં તો શાકભાજી પણ ઉગાડવામાં આવતાં. ઇ.સ. ૧૯૭૩ સુધી કૂવાનું પાણી પૂરતું ન થવાથી ત્યારે તો સંસ્થા પાસે જે બળદો હતા. તેને માટે ઘાસચારો બહારથી લેવો ન પડે તે દૃષ્ટિએ લીલો ઘાસચારો ઉગાડવામાં આવતો. સંસ્થાના કૂવાના પાણી ઉપરાંત સુઘરાઈની ગટરના પાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.

૪.૧.૫ લોકસેવા પ્રવૃત્તિ :

સમગ્ર રચનાત્મક કામ દ્વારા સર્વોદય વિચાર મુજબ સમાજનું નવનિર્માણ કરવું અને લોકોની સેવા કરવી એ રાષ્ટ્રીય શાળાનું મુખ્ય ધ્યેય રહ્યું છે. લોકોને જ્યારે જ્યારે

૩૬ સ્મરણિકા - રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ, પૃ-૧૮

ભીડ પડી છે. કુદરતી આફતો આવી છે. ત્યારે ત્યારે ‘છે કામના પીડિતોનાં દુઃખ નિવારવાની’ એ ગીતામંત્રને યાદ કરીને રાષ્ટ્રીય શાળાની યથાશક્તિ પોતાના કાર્યકરોની મદદથી અને પ્રજાકીય તંત્ર તથા અન્ય લોકોની સહાયથી લોકોપયોગી કામો કર્યા છે. દુષ્કાળ વખતે લોકોને રાહત દરે અનાજની વહેંચણી કરવી, પશુઓ માટે સસ્તા ભાવે ઘાસનું વિતરણ કરવું. છાશ કેન્દ્ર ચલાવવું અને પાણીની મુશ્કેલી વખતે લોકોને વ્યવસ્થિત રીતે જરૂર પૂરતું પાણી મળી રહે આ અને આવી લોકોને રાહત આપનારી પ્રવૃત્તિઓ અહીં થતી રહી છે.

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઇ.સ. ૧૯૭૦ પછી છેલ્લા ત્રણ વર્ષ દુષ્કાળનાં હતા. તેમાંય છેલ્લું વર્ષ તો ભીષણ ખેંચનું હતું. રાજકોટે પાણીની અભૂતપૂર્વ તંગી અનુભવી. ઘાસની પણ ચારે બાજુ અછત હતી અને તેથી ઘાસના ભાવ ઘણા વધી ગયા હતા. આવી સ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય શાળાએ મે-૧૯૭૪માં રાજકોટ શહેર સુધરાઈની મદદથી પાણીની વ્યવસ્થા સંભાળતી શહેર સુધરાઈ પાણીનાં ટેંકરો ભરી મોકલતી હતી. એમાંથી રાષ્ટ્રીય શાળાના પટોળા વિભાગના મકાન ઉપર ટાંકી ભરાતી અને તેમાંથી નળો દ્વારા લોકો ને પાણી આપવામાં આવતું હતું. વહેલી સવારથી મોડી સાંજ સુધી સેંકડો માણસોની કતારો જામતી. લોકો શાંતિથી શિસ્તબદ્ધ રીતે પાણી લઈ જતા. રોજ લગભગ પાંચેક હજાર માણસો આ વ્યવસ્થાનો લાભ લેતા હતા. એ જ રીતે જરૂરિયાતવાળા લગભગ ૨૮૦૦ કુટુંબોને રૂ. ૨૦ ના રાહત ભાવથી દરેકને ૨૦ કિલો અનાજ આપવામાં આવેલ. આ વ્યવસ્થા જિલ્લા પંચાયત વતી રાષ્ટ્રીય શાળાએ કરી હતી.^{૩૭}

૪.૧.૬ કસ્તૂરબા આશ્રમ :

રાજકોટ ભાવનગર માર્ગ ઉપર ત્રંબા નામનું ગામ આવેલ છે (હવે એ ગામનું નામ કસ્તૂરબા ધામ રાખવામાં આવેલ છે.) ઇ.સ. ૧૯૩૯ના રાજકોટના સત્યાગ્રહ વખતે પૂ. કસ્તૂરબા ગાંધીને રાજકોટના ઠાકોર સાહેબે ત્રંબાના પોતાના બંગલામાં કેદ રાખ્યા હતા. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની રચના થઈ. એ વખતના મુખ્યમંત્રી શ્રી ઢેબરભાઈ એ ત્રંબાનું એ મકાન તથા તેને લગતી જમીન ગાંધી સ્મારકનિધિની સહાયથી રાજ્ય હસ્તક લઈને ત્યાં પૂ. કસ્તૂરબાની સ્મૃતિમાં એક આશ્રમ સંસ્થા ચલાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

૩૭ માંકડ ઉષાકાંતભાઈ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના મંત્રીની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૫-૭-૨૦૦૮

ઇ.સ. ૧૯૫૬માં કસ્તૂરબા આશ્રમની સ્થાપના થઇ. ગાંધીજી પાસે અન્તેવાસી તરીકે રહેલ કનુભાઇ ગાંધી અને આભાબહેન ગાંધીએ એ સંસ્થાનું કામ સંભાળ્યું. કેન્દ્રીય ગાંધી સ્મારક નિધિએ આ સંસ્થાના સંચાલનની જવાબદારી રાષ્ટ્રીય શાળાને સોંપી કસ્તૂરબા આશ્રમમાં ખાદી વિદ્યાલય, વિવિધ ગ્રામોદ્યોગ, વિનયમંદિર, છાત્રાલય વગેરે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં આવે છે. આસપાસનાં ગામડાઓના આરોગ્યની દૃષ્ટિએ એક ગ્રામ આરોગ્ય કેન્દ્ર તથા દવાખાનું પણ ચલાવવામાં આવે છે. તાજેતરનાં વર્ષોમાં ગુજરાત રાજ્ય તરફથી જિલ્લા કક્ષાની સર્વોદય યોજના પણ આશ્રમને આપવામાં આવેલ છે. ગાંધી શતાબ્દી વર્ષથી કસ્તૂરબા આશ્રમનું એક અભ્યાસ ટ્રસ્ટ રચવામાં આવ્યું છે. અને હવે એ સંસ્થા એક સ્વતંત્ર સંસ્થા તરીકે કામ કરી રહેલ છે.

૪.૨ રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણનો વિકાસ :

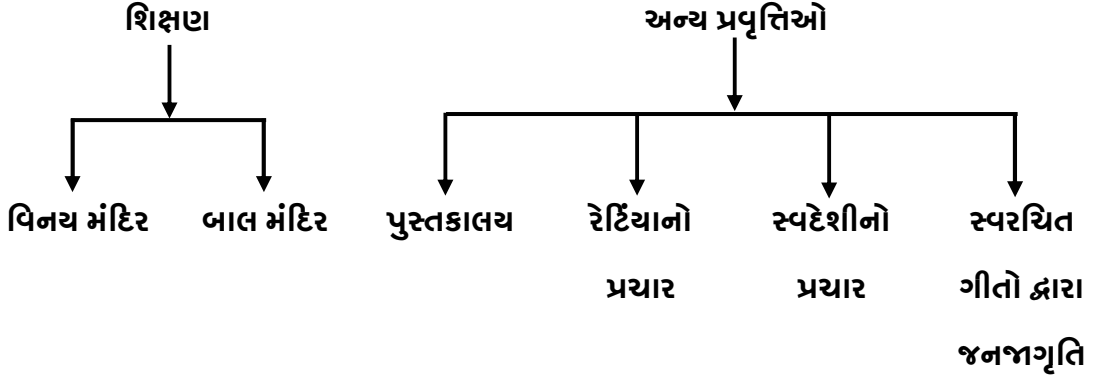
અસહકારની ચળવળમાં સ્વદેશી શિક્ષણ અપનાવવું વિદેશી શિક્ષણનો બહિષ્કારના કાર્યને અંજામ આપવા માટે વઢવાણમાં શ્રી કુલચંદભાઈ અને શિવાનંદજીએ રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના કરી તેમાં ચમનલાલ વૈષ્ણવ જોડાયા અને તે વખતના સમાજને રાષ્ટ્રીય કેળવણી કેવી હોઈ શકે તેનું સરસ મજાનું દૃષ્ટાંત આ શાળાએ પૂરું પાડ્યું હતું.

શ્રી કુલચંદભાઈએ શહેરની ધર્મશાળામાં બાળાશ્રમ શરૂ કર્યો. પાંચ પટેલના તથા ભરવાડના છોકરાઓને બાળાશ્રમમાં રાખ્યા હતા. તેમને શિવાનંદજી અને કુલચંદભાઈ જમાડતા અને ભણાવતા. આ બાળાશ્રમનું કામ આગળ વધતું ગયું અને શ્રી કુલચંદભાઈ એ ઇ.સ. ૧૯૨૦ (સંવત ૧૭૭૬ ના આસો વદ ૧૩) ના રોજ શાળા શરૂ કરી તે જ વઢવાણ રાષ્ટ્રીયશાળા દાજીપરામાં લાલચંદજી ધર્મશાળાનું જે વઢવાણમાં મકાન તે સમયે રાંકાના ડેલા તરીકે ઓળખાતું હતું.

આજે વઢવાણ અને જોરાવરનગર વચ્ચે ઘરશાળાના નામથી જે સંસ્થા ઓળખાય છે તે જગ્યા આઝાદી પહેલા બાલમંદિરના નામથી ઓળખાતી હતી. આ મકાનનું ઉદ્ઘાટન ઇ.સ. ૧૯૨૫ (સંવત ૧૯૮૧ ના મહાવદ ૧૩) ના રોજ થયું હતું. આ શાળાને આચાર્ય તરીકે સૌરાષ્ટ્રના શ્રેષ્ઠ શિક્ષકોમાંના એક ચમનભાઈ વૈષ્ણવ મળ્યા હતા.^{૩૮}

૩૮ આચાર્ય અરવિંદભાઈ પ્રાણજીભાઈ વઢવાણ કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૩-૧૨-૨૦૦૭

રાષ્ટ્રીય શાળા - વઢવાણ

૪.૨.૧ રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણના શૈક્ષણિક વિભાગોનો વિકાસ :

(૧) વિનય મંદિર :

રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના સાથે વિનયમંદિર શરૂ થયું હતું. તેમાં આચાર્ય તરીકે ચમનભાઈ વૈષ્ણવ હતા. શાળામાં ચાર ગુજરાતી સુધીનું ભણતર હતું. તે ધીમે ધીમે વિનિત સુધી લઈ ગયા હતા. શાળા વિકાસ કરતી ગઈ. ચમનભાઈએ શાળાની નીતિ ઘડી સંસ્થાને વિકાસ અર્થે એમણે શિક્ષક મંડળ સ્થાપ્યું. અને દર અઠવાડિયે ભેગા થઈને કઈ પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપીએ તો વિદ્યાર્થીઓનો વિકાસ થાય એની શિક્ષકો વિચારણા કરવા લાગ્યા. એ માટે શિક્ષણના નવા પ્રયોગોની રોજ ચર્ચાઓ થવા લાગી અને અમલમાં મૂકાવા લાગી.

વિનિત સુધી પહોંચવા માટે સાત વર્ગને બદલે એમણે દસ વર્ગ પાડ્યા અને દરેક વર્ગમાં ગાળવાનો સમય ટૂંકાવી નાખ્યો સ્વભાવ અને શક્તિ અનુસાર વિદ્યાર્થીઓ ગમે તે વિષય ભણી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. કોઈ વિદ્યાર્થી ગણિતમાં ત્રીજી શ્રેણીમાં હોય તો અંગ્રેજીમાં પાંચમી શ્રેણીમાં પણ હોઈ શકે વિદ્યાર્થી પોતાની દરેક શ્રેણીના વર્ગો ભરી શકે એ માટે દસેય વર્ગમાં સંસ્કૃતના સમયે સંસ્કૃત શિખવાતું હોય અને ગુજરાતીના સમયે ગુજરાતી શિખવાતું હોય તેવી તેમણે અભ્યાસ વર્ગોની ગોઠવણી કરી હતી.^{૩૯}

એક વિષયમાં વિદ્યાર્થી નાપાસ થાય એટલે ઉપરના વર્ગમાં જઈ જ ન શકે અને તેનું આખું વરસ બગડે તેવી પરીક્ષા પદ્ધતિ ન હતી જે વિષયમાં વિદ્યાર્થી નાપાસ થયો

૩૯ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ચમનભાઈ વૈષ્ણવ’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા વઢવાણ કેળવણી મંડળ - ૧૯૫૫ પૃ.-૧૨

હોય તે વિષય પુરતો જ નીચેના વર્ગમાં બેસે અને બાકીના વિષયો માટે ઉપરના વર્ગમાં જઈ શકે તેવી શ્રેણી પદ્ધતિ હતી.”

૧. વિનય મંદિરનો અભ્યાસક્રમ :

વિનય મંદિરમાં વિનીત સુધીના વર્ગો રાખવામાં આવ્યા હતા. અંગ્રેજ સિવાય બધા વિષય સ્વભાષામાં શીખવવામાં આવતા કેટલીયે રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીને ગમે તે વિષય લેવાની છૂટ હોય છે. અને એની શક્તિ અનુસાર ગમે તે શ્રેણીમાં તે બેસી શકે છે. પણ આવી ગોઠવણીના અભાવે સામ સામા સમય કપાવાથી ઘણા વર્ગોમાં એ હાજર રહી શકતો નથી. ચમનભાઈ ૧૮ થી ૨૦ શિક્ષકોના વર્ગો આવી રીતે એક સરખા ચાલે તેવું સમયપત્રક બનાવતા હતા.

ગુજરાતી ભાષા :

અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીના શિક્ષણનું મહત્વ સ્વીકારેલું અને વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતીનું જ્ઞાન કેમ વધારે સંગીન અને ઉચ્ચ પ્રકારનું મળે તે તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું શરૂઆતમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી જ હસ્તલિખિત માસિક કાઢવામાં આવતું. કવિતાનું ગાન અને પાઠોનું પઠન કરવામાં આવતું. વિદ્યાર્થીઓ પાસે નિબંધ લેખન, સુલેખન પ્રવૃત્તિ કરાવાતી.

હિન્દી ભાષા :

હિન્દી ભાષાને ગુજરાતી જેટલું જ મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. ચમનભાઈ વેષણવ હિન્દી શીખવતા તેઓ કવિ મૈથીલીશરણ ગુપ્તનું ‘ભારત ભારતી’ એ વખતે પાઠ્ય પુસ્તક હતું. તેના કાવ્યો વિદ્યાર્થીઓને સમજાવતા અને પાઠો વંચાવતા હતા. વિદ્યાર્થીઓને હિન્દી વિષયમાં રુચિ જગાવવાના શિક્ષકો પ્રયત્ન કરતા.

અંગ્રેજી ભાષા :

પહેલા ત્રણ વર્ગોમાં Direct પદ્ધતિ અંગ્રેજીમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી. ઉપલા વર્ગોમાં ટ્રાન્સેલેશન પદ્ધતિથી અંગ્રેજી શીખવામાં આવતી વિદ્યાર્થીઓ પાસે અંગ્રેજીમાં કવિતા ગવડાવવામાં આવતી અને લેશન તૈયાર કરાવતા.

૪૦ આચાર્ય અરવિંદભાઈ (સંપાદક) ‘સત્યાગ્રહોના સંભારણાં’ વઢવાણ પ્રકાશન પ્રેસ, સહકારી મંડળી - સુરેન્દ્રનગર, ૧૯૮૫, પૃ.૩૨

સંસ્કૃત ભાષા :

સંસ્કૃત ભાંડારકરી પદ્યતિથી શીખવવામાં આવતી. શ્લોક ગાન કરાવવામાં આવતું સંસ્કૃત પાઠ પઠન, વ્યાકરણ પદ્યતિ પણ અપનાવવામાં આવી હતી.

ગણિત :

આ વિષય ગુજરાતીમાં શીખવવામાં આવતો ગણિતમાં સરવાળા, બાદબાકીથી માંડી ક્ષેત્રફળ, ઘનફળ, વર્ગ, વર્ગમૂળ અને ભૂમિતિ શીખવવામાં આવતું.

ઇતિહાસ - ભૂગોળ :

આ વિષય ફરજિયાત હતો અને જેમ બને તેમ સરળ બનાવવાના પ્રયત્નો થયા હતા. દેશનો ઇતિહાસ, નેતાઓ, કાન્તિઓ વગેરેનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ થતો ભૂગોળના વિષયમાં શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ પાસે જાતજાતના નકશા તૈયાર કરાવતા.

રાજ્ય બંધારણ :

શ્રી ચમનભાઈ વૈષ્ણવે રાજ્ય બંધારણ શીખવવા માટે એમણે એક પુસ્તક તૈયાર કરેલું એ પુસ્તકને તેઓ પ્રકટ કરવાના હતા પણ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી રાજ્ય બંધારણ પુસ્તક પ્રસિધ્ધ થતાં પોતાનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું ન હતું.

શરીર શાસ્ત્ર :

આ વિષય પણ શીખવવામાં આવતો શાળાના શિક્ષકો શરીરના જુદા જુદા અંગો તેમના કાર્યથી વિદ્યાર્થીને જાણકારી આપના ચમનભાઈ વૈષ્ણવે આ વિષય શીખવવા હાથે જ ચિત્રો દોરીને સચિત્ર પુસ્તક તૈયાર કરેલું જે પ્રકટ થયું ન હતું.

૨. વિનય મંદિરની રમત ગમત :

શાળામાં રમતગમતને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. મોટી વયના વિદ્યાર્થીઓ માટે મગદળ અને દંડની કસરતો શીખવવામાં આવતી. આ સિવાય કુસ્તી, લાંબો કૂદકો, ઊંચો કૂદકો, વાસકૂદ, લાંબીદોડ, ટૂંકીદોડ, ખો ખો ની રમતો હતી. નાના છોકરાઓ માટે સંતાકૂકડી, સાત તાળી, ગિલ્લીડંડા જેવી રમતો રમાડવામાં આવતી તેમની વચ્ચે આંતરિક હરીફાઈ કરવામાં આવતી. રમતો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં તંદુરસ્તી જળવાય તેમનું શરીર ખડતલ બને તે હેતુ હતો. આ રમતો વખતે તેમને નાસ્તો આપવામાં આવતો.

૩. વિનય મંદિરની પ્રવૃત્તિઓ :

શાળામાં દર મહિનાની પુનમે કૌમુદી ઉત્સવ ઉજવાતો તે પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો મળીને સંવાદો અને નાટ્ય પ્રયોગો ભજવતા શહેરના સ્ત્રી પુરુષો તેમાં ભાગ લેતા. શરદ પૂર્ણિમાના દિવસે સંસ્થાનો વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવાતો તેમાં શાળાનું યોગાન નાગરિકોથી ભરાઈ જતું હતું. વિદ્યાર્થીઓ અઠવાડિયામાં એક વખત શહેર બહાર અને કોઈ વખત નજીકના ગામડામાં પ્રવાસ યોજતા. શરૂઆતમાં મોટી વયના વિદ્યાર્થીઓને સ્પેશી પ્રવૃત્તિ કરવા રજાના દિવસોમાં આસપાસના ગામડામાં લઈ જવામાં આવતા શાળાની ઈતર પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થી પોતે જ ચલાવતા હતા તેમાં વિદ્યાર્થી ચર્ચા મંડળ, સફાઈ વગેરે વિદ્યાર્થીઓ કરતા.^{૪૧}

રાષ્ટ્રીય શાળામાં હરિજનોને દાખલ કરવાની વાત આવી તેનો વિરોધ થયો. કુલચંદભાઈ શાહ, ચમનભાઈ વૈષ્ણવ, શિવાનંદજી અડગ રહ્યા અને તેને માટે સમિતિ નિર્માઈ.^{૪૨} અષાઢ માસમાં હરિજન બાળકોને દાખલ કર્યા. શાળામાં ભણતા છોકરાઓની સંખ્યા ઘટીને માત્ર ૨૩ ની રહી સંસ્થામાં જોડાયેલા મંત્રીઓ પણ રાજીનામું આપી જતા રહ્યા. અસ્પૃશ્યતા નાબૂદીની ઝુંબેશમાં વઢવાણની આ રાષ્ટ્રીય શાળાના વિનય મંદિરનું અસ્તિત્વ જોખમમાં મુકાયું. આ શાળા ૧૯૨૫ માં બંધ થઈ.

(૨) બાલ મંદિર :

રાષ્ટ્રીય શાળાના એક વિભાગ તરીકે બાલમંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રથમ ડૉ. ચાણપરાના મકાનમાં તે ચાલતું હતું. થોડા વિદ્યાર્થીઓથી શરૂઆત થઈ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતાના દાનથી મળેલ રકમમાંથી બાલમંદિર બાંધવામાં આવ્યું. આ બાલમંદિરના મકાનનું ઉદ્ઘાટન કરવા ગાંધીજી વઢવાણ આવ્યા હતા તેમના હસ્તે ઇ.સ. ૧૯૨૫ (સંવત ૧૯૮૧ ના મહાવદ ૧૩) ના રોજ બાલમંદિર નું ઉદ્ઘાટન થયું.^{૪૩} બાલમંદિરને માટે મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવા શાળાના બે શિક્ષકો શ્રી ગિજુભાઈ પાસે તાલીમ લેવા મોકલેલા. શાળામાં હરિજન પ્રવેશ બાદ એ બંને ભાઈઓ

૪૧ આચાર્ય અરવિંદભાઈ પ્રાણજીવનભાઈ વઢવાણ કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૩-૧૨-૨૦૦૭

૪૨ નવજીવન તા. ૧૫-૧૦-૧૯૨૨, પૃ-૫૬

૪૩ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, વઢવાણ કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫, પૃ. ૮૧-૮૪

છૂટા થતા બાલમંદિર ચલાવવાનું કામ શ્રી ચમનભાઈ વૈષ્ણવના શિરે આવ્યું એટલે ચમનભાઈ મોન્ટેસોરી પદ્ધતિના પુસ્તકો વાંચી ગયા અને તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવા માટે ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરમાં ગયા ત્યાં ૨૦ દિવસ રહ્યા બાદ વઢવાણ આવી બાલમંદિર ચલાવવા લાગ્યા. શહેરથી ૧ માઈલ દૂર બાલમંદિર હતું તેથી ત્યાં બહુ ઓછા બાળકો આવતા ચમનભાઈ એકલાજ બાલમંદિર ચલાવતા. અઢી થી સાડા છ વર્ષના બાળકો બાલમંદિરમાં આવતા અહીં તેમને રમાડવામાં આવતા, પદ્ધતિસરની કેળવણી, ચારિત્રનું ઘડતર, નાગરિક ભાવનાની પોષક પ્રવૃત્તિઓ, રસ પોષક મનોરંજન, રચનાત્મક અને સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા દરેક બાળક પર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપવામાં આવતું. આ ઉપરાંત બાળકોના જન્મ દિવસે પ્રોત્સાહિત કરવા તથા ચરિત્ર બાળવાર્તા કહી બાળકોને બિરદાવતા. ધીરે ધીરે બાલમંદિરમાં બાળકોની સંખ્યા વધવા લાગી અને ૧૦૦ ની સંખ્યા થઈ.

મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ અનુસાર શિક્ષણ આપવામાં આવતું સંખ્યા વધતાં બાળકોની ઉંમર પ્રમાણે ટૂંકડી પાડવામાં આવી હતી. બાળશિક્ષણમાં તેમને ઉપદેશ આપવામાં આવતો ન હતો પણ મુક્ત રીતે બાળક વિચરે, વાતાવરણમાંથીજ બાળક સર્જનશીલ, વિચારશીલ અને સંવેદનશીલ બને તેવું પર્યાવરણ બાળક માટે ઊભું કરવામાં આવતું. બાળકોની ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો. બાળકને સ્વતંત્રતા આપવાથી તેમની જિજ્ઞાસા વધે ઉત્સુકતા વધે અને સાચો વિકાસ થાય તેવા પ્રયત્ન કરાતા ભાર વગરનું ભણતર આપવામાં આવતું. બાલમંદિરમાં બધા જ મોન્ટેસોરી પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવાના સાધનો હતા. બાલમંદિરમાં નાસ્તો આપવામાં આવતો. તેમાં સ્પાદની કેળવણી, ખાવાની ટેવ, બેસવાની ટેવ શીખવવામાં આવતી.

બાળકને સંગીત નૃત્ય, અભિનય વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરાવવામાં આવતી વિવિધ વાજાંત્રોનો પરિચય કરાવવામાં આવતો. બાળકમાં અભિનય શક્તિ ખીલે, સ્થિરતા એકાગ્રતા આવે સમૂહ જીવનની તાલીમ મળે તે માટે સંગીત શિક્ષણ ને મહત્વ આપવામાં આવતું. સાથે બાળવાર્તા દ્વારા ભાષા સમૃદ્ધિ વધે, અવલોકન શક્તિ, બુદ્ધિ વિકસાવતું થાય તે પ્રકારની વાર્તા કરવામાં આવતી નાટક પણ બાલમંદિરમાં ભજવામાં આવતા તેના દ્વારા બાળકની તર્ક શક્તિ ખીલે, વક્તૃત્વશક્તિ, અભિનય કૌશલ્ય આવે તેવા પ્રયત્નો થતા હતા. જ્ઞાનમાં વધારો થાય તે માટે ફૂલોની ઓળખ, ફળો, વૃક્ષો, શાકભાજી

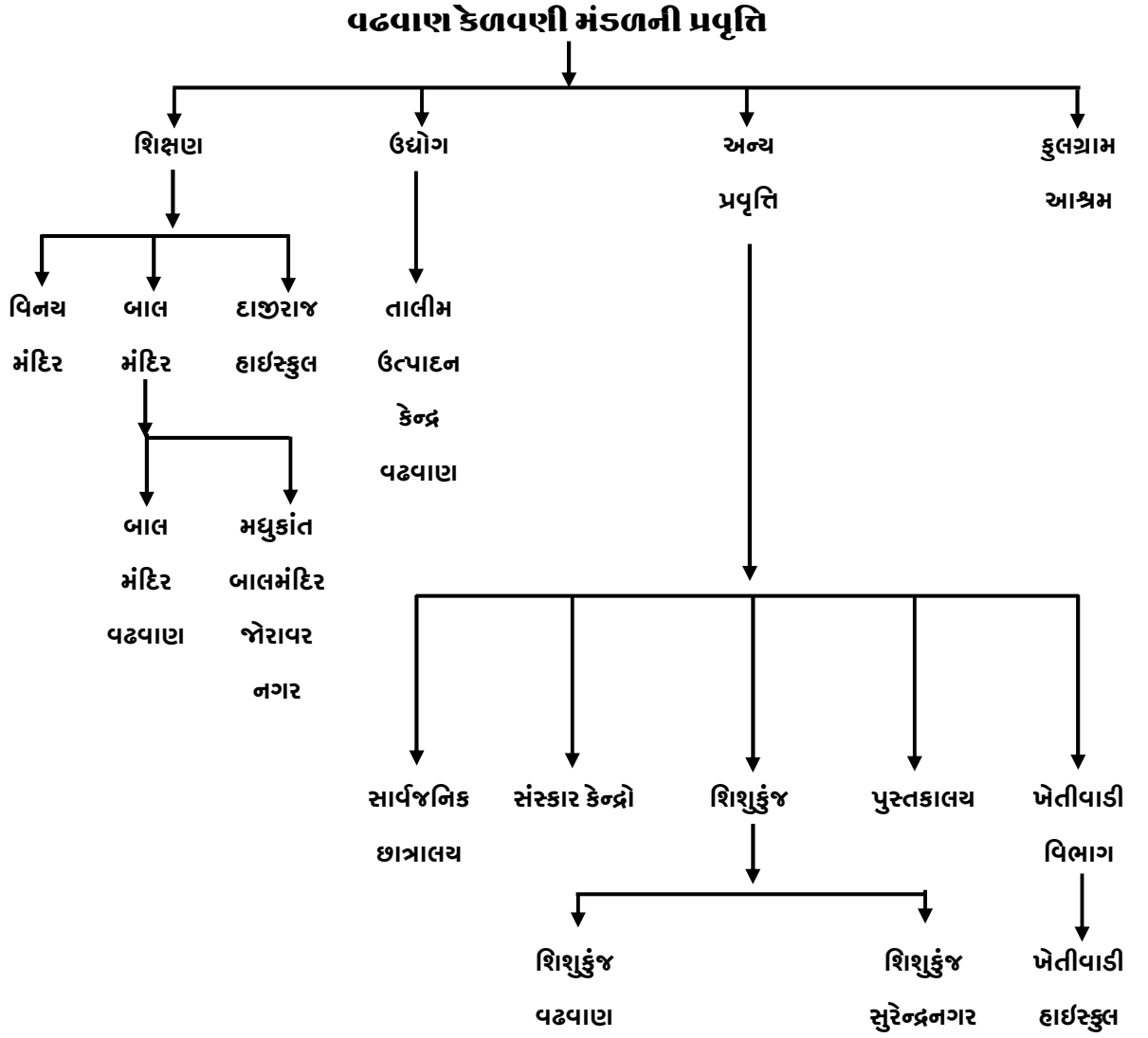
ઓળખાવવા, પાલતુ પ્રાણીઓ અને જંગલી પ્રાણીઓ, પાણીમાં રહેનાર પ્રાણીઓના નામ અને પરિચય આપવામાં આવતો. સાથે પક્ષીઓ, જીવજંતુ, દેશનેતાઓ અને તહેવારોની વાત કરવામાં આવતી. ચિત્રકલામાં બાળકો ને ચિત્ર દોરાવવા અને તેનો પરિચય આપવામાં આવતો. તેથી તેનામાં સર્જનશક્તિ, ક્રિયાશીલતા અને હસ્તકૌશલ્ય ખીલે, ચોકસાઈ જેવા ગુણો વિકસે, બાળકોને રમતો રમાડવામાં આવતી જેમાં નાચવું, કુદવું, ઠેકવું, જેવી ક્રિયાઓની અભિવ્યક્તિ કરવામાં આવતી. સાથે દડા ઉઠાવવા, અવાજ ઓળખવાની રમતો, લંગડી, દોડવાની રમત, જુદા જુદા અવાજ કાઢવાની રમતો રમાડવામાં આવતી. આ બાલમંદિરમાં બાળકોને લાવવા માટે ખટારો રાખવામાં આવ્યો હતો. ધીમે ધીમે બાલમંદિરની બસ વસાવવામાં આવી અને ચમનભાઈ વૈષ્ણવ પોતે બસ ચલાવી બાળકોને બાલમંદિરમાં લાવતા હતા. વિનય મંદિરની જેમ બાલમંદિર પણ બંધ થયું.^{૪૪}

(૩) પુસ્તકાલય :

રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઇ.સ. ૧૯૨૫ (સંવત ૧૯૮૧ ના મહાસુદ વદ ૧૩)ના દિવસે ગાંધીજીના આશીર્વાદથી પુસ્તકાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં મુખ્યત્વે ગાંધીવિચાર, ખાદી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, દારૂબંધી, સ્ત્રી શિક્ષણ, અને રાષ્ટ્રીય નેતાઓના પુસ્તકો અને ગ્રંથોનો સમાવેશ થતો. તેમાં પણ ભગવદ્ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, શિવાજી, મહારાણાપ્રતાપ, ટીપુ સુલતાન, અકબર, સંસ્કૃત વ્યાકરણના પુસ્તકો હતા. ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીની નાની પુસ્તીકાઓ વિદ્યાર્થીઓ માટે હતી. શિક્ષકો માટે પણ ગ્રંથો હતા. આમ પુસ્તકાલયમાં ધર્મના, વિજ્ઞાનના, ઇતિહાસના, ભૂગોળના, દેશનેતાઓના પુસ્તકો તથા સામયિકોથી સમૃદ્ધ બનાવવામાં આવ્યું હતું. અને સંચાલન રાષ્ટ્રીય શાળા હસ્તક હતું પણ શાળાની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ બંધ થતા પુસ્તકાલય પણ બંધ થયું.^{૪૫}

૪૪ શુક્લ ભાનુભાઈ લક્ષ્મીશંકર વઢવાણ કેળવણી મંડળના પ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૨૦-૧૧-૨૦૦૮

૪૫ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૪

૪.૩ વઢવાણ કેળવણી મંડળનો વિકાસ :

કુલચંદભાઈ શાહએ અસહકારની ચળવળમાં સ્વદેશી શિક્ષણ આપવા માટે વઢવાણમાં જે રાષ્ટ્રીયશાળાની સ્થાપના કરી હતી. તેમાં સ્વામી શિવાનંદજી એ વિદ્યાર્થીઓમાં ખડતલ અને દેશદાઝની ભાવના જાગૃત કરી શાળાને વિકસાવી. ચમનભાઈ વૈષ્ણવને આચાર્ય પદ સંભાળી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ વિકસાવી હતી. આ શાળામાં ડાહ્યાભાઈ જાની અને શ્રી પથુભાઈ ભાથી જેવા સૌના પ્રિય શિક્ષકો કામ કરતા હતા. એવી સંસ્થાની પુનઃસ્થાપના ૧૯૫૩માં થઈ હતી. સૌ પ્રથમ ‘ઘરશાળા’ નામની નાનકડી એવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કર્યા બાદ ઉત્તરોત્તર એક પછી એક પ્રવૃત્તિઓ વધતી રહી અને છેવટે વઢવાણ કેળવણી મંડળ વિશાળ કેળવણી મંડળ બન્યું તેમાં જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. તે આ પ્રમાણે છે.

- (૧) બાલમંદિર પ્રવૃત્તિ (૧) બાલમંદિર વઢવાણ અને મધુકાન્ત બાલમંદિર જોરાવરનગર.
- (૨) વિનયમંદિર વિવિધલક્ષી માધ્યમિક શાળા વઢવાણ
- (૩) તાલીમ ઉત્પાદન કેન્દ્ર વઢવાણ
- (૪) સાર્વજનિક છાત્રાલય
- (૫) સંસ્કાર કેન્દ્રો (૧) સંસ્કાર કેન્દ્ર હરિજન વાસ વઢવાણ અને (૨) સંસ્કાર કેન્દ્ર મિયાણાવાડ સુરેન્દ્રનગર
- (૬) શિશુકુંજ (૧) શિશુકુંજ વઢવાણ અને (૨) શિશુકુંજ સુરેન્દ્રનગર
- (૭) કુલગ્રામ આશ્રમ
- (૮) ખેતીવાડી વિભાગ (૧) ખેતીવાડી હાઈસ્કૂલ
- (૯) દાજીરાજ હાઈસ્કૂલ^{૪૬}

૪.૩.૧ વઢવાણ કેળવણી મંડળના શૈક્ષણિક વિભાગોનો વિકાસ:

(૧) બાલમંદિર વઢવાણ અને મધુકાન્ત બાલમંદિર જોરાવરનગર :

ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન જવારલાલ નહેરુના જન્મ દિવસે સૌરાષ્ટ્ર તેમને આપવાની ભેટ રૂપેના કાર્યક્રમના એક ભાગ તરીકે બાલમંદિર પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી. તેમાં બાલમંદિર વઢવાણ એ વઢવાણ કેળવણી મંડળની જમીન પર શરૂ થયું. વઢવાણમાં શેઠ શ્રી પ્રાણજીવનદાસ મહેતા એ આપેલા દાનથી બાલમંદિરનું સ્વતંત્ર મકાન બન્યું. આ બાલ મંદિરમાં ઇ.સ. ૧૯૫૭-૫૮માં ૬૧ બાળકોની સંખ્યા હતી. તેમાં ૩૭ કુમાર અને ૨૪ કન્યાઓ હતી. બાલમંદિર વઢવાણમાં જુદી જુદી જાતિના શિક્ષણ લેતા બાળકોના આંકડા આ પ્રમાણે છે.

ક્રમ	જાતિ	બાળકોની સંખ્યા
૧	જૈન	૧૮
૨	બ્રાહ્મણ	૧૯
૩	રાજપુત	૧
૪	દરજી	૨

૪૬ અહેવાલ અને હિસાબ ૧૯૫૯-૬૦-૬૧-૬૨ વઢવાણ કેળવણી મંડળ, વઢવાણ શહેર, પૃ.-૧

૫	વાણંદ	૧
૬	હરિજન	૩
૭	સુથાર	૧
૮	મુસલમાન	૨
૯	માળી	૫
૧૦	સોની	૧
૧૧	ખાંટ	૬
૧૨	પાટીદાર	૧
૧૩	લોહાણા	૧

જોરાવરનગરમાં શેઠ શ્રી અમુલખભાઈ અમીચંદભાઈ તરફથી, મધુકાન્ત બાલમંદિર ચાલતુ તેનું સંચાલન તેઓએ વઢવાણ કેળવણી મંડળને આપતાં આ જોરાવરનગરનું બાલમંદિર મંડળ તરફથી ચાલે છે.^{૪૭}

આ બંને બાલમંદિરમાં અઢીથી થી સાડા છ વર્ષના બાળકો આવતા તેમને રમાડવામાં આવતા તેમનું ચરિત્ર ઘડતર, રસપોષક પ્રવૃત્તિ, સર્જનાત્મકને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં આવતી. દરેક બાળક ઉપર વ્યક્તિગત ધ્યાન અપાતું. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ મુજબ બાલમંદિરમાં શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. બાળક મુક્ત રીતે વિચરે બાળકને વાતાવરણમાંથી જ સર્જનશીલ, વિચારશીલ, પર્યાવરણ ઊભું કરી બાળકોની ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો. બાળકને સ્વતંત્રતા આપવાનો અને ભાર વગરનું ભણતરનો પ્રયોગ કર્યો. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિના સાધનો પણ વસાવ્યા બાળ અધ્યાપન મંદિરને તાલીમ લીધેલા શિક્ષકો મળ્યા હતા સાથે બંને બાલમંદિરોને બાળ કેળવણીના કેળવણીકાર એવા ભોગીભાઈ પરીખનું સતત માર્ગદર્શન મળ્યું છે.

આ બંને બાલમંદિરોમાં ૧૦૦ ની મર્યાદિત સંખ્યા રાખવામાં આવી છે. બાળકોને લઈ જવા લાવવા માટે બસની સગવડ હતી. બાળકોને અભિનય પ્રવૃત્તિઓ કરાવાતી.

૪૭ અહેવાલ - ઝાલાવાડ કેળવણી મંડળ પ્રવૃત્તિઓ અને નોંધ ઇ.સ. ૧૯૫૩ થી ૧૯૫૮ વઢવાણ શહેર, પૃ.-૨

વાજાંત્રોનો પરિચય કરાવવામાં આવતો બાળકોમાં અભિનય શક્તિ ખીલે એકાગ્રતા આવે સ્થિરતા આવે સમૂહજીવનની તાલીમ મળે તે માટે સંગીત શિક્ષણને મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. સાથે બાળવાર્તા દ્વારા ભાષા સમૃદ્ધિ વધે, અવલોકન શક્તિ બુદ્ધિ વિકસાવતું થાય તે પ્રકારની વાર્તા કરવામાં આવતી. નાટક પણ ભજવવામાં આવતા. તેના દ્વારા બાળકમાં તર્કશક્તિ, અભિનય કૌશલ્ય, વક્તૃત્વ શક્તિ ખીલવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હતો.

બાળકોને ફુલોની ઓળખ, ફળો, વૃક્ષો, શાકભાજી ઓળખાવવા, પાલતુ પ્રાણીઓ, જંગલી પ્રાણીઓ, પાણીમાં રહેનારા જીવોનો પરિચય આપવામાં આવતો તે સાથે પક્ષીઓ, જીવજંતુ, દેશનેતા અને તહેવારોની વાત કરવામાં આવતી. બાળકોને રમતો રમાડવામાં આવતી. જેમાં નાચવું, કુદવું, દડાં ફેંકવાં, જુદાં જુદાં અવાજો કાઢવાની રમતો રમાડવામાં આવતી.

બાળકોને આપવામાં આવતો નાસ્તો બાલમંદિરમાં જ બનાવવામાં આવતો. તેમાં બાળકોને બધા જ પ્રકારના રસ, સ્વાદ અને આરોગ્યપ્રદ ખોરાક લેવાની ટેવ પાડવામાં આવે છે. દર શનિવારે બાળકોને ટૂંકા પ્રવાસમાં લઈ જવામાં આવતા અને લાંબા પ્રવાસો પણ ગોઠવવામાં આવતા હતા. જેમાં અમદાવાદ, રાજકોટ, જૂનાગઢ, ચોરવાડ, પ્રભાસ પાટણ સુધીનો પ્રવાસ બાળકોને શાળાની બસમાં લઈ જવામાં આવતો. આ બાળમંદિરો આજે બંધ છે.^{૪૮}

(૨) વિનયમંદિર વિવિધલક્ષી માધ્યમિક શાળા વઢવાણ :

વિનયમંદિર હાઈસ્કૂલની સ્થાપના તા. ૫-૯-૧૯૫૬માં થઈ હતી. ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી દલિતોની સ્થિતિ તદ્દન ગરીબ અને અશિક્ષિત હતી. વઢવાણ અને સુરેન્દ્રનગર ના ગરીબ અને દલિત તેમજ બીજા પછાત વર્ગોના ઉત્કર્ષ માટે સાર્વજનિક કુમાર છાત્રાલય શરૂ થયું. આ છાત્રાલયમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓની સગવડતા માટે વિનય મંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું. આ માધ્યમિક શાળાને એસ.એસ.સી. સુધી લઈ જવામાં આવશે. એવી કલ્પના પણ ન હતી કે તેવો કોઈ ઇરાદો પણ ન હતો. પણ જ્યારે જોયું કે

૪૮ આચાર્ય અરવિંદભાઈ પ્રાણજીવનભાઈ વઢવાણ કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૧૫-૨-૨૦૦૮

છાત્રાલય અને શાળા સાથે હોય તો શિક્ષણનું ધોરણ ઊંચું રહે છે ત્યારે વિનય મંદિરમાં એસ.એસ.સી સુધીના વર્ગો શરૂ કરવામાં આવ્યા અને પહેલે વર્ષે જ્યારે આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ એસ.એસ.સીની પરીક્ષા આપી અને તેમાં ૮૪ ટકા પરિણામ આવ્યું ત્યારે છાત્રાલય સાથેની શાળાની ઉપયોગીતા મંડળને સિદ્ધ થતી જોઈ. વિદ્યાર્થીઓ માત્ર પાસ જ થાય છે એવું પણ નથી. સારા માર્ક મેળવી ને પાસ થાય એ એક સંતોષની વાત છે. વઢવાણમાં રાષ્ટ્રીય શાળાની શરૂઆત કરનાર સ્વામી શિવાનંદજી, શ્રી કુલચંદભાઈ શાહ અને શ્રી ચમનભાઈ વૈષ્ણવને જે કેળવણીના બીજ રોપ્યા હતા તેનું આ વિનયમંદિર અનુસરણ કરે છે. વિનયમંદિરમાં શરૂઆત થી લઈ શ્રી ઘરમશીભાઈ કોસીયા, શ્રી એ.સી.ત્રિવેદી, શ્રી એમ.આઈ. પંડ્યા, શ્રી પી.એ.વ્યાસ, શ્રી જે.એન.પટેલ જેવા આચાર્યશ્રીઓએ વિનયમંદિરની જ્યોત જલાવી છે. ગાંધીજીએ વારસામાં આપેલી આચાર સહીતા જેનું સંસ્થાએ આજ સુધી પાલન કર્યું છે.

૧. વિનય મંદિરનું શિક્ષણ :

વિનય મંદિરમાં ધોરણ ૮-૯-૧૦ ના વર્ગો છે. તેમાં જુદા જુદા વિષયો જેવા કે ગુજરાતી, હિન્દી, ઇતિહાસ, ગણિત, વિજ્ઞાન, અંગ્રેજી જેવા વિષયો શિખવવામાં આવતા હતા. કેળવણી મંડળને પોતાની જમીન હતી. તેથી ખેતીનો વિષય દાખલ કર્યો. તેમાં જમીનનો પ્રકાર, જમીન સુધારણા, પાકનું સંરક્ષણ, પાક ઉત્પાદન વગેરેનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ છાત્રાલયમાં રહેતા અને દૂર દૂરના ગામડાઓમાંથી આવતા તેમને શાળામાં તથા છાત્રાલયમાં પણ લેશન, વાંચનની કાળજી રાખવામાં આવતી તેથી પરિણામ હંમેશા ૮૦ થી ૮૫ ટકાની આસપાસ રહે છે.^{૪૯}

૨. વિનયમંદિરની પ્રવૃત્તિઓ :

સૌરાષ્ટ્રનો સૌ પ્રથમ ‘ગાંધીમેળો’ ઘરશાળા ખાતે યોજાયો હતો. જે આજની ગાંધીગીરીના દોરમાં ઉલ્લેખનીય છે વિનયમંદિરમાં અનેક કાર્યક્રમો યોજી સમાયાંતરે સમાજને જાગૃત કરતા રહ્યા છે. વિનયમંદિર હાઈસ્કૂલ ખાતે સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ પરિષદ, સૌરાષ્ટ્ર મૈત્રીમંચનો પરિસંવાદ, મધ્યકાલીન યુગની સંત કવિચિત્રીઓ જેવા કાર્યક્રમો યોજતા રહ્યા છે.

૪૯ ડૉ. એમ. ડી. સોલંકી વિનયમંદિર હાઈસ્કૂલ વઢવાણના આચાર્યની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૧૬-૨-૨૦૦૮

અહીં બાળકોના રમતગમતનું વિશાળ મેદાન તેમજ વિદ્યાર્થીઓના વાંચનરસને પોષતું એવું વિશાળ પુસ્તકાલય શાળાના પટાંગણમાં આવેલું છે. હાલના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ વિકસાવી શકે તે માટે અનેકવિધ સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે વક્તૃત્વ સ્પર્ધા, વાર્ષિક ઉત્સવ, સ્વયંશિક્ષકદિન તેમજ ગુજરાતમાં અને ગુજરાતની બહાર પ્રવાસોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. શાળામાં હિન્દી પરીક્ષા, ચિત્રની સ્પર્ધા જેવી પરીક્ષાઓ લેવામાં આવે છે. આ શાળામાંથી જે વિદ્યાર્થીઓ એસ.એસ.સી.માં પ્રથમ વર્ગે પાસ થઈને આગળ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે ગયા છે તે વિદ્યાર્થીઓ એન્જિનિયર, વકીલ, શિક્ષણના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચ્યા છે.^{૫૦}

૪.૩.૨ વઢવાણ કેળવણી મંડળનું ઉદ્યોગ શિક્ષણ :

➤ તાલીમ ઉત્પાદન કેન્દ્ર વઢવાણ :

ઘરશાળા નામની પ્રવૃત્તિથી આ મંડળની કામગીરી ઇ.સ. ૧૯૫૩માં શરૂઆત કરવામાં આવી હતી પછાત વર્ગના ચાર ધોરણ સુધી જેમણે અભ્યાસ કર્યો હોય તે વિદ્યાર્થીઓને બીજા ત્રણ વર્ષ સુધીનું શિક્ષણ મળે, આશ્રમજીવન દ્વારા સંસ્કાર મળે તેવા હેતુથી શરૂ કરવામાં આવેલી. આ પ્રવૃત્તિને સ્થાને ઇ.સ. ૧૯૫૬ની સાલમાં અનુસૂચિત જાતિના બાળકોને માટેની આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી. સુથારીકામ, સીવણ અને ઇલેક્ટ્રીકલ વાયરમેન, એપ્રેન્ટિસ કોર્સ એવા ત્રણ ઉદ્યોગો આ વિદ્યાર્થીઓ શીખે આશ્રમ જીવન મેળવે અને સામાન્ય જ્ઞાન મેળવે તેવા હેતુથી શરૂ કરવામાં આવેલી.

આ પ્રવૃત્તિઓનો લાભ નળકાંઠાના પઢાર વિદ્યાર્થીઓને લીધો છે. છોટાઉદેપુર અને પંચમહાલના ભીલ બાળકો પણ તાલીમ લે છે. મિયાણા, સંઘી વગેરે જેવા પછાત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ તાલીમ લીધી છે. તાલીમ કેન્દ્રમાં ચાલતા વાયરમેન એપ્રેન્ટિસ વર્ગનો લાભ લેવા માટે વઢવાણ, સુરેન્દ્રનગર ઉપરાંત છેક લીંબડીથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. સીવણ વર્ગનો લાભ લેવા ગુંદીયાળા અને ખારવા બલદાણાના વિદ્યાર્થીઓ રોજ સાઈકલ પર આવે છે. આ તાલીમ ઉત્પાદન કેન્દ્રમાં તાલીમ લઈ મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના સ્વતંત્ર વ્યવસાયમાં લાગી ગયા છે.

તાલીમ ઉત્પાદન કેન્દ્રની શરૂઆત થઈ ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓએ કેન્દ્રનો લાભ લીધો, કેટલાએ કઈ પરીક્ષા આપી અને કઈ કોમના વિદ્યાર્થીઓએ લાભ લીધો તે નીચેનો કોઠો જોતાં માલુમ પડે છે.

ક્રમ	જુદી જુદી જાતિ	લાભ લીધેલ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	શીવણની પરીક્ષા આપી	વાયરમેન એપ્રેન્ટાઈસની પરીક્ષા આપી
૧	ભીલ	૩૯	--	૩૨
૨	પઢાર	૨૨	--	--
૩	સંઘી	૧૨	૧૧	૧
૪	મિયાણા	૩	--	--
૫	હરિજન	૧૮	૧૦	૭
૬	અન્ય પછાત	૯	--	--
૭	સર્વર્ણ	૧૦૦	--	૮૫
૮	હબસી	૧	--	૧

આમાંથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ઇંધો શરૂ કરવા તાલીમ ઉત્પાદન કેન્દ્ર મારફત સબસિડી આપવામાં આવી છે.^{૫૧}

૪.૩.૩ વઢવાણ કેળવણી મંડળની અન્ય પ્રવૃત્તિ :

(૧) સાર્વજનિક કુમાર છાત્રાલય :

ઈ.સ. ૧૯૫૩ના જુન માસમાં દાજીપરા પાસે આવેલા દાદા ચાણપુરાવાળાના કેલામાં આ છાત્રાલયની શરૂઆત માત્ર ૧૮ વિદ્યાર્થીઓથી કરવામાં આવી. બીજે જ વરસે મંડળની જમીન પરના મકાનોમાં છાત્રાલયને ફેરવવામાં આવ્યું. ત્યારે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં વધારો થયો હતો. આ છાત્રાલયમાં દરેક વિદ્યાર્થીઓ ગામડામાંથી જ આવે છે અને મંડળની જૂની પ્રણાલિ પ્રમાણે અનુસૂચિત જાતિના બાળકોને આ છાત્રાલયમાં ભરતી કરવામાં આવે છે. તેમજ બક્ષીપંચમાં પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. દર વરસે વધુને વધુ સંખ્યામાં છાત્રાલયમાં દાખલ થવા ઇચ્છતા બધા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ નથી કરી

^{૫૧} અહેવાલ અને હિસાબ ૧૯૫૯-૬૦-૬૧-૬૨ વઢવાણ કેળવણી મંડળ વઢવાણ શહેર પૃ.-૩

શકાતા કારણ કે નકકી કરેલી સંખ્યામાં જ સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ મળે છે. આમ હોવા છતાં લાયક વિદ્યાર્થીઓને ઓછું લવાજમ લઈને દર વરસે લેવામાં આવે છે.

છાત્રાલયમાં રસોઈકામ કરવા સિવાયના બીજા કોઈ પણ કામ માટે નોકર રાખવામાં આવતા નથી. પાણી ભરવું, યોગાન સફાઈ, ગૌશાળા સફાઈ, બાગાયત જેવા બધાજ કામ વિદ્યાર્થીઓ જાતે કરી લે છે. હાલ છાત્રાલયમાં ૭૬ વિદ્યાર્થીઓ છે તે ઉપરાંત અન્ય વિદ્યાર્થીઓ મંડળના ધારાધોરણ મુજબનું લવાજમ ભરીને છાત્રાલયનો લાભ લે છે.

૧. છાત્રાલય દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રવૃત્તિઓ :

છાત્રાલયમાં સમૂહજીવન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં સર્વગ્રાહી વિકાસ થાય તે માટે પ્રવાસનું આયોજન કરવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રેલવેનાં ખાસ ડબામાં એક વાર હરદ્વાર, આગ્રા, ભાખરા નાંગલ, દિલ્હી, મથુરા તેમજ જયપુરનો પ્રવાસ કરાવવામાં આવ્યો છે. તે જ રીતે જ્યારે દિલ્હીમાં ખેતી પ્રદર્શન થયું ત્યારે પણ રેલવેના ખાસ ડબામાં પ્રદર્શન જોવા વિદ્યાર્થીઓને લઈ ગયા હતા. છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓને ચાર-ચાર કે પાંચ-પાંચની ટુકડીઓમાં ગિરનારના પ્રવાસે પગે ચાલીને જાય છે. સાસણ અને પ્રભાસપાટણના પ્રવાસે પણ તેમને લઈ જવામાં આવે છે. જ્યારે સમાજ શિક્ષણ સપ્તાહ કે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ સપ્તાહ જેવા સપ્તાહોની ઉજવણી થાય છે ત્યારે આજુબાજુના ગામોનો પગપાળા પ્રવાસ વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. છાત્રાલય દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને નાટકો, ભજનો, વાર્તાઓ, વક્તૃત્વ સ્પર્ધા, એકપાત્રીય અભિનય જેવી પ્રવૃત્તિઓ પણ કરાવવામાં આવતી હતી.

૨. છાત્રાલય દ્વારા રાષ્ટ્રની સેવા :

રાષ્ટ્ર ઉપર કટોકટી આવી પડે ત્યારે છાત્રાલયના જૂના વિદ્યાર્થી તેમજ ચાલુ વિદ્યાર્થીઓએ તેમનાથી જે કંઈ નાણાની મદદ થાય તે રકમ મની ઓર્ડર કરીને અથવા તો જાતે આવીને આપેલ છે. મંડળના કાર્યકર્તાઓ અને જુના નવા વિદ્યાર્થીઓએ મળીને કુલ સંરક્ષણ નિધીમાં આપેલી રકમનો આંકડો રૂ. ૩૨૫-૦૦ સુધી પહોંચ્યો છે.

સાર્વજનિક કુમાર છાત્રાલયની શરૂઆત થઈ ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં અનુસૂચિત જાતિ, બક્ષી પંચ અને અન્ય જાતિના ધોરણ ૬ થી ધોરણ ૧૦ સુધીના વિદ્યાર્થીઓ છાત્રાલયમાં રહી શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તે નીચેનો કોઠો જોતા જણાય છે.

ક્રમ	જાતિ
૧	વણકર
૨	ચમાર
૩	હરિજન ગરોડા
૪	હરિજન બાવા
૫	ડાંગસીયા
૬	સેનમા
૭	વાલ્મીકી
૮	અન્ય
૯	બક્ષીપંચ
૧૦	સર્વર્ણ

કુલ સંખ્યા ૧૨૦ની હતી. અહીં છાત્રાલયમાં રહી શિક્ષણ મેળવી વિદ્યાર્થીઓમાં ઉંચનીચના ભેદભાવ નાબુદ થાય છે, અને તેમની ભાઈચારાની ભાવના વિકસે છે.^{૫૨}

(૨) સંસ્કાર કેન્દ્રો :

વઢવાણ કેળવણી મંડળ દ્વારા બે સંસ્કાર કેન્દ્રો ચાલે છે. (૧) સંસ્કાર કેન્દ્ર હરિજનવાસ, વઢવાણ (૨) સંસ્કાર કેન્દ્ર મિંચાણાવાડ, સુરેન્દ્રનગર

૧. સંસ્કાર કેન્દ્ર હરિજન વાસ વઢવાણ :

ઇ.સ. ૧૯૫૩માં વઢવાણના હરિજનવાસમાં સંસ્કાર કેન્દ્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું. તેમાં હરિજન બાળકોને અભ્યાસ અને સંસ્કાર આપવામાં આવે છે. સંસ્કાર કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિ બાળકોને કેન્દ્રમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. તેમાં બાળકોને નવરાવવા, કપડા બદલાવવા, માથુ ઓળવુ, નખ કાપવા વગેરે શીખવવામાં આવે છે. બાળકોને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિથી શિવણ આપવામાં આવે છે. રસ પકે તેવી બાળવાર્તા કહેવી, બાલગીતો ગવરાવવા, બાળકોને રમાડવા તેમાં દડાથી, રમકડા વડે, દોડવુ, કુદવું વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરાવવી, શાકભાજી ના ચાર્ટના ચિત્રો, ફળોના ચિત્રો, ફુલો, પાલતુ પ્રાણીઓ, જંગલી પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, જળચર પ્રાણીઓ શરીરના અંગો બતાવી, બાળકની ઇન્દ્રિય

૫૨ મહેતા બલુભાઈ કે વઢવાણ કેળવણી મંડળ નિયામકની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૧૪-૨-૨૦૦૮

જીઝાસા અને રસ વૃત્તિને પોષવાનો પ્રયત્ન કરાય છે. બપોરે રોજ નાસ્તો આપવામાં આવે છે અને આજે આ પ્રવૃત્તિ ચાલે છે.

૨. સંસ્કાર કેન્દ્ર મિયાણાવાડ સુરેન્દ્રનગર :

સુરેન્દ્રનગરમાં મિયાણા કોમમાં સંસ્કારનું સિંચન કરવા ઇ.સ. ૧૯૫૪થી સંસ્કાર કેન્દ્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું તા. ૧-૧-૧૯૫૫માં સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ મળતાં આ કેન્દ્ર દ્વારા ગુનાહિત કોમને આર્થિક સહાય દ્વારા સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

બળવંતરાય મહેતા (બલુભાઈ મહેતા) સુરેન્દ્રનગરમાં નદીના કાંઠે પછાતવર્ગ મિયાણાના બાળકોને એક મકાનમાં ભણાવતા તેમને નિશાળે લાવવા તે મિયાણા પરિવારના ઘેર જતા અને તેના મા-બાપને સમજાવી બાળકને સ્કૂલમાં ભણાવા લઈ આવતા. કેન્દ્રમાં આવતા બાળકોને બલુભાઈ અને તેમના સાથીદારો નવરાવે, મોઢુ સાફ કરાવે, કપડા પહેરાવે, ગીતો ગવરાવે અને ભણાવે, બાલમંદિરના બાળકોને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બાળકોને રસ પડે, તેમની જીઝાસા વધે છે, અભિનય શક્તિ ખીલે, વકૃત્વશક્તિ જાગૃત થાય, તેવી પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે બાળકોને રમકડાં, દડાથી રમાડવા તેમને શાકભાજી, ફળો, ફુલો, પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, જળચર પ્રાણીઓ, શરીરના અંગો વગેરે ચાર્ટ દ્વારા સમજણ આપવામાં આવે છે. બાળકોને નાટક કરાવવામાં આવે છે. વાર્તા કરાવવામાં આવે છે બપોરે કેન્દ્રમાં જ બનાવેલો નાસ્તો આપવામાં આવે છે.

સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ મળતા એ કેન્દ્રમાં તેઓને ગુનાહિત કોમ તરીકે ઓળખાતી મિયાણા જ્ઞાતિમાં તેઓને ગુના નહીં કરવા માટે સરકાર જે કેન્દ્ર તરફથી સુવિધા આપે એ એમને આપવામાં આવે છે. બહેનો માટે સીવણ વર્ગ પણ શરૂ કરવામાં આવેલ આ બહેનો કચરામાંથી પ્લાસ્ટીક, પતરા વિગેરે વસ્તુઓ ભેગી કરી વેચવા જાય તો એમને સાંજ સુધીમાં ફક્ત ૭ થી ૮ રૂપિયા મળતા તેના બદલે આ દરેક બહેનોને સિવણ તરફ પોતાની પ્રવૃત્તિ જોડી સીલાઈ મશીન શિખ્યા પછી એમને રોજ લગભગ ૩૦ રૂપિયા જેવું મહેતાણું મળે છે.

મિયાણા કોમના પુરુષો જે અસામાજિક પ્રવૃત્તિઓ કરતા જેવી કે દારૂ ગાળવો, ચોરી કરવી, જુગાર રમવો અને ખિસ્સા કાપવા એમાંથી તેમને મુક્ત કરી સરકાર દ્વારા

મળતી સહાય જેવી કે લારી, ઊંટગાડી, નાનો ઘંઘો કરવા માટે સાધનો આપવા, ફેરી કરવા માટે કાપડ આપવું જેવો રોજગાર આપવામાં આવ્યો. તેથી તેઓ તેમની ગુનાહીત પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર વ્યવસાય-ઘંઘા દ્વારા સારી આવક મેળવતા થયા. આમ આ સંસ્કાર કેન્દ્ર દ્વારા સારા સંસ્કાર અને સુવિધા તરફ મિથાણા સમાજને રાહ બતાવેલો છે.^{૫૩}

(૩) શિશુકુંજ :

એક શિશુકુંજ વઢવાણ અને બીજુ શિશુકુંજ સુરેન્દ્રનગરમાં વઢવાણ કેળવણી મંડળ તરફથી ચલાવવામાં આવે છે.

૧. શિશુકુંજ વઢવાણ :

વઢવાણ શહેરમાં પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ કરતા બાળકોની પ્રવૃત્તિ તરીકે શિશુકુંજ ચાલે છે. તેમાં શહેરની સ્કુલના બાળકો આવે છે. તેમાં સાંજના શાળામાંથી છૂટ્યા પછી ૨ થી ૨.૩૦ કલાક વિદ્યાર્થીઓને શાળા શિક્ષણ બહારની પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં આવે છે. જેમાં ક્રિકેટ, વોલીબોલ, કબડ્ડી, સંતાકૂકડી, દોરડાની રમત, મ્યુઝિક ચેર, લીંબુ ચમચો, દોડ, કુદવું, લંગડી, દોરડા ફૂદ આવી બધી પ્રવૃત્તિઓ કરાવવામાં આવે છે. દર રવિવારે સવારના ૮ થી ૧૨ સુધીમાં હરીફાઈ યોજવામાં આવે છે. પ્રવૃત્તિમાં નંબર મેળવનાર વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહીત કરવામાં આવે છે. આ શિશુકુંજમાં ૧૫૦ થી ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લેતા દર રવિવારે બાળકોને નાસ્તો આપવામાં આવે છે.

આ એક શાળા બહારની પ્રવૃત્તિ છે. શિશુકુંજમાં બાળકોને, હિતોપદેશ, પંચતંત્રની વાર્તાઓ, બોધપ્રદ વાર્તાઓ, ચિત્રપોથી, બાળગીતો, ભજનોના પસંદ કરેલા પુસ્તકો વાંચવા અપાય છે. તેમની બાલસભા યોજી બાળકો પાસે કાર્યક્રમો કરાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત દર મહિને એક નાનો પ્રવાસ પણ ગોઠવવામાં આવે છે. બસમાં બાળકોને ચોટીલા-સુરજદેવળ, લીંબડી ઘાંગઘાના સ્થળોએ પ્રવાસ કરાવવામાં આવતો. આ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૭૯ હતી.

૫૩ શુકલ ભાનુભાઈ લક્ષ્મીશંકર વઢવાણ કેળવણી મંડળના પ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૨૦-૧૧-૦૮

૨. શિશુકુંજ સુરેન્દ્રનગર :

સુરેન્દ્રનગરમાં પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ કરતા બાળકોની પ્રવૃત્તિ તરીકે શિશુકુંજ ચાલે છે. તેમાં શહેરની સ્કુલના બાળકો આવે છે. તેમાં સાંજના શાળામાંથી છૂટ્યા પછી ૨ થી ૨.૫ કલાક વિદ્યાર્થીઓને શાળા શિક્ષણ બહારની પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં આવે છે. જુદી જુદી રમતો રમાડવી તેમાં દોડ, લંગડી દોડ, ઊંચી કુદ, લાંબી કુદ, લીંબુ ચમચી, મ્યુઝિક ચેર વગેરેનો સમાવેશ થતો અને દર રવિવારે સવારના ૮ થી ૧૨ સુધીમાં હરીફાઈ યોજવામાં આવે છે. પ્રથમ આવનાર વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહીત કરવામાં આવે તેમાં મોટા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લે છે.

બાળકોમાં બૌદ્ધિક જ્ઞાન વધે તે માટે તેમને વાર્તાઓ કહેવામાં આવે છે. બાળવાર્તાની નાની ચોપડીઓ આપવામાં આવતી, બાળકો પાસે રાષ્ટ્રગીત, ભજનો, બાળગીતો ગવરાવવામાં આવતા. બાળકોની સભા યોજી તેમની પાસે જુદાં-જુદાં કાર્યક્રમો કરાવવામાં આવે છે, અને તેમને આ કાર્યક્રમના અંતે નાસ્તો આપવામાં આવે છે. તેમાં ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લે છે. વિદ્યાર્થીઓનો દર મહિને પ્રવાસ ગોઠવવામાં આવે છે. તેમને નજીકના અને દૂરના સ્થળે પ્રવાસમાં લઈ જવામાં આવે છે. તેમાં તેમને ચોટિલા, લીંબડી, રાજકોટ, ઘાંગઘા, અમદાવાદ, જૂનાગઢ જેવા સ્થળે લઈ જવામાં આવે છે. શિશુકુંજમાં ઇ.સ. ૧૯૫૮ માં જુદી જુદી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેનાર કુલ ૧૪૫ વિદ્યાર્થીઓ હતા. (૧૦૨ કુમાર + ૪૩ કન્યા)^{૫૪}

(૪) ખેતિવાડી વિભાગ :

વઢવાણ કેળવણી મંડળ પાસે ૨૬.૫ એકર જમીન હતી તેમાં વઢવાણ ના નામદાર ઠાકોર સાહેબને ૧૦૨ એકર જમીન આપી. આમ કુલ જમીન ૧૨૮.૫ એકર થઈ. મંડળ પાસે ફૂવો હતો. સંસ્થાને મોટર અને પંપ લીંબડીવાળા શ્રી ગિજુભાઈ શુક્લ તરફથી સંસ્થાને ભેટ મળેલ છે. તે મોટર ફૂવા પર મૂકી સંસ્થાએ ખેતી શરૂ કરી તેમજ શ્રી માણેકલાલ ઉજમશીભાઈ નાતાલવાળા તરફથી રૂ. ૪૫૦૦/- વોટર વર્ક્સની ઓરડીના કામ માટે મળ્યા હતા. તેમાંથી ઓરડી બંધાઈ છે.

૫૪ મહેતા બલુભાઈ કે. વઢવાણ કેળવણી મંડળના નિયામકની ૩૭૩ મુલાકાત તા. ૧૪-૨-૨૦૦૮

સંસ્થા પાસે ખેતીના જરૂરી સાધનો અને બળદો તથા ગાડુ હતું. આ જમીનમાં શાકભાજીની વાવણી કરી, ઘાસચારો વાવ્યો, ખરીફ અને રવીપાકનું વાવેતર કર્યું તેમાં પણ કઠોળ વર્ગના પાકો અને અનાજ વર્ગના પાકોનું વાવેતર કરવામાં આવતું. ખેતીમાં ઉત્પાદન વધે, રોગપ્રતિકાર શક્તિ ધરાવતા પાકો, જમીન સુધારણા, જમીન ધોવાણ અટકાવવાના પ્રયોગો કરવા માટે કૃષિ નિષ્ણાંતો રાખવામાં આવ્યા હતા. ખેતીને ઉત્તેજન આપવા માટે પ્રગતિશીલ ખેડૂતોના સંમેલનો રાખવામાં આવતા જુદા જુદા પાકોનું નિદર્શન યોજવામાં આવતું હતું.

૧. ખેતીવાડી હાઈસ્કૂલ :

ઈ.સ. ૧૯૫૯-૬૦ માં હાઈસ્કૂલના એક વિષય તરીકે ખેતીવાડીનો વિષય દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. ખેતીવાડી વિષય સાથે આ શાળા મલ્ટિપરપઝ હાઈસ્કૂલ બને છે. સમાજમાં આવશ્યક એવા ખેતીવાડીના જ્ઞાનનો વિદ્યાર્થીઓ જીવનમાં લાભ મેળવે અને વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરે તે માટે ખેતી શિક્ષણ દાખલ કર્યું હતું. આ વિષય બે પ્રકારે શિખવવામાં આવતો હતો. થિયરીના રૂમમાં અને પ્રેક્ટીકલ તરીકે સંસ્થાની પાસે ૧૦૦ એકર પિયત થાય તેવી જમીન હતી અને પુરતા પ્રમાણમાં પાણીની વ્યવસ્થા હતી. ગામડામાંથી વિદ્યાર્થીઓ છાત્રાલયમાં રહી અભ્યાસ કરે તેવી મકાનની પણ સગવડ હતી. ખેતીના વિષય શિખવતા શિક્ષકની ભરતી કરવામાં આવી હતી.

વિદ્યાર્થીઓને ખેતીના પ્રકાર, કઠોળવર્ગના પાકો અને અનાજ વર્ગના પાકો, અન્ય પાકોનું વાવેતર, પશુપાલન, પશુપાલનથી થતા ફાયદા, સિંચાઈના પ્રકાર, જમીન સુધારણા, જમીન સંરક્ષણ, રાસાયણિક ખાતરો, જીવજંતુ, કીટકો, રોગોનો ઉપદ્રવ દવાઓ વગેરેનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. ગામડાના ખેડૂત પરિવારમાંથી આવતો વિદ્યાર્થી પોતે વૈજ્ઞાનિક ઢબે ખેતી કરી પોતાનો વિકાસ કરે તે ઉદ્દેશ હતો. ખેતીનો વિષય શિક્ષકો નિવૃત્ત થવાથી બંધ કરેલો છે.^{૫૫}

(૫) દાજીરાજ હાઈસ્કૂલ :

વઢવાણમાં સ્થપાયેલ ઈ.સ. ૧૮૫૫ની દાજીરાજ હાઈસ્કૂલનું સંચાલન વઢવાણ કેળવણી મંડળને સોંપવામાં આવ્યું હતું. આ હાઈસ્કૂલ રાજાશાહી વખતની હતી. અને

૫૫ અહેવાલ - ઝાલાવાડ કેળવણી મંડળની પ્રવૃત્તિઓ અને નોંધ, ઈ.સ. ૧૯૫૩-૫૮, વઢવાણ શહેર, પૃ-૪

શિક્ષણમાં આગળ પડતી હતી. તેમાં ૮ થી ૧૨ ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ધોરણ ૮ ના ૪ વર્ગ છે. ધોરણ ૯ ના ૨ વર્ગ છે. ધોરણ ૧૦ નો એક વર્ગ છે અને ૧૧ અને ૧૨ના એક એક વર્ગ છે તેમાં અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દી, સમાજવિદ્યા, ગણિત, વિજ્ઞાન જેવા વિષયો શિખવવામાં આવે છે. વઢવાણ શહેરના છોકરાઓ શિક્ષણ લેવા માટે આવે છે. શાળાનું પરિણામ ૮૫ ટકાની આજુબાજુ રહે છે. શિક્ષણ આપવા માટે શાળા પાસે પુરતા પ્રમાણમાં શિક્ષકો છે.

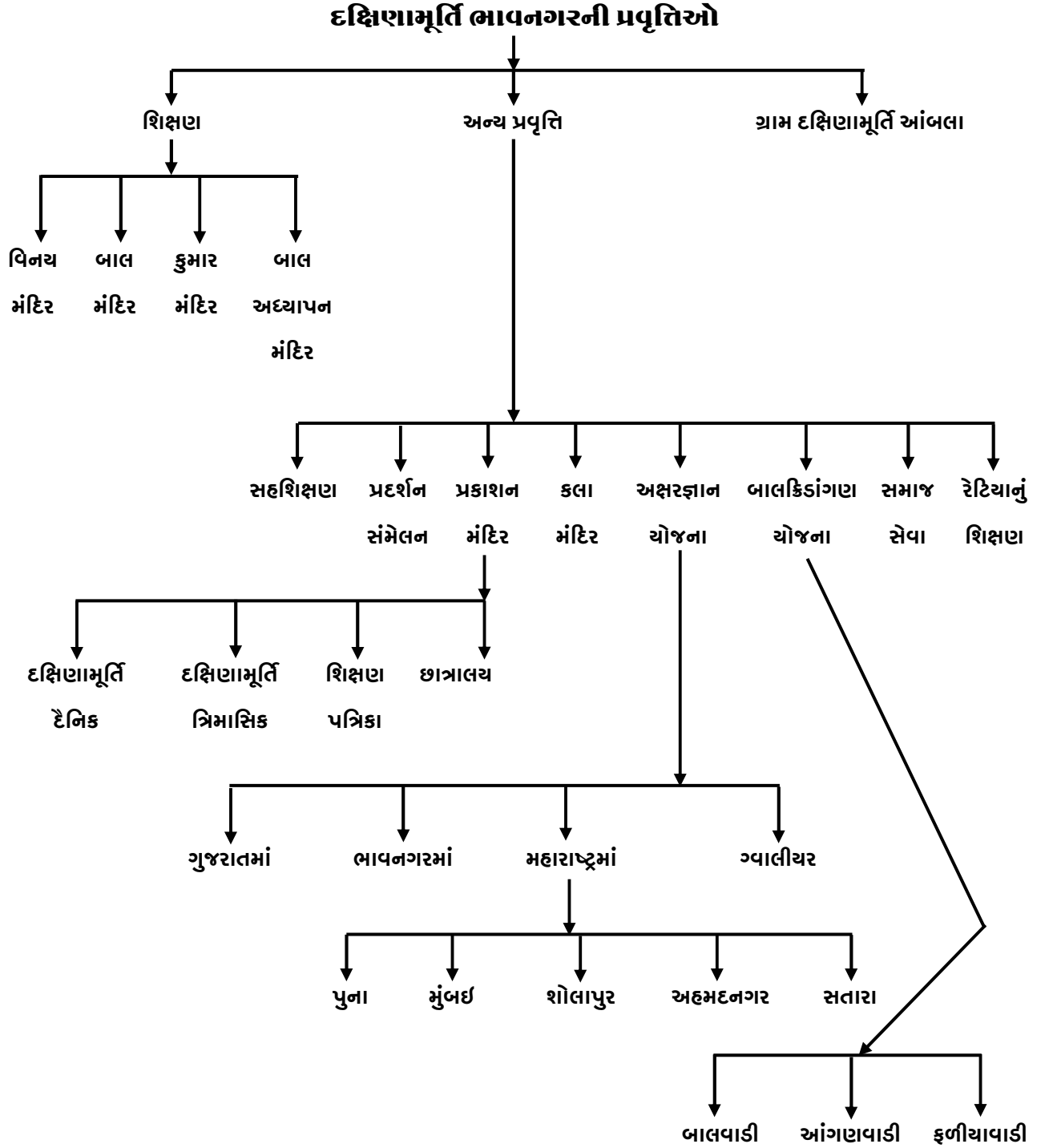
શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે રમતનું મોટું મેદાન છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ક્રિકેટ, વોલીબોલ, દોડ, લાંબીદોડ, લંગડી, ખો ખો, વાસકૂદ, ઊંચીકૂદ જેવી રમતો રમાડવામાં આવે છે અને તેની હરીફાઈ રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓના વાંચન માટે પુસ્તકાલય પણ આવેલું છે. તેમાં શિક્ષણને લગતા, જીવનચરિત્રો, ગ્રંથો, સામયિકો વગેરે પુરતા પ્રમાણમાં છે. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને સહઅભ્યાસની પ્રવૃત્તિઓ કરાવવામાં આવે છે. તેમાં વક્તૃત્વ સ્પર્ધા, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, વાર્ષિક ઉત્સવ, સ્વયં શિક્ષકદિન ઉજવવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓના, રાજકોટ, જૂનાગઢ, અમદાવાદ, ગાંધીનગર અને ગુજરાત બહાર પ્રવાસોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. લેખન પરીક્ષા, ચિત્રસ્પર્ધા લેવામાં આવે છે. આ શાળામાં શિક્ષણ લઈ આગળ ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એન્જિનિયર, ડોક્ટર, વકીલ, સમાજ સેવક, શિક્ષણના ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચ્યા છે.^{૫૬}

(૬) કુલગ્રામ આશ્રમ :

પહેલા મુંજપરા નામે ઓળખાતું અને હાલનું નામ કુલગ્રામ વઢવાણથી ૨૦ માર્ચલ દૂર છે. સ્વામી શિવાનંદજી એ ઇ.સ. ૧૯૪૮-૪૯ માં આ આશ્રમની સ્થાપના કરી આ આશ્રમ પાસે ૧૦ એકર ૩૪ ગુંઠા જમીન છે. તેમાં ખેતી કરવામાં આવે છે. ખેતી માટે એક નિષ્ણાંત રાખવામાં આવે છે. આશ્રમનો પોતાનો ફૂવો છે. અને આ ફૂવાના પાણીથી સિંચાઈ કરવામાં આવે છે. ખેતીને લગતા સાધનો છે. વૈજ્ઞાનિક ઢબે ખેતી કરવામાં આવે છે. આજુબાજુના ગામડાઓના ખેડૂતોને હાઈબ્રીડ બિયારણ, રાસાયણિક ખાતરો કેવી રીતે અને ક્યા પાક માટે વાપરવા, જમીનના પ્રકાર પ્રમાણે પાકની વાવણી અને પાકની માવજતની સમજણનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. શિવાનંદજીએ લોકોની મુશ્કેલીઓ

૫૬ શુકલ ભાનુભાઈ લક્ષ્મીશંકર વઢવાણ કેળવણી મંડળના પ્રમુખની ૩૭૩ મુલાકાત તા. ૨૦-૧૧-૨૦૦૮

દૂર કરવા અને માર્ગદર્શન આપવા તથા કેળવણીના વિકાસ માટે આ આશ્રમની શરૂઆત કરી હતી.^{૫૭}

૪.૪ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાનો વિકાસ :

જે વખતે દેશભરમાં અરવિંદબાબુના નેતૃત્વ નીચે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની હાકલ વાગતી હતી અને મહારાષ્ટ્રમાં ફરગ્યુસન કોલેજના પાયા ચલાતા હતા. મદ્રાસમાં થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ

૫૭ અહેવાલ ઝાલાવાડ કેળવણી મંડળ પ્રવૃત્તિઓ અને નોંધ ઇ.સ. ૧૯૫૩-૫૮ વઢવાણ શહેર પૃ.૬

દેશના શિક્ષણને નવો રંગ આપ્યો હતો. આ વિચારો કાઠિયાવાડમાં આવ્યા વિના રહ્યા નહિ. મહાત્મા શ્રીમન નથુરામ શર્માનો આશ્રમ આ જાતના પ્રવાહથી રંગાયો હતો. જે જમાનામાં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે નાનાભાઈ ભટ્ટે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના પ્રસાર માટે દક્ષિણામૂર્તિની સ્થાપના ઇ.સ. ૧૯૧૦ના ડિસેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે કરી હતી.^{૫૮}

૧. દક્ષિણામૂર્તિ છાત્રાલયમાંથી સંસ્થા બની :

નાનાભાઈએ શરૂઆત એક નાનકડા છાત્રાલયથી કરી ભાવનગર સ્ટેશન પાસેની એક ધર્મશાળામાં છાત્રાલય શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં પાંચ વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા. આમ પાંચ વિદ્યાર્થીઓમાંથી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવનની શરૂઆત થઈ. વિદ્યાર્થીઓ ગામની નિશાળમાં ભણવા જતા છાત્રાલયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ત્રણ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ રહેતા. નાનાભાઈ ભટ્ટે શામળદાસ કોલેજમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર હતા. કોલેજમાં માનમોભો પણ હતો તેમ છતાં એમણે ગૃહપતિ બનવાનું પસંદ કર્યું. કોલેજ છોડીને ૫૦ રૂપિયાવાળી ગૃહપતિની નોકરી પસંદ કરી રાજ્યે જમીન આપી. દક્ષિણામૂર્તિ છાત્રાલયમાંથી શિક્ષણ સંસ્થા બની.^{૫૯}

ગાંધીજી ભાવનગર આવ્યા ત્યારે પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાહેબ તેમને દક્ષિણામૂર્તિ જેવા માટે લઈ આવ્યા હતા. ગિજુભાઈ બઘેકાએ વકીલાત છોડી વિનય મંદિરના આચાર્ય અને મદદનીશ ગૃહપતિ તરીકે ઇ.સ. ૧૯૧૬માં જોડાયા. આ સાથે ઇ.સ. ૧૯૧૯માં હરભાઈ ત્રિવેદી દક્ષિણામૂર્તિના સભ્ય બન્યા. આ ત્રિપુટી દ્વારા દક્ષિણામૂર્તિના ઘડતરનું કામ આગળ વધ્યું. આ ઉપરાંત તારાબેન મોડક, ગિરીશભાઈ ભટ્ટ, મૂળ શંકરભાઈ ભટ્ટ, ગોપાલરાવ વિદ્વાંસ, નટરવરલાલ બૂચ, મનુભાઈ પંચોળી જેવા પ્રતિભાવંત શિક્ષકો સાંપડ્યા હતા. સામૂહિક પુરૂષાર્થ કૃત્યો અને નવીન કાર્ય રચનાના અસરકારક પ્રયોગો થયા જેતજેતામાં દક્ષિણામૂર્તિની એક ભાત ઉપસી.^{૬૦} ઇ.સ. ૧૯૩૭માં ગાંધીજીએ વર્ધા શિક્ષણ યોજના દેશ સમક્ષ રજૂ કરી ગામડામાં જવાની હાકલ કરી ત્યારે આ શિક્ષણના

૫૮ દાંડીકર મોહન ‘નાનાભાઈનું જીવન દર્શન’ ચંપ્રકાશન વડોદરા ૧૯૮૪. પૃ-૩૬

૫૯ ભટ્ટ મૂળશંકરભાઈ મો. ‘નાનાભાઈ’ સર્વોદય સહકારી સંઘ લોકભારતી સણોસરા, ૨૦૦૬, પૃ. ૧૨

૬૦ જોષી જયકર છોટાલાલ ‘નાનાભાઈ ભટ્ટ’ એક અધ્યયન અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ, માર્ચ - ૧૯૯૦ પૃ-૧૫

મહારથી એ ગામડામાં જવાનો સંકલ્પ કર્યા. આ રીતે ૧૯૩૮માં નાનાભાઈ આંબલા ગયા.^{૬૧}

૪.૪.૧ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના શૈક્ષણિક વિભાગોનો વિકાસ :

(૧) દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિર :

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનની શરૂઆત પછી માત્ર ૨ વર્ષ પછી ૧૯૧૨ માં દક્ષિણામૂર્તિમાં શૈક્ષણિક વર્ગો શરૂ કરવામાં આવ્યા. વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાની પોતાની જ સ્વતંત્ર શિક્ષણ યોજના નીચે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને તાલીમ આપે તો તેમનો વિકાસ યોગ્ય અને સર્વાંગી બને તે હેતુથી સંસ્થાએ પોતાની હાઈસ્કૂલ પણ શરૂ કરી જે પાછળથી વિનયમંદિર તરીકે ઓળખાઈ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા વિકસવા માંડી ત્યારે નાનાભાઈ ભટ્ટનો બોજો હળવો કરવા તા. ૧૩-૧૧-૧૯૧૬ના રોજ ગિજુભાઈ બઘેકા વિનયમંદિરના આચાર્ય તરીકે અને મદદનીશ ગૃહપતિ તરીકે જોડાયા. ગિજુભાઈએ કંઈક નવું કરી બતાવવાની તમન્ના હતી તેથી તેમની સુઝ અને શ્રદ્ધા નાનાભાઈ ભટ્ટનો સંસ્કાર વારસો અને મેડમ મોન્ટેસોરી પુસ્તકો વાંચીને એમણે શિક્ષણક્ષેત્રની કેડીએ પગ માંડ્યા. ઇ.સ. ૧૯૨૦ પછી હરભાઈ ત્રિવેદી વિનયમંદિરના આચાર્ય બન્યા. હરભાઈએ વિનયમંદિરમાં ડૉલ્ટન યોજનાનો સફળ પ્રયોગ કરી. મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ અપનાવ્યો તથા શિક્ષણ અને મનોવિજ્ઞાન અભિન્ન છે તેવું પ્રસ્થાપિત કર્યું. ગોપાલરાવ વિદ્વાંસ અને અન્ય વિદ્વાનોએ દક્ષિણામૂર્તિના વિકાસમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું.

૧. વિનયમંદિરનો અભ્યાસક્રમ :

વિનયમંદિરમાં શૈક્ષણિક વર્ષની શરૂઆત જાન્યુઆરીથી થતી પ્રાથમિક શાળાની પરીક્ષા નવેમ્બરમાં લેવાતી ધોરણ ૧, ૨ અને ૩ પ્રાથમિક શાળા કહેવાતી જ્યારે ધોરણ ૪,૫,૬,૭ હાઈસ્કૂલ વર્ગો કહેવાતા શરૂઆતના ૪ ધોરણના વર્ગો સ્ટેશન પાસેના છાત્રાલયમાં શરૂ થયા ત્યાર બાદ જગ્યા બદલાઈ ચાલુ સરકારી ધોરણથી જેટલા ફેરફાર તેમને યોગ્ય જણાતા તેટલા ફેરફાર સાથે વર્ગો શરૂ થયા હતા.

વિનયમંદિરની એક વિશિષ્ટતા તેના સમય અને સમય પત્રક અંગેની હતી. ચીલાચાલુ ૧૧ થી ૫ વાગ્યા સુધી ચાલતી શાળાઓની રીતિનીતિ વિનય મંદિરે ફગાવી

૬૧ દાંડીકર મોહન ‘નાનાભાઈનું જીવન દર્શન’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ-૫૯

દીઘી અને તેને બદલે સવાર અને સાંજ બંને સમયનું સમયપત્રક અપનાવ્યું હતું. સવારે ૭ થી ૭-૩૦ અને ૧૧ થી ૧૧-૩૦ આક્ષરી વિષયો શીખવવાના રહેતા જ્યારે બપોર પછી ૨ થી ૨-૩૦ અને ૫ થી ૫-૩૦ વાગ્યા સુધી પ્રવૃત્તિવાળા વિષયો જેવા કે ચિત્ર, ઉદ્યોગ, શારિરીક શિક્ષણના વિષયો ચાલતા બપોરનો સમય ભોજન અને પછીના આરામ અર્થે રહેતો.^{૬૨}

➤ **અંગ્રેજી ભાષા :** અંગ્રેજી શીખવા માટે ગિજુભાઈ એ વિનય મંદિરમાં પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ (Direct Method) દાખલ કરી ગિજુભાઈ પોતે અંગ્રેજીના વર્ગો લેતા હતા. તેમણે પાઠમાળા બાજુએ મુકી સીધેસીધી વાતચીતથી તેઓ અંગ્રેજી શીખવતા વર્ગમાં વસ્તુઓ રાખી એક પછી એક વસ્તુ બતાવી વિદ્યાર્થીઓને શીખવે This is ball, this is a bat, this is a stick અને પછી પૂછે What is that પોતે જ પાસે જઈ જવાબ આપે This is a ball જ થી ૭ ના વર્ગોને ભાષાંતર પદ્ધતિથી શીખવતા હતા.^{૬૩}

➤ **સંસ્કૃત ભાષા :** સંસ્કૃત ત્યારે પણ મૃતભાષા ગણાતી હતી છતાં નાનાભાઈએ તેને ઉચિત અને સંશોધિત પદ્ધતિઓ દ્વારા જીવંત અને રસિક બનાવવાના ઠીક ઠીક પ્રયોગો કર્યા હતા.

➤ **ગુજરાતી ભાષા :** અભ્યાસ ક્રમમાં ગુજરાતીના શિક્ષણનું મહત્વ સ્વીકારેલું અને વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતીનું જ્ઞાન ઉચ્ચ પ્રકારનું મળે તેનો ખ્યાલ રાખવામાં આવતો. નાનાભાઈના મિત્ર લાલભાઈ રેલ્વેની નોકરી સાથે ગુજરાતીનું શિક્ષણ આપતા હરભાઈ તેમાં જોડાયા. આ વિષયો શીખવવા માટે હરભાઈએ વાંચન અને સ્વયં અભ્યાસનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો હતો.

➤ **ઇતિહાસ ભૂગોળ :** વિનય મંદિરમાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા (જાણીતા સમાજવાદી અશોક મહેતાના

^{૬૨} ભદ્ર પ્રેમશંકર ન. વિનયમંદિરના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી (ઇ.સ. ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૯ સુધી) હાલ ૯૮ વર્ષની વય રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૭-૧૧-૨૦૦૮

^{૬૩} પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘બાલ શિક્ષણ પ્રણેતા ગિજુભાઈ’ સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૮૪, પૃ-૯૫

પિતા) ને ઇતિહાસના વિષયમાં નવી દષ્ટિ દાખલ કરી પછી હરભાઈના જૂના વિદ્યાર્થી ઇતિહાસ અને ભૂગોળ શીખવવા શ્રી ભાસ્કારરાવ પિદ્ધાંસ જોડાયા તેમણે માધ્યમિક ક્ષેત્રે ભૂગોળના એક પ્રખર અધ્યાપક અને વિદ્વાન તરીકે ખ્યાતિ મેળવી.

- **ગણિત :** ગણિતનો વિષય ગુજરાતીમાં શીખવવામાં આવતો હરભાઈના જૂના વિદ્યાર્થી શ્રી ગોપાલરાવ પિદ્ધાંસ વિનય મંદિરમાં ગણિતનું અધ્યાપન કરાવતા.
- **હિન્દી :** હિન્દી વિષય દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં મૈથીલિશરણ ગુપ્તના અને અન્ય લેખકોના સાહિત્યને રાષ્ટ્રીયએકતા, દેશપ્રેમ, વિદ્યાર્થીઓમાં જગાવતા હતા. આ વિષય પર ગુજરાતી જેટલું જ મહત્વ આપવામાં આવતું. મણીભાઈ દુબે આ વિષય ભણાવતા.
- **શારીરિક શિક્ષણ :** શારીરિક શિક્ષણ આપવાની જવાબદારી હરભાઈ પોતે સંભાળતા. ભાવનગરમાં મોતીબાગમાં શ્રી બહાઉદ્દીનભાઈ શેખ નામના એક જાણીતા વ્યાયામ મંડળના આશ્રયે વિનયમંદિરમાં વ્યાયામશાળા શરૂ થઈ. હરભાઈ પ્રમુખ થયા બાળકોને જુદી જુદી કસરતો કરાવવામાં આવતી. વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક અને આરોગ્યની તપાસ વિનયમંદિર અને સંસ્થાનું એક અંગ બની ગયું.

વિનયમંદિરમાં આચાર્ય તરીકે ગિજુભાઈ સામાન્ય વહીવટ સંભાળવા લાગ્ય અને હરભાઈને સમગ્ર શિક્ષણની અધ્યાપન અને અધ્યયનની જવાબદારી સંભાળી લીધી. હરભાઈ આચાર્ય તરીકે આવ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્ર અને જાતે અભ્યાસ કરવા દેવામાં આવે તો તેમની મૌલિક પ્રતિભા વિકસ્યા વિના ન રહે એ માટે તેમણે અમેરિકન ડૉલ્ટન પ્લાનનો ઊંડો અભ્યાસ કરી વિનય મંદિરમાં ડૉલ્ટન પ્લાન યોજના (સ્વાધ્યાય યોજના) શરૂ કરી. આમ ભારત ભરની શાળાઓમાં આવો પ્રયોગ અને પરિવર્તન કરવાનું માન હરભાઈને નિઃશંક આપી શકાય.^{૬૪૪}

- **ખાદી વિદ્યા :** દક્ષિણામૂર્તિના કેળવણીના સિદ્ધાંતના ખરડામાં ઉત્પાદક શરીરશ્રમને મહત્વનું સ્થાન આપ્યું હતું અને વિનય મંદિરના શિક્ષણમાં દરરોજનો

૬૪ પંચાલ (ડૉ.) મોહનભાઈ ‘વિરલ વિદ્યા પુરુષ હરભાઈ ત્રિવેદી’ હરભાઈ સ્મારક નીધિ સરસ્વતી વિદ્યામંડળ સરસપુર અમદાવાદ, ૧૯૯૭, પૃ. ૧૧૨
૪૪ પરિશિષ્ટ જુઓ - ૨૦

કાંતવાનો સમય નક્કી કરાયો હતો. તેમાં ખાદી વિદ્યા શિક્ષક તરીકે અમીચંદ કાંતરણનો વિષય લેતા. દરેક શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીએ દર માસે ૨૦૦૦ વાર સુતર કાંતવાનો નિયમ હતો. શાળામાં જે સુતર કાંતે તે તેમને જ આપવામાં આવતું હતું. અને દક્ષિણામૂર્તિના શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ કાંતવાના કામમાં પરોવાઈ જતા હતા કાંતવા માટેની હરિક્ષાઈ રાખવામાં આવતી.^{૬૫}

૨. વિનયમંદિરની પ્રવૃત્તિઓ :

વિદ્યાર્થીઓ પાસે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ કરાવવામાં આવતી હતી. વ્યાયામ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ કુસ્તી, મગદળ, દંડ વગેરે કસરતો, દોડવું, લાંબીફૂદ, ઊંચીફૂદ, ખોખો જેવી રમતો યોજવામાં આવતી. વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે વિષયની ચર્ચા, વાંચન અને રામાયણ, મહાભારતના પાત્રોને લઈ વિદ્યાર્થીઓ નાટકો ભજવતા, કાંતણની હરીફાઈ યોજવામાં આવતી પ્રવાસોમાં વિદ્યાર્થીઓને પીરમબેટ, હિંગોળગઢ, પિરોટન ટાપુ, આંદમાન નિકોબાર ટાપુ, જૂનાગઢ, સોમનાથ, દ્વારકા, અમદાવાદ લઈ જવામાં આવ્યા હતા. રાષ્ટ્રીય લડતોના સમયમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ હોંશભેર ભાગ લેતા હતા. પ્રભાત ફેરી ફરતા હતા. રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાતા હતા. રાષ્ટ્રીય તહેવારો ઉજવવા, દવજવંદન વગેરે પ્રવૃત્તિઓ હતી.^{૬૬}

(૨) બાલમંદિર :

ઈ.સ. ૧૯૨૦ની ૧ લી ઓગષ્ટ ના રોજ પ્રભાશંકર પટ્ટણીની હાજરીમાં શ્રીમતિ રમાબેન પટ્ટણીના હસ્તે બાલમંદિર ખુલ્લુ મુકવામાં આવ્યું. થોડા બાળકોથી શરૂઆત કરી અને પછી દક્ષિણામૂર્તિની જમીનમાં બાલમંદિર માટે સ્વતંત્ર મકાન બંધાણું અને હવે આ દક્ષિણામૂર્તિ બાળ કેવળવણીનું કેન્દ્ર બને છે.^{૬૭}

ગિજુભાઈ બાલમંદિરના આચાર્ય બન્યા તેમણે શૂન્યમાંથી સર્જન કરવાનું હતું તેથી પોતાની બધી શક્તિઓ બાલમંદિરના વિકાસ પાછળ કેન્દ્રિત કરી તેઓ રાત દિવસ બાલમંદિર વિશે જ વિચારવા લાગ્યા. બાળકોની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્ય કરવાની

૬૫ ભટ્ટ નાનાભાઈ ‘ઘડતર અને ચણતર’ ભાગ ૧-૨, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ, ૨૦૦૧, પૃ-૧૮૦

૬૬ એજન પૃ-૧૮૫

૬૭ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘બાલ શિક્ષણના પ્રણેતા ગિજુભાઈ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦૪

શક્તિ જોઈ તેમનો ઉત્સાહ વધ્યો અને બાલસેવાને જીવનકાર્ય બનાવ્યું. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ બાળ શિક્ષણની અન્ય પદ્ધતિઓ કરતા વધુ સારી હોવા છતાં સંપૂર્ણ નથી. ગિજુભાઈ તે પદ્ધતિમાં વધુને વધુ સંશોધન કરતા રહ્યા. નવા નવા સાધનો નવું સાહિત્ય વગેરેની જરૂર પડવા લાગી.

ગિજુભાઈને જુગતરામ દવે જેવા કવિ મળ્યાને ‘ચાલણ ગાડીઓ’ લખાવા માંડી. હરિહર ભટ્ટ મળ્યા ને ગણિત શિક્ષણના અવનવા અખતરા થવા લાગ્યા. તારાબહેન મોડક જેવા અનન્ય સહકાર્યકર સાંપડતાં તેમની પ્રવૃત્તિઓને અજબનો ઓપ આવી ગયો. પછી તો મોંઘીબહેન, નર્મદાબહેન, મનુભાઈ વગેરે અનેક સાથીદારો મળ્યા અને તેમની પ્રવૃત્તિઓનો વિસ્તાર થવા લાગ્યો. ઇ.સ. ૧૯૨૫ના નવેમ્બર માસમાં ભાવનગરના બાલમંદિરના આંગણે પહેલું મોન્ટેસોરી શિક્ષણ સંમેલન ભરાયું. શ્રીમતિ સરલાદેવી સારાભાઈના પ્રમુખપદે મોન્ટેસોરી શિક્ષણ સંઘની સ્થાપના થઈ. વળી સમગ્ર ગુજરાતમાં બાળશિક્ષણ એકધારી રીતે વૈજ્ઞાનિક રીતે ચાલે તે માટે સંઘના મુખપત્ર તરીકે ‘શિક્ષણ પત્રિકા’ નામક માસિક શરૂ થયું તેના તંત્રી બન્યા ગિજુભાઈ બધેકા.

ઘીરે ઘીરે બાલમંદિરનો વિચાર લોકોને ગમવા લાગ્યો અને ઠેર ઠેર બાલમંદિરો શરૂ થવા લાગ્યા. દૂર દૂરથી લોકો ગિજુભાઈનું બાલમંદિર જોવા આવતા અને પછી પોતાને ત્યાં જઈ એવું બાલમંદિર શરૂ કરતા.^{૧૮} સંગીત પ્રત્યે અભિરૂચિ કેળવાય, લલિતકળા પ્રત્યે અભિરૂચિ કેળવાય, સંગીત સાંભળવાનો અને સાથે સૂરમાં, તાલમાં, લયબદ્ધ ગાવાનો શોખ કેળવાય સાથે બાળ જોડકણાં ગીતો કંઠસ્થ થઈ જાય, ભાષા ભંડોળ વધે માટે સંગીતને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

વાર્તા-નાટક :

વાર્તા, નાટક વાતચીત વગેરે પ્રવૃત્તિઓ બાળક માટેનું પ્રિય મનોરંજન છે. આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા એકાગ્રતા, શાંતિ કેળવાય છે અને ભાષાની સમૃદ્ધિ વધે છે. ભાવાત્મક વિકાસ અને સામાન્ય જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે. બાલમંદિરમાં બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે દરેક પ્રકારની વાર્તાઓ કહેવાય છે. બાલવાર્તા, બાલનાટક વગેરે જોઈ બાળક પોતે નાટક કરવા પ્રેરાય છે. અનેક પ્રકારના નાટકો બાળકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે.

૬૮ બ્રહ્મભટ્ટ પ્રસાદ ‘ગિજુભાઈ બધેકા’ બાલભારતી ટ્રસ્ટ અમદાવાદ, ૨૦૦૮, પૃ-૨૪-૨૫

કિડાંગણ-રમત-પ્રવાસ :

પ્રવાસ કિડાંગણ અને રમતોથી આત્મવિશ્વાસ, સાહસ ખડતલપણું, નીડરતા અને ખેલટિલી વધે છે અને સામાજિકતાની કેળવણી મળે છે. બાલમંદિરમાં અવારનવાર પ્રવાસો થાય છે. ચાલીને, રીક્ષા, ઘોડાગાડી, બસ વગેરેના પ્રવાસો યોજાય છે. બાળકો ઉંમર પ્રમાણે જાતે નવી નવી રમતો શોધીને આનંદ મેળવે છે. અને પ્રવાસમાં પર્યાવરણનો લાભ લે છે. અહીં રાત્રિ રોકાણનો કાર્યક્રમ પણ થાય છે જેમાં બાળકો ઉત્સાહથી ભાગ લે છે.

કલાકારીગીરી :

કલા વ્યક્તિત્વને અજવાળે છે એ જીવનનો આનંદ છે. બાળક સમક્ષ કલામય વાતાવરણ હોય તો બાળકની કલાત્મક દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય અનેક પ્રકારની કલાખીલે એવા સાધનો ઉપર કામ કરી પોતાની ઋચિ કેળવે છે. ચિત્રો, રંગોળી, ફુલ ગોઠવણી, ફુલદાની ભરવી, ઓરડાઓ શણગારવા વગેરે કાર્યો કરે છે.

મુક્ત વ્યવસાય અને જીવન વ્યવહાર :

બાળકોને મુક્ત રીતે રમવા આપો. સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ બાળકનું ખરૂં વ્યક્તિત્વ અવલોકી શકાય છે બાળક પોતાના મિત્રો સાથે નવી નવી રમતો મુક્ત રીતે રમે અને પોતાની કલ્પનાઓ વિકસાવે છે. બાકસનાં ખોખા ભેગા કરી ગાડી કરવી દિવાસળીની ગોઠવણી કરવી. રંગીન કાગળો લઈ જુદી જુદી રીતે ગોઠવવા, બંગડીના કાચ, મોતી, કોડી ભેગા કરી રમતો કરે. સાવરણાની સળી લઈ ચાબુક બનાવી ઘોડો ઘોડો રમે, પાંદડા ઠીકરા લઈ ઘર ઘર રમે, રેતીના ચોકઠામાં વાડી, નીક, બગીચો, મંદિર બનાવવા, મોતી પરોવવા, માટીકામ, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

સ્વાવલંબન એ જ સાચું શિક્ષણ છે. જીવનવ્યવહાર એટલે ક્રિયા કર્યાનો સંતોષ, સ્નાયુઓની કેળવણી અને સમૂહ જીવનની તાલીમ મેળવે છે. સામાન્ય રીતે મોટા કરે તેવું કામ બાળકોને કરવું ખૂબ ગમે છે જેમકે કચરા કાઢવા, પોતા કરવા, કપડા ધોવા, વાસણ સાફ કરવા, ભાજુ વીણવી, શીંગ શાક ફોલવા, બટેટાની છાલ કાઢવી, પુરી વણવી, છાશ બનાવવી, દળવું, ખાંડવું, ખમણવું, વીણવું વગેરે અનેક કામ કરવા બાળક હંમેશા તત્પર રહે છે. આવા કામો માટે બાલમંદિરમાં અનેક સાધનો છે જે સાધનો બાળકો વાપરી

પોતાના કામો જાતે કરવા પ્રેરાય છે. હાથ મોઢુ ઘોવા, બટન બીડવા, માથુ ઓળવું, પાણી ઢોળ્યા વિના પીવું, નાસ્તો કેમ કરવો, ઢોળેલો નાસ્તો વાળી લેવો વગેરે કામો કરવા ગમે છે.

ઇન્દ્રીય શિક્ષણ :

ઇન્દ્રીય શિક્ષણની તાલીમથી જ્ઞાનેન્દ્રીયની નૈસર્ગિક શક્તિમાં વધારો થાય છે એને માટે બનાવેલા ખાસ સાધનો દ્વારા સુક્ષ્મ સંવેદના ગ્રહણ કરવાની ટેવ પડે છે સાથે સાથે સ્નાયુઓના સંચાલન ઉપર કાબુ મેળવે છે. પરિણામે ઇન્દ્રિય શિક્ષણ દ્વારા બાળકોના બુદ્ધિ વિકાસ થાય છે. અને દુનિયાનું વાતાવરણ જોઈ તુલના કરી શકે છે. નાનું મોટું, જડુ પાતળુ, ઉંચુ નીચુ, લાંબુ ટુંકુ, જુદાજુદા આકાર, મૂળ આકાર, મૂળ રંગ, ગંધ, સ્વાદ, સ્પર્શ વગેરે ચોકકસ સાધનો અને પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે.^{૬૯}

ગણિત :

ઇન્દ્રિય શિક્ષણ દ્વારા અજગ્રત રીતે બાળકના મન ઉપર ગણિતની છાપ પડેલી હોય છે. ગણિતના સાધનોથી ગણિત અંગેની પ્રાથમિક કલ્પનાઓ તદ્દન સચોટ અને સ્પષ્ટ થાય છે. આ સાધનોની વિશિષ્ટતા એ છે કે સ્થૂળ સાધનો દ્વારા, રમતો દ્વારા અને ક્રિયા દ્વારા ગણિતની ઝીણામાં ઝીણી સૈદ્ધાંતિક બાબત પણ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરી શકાય છે ને સાધનો દ્વારા દશક પદ્ધતિ સમજીને સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર વગેરે સમજાવવામાં આવે છે.

ભાષા અને વ્યાકરણ :

ભાષા શિખવાની જિજ્ઞાસા બાળકને કુદરતી રીતે જ હોય છે. જગત વિષેનું જ્ઞાન અને અનુભવ બાળક જ્ઞાનેન્દ્રિય દ્વારા જ મેળવે છે. બાળક અહીં ક્રિયા દ્વારા, રમત દ્વારા અને સાધન દ્વારા મૌલિક ભાષા મેળવે છે. શુદ્ધ ઉચ્ચારો પોતાને જે કહેવાનું છે તે સ્પષ્ટ રીતે કહેવાની ટેવ પડે છે. પોતાના આર્વિભાવો પ્રગટ કરી શકે છે સૂચનો સમજવાની ટેવ પડે છે. બાળક પોતાની રોજીંદી ભાષા જે કાંઈ બોલે છે તેમાં રહેલ વ્યાકરણ વિષે બાળકના મનને જાગૃત કરવું તેને માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અહીં ચાલે છે. જે સાધન દ્વારા, ક્રિયા

૬૯ વ્યાસ રક્ષાબેન જગદીશચંદ્ર દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર બાલમંદિરના આચાર્યશ્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૮-૧૧-૨૦૦૮

દ્વારા, રમતો દ્વારા અને ચિન્હો બતાવવામાં આવે છે. તદ્દન બોજ વગરના સાધનો દ્વારા વ્યાકરણની રમતો રમી જાગ્રત રીતે વ્યાકરણનો ખ્યાલ મેળવે છે.

સામાન્ય જ્ઞાન :

બાળકનો ભાષા ભંડોળ વધે તેમજ સામાન્ય જ્ઞાનમાં વધારો થાય તે માટે બાલમંદિરમાં અનેક પ્રદર્શન યોજવામાં આવે છે જેવા કે કુલોનું પ્રદર્શન, ફળ, પાન, શાકભાજી, વાજાંત્રો, રમકડા, જીવજંતુ, સુકોમેવો, પપેટ્સ વગેરે આ ઉપરાંત ઉત્સવોની ઉજવણી, તહેવારોની ઉજવણી તથા બાળમંદિરના સ્થાપના દિનની ઉજવણી કરવામાં આવે છે.

કાકાસાહેબે આથી જ અંજલિ આપતા કહ્યું હતું કે “એ જમાનામાં ગિજુભાઈ અને તારાબેને જે કામ કર્યું તે કોઈપણ સમાજને મગરૂર બનાવે તેવું હતું. બાળઉદ્ધારક ગિજુભાઈએ અસંખ્ય માબાપોને બાલ સ્વાતંત્ર્યની, બાલભક્તિની અને બાલપૂજાની દીક્ષા આપી” બાલમંદિરમાં ગિજુભાઈ ભ. બઘેકા, તારાબેન મોડક, હેમુભાઈ શા. રાજયગોર, ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ, જયાબેન પારેખ, મોંઘીબેન બઘેકા, નરેન્દ્રભાઈ ગિ. બઘેકા, વિમુબેન ન. બઘેકા જેવા આચાર્યો આવ્યા અને બાલમંદિરની ફોરમ ગુજરાતમાં ફેલાવી.”

(૩) બાલ અધ્યાપન મંદિર :

દક્ષિણામૂર્તિમાં કામ કરતી વખતે ગિજુભાઈને વિચાર સ્ફૂર્તો બાલમંદિરમાં માત્ર ૫૦ બાળકોને જ નૂતન શિક્ષણ મળે પણ ગુજરાતના બાકીના બાળકોનું શું એ માટે તાલીમી શિક્ષકો તૈયાર કરવા જોઈએ. ગિજુભાઈ પાસે તાલીમ લેવા આવનાર શિક્ષકોને તાલીમ આપતા હતા. વજુભાઈ દવે, ભોગીભાઈ પારેખ, રામનારાયણ ના. પાઠક, ગોવિંદભાઈ ઠાકર, રણછોડજી ગાયક જેવા યુવાનો ગિજુભાઈના નામ અને કામથી આકર્ષાઈને દક્ષિણામૂર્તિમાં આવ્યા વહેલી સવારે ગોદડું ઓઢીને ગિજુભાઈ એમને વ્યાખ્યાનો આપતા અને આ જુવાનો ઘાબળા ઓઢીને સાંભળતા તેથી ગિજુભાઈના આ વર્ગને ગોદડા અધ્યાપન મંદિર એવું નામ મળેલું. આ અધ્યાપન મંદિર અવિધિસરનું હતું. તેમાં કાયદેસર અભ્યાસક્રમ ન હતો, ન કોઈ ચોક્કસ મર્યાદા હતી. ‘એક જ દે ચિનગારી

૭૦ પટેલ દીપાબેન જે. દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના બાલમંદિરના શિક્ષકની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૮-૧૧-૨૦૦૮

મહાનલ એક જ દે ચિનગારી ઠંડીમાં મુજ ક્યા થયરે’ આ ગીત આ ગોદડા અધ્યાપન મંદિરમાં તાલીમ લેવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ ગાતા હતા.

ઇ.સ. ૧૯૨૫માં પહેલ પહેલુ રીતસરનું મોન્ટેસોરી અધ્યાપન મંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું. એ વખતે ૧૫ વિદ્યાર્થીઓને જીવન શિક્ષણ આપવામાં આવતું. તેમાં સંગીત અને ચિત્રને પણ અગત્યનું સ્થાન મળ્યું. તેથી આ અધ્યાપન મંદિરે ગુજરાતમાં બાળકો માટે નવો યુગ શરૂ કર્યો. અધ્યાપન મંદિરમાં પ્રવેશ માટે કોઈ કિંચી કે સર્ટિફિકેટનું ધોરણ ન હતું. પ્રવેશ નિષ્ઠા અને સંસ્કારિતાને ધ્યાનમાં લઈ અપાતો પરિણામે અહીં તાલીમ લઈ ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ ગુજરાતમાં આદર્શ બાલમંદિરો સ્થાપ્યા હતા.^{૭૧}

૧. બાલ અધ્યાપન મંદિરનું શિક્ષણ :

બાલ અધ્યાપન મંદિરના અભ્યાસ ક્રમમાં ખૂબ જ સાહજિકતા રાખવામાં આવી હતી. અભ્યાસક્રમ કોઈ ચોક્કસ પ્રકારનો ન હતો. પરીક્ષા કેન્દ્રી વલણ ન હતું. શિક્ષણ ફક્ત બાળકનો શારીરિક, માનસિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાની પ્રવૃત્તિઓ સમજે તે પૂરતુ હતુ. બાલવાર્તાઓ, બાળગીતો, બાલરમતો, બાળનાટકો, જીવનવ્યવહારની ઘરગથ્થુ પ્રવૃત્તિઓ, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના શિક્ષણ માટે ઇન્દ્રિય શિક્ષણ તથા સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ જેમાં હસ્તકલા, ચિત્રકામ, માટીકામ, રંગકામ સૃષ્ટિ સૌંદર્યનો પરિચય, માનવજીવનનો પરિચય, વનસ્પતિસૃષ્ટિનો પરિચય, ભૌગોલિક પરિચય, જીવસૃષ્ટિનો પરિચય બાળકોને મળે તેવી પ્રવૃત્તિઓ અંગેના પાઠો આપવામાં આવતા, ગિજુભાઈ ભણાવતા સાંજે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવતા આમ બાલ અધ્યાપનનું કાર્ય વેગવંતુ થયું. શિક્ષક માટેની ગિજુભાઈ કલ્પના સાદી, સરળ અને સામાજિક ભાવનાવાળી હતી. શિક્ષકો નિષ્ઠાવાળા, બાળપ્રેમી અને ભાવી સમાજની નવી રચના કરી છૂટવાની તમન્નાવાળા હોવા જોઈએ.^{૭૨} ગિજુભાઈના મતે બાળશિક્ષક એ જ થઈ શકે

(૧) જે બાળકોમાં અખૂટ શ્રદ્ધા રાખે છે.

(૨) જેનામાં ભાવી સમાજને સુદૃઢ અને સમૃદ્ધ બનાવવાની તીવ્ર તમન્ના છે.

૭૧ પાઠક ભારતલાલ પ્રેમશંકર ‘ગિજુભાઈનું કેળવણીમાં પ્રદાન’ આર.આર.શેઠની કંપની મુંબઈ ૧૯૭૮, પૃ.૧૧૯

૭૨ પંચોળી મનુભાઈ, પંડ્યા રસેન્દ્ર અને પરમાર તખ્તસિંહ (સંપાદક) ‘ગિજુભાઈ : જીવન અને કાર્ય’ શ્રી ગિજુભાઈ બઘેકા જન્મ શતાબ્દી ઉજવણી સમિતિ, ગાંધીનગર, નવેમ્બર, ૧૯૮૬, પૃ. ૫૨૦

(૩) જે બાલપ્રેમી છે બાળકોના દરેક કાર્યને સમજવાની અને અવલોકવાની જેનામાં શક્તિ છે.

(૪) જે બાળકોના હાસ્યમાં આનંદ માણી શકે છે.

(૫) જે બાળકોની પ્રસન્નતાનો પમરાટ પામી શકે છે.

(૬) જે બાળકોને ઘરનું ઘરેણું આંગણાની શોભા અને બાલમંદિરનો દેવ ગણે છે.

(૭) બાળ પૂજા એ પ્રભુપૂજા સમજીને વર્તન વહેવાર કરી શકે છે.^{૭૩}

૨. બાલ અધ્યાપન મંદિરની પ્રવૃત્તિઓ :

બાલ અધ્યાપન મંદિર માટે ગિજુભાઈએ અનેક મિત્રો જાણકારોને જુદા જુદા વિષયના જ્ઞાતાઓને વ્યાખ્યાન આપવા બોલાવેલા. અધ્યાપન મંદિરમાં ખાદી પહેરવી ફરજિયાત ન હતી. કાંતવાનું રાખેલું, રાષ્ટ્ર સપ્તાહ, રૅટિયા બારસ, ખાદી ફેરી તેમાં અધ્યાપન મંદિરના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ખાદી ફેરી માટે શહેરમાં નીકળતા હતા. બિહાર ઘરતીકંપ વખતે સેવા કરેલી. અક્ષરજ્ઞાન યોજના માટે ભાઈ બહેનોને પ્રવાસે મોકલેલાં, ધાર્મિક ઉત્સવો, રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવતી. સંસ્થામાંથી શિક્ષણ પત્રિકા નામના માસિકમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ લખતા. દૈનિકો, સાપ્તાહિકો અને માસિકોનાં વર્ષમાં પાંચથી છ વખત પ્રદર્શનો ભરાતાં જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓથી આખું વર્ષ અધ્યાપન મંદિર વ્યસ્ત રહેતું હતું. ગિજુભાઈએ પંદરેક વર્ષ જેટલા ટૂંકા ગાળામાં અધ્યાપન મંદિર ચલાવીને લગભગ ૫૦૦ જેટલા બાલ શિક્ષકો તૈયાર કરીને એમણે નવી કેળવણીના પ્રસારકો બનાવ્યા. ગિજુભાઈ દક્ષિણામૂર્તિમાંથી છૂટા થયા. નાનાભાઈ પણ આંબલા ગયા અને બાલ અધ્યાપન મંદિર બંધ થયું.^{૭૪}

(૪) દક્ષિણામૂર્તિ કુમાર મંદિર :

નાનાભાઈએ નાનકડા છાત્રાલયથી દક્ષિણામૂર્તિના પાયાની શરૂઆત કરી સંસ્થા વિકાસ કરતી ગઈ વિનયમંદિર, બાલમંદિર અને બાલ અધ્યાપન મંદિર શરૂ થયા. ગાંધીજીએ બુનિયાદી શિક્ષણની વાત અને તે મુજબ શાળા હોવી જોઈએ એને પાયાના

૭૩ પટેલ અંજનાબેન એસ. ‘ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ આંબલા અને લોકભારતી સણોસરાની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ - એક અધ્યયન’ અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ, ઓગષ્ટ, ૨૦૦૧, પૃ-૫૫

૭૪ ભટ્ટ નાનાભાઈ, મોડક તારાબેન (સંપાદક) ‘ગિજુભાઈને સ્મરણાંજલિ’ વસંત બાલ શિક્ષણ પ્રસાર માળા શિક્ષણ પત્રિકા કાર્યાલય, મુંબઈ, જુન, ૧૯૪૧, પૃ-૨૩

શિક્ષણ સાથે બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ થાય તે હેતુથી ઇ.સ. ૧૯૩૧ માં કુમાર મંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું. તેમાં અંગ્રેજી ન રાખવું ફક્ત માતૃભાષામાં જ શિક્ષણ આપવું એવું નક્કી કરી શાળામાં શિક્ષણ સાથે જીવન શિક્ષણ પણ મળી રહે તે ઉદ્દેશ હતો. અહીં ખાદીને મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. આ શાળામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવતું.

ઇ.સ. ૧૯૩૮માં આ કુમાર મંદિર બંધ થયું. ઇ.સ. ૧૯૫૦માં નવા ટ્રસ્ટી મંડળની રચના કરવામાં આવી તેમાં નારણદાસ ગાંધી, સરલાદેવી સારાભાઈ, તારાબેન મોડક, જાદવજીભાઈ મોદી અને અન્ય સભ્યો નિયુક્ત થયા તેમાં જાદવજીભાઈ મોદી મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી બન્યા હતા. ઇ.સ. ૧૯૫૪ ની ૧ લી એપ્રિલ થી કુમાર મંદિર ફરી શરૂ થયું. તેમાં આનંદરાવ નિગાયન, નારાયણભાઈ ઉપાધ્યાય, હીરાભાઈ પટેલ, ઝીણારામભાઈ દાણીધારિયા વગેરે આચાર્ય તરીકે કુમાર મંદિરમાં આવી કુમાર મંદિરને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતું કર્યું. અહીં ગુજરાતી, સંસ્કૃત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન, શારીરિક શિક્ષણ વગેરે વિષયોની તાલીમ લીધેલા શિક્ષકો શિક્ષણ આપતા હતા.^{૭૫}

૧. કુમાર મંદિરની પ્રવૃત્તિઓ :

કુમાર મંદિરમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો યુનિફોર્મ ખાદીનો જ રાખ્યો છે. આ શાળાના વર્ગ અને મેદાનની સફાઈ, સંડાસ બાથરૂમની સફાઈ, કાંતણ, આસન બનાવવા, બાગાયત કામ કરવું, ભરત ગૂંથણ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ નાટક, રાસગરબા અભિનયને લઈને હરીફાઈ પણ યોજવામાં આવે છે. શાળામાં કલા પ્રદર્શન, ખાદી પ્રદર્શન, ચિત્રપ્રદર્શન ભરવામાં આવે છે. વાલી સંમેલન, વિદ્યાર્થી સંમેલન, વિદ્યાર્થી સભા યોજવામાં આવ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓને દૂર દૂર ગુજરાત અને દેશની સંસ્કૃતિથી વાકેફ કરવા ઐતિહાસિક સ્થળો, નદીઓ, પહાડો, દરિયા કિનારે પ્રવાસનું આયોજન કરી ત્યાં રાત્રી રોકાણ કરી વિદ્યાર્થીઓની જીજ્ઞાસાવૃત્તિને સંતોષવામાં આવે છે.

વિવિધ રમતો જેવી કે ખોખો, કબડી, નારગેલ, દોરડાકૂદ, દોરડાખેંચ, લેઝીમ, ડમ્બેલ, લાઠીદાવ જેવી રમતો રમાડવામાં આવે છે. હરીફાઈ પણ યોજાય છે. શ્રી

^{૭૫} ભટ્ટ દેવેન્દ્રભાઈ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના નિયામકની રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૬-૧૧-૨૦૦૮

દક્ષિણામૂર્તિ કુમાર મંદિર શરૂ થયું. ત્યારથી આજના દિવસ સુધી શાળાના મૂળભૂત સિધ્ધાંત સાથે જ ચાલે છે.^{૭૬}

૪.૪.૨ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ :

(૧) સહશિક્ષણ :

દક્ષિણામૂર્તિનું એક મહત્વનું પગલું સહશિક્ષણ અંગેનું છે. આ સમયમાં હાઈસ્કૂલ કોલેજમાં છોકરા છોકરી સાથે ભણવાનું સ્વીકૃત ન હતું. નાનાભાઈના શબ્દોમાં દક્ષિણામૂર્તિ શરૂ થયું તે પહેલા કાઠિયાવાડમાં ગણી ગાંઠી બહેનોએ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું અને આ કેળવણી પામેલ બહેનો સમાજને શાપરૂપ હોય તેમ મોટા ભાગના સમાજની માન્યતા બહેનોને શિક્ષણ આપવા અલગ શાળાઓ તેમને રહેવાની અલગ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એમ માનતા.

દક્ષિણામૂર્તિ શરૂઆતથીજ સહશિક્ષણ દાખલ કર્યું હતું. ભાઈઓ અને બહેનોના પરસ્પર સંબંધો કેટલા નિખાલસ અને આરોગ્યપ્રદ છે તે સિધ્ધ કર્યું. અહીં દક્ષિણામૂર્તિમાં બહેનો અને ભાઈઓને સાથે રાખીને શિક્ષણ આપવામાં આવતું. બહેનો અને ભાઈઓ વચ્ચે શિક્ષણને લઈને તંદુરસ્ત ચર્ચા સભાઓ યોજાતી હતી.^{૭૭}

(૨) પ્રદર્શન અને સંમેલન :

કેળવણીના આવશ્યક અંગ તરીકે પ્રદર્શન અને સંમેલન યોજવામાં આવ્યા. ઇ.સ. ૧૯૨૫માં પહેલું છાત્રાલય સંમેલન શ્રી રામનારાયણ પાઠકના પ્રમુખ પદે મળ્યું બાલશિક્ષણમાં પ્રજાનું ધ્યાન આકર્ષાય તે માટે દક્ષિણામૂર્તિમાં પ્રથમ મોન્ટેસોરી સંમેલન ભરાયું આ સંમેલનના અધ્યક્ષ પદે શ્રીમતી સરલાદેવી સારાભાઈ હતા. આ સંમેલનને અંતે મોન્ટેસોરી સંઘની સ્થાપના કરી અને આ સંઘનું એક મુખપત્ર પણ શરૂ કર્યું. છાત્રાલય સંમેલનને અંગે છાત્રાલય માસિક શરૂ થયું.

આ ઉપરાંત જુદા જુદા સમયે કલાપ્રદર્શનો, ચિત્રપ્રદર્શન, આફ્રિકા પ્રદર્શન, ખાદી પ્રદર્શન, શાક પ્રદર્શન વગેરે ભરાતા અને વિદ્યાર્થીને તેમજ ગામનાં ભાઈ બહેનોને કલાનો

૭૬ મહેતા કલ્પનાબેન દક્ષિણામૂર્તિ કુમાર મંદિરના આચાર્ય તેઓ આજ શાળાના વિદ્યાર્થીની હતા તેમની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૮-૧૧-૨૦૦૮

૭૭ ડૉ. તખ્તસિંહ પરમાર, દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના ભૂતપુર્વ નિયામકની (૧૯૮૦-૮૫) રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૭-૧૧-૦૮

સંસ્કાર આપવાનો પ્રયત્ન કરાતો. શાળા સંમેલન, બાલસંમેલન યોજાતા દક્ષિણામૂર્તિનું સૌથી વધુ નોંધપાત્ર સંમેલન જૂના અને નવા વિદ્યાર્થીઓનું સંમેલન હતું. દક્ષિણામૂર્તિમાં આવા ત્રણ વિદ્યાર્થી સંમેલન ભરાયા. પહેલું વિદ્યાર્થી સંમેલન ચિત્રકાર રવિશંકર રાવળના પ્રમુખપદે ભરાયું હતું, બીજા વિદ્યાર્થી સંમેલનમાં કાકા સાહેબ પ્રમુખ સ્થાને હતા. ત્રીજા સંમેલનમાં વિનયમંદિર અને અધ્યાપન મંદિર એવા બે વિદ્યાર્થી જુથો ઉભા થયા અને સંમેલન ભરાવાનું બંધ થયું. દક્ષિણામૂર્તિની વર્ષગાંઠ દર વર્ષે માગશર વદ બારશના દિવસે ઉજવવામાં આવતી. તેમાં વિદ્યાર્થીભાઈ બહેનો સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓ અને શહેરના નાગરિકો ભેગા થતા અને પ્રવચનો થતા હતા.^{૭૮}

(૩) પ્રકાશન મંદિર :

દક્ષિણામૂર્તિના વિવિધ અંગોની જેમ પ્રકાશન મંદિરે પણ સમાજમાં મહત્વનું યોગદાન પુરું પાડ્યું છે. દક્ષિણામૂર્તિ વિનય મંદિર શરૂ થતાં વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તકોની જરૂર જેટલી નકલો છાપવામાં આવતી બીજી બાજુ સંસ્થાએ પોતાના વિચારો સમાજમાં પ્રસાર કરવા માટે દક્ષિણામૂર્તિ ત્રિમાસિક શરૂ કર્યું. આ ત્રિમાસિક લેખોએ ગુજરાતની જ્ઞાનપિપાસ આલમમાં સારી નામના પ્રાપ્ત કરી હતી. આ ત્રિમાસિક પહેલાં ગુજરાતીમાં ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ સિવાય કેળવણીનું કોઈ માસિક કે ત્રિમાસિક ન હતું. ગુજરાત શાળા પત્ર પોતાના શાંત ધીમી ગતિથી ગુજરાતના પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રશ્નો પોતાની ઢબે હલ કરતું હતું. અને શિક્ષકોને વ્યવહારુ ઉપયોગ સુચવતું હતું. પરંતુ દેશમાં જ્યારે રાજકીય ક્રાંતિની હવા ફેલાઈ હતી. તે વખતે પ્રજા કેળવણીમાં પણ ક્રાંતિના વિચારો ઝીલવા માટે અધિરી થઈ હતી. આવા સમયે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ત્રિમાસિક શરૂ થતાં જ લોકો શિક્ષકો, મા બાપો અને કેળવણીકારોએ પણ આ ત્રિમાસિકને આવકાર્યું.^{૭૯} આ ત્રિમાસિકમાં વિનુભાઈએ પોતાની લેખન શૈલીનો પરચો બતાવ્યો. દક્ષિણામૂર્તિ ત્રિમાસિક શિક્ષણના મૂલ્યો વિશેની માહિતી આપતું.

શરૂઆતના વર્ષોમાં પ્રકાશન મંદિરનો યશ ગિજુભાઈ અને નાનાભાઈને ફાળે જાય છે. ત્યારબાદ વ્યવસ્થિત અને કાયદેસરનું પ્રકાશન મંદિર શરૂ થતાં તેની મુખ્ય

૭૮ ભટ્ટ નાનાભાઈ ‘ઘડતર અને ચણતર’ ભાગ ૧-૨, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ-૩૬૮

૭૯ દાંડીકર મોહન ‘નાનાભાઈનું જીવનદર્શન’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૪

૭૭ જુઓ પરિશિષ્ટ - ૨૧

જવાબદારી ગોપાલરાવ વિદ્વાંસે સંભાળી હતી. સંસ્થાના એક અંગ તરીકે પ્રકાશન મંદિરે દક્ષિણામૂર્તિ સાથે તાદાત્મ્ય કેળવ્યું. દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન વિભાગ દ્વારા મહત્વના સામયિકોનું પ્રકાશન થતાં ઇ.સ. ૧૯૨૫માં શિક્ષણપત્રિકા શરૂ થયું. જેના દ્વારા નૂતન બાલકેળવણીના વિચારો સમાજમાં ફેલાયા. આ ઉપરાંત ‘છાત્રાલય માસિક’ પણ પ્રકાશિત થયું. જેમાં છાત્રાલયના પ્રશ્નોની છણાવટ કરવામાં આવતી. ‘દક્ષિણામૂર્તિ દૈનિક’^{૪૪} એ પણ દક્ષિણામૂર્તિની નોંધપાત્ર પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય.

ગિજુભાઈની બાલસાહિત્ય માળાની ૮૦ પુસ્તિકાઓ ઉપનિષદ અને મહાભારત પર આધારીત નાનાભાઈએ લખેલી પુસ્તિકાઓ, હરભાઈના માનસ શાસ્ત્ર વિશેના પુસ્તકો, હરભાઈના ડૉલ્ટન યોજનાના પુસ્તકોનું પ્રકાશન થતું. બાળકો, કિશોરો, મા બાપ, વગેરે માટે મહત્વનું ગણી શકાય તેવું સાહિત્ય આ સંસ્થામાંથી ગુજરાતને ખૂણે ખૂણે પહોંચતું થયું.^{૪૫}

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિરમાંથી પ્રકાશન થયેલા વિષયો ઉપરના પુસ્તકો અને સામયિકો નીચે પ્રમાણે છે.

ક્રમ નં.	વિષયોના પુસ્તકો અને સામયિકો
૧	શિક્ષણ શાસ્ત્ર
૨	પાઠ્યપુસ્તકો
૩	બાલસાહિત્ય
૪	ધર્મશિક્ષણ
૫	પ્રવાસો
૬	આરોગ્ય શાસ્ત્રો
૭	ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર
૮	કિશોરવાંચન અને કુમારવાંચન
૯	મા-બાપો માટેના પુસ્તકો
૧૦	શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ
૧૧	છાત્રાલય માસિક

૮૦ અહેવાલ - શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, જાન્યુઆરી, ૧૯૩૩ થી મે-૧૯૩૪, પૃ. ૯૭
 ૪૪ જુઓ પરિશિષ્ટ - ૨૨

(૪) કલા મંદિર :

દક્ષિણામૂર્તિમાં કલા મંદિરને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું અને દક્ષિણામૂર્તિ કલા મંદિરની સ્થાપના થઈ. કલા ક્ષેત્રે મોટું નામ ધરાવનાર સોમાલાલ શાહને કલા મંદિરમાં કાયમી સ્થાન આપી સંગીત અને ચિત્રકલાના વર્ગો શરૂ કરવામાં આવ્યા. ખોડીદાસભાઈ, સોમાભાઈના શિષ્ય હતા. અહીં શિક્ષણ પામેલા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સારા ચિત્રકાર બન્યા. સોમાભાઈના કલાપૂર્ણ ચિત્રો દક્ષિણામૂર્તિની દીવાલો પર અમર થયાં. દક્ષિણામૂર્તિ એ કલાને અભ્યાસમાં સ્થાન આપ્યું.^{૮૧}

સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થપાયેલી રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણની રાષ્ટ્રીય શાળા અને દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર ને શરૂઆત શિક્ષણથી કરી અને પછી જુદા જુદા વિભાગો અસ્તિત્વમાં આવે છે. તેમાં શિક્ષણની સાથે સંગીત, નૃત્ય, વ્યાયામ, ઉદ્યોગ શિક્ષણ, ખાદી, કાંતણ અને ખેતીવાડીને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. આ સંસ્થામાં શિક્ષકો પોતે રચેલા પુસ્તકો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપતા સહશિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી અને વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષાઓથી મુક્તિ આપી અહીં હરીફાઈનું સ્થાન નહોતું. વિદ્યાર્થીઓને મુક્ત વાતાવરણ આપવામાં આવતું. સાથે જીવનલક્ષી, સમાજલક્ષી, અને જીવન ઘડતરનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું.

વિદ્યાર્થીઓ પાસે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરાવવામાં આવતી વાલીસંમેલનો ગોઠવાતા, કલાપ્રદર્શનો, ચિત્રપ્રદર્શનો ગોઠવાતા અને અહીંથી દૈનિક, માસિક, ત્રિમાસિક સામયિકો પણ પ્રકાશિત થતા હતા. વિદ્યાર્થીઓને નૈસર્ગિક પ્રકૃતિનો અનુભવ થાય તે માટે પ્રવાસોનું આયોજન કરવામાં આવતું. આમ આ શાળાઓ વટવૃક્ષ બને છે અને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના ધામ બને છે સાથે સૌરાષ્ટ્રમાં શિક્ષણના કેન્દ્રો બને છે.

૮૧ ડૉ. તખ્તસિંહજી પરમાર - દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના ભુતપૂર્વ નિયામક (૧૯૮૦-૮૫)ની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૭-૧૧-૨૦૦૮

પ્રકરણ - ૫

ગાંધી વિચાર

સંસ્થાઓની

પ્રવૃત્તિઓની

સામાજિક, આર્થિક

ક્ષેત્રે અસરો

પ.૧ રાષ્ટ્રીયશાળા રાજકોટની સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં યોગદાન

પ.૧.૧ હરિજન બાળકોને શાળામાં પ્રવેશ

પ.૧.૨ હરિજનોની સેવા

પ.૧.૩ રૅટિયા બારસની ઉજવણી દ્વારા સમાજસેવા

પ.૧.૪ રૅટિયા બારસની સિક્કાની થેલી દ્વારા આર્થિક સહાય

પ.૧.૫ આઝાદી પછી નિરાશ્રિતોની સેવા

પ.૧.૬ દુષ્કાળમાં મદદ

પ.૧.૭ બેરોજગારને રોજગારી આપી

પ.૧.૮ અંબર રૅટિયો સમાજને ભેટ

પ.૧.૯ બહેરા મુંગા, અંધજનોને શિક્ષણ

પ.૧.૧૦ રૅટિયાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ આપી ખાદી ઉત્તેજન

પ.૧.૧૧ લોકોના આરોગ્યની જાળવણી

પ.૧.૧૨ વણાટ કામ દ્વારા સેવા

પ.૨ રાષ્ટ્રીયશાળા વઢવાણ અને વઢવાણ કેળવણી મંડળની સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં યોગદાન

પ.૨.૧ હરિજન બાળકોને શાળામાં શિક્ષણ આપ્યું

પ.૨.૨ સફાઈ મુંબેશ

પ.૨.૩ દારૂના વ્યસન મુક્તિના પ્રયાસો

પ.૨.૪ રૅટિયા દ્વારા સ્વાવલંબીની મુંબેશ

પ.૨.૫ સ્વચ્છીત ગીતો દ્વારા જનજાગૃતિ

પ.૨.૬ સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકીય એકતા સ્થાપવાના પ્રયાસો

પ.૨.૭ ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ધાર્મિક તહેવારોમાં જુગાર રમવા પર પ્રતિબંધ

પ.૨.૮ વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ

પ.૨.૯ ખેતીનું માર્ગદર્શન

પ.૨.૧૦ સંસ્કાર કેન્દ્રો શરૂ કરી સમાજ સુધારણા

પ.૩ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરની સામાજિક આર્થિક પ્રવૃત્તિ

પ.૩.૧ હરિજન વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં શિક્ષણ આપ્યું

પ.૩.૨ નવી પેઢીને આર્ય સંસ્કૃતિના સંસ્કારો આપ્યા

પ.૩.૩ સંસ્થા દ્વારા રાષ્ટ્રની સેવા

પ.૩.૪ અક્ષરજ્ઞાન યોજના

પ.૩.૫ બાલ ક્રીડાંગણની યોજના

પ્રકરણ-૫

ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓની સામાજિક, આર્થિક ક્ષેત્રે અસરો

રચનાત્મક કાર્યક્રમનો હેતુ જ લોકોને જોડવાનો હતો અને જનજાગૃતિમાં પરિવર્તન લાવવાનો હતો. ગાંધીજીના આ રચનાત્મક કાર્યક્રમો સૌરાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ અને દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરને અપનાવી તેમને દરેક વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના વિકાસ ઉપર ભાર મૂક્યો. હિંદની વિકેન્દ્રિત ગ્રામ અર્થ રચનાને પુનર્જીવિત કરવા એમણે ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ અપનાવી રેટિયા દ્વારા એમણે દરેક વ્યક્તિને માટે આર્થિક ઉત્પાદનનો અને દેશની ગરીબમાં ગરીબ જનતા સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાનો બેવડો કાર્યક્રમ અપનાવ્યો હતો.^૧

સૌરાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય શાળાઓએ ગ્રામ્યલક્ષી ખાદી સહિતના ઉદ્યોગોમાં ગામડાઓમાં વિકાસ, સામાજિક અનિષ્ટો, ભેદભાવ, વહેમો વગેરેની નાબૂદી માટે લોકોમાં લોક શિક્ષણનો વ્યાપક પ્રચાર, દારૂ, જુગાર અને એવી અન્ય બંદીઓની નાબૂદી, અસ્પૃશ્યોને પણ સમાજમાં સમાન સ્થાન આપવાની ઝૂંબેશ તથા ગ્રામ્ય ઘડતર, સમાજ ઘડતરના બહુલક્ષી કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકી કાર્યકરોની પેઢી તૈયાર કરી. ગાંધીજીના સર્વાંગી સ્વરાજ્યના ખ્યાલને પરિપૂર્ણ કરવા માટે ગામડાનું નવ ઘડતર કર્યું.^૨

આ રાષ્ટ્રીય શાળાઓએ બેરોજગાર લોકોને રોજગારી આપી રેટિયા બારસની ઉજવણી દ્વારા ભેગા થયેલા નાણા દ્વારા આર્થિક સહાય કરી છે. આઝાદી પછી નિરાશ્રિતોની સેવા અને દુષ્કાળ વખતે અનાજ પશુ માટે ઘાસચારો પાણીની સેવા કરી. બહેરા, મુંગા, અંધજનોને શિક્ષણ લોકોના આરોગ્યની જાળવણી અને વણાટકલાને ઉત્તેજન આપી સૌરાષ્ટ્રના અનેક કુટુંબોને

૧ મોદી રમણ ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમનું સામાજિક દર્શન’ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૭૭, પૃ. ૧૪૭

૨ શાહ (ડૉ.) અંજના બી. ‘ગાંધીજી અને તેમના પાયાના કાર્યકરો ગુજરાતમાં ભાવાત્મક અને સાંસ્કૃતિક સમન્વયનો અભ્યાસ’ (૧૯૧૫-૧૯૪૭), ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, જુલાઈ-૨૦૦૨, પૃ. ૩

રોજગારી આપી છે. અક્ષરજ્ઞાન યોજના દ્વારા સંસ્થાના કાર્યકારો ગામડે ગામડે શિક્ષણ આપી જ્ઞાનની જ્યોત જલાવી છે.^૩

૫.૧ રાષ્ટ્રીયશાળા રાજકોટની સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં

યોગદાન :

રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની સ્થાપનાથી માંડીને આજ સુધી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સમાજ જીવન ઉપર પોતાની છાપ અંકિત કરી છે. શ્રી નારણદાસ ગાંધી રાષ્ટ્રીય શાળાનું સુકાન સંભાળી ખાદી તથા રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવે છે. સમય જતાં રાષ્ટ્રીય શાળા રચનાત્મક કાર્યનો મોટો વડલો બને છે. આ રાષ્ટ્રીય શાળા મહાત્મા ગાંધીજીનું સર્જન કહી શકાય.

ગાંધીજીએ રાજકોટમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે જ રાજકોટની નાની શેરીમાં પાયખાનાં સાફ કરવાની પહેલ કરી હતી. એટલે આ સમયે રાજકોટના મોટા પુસ્તક વિક્રેતા શ્રી બેચર મેઘજીના દિકરા શ્રી છોટુભાઈ અને રાષ્ટ્રીય શાળાના કાર્યકરો જમનાદાસભાઈ, વજુભાઈ શુક્લ પણ તેમાં જોડાયા અને જમીન ઉપર પાયખાના તૈયાર કર્યા. પાયખાનાની સફાઈ માટે તથા રસ્તાની સફાઈ કરવા આ યુવાનો એ ઝુંબેશ ઉપાડી એક જુદી છાપ ઉભી કરી હતી.^૪

૫.૧.૧ હરિજન બાળકોને શાળામાં પ્રવેશ :

ઈ.સ. ૧૯૨૫ ના રોજ રાષ્ટ્રીય શાળામાં હરિજન છોકરાઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા. ત્યારે શહેરના નાગરિકોએ વિરોધ કર્યો અને પોતાના છોકરા શાળામાંથી ઊઠાવી લીધા તેથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૫૦ માંથી ઘટીને ૩૦ ની થઈ. સૌરાષ્ટ્રમાં મોટા શહેર રાજકોટના નાગરિકો પણ રૂઢિચુસ્ત હતા તેમ કહી શકાય. રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકો હરિજનવાસમાં જઈને રાત્રિવર્ગો ચલાવતા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ સાથે જઈ તેમને સ્વચ્છતા, ઘરની સફાઈ, કપડા સ્વચ્છ પહેરવા, નિયમિત નિશાળમાં આવવું, અક્ષરજ્ઞાન મેળવવું વગેરે શિખવતા હતા.^૫

૩ આહ્યા વિઠ્ઠલભાઈ જ. રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટના નિયામકની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૦-૮-૦૮
૪ સ્મરણિકા - રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ, પૃ. ૧૧
૫ કંટક પ્રેમાબહેન 'કર્મયોગી નારણદાસકાકા' નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૭૮, પૃ. ૫૨

૫.૧.૨ હરિજનોની સેવા :

સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિના પ્રમુખ નારણદાસ કાકા બને છે. સૌરાષ્ટ્રમાં હરિજન સેવક સંઘનું કામ છગનલાલભાઈ જોષીને સોંપવામાં આવે છે.^૬ આ બંનેની રાષ્ટ્રીય શાળા કેન્દ્ર બને છે. કેટલોક સમય પુરુષોત્તમભાઈ છગનભાઈએ પણ હરિજન સેવક સંઘમાં કામ કર્યું હતું. હરિજનોની સેવાના કાર્ય માટે નારણદાસકાકા રૅટિયા બારસમાંથી એકઠી થયેલી દરિદ્રનારાયણની થેલી આપી દર વર્ષે મોટી રકમની મદદ આપતા હતા. તેમાંથી અનેક હરિજન કુટુંબો અને બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે.

૫.૧.૩ રૅટિયા બારસની ઉજવણી દ્વારા સમાજસેવા :

ગાંધીજીની ૬૭ મી જન્મ જયંતિને નારણદાસભાઈને રૅટિયા બારસની નવી યોજના રૂપે ઉજવવાનું નક્કી કર્યું. તેમાં ગાંધીજીની જેટલામી જયંતિ તેટલા દિવસોની ઉજવણીની યોજના હતી. ગાંધીજીએ આ યોજનામાં ઘણું તથ્ય લાગ્યું. અને તેને અનોખી યોજના તરીકે વર્ણવી આશીર્વાદ આપ્યા. ૬૭ મી રૅટિયા બારસનો ૬૭ દિવસનો પ્રથમ કાર્યક્રમ ૧૯૩૫ માં શરૂ થયો. એ કાર્યક્રમ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત વ્યાપી બન્યો. જન્મ જયંતિ જેટલા દિવસોના પર્વ દરમિયાન કાંતણના સંકલ્પો લેવાનું તથા જેટલામી રૅટિયા બારસ હોય તેટલા સિક્કામાં ઉઘરાણું કરવાનો પ્રારંભ થયો જે રકમ ભેગી થાય તે રૅટિયા બારસને દિવસે ગાંધીજીને અર્પણ કરવાનું રાખ્યું સાથે આ રકમ દરિદ્રનારાયણના કામમાં વાપરવામાં આવે તેવું જાહેર કરેલું ગાંધીજીની સૂચનાથી એ રકમ સૌરાષ્ટ્રમાં ખાદી, હરિજનોદ્યધાર બહેનોને રૅટિયા મારફત પગભર કરવા માટે ઉપયોગ થતો.

આજ સમયમાં રાષ્ટ્રીય શાળાએ અનોખી યોજના અમલમાં મૂકી તેમાં રૅટિયા કાંતતા ગાંધીજીના ફોટા સાથેનું એક કેલેન્ડર બહાર પાડ્યું. તેમાં વિશેષતા એ હતી કે તેમાં દરેક તારીખ સાથે એક ખાનું કોરું રાખવામાં આવ્યું હતું. તેથી કાંતનાર પોતે કાતેલા તાર નોંધતા હતા અને આમ જાતે નોંધીને રાષ્ટ્રીય શાળાની આ યોજનાનું મહત્વ વધારી દીધું હતું. આ યોજના ગાંધીજીને એટલી ગમી ગઈ હતી કે તેમણે ૧૯૪૨ માં આખા ભારતમાં આ યોજનાને પ્રસારિત કરવા રાજેન્દ્રપ્રસાદબાબુના પ્રમુખપદે ભારત સ્તરની

૬ દેસાઈ જીવણજી ડાહ્યાભાઈ (પ્રકાશક) ‘બાપુના પત્રો-૯ શ્રી નારણદાસ ગાંધીને’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૬૪, પૃ. ૧૧૬

એક સમિતિ પણ રચી. ઇ.સ. ૧૯૪૨ ના ભારત છોડોના આંદોલનને કારણે બ્રિટિશ સરકારે બધા દેશ નેતાઓની એકી સાથે ઘરપકડ કરી તેને કારણે આ યોજના અમલમાં ન મૂકી શકાઈ.^૭

૫.૧.૪ રૅટિયા બારસની સિક્કાની થેલી દ્વારા આર્થિક સહાય :

રૅટિયા બારસની સિક્કાની થેલી રાષ્ટ્રીય શાળા પોતે ન વાપરતાં એ ફાળામાંથી વૃદ્ધો, ગરીબ, બીમાર અને કાંતનારાઓને સહાયરૂપે વિશેષ મહેનતાણું આપતી આ જોઈને તે સમયના સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના મુખ્યમંત્રી ઢેબરભાઈએ જેટલા રૂપિયા આ સિક્કાની થેલી જે દરિદ્રનારાયણની થેલી તરીકે ઓળખાતી. તેમાં ભેગા થતા તેટલા રૂપિયા સરકાર તરફથી આપવાનું ચાલુ કર્યું. અને તેટલી જ રકમ ગાંધી સ્મારકનિધિ નવી દિલ્હીથી અપાવવાનું ચાલુ કરાવ્યું. આથી રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની દરિદ્રનારાયણની થેલી સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બની.

૫.૧.૫ આઝાદી પછી નિરાશ્રિતોની સેવા :

ઇ.સ. ૧૯૪૮ માં દેશના ભાગલા થતાં સિંઘમાંથી હજારો નિરાશ્રિતો સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યા. સરકાર સમક્ષ મોટી સમસ્યા ખડી થઈ કે કામ વિના સરકાર કેટલો વખત તેમને સહાય કરે. ત્યારે નારણદાસભાઈએ હજારો રૅટિયા તૈયાર કરાવી નિરાશ્રિતોમાં ફરતા કર્યા. ભાવનગરમાં મોટી સંખ્યામાં નિરાશ્રિતો આવ્યા કુતિયાણામાં પણ ઘણા નિરાશ્રિતોને સરકાર તરફથી આશ્રય આપવામાં આવ્યો. ભાવનગરનું કાર્ય જરા વધુ કઠિન હતું. તેથી નારણદાસભાઈએ રાષ્ટ્રીય શાળા તરફથી જમનાદાસભાઈ આહ્યા, સવિતાબેન તન્ના, કુસુમબહેન ગાંધી વગેરેને પેટી રૅટિયા સાથે લઈને ભાવનગર પહોંચવાના નિર્ણયની જાણ સૌરાષ્ટ્ર સરકારને કરીને ભાવનગર પહોંચી ગયા. ત્યાં રાષ્ટ્રીય શાળાએ તબેલામાં રાખેલ કુડુંબો માટે તંબુ નાખીને રૅટિયા ગુંજતા કર્યા. અને નિરાશ્રિતોમાં ગૂંજવા લાગ્યા. આ સમયના મુખ્યમંત્રી ઢેબરભાઈએ તુરત જ પોતાના સરકારી તંત્રને સાબદુ બનાવી રાષ્ટ્રીય શાળાના આ કાર્યને સહાયરૂપ થવા આદેશ આપ્યો. આ કાર્ય દ્વારા રાષ્ટ્રીય શાળાએ સરકારની એક જટીલ સમસ્યા એવી

૭ આહ્યા વિકલભાઈ જ. રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટના નિયામકની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૦-૦૮-૨૦૦૮

નિરાશ્રિતોની મુશ્કેલી ટાળી તેમને તો નિશ્ચિત કર્યા પણ સાથે સાથે સરકારશ્રીને એક વિકટ અને મોટી સમસ્યા હલ કરવામાં પણ રાષ્ટ્રીય શાળા મદદરૂપ બની છે.’

૫.૧.૬ દુષ્કાળમાં મદદ :

રાષ્ટ્રીય શાળા દ્વારા દુષ્કાળ વખતે લોકોને રાહત દરે અનાજની વહેંચણી કરવી પશુઓ માટે સસ્તા ભાવે ઘાસનું વિતરણ કરવું, છાશ કેન્દ્ર ચલાવવું અને પાણીની મુશ્કેલી વખતે લોકોને વ્યવસ્થિત રીતે જરૂર પૂરતું પાણી મળી રહે તે માટે પ્રયત્નો થયા હતા.

૫.૧.૭ બેરોજગારને રોજગારી આપી :

વર્ષો પહેલાં રાષ્ટ્રીય શાળાએ જાહેર કર્યું પરિશ્રમ દ્વારા આજીવિકા મેળવવા જે કોઈ આ શાળાના પગથિયે ચડશે તેને રૅટિયો કાંતવાનું શીખવી માનભેર કમાતા કરી દેવામાં આવશે. આ જાહેરાત પછી અનેક દુઃખી બહેનો આવી અને તેમને માટે આ રૅટિયો ખરેખર તારણહાર બની રહ્યો. આ બહેનો માનભેર યથાશક્તિ રોજ મેળવી સુખેથી પોતાનો રોટલો જાતે રળવા લાગી અને પરિવારને આર્થિક મદદ કરવા લાગી. આથી આ બહેનોમાં એક જાતની આત્મશ્રદ્ધા પ્રગટી છે. વર્ષો થયા આ રીતે સેંકડો બહેનો રાષ્ટ્રીય શાળામાં કાંતી રહી છે. ભણીને કિચી મેળવેલી યુવતીઓ નોકરી ન મળતાં નિરાશ થઈને આજીવિકા માટે રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવે છે. તેમને રૅટિયા દ્વારા યથાશક્તિ આવક મેળવી છે. રૅટિયાને શરણે આવેલી અનેક યુવતી બહેનોને રાષ્ટ્રીય શાળાએ પોતે અને અન્ય જગ્યાએ નોકરી અપાવવા ભલામણ કરી નોકરી અપાવી છે.

૫.૧.૮ અંબર રૅટિયો સમાજને ભેટ :

સૌરાષ્ટ્રમાં અંબર રૅટિયો લાવનાર રાષ્ટ્રીય શાળા પ્રથમ હતી. આજે આખા ભારતમાં સૌરાષ્ટ્રના અંબર રૅટિયાની પ્રસંશા થઈ રહી છે. આ રૅટિયાને ભારત દેશના કેટલાય નાગરિકોને રોજગારી આપી રહ્યો છે.

૫.૧.૯ બહેરા મુંગા, અંધજનોને શિક્ષણ :

રાષ્ટ્રીય શાળાએ બહેરા મુંગાને શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી અને આજે રાજકોટમાં બહેરા મુંગા માટે સ્વતંત્ર સંસ્થા વિકસી છે. સાથે અંધજનોને પણ શિક્ષણ આપ્યું અને તેને માટે આજે સ્વતંત્ર શિક્ષણ કેન્દ્ર છે. આ રાષ્ટ્રીય શાળાની એક સમાજ સેવા છે.^૯

૫.૧.૧૦ રૅટિયાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ આપી ખાદી ઉત્તેજન :

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને રૅટિયાનું પ્રાથમિક શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપવાના તાલીમ વર્ગો આ રાષ્ટ્રીય શાળાએ શરૂ કર્યા તેમાં લગભગ ૧૧૭૫ શિક્ષકોએ ખાદીની પ્રાથમિક તાલીમ લીધી છે. અને આમ તેઓએ સૌરાષ્ટ્રમાં ખાદી પ્રચારનું કાર્ય કર્યું છે.^{૧૦}

૫.૧.૧૧ લોકોના આરોગ્યની જાળવણી :

રાજકોટમાં વર્ષો પહેલાં ગાયનું ચોખ્ખું સારું દૂધ આપવાની શરૂઆત રાષ્ટ્રીય શાળાએ કરી ભરવાડો પાસેથી દૂધ લઈ વેંચવાની શરૂઆત કરી અને દુગ્ધાલય અસ્તિત્વમાં આવ્યું સાથે દેશી ઘાણી નાખીને તેલ પીલીને શુદ્ધ તલનું તેલ આપવાની શરૂઆત કરી. આ પ્રવૃત્તિ આજે પણ ચાલે છે. આ બંને પ્રવૃત્તિથી રાજકોટના લોકોની સેવા કરી છે. સાથે કેટલાયને રોજગારી આપી છે.

૫.૧.૧૨ વણાટ કામ દ્વારા સેવા :

ગુજરાતના પાટણનાં પટોળા તો દેશ વિખ્યાત હતા. આ કલા મૃત દશામાં હતી. રાષ્ટ્રીય શાળાએ આ કલા ઉદ્યોગને બેઠો કરવા આના કારીગરો શ્રી કરમચંદભાઈ ગોડડદાસને રાષ્ટ્રીય શાળામાં બોલાવી પ્રોત્સાહન આપી આ ઉદ્યોગ શરૂ કરાવ્યો. અનેક કારીગરો તૈયાર કર્યા આજે પટોળા વણાટ કામ રાષ્ટ્રીય શાળામાં ચાલે છે. તેના દ્વારા અનેક કુટુંબોને રોજગારી મળે છે.^{૧૧}

૯ અહેવાલ - (૧૯૭૩-૭૪ અને ૧૯૭૪-૭૫) રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટ, પૃ. ૧૫
૧૦ દેસાઈ દેવેન્દ્રભાઈ, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના પ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૬-૭-૨૦૦૮
૧૧ સ્મરણિકા - રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ પૃ. ૨૭

૫.૨ રાષ્ટ્રીયશાળા વઢવાણ અને વઢવાણ કેળવણી મંડળની

સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં યોગદાન :

૫.૨.૧ હરિજન બાળકોને શાળામાં શિક્ષણ આપ્યું :

રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણમાં હરિજન બાળકોને દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રશ્નને લઈ વઢવાણ શહેરમાં વિરોધ થયો પણ શ્રી કુલચંદભાઈ, શ્રી ચમનભાઈ અને શ્રી શિવાનંદજી મક્કમ રહ્યા. તેથી મોટાભાગના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ શાળા છોડી ગયા અને રાષ્ટ્રીય શાળા નાની હરિજન શાળા બની ગઈ. છતાં આ શાળાના સ્થાપકો ઉત્સાહથી ભણાવવા લાગ્યા. આમ અસ્પૃશ્યતા નિવારણની પહેલ આ વઢવાણની રાષ્ટ્રીય શાળાએ કરી હતી.

૫.૨.૨ સફાઈ મુંબેશ :

વઢવાણ શહેર સુધરાઈ તંત્રમાં ચમનભાઈ વૈષ્ણવ સભ્ય તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા. તેઓએ સુધરાઈના સભ્ય તરીકે પોતાના વિસ્તારની શેરીમાં જાતે સફાઈ મુંબેશ ઉપાડી અને પ્રજાને સ્વચ્છતાનું મહત્વ સમજાવ્યું હતું.

૫.૨.૩ દારૂના વ્યસન મુક્તિના પ્રયાસો :

રાષ્ટ્રીય શાળા દ્વારા શ્રી કુલચંદભાઈ અને શ્રી શિવાનંદજીએ લોકોને દારૂના વ્યસનમાંથી મુક્ત કરાવવા માટે સૌરાષ્ટ્રના વઢવાણના દારૂના પીઠા ઉપર પિકેટિંગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. આ માટે યુવક અને યુવતીઓની પિકેટિંગ ટૂંકડી બનાવી તેઓ દારૂબંધીના ગીતો ગાઈ દારૂના પીઠા ઉપર પિકેટિંગ કરવા લાગ્યા. આ દારૂબંધીના ચજાને ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈએ આશીર્વાદ આપ્યા હતા. આ રીતે ઘણા પરિવારોને આ બદીમાંથી છોડાવી સમાજ સેવાની પ્રવૃત્તિ કરી છે.^{૧૨}

૫.૨.૪ રૅટિયા દ્વારા સ્વાવલંબીની મુંબેશ :

રાષ્ટ્રીય લડતોમાં શ્રી કુલચંદભાઈ, શ્રી શિવાનંદજી અને શ્રી ચમનભાઈ વૈષ્ણવે વિદેશી કાપડ પિકેટિંગનો કાર્યક્રમ ઘડી સૌરાષ્ટ્રમાં સ્પેશીનો પ્રચાર કર્યો અને રૅટિયા

૧૨ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ, ‘ચમનભાઈ વૈષ્ણવ’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, વઢવાણ કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫, પૃ. ૨૦

દ્વારા લોકોને સ્વમાનભેર જીવવાની હાંકલ કરી હતી. તેઓએ એક મંડળી બનાવી હતી. આ મંડળીમાં શારદાબેન પણ જોડાયા. તેઓ રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાઈ ખાદી પ્રચાર અને વિદેશી વસ્તુઓનો બહિષ્કાર કરતા આમ આખા સૌરાષ્ટ્રમાં ફરી તેમને રાષ્ટ્રસેવાની સાથે સમાજ સેવાનું કામ કર્યું હતું.^{૧૩}

૫.૨.૫ સ્વસ્થીત ગીતો દ્વારા જનજાગૃતિ :

રાષ્ટ્રીય શાળાના કાર્યકરોએ પોતે ઉપાડેલા અભિયાન અનુસાર જનજાગૃતિ માટે ગીતો રચતા તેમને સૌરાષ્ટ્રના સમાજ જીવનમાં અનેક સડા જોયા હતા. એ સડા સામેનો પોકાર એમણે પદ્યવાણીમાં વ્યક્ત કર્યો. એ વ્યક્ત કરવા માટે એમની પોતાની ભજનમંડળી દ્વારા આખા સૌરાષ્ટ્રમાં ફરી લોકોમાં જાગૃતિ આણી હતી. ઇ.સ. ૧૯૩૩ માં આખા સૌરાષ્ટ્રમાં હરિજન સંઘ નીકળેલો તેમાં કુલચંદભાઈએ ગીત ઉપાડ્યું.

લાતોને ગાળ હવે ખાવી નથી
નથી સહેવા બૂરા અપમાન રે,
હરિજન જગ્યા જગ્યા રે.

આવા ઘણા ગીતો પ્રજાનાં હૃદય પર કુલચંદભાઈના સ્મરણ ચિન્હ તરીકે કાયમને માટે મૂકી દીધાં સૌરાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીઓ રાસડા ગાતી હતી. તેમાં વ્યક્તિની, જેતે દેશી રાજ્યોના રાજવીની ખુશામત કરવામાં આવતી. આની સામે ઝુંબેશ ઉપાડી આઝાદીને લઈ તથા દેશપ્રેમને લઈ નવા રાસડા ગીતો રચી તે ગાઈ સામાજિક એકતા સ્થાપવાના પ્રયત્નો કર્યા. તેમને આ સમયના જૂના લગ્નગીતોને નમાલાં ગાવ્યા અને એને સ્થાને એજ ઢાળમાં ખાદીને દેશ સેવાના ભાવ ઉમેરીને નવાં લગ્ન રાસનાં ગીતો પ્રકટ કર્યા. પજુસણમાં ગવાતાં ધર્મનાં જૂના ઘરેડના ગીતોને સ્થાને ધર્મનો સાચો આચાર કેવો હોઈ શકે તેનાં ગીતો રચી, ‘પજુસણના ગીતો’ નામે તેમણે બહાર પાડ્યા. આમ, આ કાર્યકરો ગીતોના માધ્યમ દ્વારા સામાજિક જાગૃતિ લાવી છે.^{૧૪}

૧૩ વર્મા નિરંજન, પરમાર જયમલ ‘કાઠિયાવાડના ઘડવૈયા’ રાણપુર, ૧૯૪૧, પૃ. ૬૧

૧૪ પાઠક રા.ના. ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫, પૃ. ૨૩૫

૫.૨.૬ સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકીય એકતા સ્થાપવાના પ્રયાસો :

આ રાષ્ટ્રીય શાળાના કાર્યકરો આખા સૌરાષ્ટ્રને તે એક અને અવિભાજ્ય અંગ માનતા હતા. સૌરાષ્ટ્રના વતની કોઈપણ રાજ્યમાં પ્રાથમિક શહેરી જેટલા જ હક્ક મળવા જોઈએ એમ તે માનતા દેશી રજવાડા દ્વારા થતો અન્યાય એમનો આત્મા સહન ન કરી શકતો તેથી ત્યાં દોડી જતા કારણ કે એ માનતા કે સૌરાષ્ટ્રના કોઈપણ એક રજવાડાની દમનનીતિ અન્ય રજવાડાને અસર કરે જ આખા સૌરાષ્ટ્રની દ્રષ્ટિએ તેને અટકાવ્યા વિના છૂટકો નહિ એને લઈ આ રાષ્ટ્રીય શાળા દ્વારા દેશી રાજ્યોની સામે આંદોલન કરેલા અને પ્રજાને વિજય અપાવ્યો છે.

૫.૨.૭ ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ધાર્મિક તહેવારોમાં જુગાર રમવા પર

પ્રતિબંધ :

ઝાલાવાડમાં મરણ પાછળ જમણાવાર રાખવામાં આવતો તેમાં ખૂબ ખર્ચો થતો હતો. ગરીબ માણસ વ્યાજે રૂપિયા લઈ આ ક્રિયા કરતો અને દેવામાં ડૂબી જતો. કુલચંદભાઈએ આની સામે ઝૂંબેશ શરૂ કરી. મરણ પાછળની ક્રિયા સાદાઈથી કરવાની પ્રથા શરૂ કરી. સામાજિક સુધારણાના પ્રયત્નો કર્યા હતા.

જન્માષ્ટમીના તહેવારોમાં ભરાતા મેળાઓમાં જુગાર રમવાનો રિવાજ આખા સૌરાષ્ટ્રમાં હતો. તેમાં વઢવાણની આસપાસ ભરાતા મેળામાં મોટા અઠંગ જુગારીઓ દૂર દૂરથી આવતા. શ્રી કુલચંદભાઈની રાષ્ટ્રીય શાળાની મંડળીએ આ અનિષ્ટ સામે જેહાદ ઉપાડી જુગારના દૂષણ સામેના ગીતો રચ્યાં જુગારીઓની ગાળો અને અપમાન સહન કરીને જુગારના પાટલે પાટલે કુલચંદભાઈ પોતાની મંડળી સાથે ફર્યા આખરે વઢવાણ રાજ્યે મેળામાં જુગાર રમવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. તેથી કેટલા કુટુંબ જુગારમાં બરબાદ થતા બચાવ્યા આ એક મોટી સમાજ સેવા હતી. રાષ્ટ્રીય શાળાએ ખાસ કરીને ધાર્મિક તહેવારો વખતે હિંદુ મુસ્લિમ એકતા સ્થાપવા મહત્વની કામગીરી બજાવી છે.^{૧૫}

૫.૨.૮ વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ :

ઈ.સ. ૧૯૫૩ માં ઘરશાળા નામક નાનકડી એવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કર્યા બાદ પ્રવૃત્તિઓ વધતી ગઈ અને વઢવાણ કેળવણી મંડળ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર બન્યું. અહીં અનુસૂચિત જાતિના બાળકોને સુથારીકામ, સીપણ અને ઇલેક્ટ્રીકલ વાયરમેનનો કોર્સ કરાવી તેમને સ્વતંત્ર વ્યવસાય કરતા કર્યા છે. આમ, ઘણા પરિવારોને સ્વાવલંબી બનાવ્યા છે.

૫.૨.૯ ખેતીનું માર્ગદર્શન :

મંડળને પોતાની જમીનમાં ખેતીના નિષ્ણાંતોની સેવા લઈ બિચારણ, ખાતર, જમીનના પ્રકાર પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક ઢબે ખેતી કરી. આસપાસના ખેડૂતોને ખેતીનું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. તથા ખેતીને લઈ જુદા જુદા પ્રદર્શનો યોજી ખેડૂતોને વધારે પાક ઉત્પાદન લેતા કર્યા છે. અને તેથી તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી છે. આમ, વઢવાણ કેળવણી મંડળ દ્વારા સૌરાષ્ટ્રમાં ખેડૂતોની ખેતીમાં સેવા કરી નમૂનારૂપ કામગીરી બજાવી છે.^{૧૬}

૫.૨.૧૦ સંસ્કાર કેન્દ્રો શરૂ કરી સમાજ સુધારણા :

વઢવાણ કેળવણી મંડળ દ્વારા સંસ્કાર કેન્દ્રો ખોલવામાં આવ્યા. તેમાં વઢવાણના હરિજનવાસમાં સંસ્કાર કેન્દ્રમાં ગરીબ બાળકોને શિક્ષણનું સિંચન કર્યું છે. મોટી વયની બહેનોને સીપણકામ શિખવાડી સ્વતંત્ર સિલાઈ મશીન અપાવી રોજગારી પૂરી પાડી છે. આ સંસ્થા દ્વારા ભંગીવાસ સુરેન્દ્રનગરમાં અને વઢવાણમાં પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગ ચલાવી મહિલાઓને પોતાનું નામ લખતાં વાંચતા કરી છે.

સંસ્કાર કેન્દ્ર સુરેન્દ્રનગર મિંચાણાવાડમાં ગરીબ, અભણ, અજ્ઞાન ઝનુની સામાન્ય રીતે ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓ માટે કુખ્યાત એવી ડફ્ટર, મિંચાણા જેવી કોમના વિસ્તારમાં સામાન્ય માનવી દાખલ થતાં પણ ડરે, તેઓ ભોગાવા નદીના પટ ઉપર દારૂ ગાળે મિંચાણાવાડમાં પ્રવેશો તો દારૂની વાસ, ગંદકીની દુર્ગંધ, અપશબ્દોની વાછટ આ

૧૬ અહેવાલ અને હિસાબ ઇ.સ. ૧૯૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, વઢવાણ કેળવણી મંડળ, વઢવાણ શહેર, પૃ. ૪

બધાની વચ્ચે સંસ્કાર કેન્દ્રના કાર્યકરો ઘેર ઘેર ફરે બાળકોને બાલવાડીએ મોકલવા સમજાવે. કોઈ પુરુષ તો નશામાં કહે અમારા છોકરા ભણે તોય ગાળશે અને વેચશે તો દારૂ! પછી ભણતર શા કામનું ? ને તમે મિંચાણા રેતા રેતા અમારા જેવા થઈ જશો આવા વિસ્તારના બાળકોની સાથે તેમના મા બાપોને પણ સંસ્કાર આપ્યા. આથી અહીંના નામી રીઢા ગુનેગારોને ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ છોડાવી સદાચારી શ્રમજીવી બની જીવન જીવવાનું શીખવ્યું. આ વિસ્તારની મહિલાઓને પણ સિવણનું શિક્ષણ આપી સ્વતંત્ર વ્યવસાય કરતી કરી અહીંની મહિલાઓ પણ પોતાની પારિવારિક ફરિયાદો આ સંસ્કાર કેન્દ્રના કાર્યકરોને કરે અને આનું સંસ્કાર કેન્દ્ર દ્વારા નિરાકરણ કરવામાં આવતું.^{૧૭}

વઢવાણ કેળવણી મંડળ દ્વારા ચાલતા સંસ્કાર કેન્દ્રોમાં નીચેની જાતિના નાગરિકોને વ્યસન મુક્ત કરાવ્યા છે.

ક્રમ	જાતિ
૧	મિંચાણા
૨	ફકીર
૩	ભીલ
૪	કોળી
૫	નાથબાવા
૬	ડફેર
૭	બજાણિયા
૮	વાઘરી
૯	હરિજન
૧૦	ભંગી
૧૧	વાંસફોડિયા
૧૨	ચમાર
૧૩	ઘાંચી

આ સંસ્કાર કેન્દ્રો અને કેળવણી મંડળના કાર્યકરો દ્વારા જુદા જુદા વ્યસન અને તેમાંથી મુક્ત થયેલા લોકોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે.

૧૭ સ્મરણિકા - બલુભાઈ મહેતા, સન્માન સમિતિ વઢવાણ, પૃ. ૭

ક્રમ	વ્યસન	સંખ્યા
૧	જુગાર	૭૯૫
૨	દારૂ	૧૫૦૦
૩	ચોરી	૧૮૪
૪	દારૂ બનાવવાના ભક્ત બંધ કરાવ્યા	૧૦૦

વઢવાણ કેળવણી મંડળ દ્વારા શિક્ષણ અને સંસ્કાર કેન્દ્ર દ્વારા સમાજસેવાની સાથે જરૂરીયાતવાળા લોકોને પોતે મંડળ દ્વારા અથવા સરકાર પાસેથી સહાય આપી રોજગારી પૂરી પાડી સ્વાવલંબી નાગરિકો બનાવ્યા છે.^{૧૮}

તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

ક્રમ	સહાયના કાર્યક્ષેત્ર
૧	સિલાઈ મશીન
૨	મકાન માટે લોન
૩	સોડા મશીન
૪	ચાર વ્હીલની લારી
૫	વાંસ સૂંડલા બનાવવા માટે સહાય
૬	સાઈકલ
૭	પરચૂરણ દુકાન માટે સહાય
૮	દવા માટે
૯	અનાજ / કપડા માટે સહાય

વઢવાણ કેળવણી મંડળ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર છે. આ મંડળ દ્વારા પછાત વર્ગના બાળકોને શિક્ષણ આપી તેમની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં બાલમંદિરમાં નાના બાળકોથી માંડી હાઈસ્કૂલ સુધીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. સાથે ટેકનિકલ વિભાગ શરૂ કરી વાયરમેન, શિવણકામ અને સુથારીકામ શીખવવામાં આવે છે. આ કામ શીખી ઘણાએ વ્યવસાય શરૂ કરી. આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બન્યા છે.

^{૧૮} એજન, પૃ. ૩

૫.૩ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરની સામાજિક આર્થિક પ્રવૃત્તિ :

ઈ.સ. ૧૯૨૦ થી ઈ.સ. ૧૯૩૫ ના સમયગાળા દરમિયાન દક્ષિણામૂર્તિ તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી ઝળહળતી હતી અને દેશમાં સારી નામના પ્રાપ્ત કરી હતી. શરૂઆતમાં ધર્મ સંસ્કારયુક્ત કેળવણીના નવી દ્રષ્ટિના પ્રયોગમાંથી દેશકાળને અનુરૂપ રાજકીય જુવાળમાંથી શિક્ષણમાં રાજકીય દ્રષ્ટિ આવી અને તેનો સ્વીકાર દક્ષિણામૂર્તિમાં થયો.

૫.૩.૧ હરિજન વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં શિક્ષણ આપ્યું :

અંત્યજવર્ણના બાળકોને સંસ્થામાં પ્રવેશ આપવા માટે નાનાભાઈ તથા તેમના સાથીઓએ પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો ત્યારે બે વિચારધારાને આચારધારા વચ્ચે ખુલ્લો સંઘર્ષ શરૂ થયો હજી ઉગીને ઉભી થતી સંસ્થા તૂટવાની અણી પર આવી ગઈ બંને પક્ષો પોતાના વિચારમાં મક્કમ હતા. નાનાભાઈના જીવનનો પણ આ ભારે મોટો કટોકટી તથા કસોટી કાળ હતો. પોતાના સદ્ગુરુને છોડવા પડે એવી સ્થિતિ પણ તેમના અંતરને વલોવી નાખતી હતી. ગિજુભાઈ, હરભાઈ આ જૂનું માળખું તોડવા માગતા હતા. આખરે સમાધાન થયું સંસ્થાના શિક્ષણ વિભાગમાં અંત્યજોને પ્રવેશ અપાયો. પણ છાત્રાલયને રસોડે તેમને પ્રવેશ ન મળ્યો નાનાભાઈ અને તેમના સાથીઓ એમ માનતા હતા કે જો અંત્યજોને સ્વીકારાય તો સંપૂર્ણપણે સ્વીકારવા જોઈએ આવી દલીલ કરી પણ તેમના બીજા સાથીઓ કદી તૈયાર નહોતા ગાંધીજીએ આ સમાધાનને સંમતિ આપી. આમ, હરિજન પ્રવેશ આપી તેમને અન્ય વર્ગના વિદ્યાર્થી જેટલું જ મહત્વ આપ્યું અને સામાજિક સમાનતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.^{૧૯}

૫.૩.૨ નવી પેઢીને આર્ય સંસ્કૃતિના સંસ્કારો આપ્યા :

દક્ષિણામૂર્તિમાં શરૂઆતમાં નવી પેઢીને આર્ય સંસ્કૃતિના સંસ્કાર સાથે જીવન ઘડતર ઘડવા માટે સવારે દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્રના પાઠ થતા પ્રાર્થના, પ્રાણાયામ, સંઘ્યા પૂજા થતી. આમ, અહીં પ્રાચીન ગુરુકુળની જેમ વિદ્યાર્થીમાં સર્વગ્રાહી વિકાસ અને સંસ્કાર આપવામાં આવતા અને અહીંનો વિદ્યાર્થી આગળ જતાં સમાજ, રાષ્ટ્રીય સેવામાં જોડાય એવો સંસ્થાનો દ્રષ્ટિકોણ હતો.^{૨૦}

૧૯ ડૉ. તખ્તસિંહ પરમાર, દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર નિયામક (૧૯૮૦-૮૫)ની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૭-૧૧-૨૦૦૮

૨૦ ભદ્ર નાનાભાઈ, ‘ઘડતર અને ચણતર’ ભાગ-૧-૨, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ, ૨૦૦૧, પૃ. ૯૩

૫.૩.૩ સંસ્થા દ્વારા રાષ્ટ્રની સેવા :

આઝાદીની લડતમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ શાળામાંથી રાજીનામું આપીને બારડોલી સત્યાગ્રહ અને ઇ.સ. ૧૯૩૦ ની સવિનય કાનૂનભંગની લડતમાં જોડાયા હતા. વીરમગામની છાવણીમાં નાનાભાઈ ભટ્ટ સેનાપતિ બની દેશને આઝાદી આપવામાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું. દક્ષિણામૂર્તિના શિક્ષકો બારડોલી તાલુકાના હિજરતી ખેડૂતોને વહારે જાય છે. અને શિક્ષણ, કથા વાર્તાઓ દ્વારા હિજરતીઓને હંફ આપે છે. ગિજુભાઈની વાનરસેના દ્વારા દારૂના પીઠા અને પરદેશી કાપડની દુકાનો ઉપર પિકેટિંગ કરી રાષ્ટ્રની સેવા કરી છે.

૫.૩.૪ અક્ષરજ્ઞાન યોજના :

દક્ષિણામૂર્તિની અક્ષરજ્ઞાન યોજનાનો ઉદ્દેશ દરેક ભારતીય અને ગુજરાતની નિરક્ષર જનતાને સાક્ષર એટલે વાંચતા કરવાનો છે. આ યોજનામાં સાક્ષરો એટલે જેને વાંચતા આવડે તે વિદ્યાર્થીઓ રાત્રિશાળા ચલાવે, ગામડે ગામડે ફરે અને અક્ષરજ્ઞાન કરાવે. તેઓ રાત્રે કે દિવસે બહેનો તથા ભાઈઓ માટે અક્ષરજ્ઞાન શાળાઓ ચલાવે. આ યોજના પાર પાડવા માટે દક્ષિણામૂર્તિના શિક્ષકો ગામડે ગામડે શિક્ષણ આપવા લાગ્યા. આ શિક્ષણ માટે મફતમાં પાઠ્યપુસ્તકો મોકલાવ્યા ભાવનગર રાજ્યે પણ મદદ આપી.^{૨૧}

આ યોજના દ્વારા જેલોની અંદર કેદીઓને શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્ય માટે શ્રી વેણીલાલ છ. બૂચે મહત્વનું યોગદાન આપ્યું હતું. અમરેલીમાં તથા વઢવાણમાં જે તે સ્થળોના વિદ્યાધિકારીઓના પ્રમુખપણા નીચે શિક્ષકો અને નગરજનો, ગામડાના લોકો સમક્ષ અક્ષરજ્ઞાન યોજનાનો પ્રચાર કરવાનાં વ્યાખ્યાનો અપાયાં હતાં.

વાઘોડિયા તાલુકામાં શ્રી મણિલાલ કાશીવાળા, શ્રી ચંદ્રમુખરાય દેસાઈ, શ્રી કમળાશંકર પંડિત તથા શ્રી ભાઈલાલભાઈ પટેલને અક્ષરજ્ઞાન યોજનાને વેગ આપ્યો. કચ્છની ચંગ મુસ્લિમ એસોસિએશને કચ્છમાં મુસ્લિમ ભાઈઓને અક્ષરજ્ઞાન આપ્યું. સત્યાગ્રહની લડત સમયે ધોલેરા તથા ધંધુકા તાલુકાઓમાં સમિતિના સ્વયંસેવકો ગામડે ગામડે અક્ષરજ્ઞાન યોજનાના વર્ગો ચલાવતા હતા. વીરમગામ તાલુકામાં ત્યાંની

૨૧ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘બાલશિક્ષણ પ્રણેતા ગિજુભાઈ’ સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૧, પૃ. ૧૯૮

સમિતિના આગેવાનોએ દેત્રોજ વગેરે સ્થળે અક્ષરજ્ઞાન યોજના ચલાવી હતી. માંગરોળમાં શ્રી જગજીવનદાસ દરબારી, કરાંચીમાં શ્રી ગોવિંદરામભાઈ, બીલખામાં શ્રી ગદુલાલભાઈ તથા કિલ્લે સોનગઢમાં સુરેન્દ્રભાઈને અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યો.^{૨૨}

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ગ્રામ શાળાઓમાં અક્ષરજ્ઞાન માટે રાત્રે નિયમિત રાત્રિશાળાઓ ચાલતી. ભાવનગરમાં શ્રીમતી તારાબેન મોડક મારફત જુદા જુદા કુલ છ સ્થળે અક્ષરજ્ઞાનના વર્ગો શરૂ કર્યા હતા. મહારાષ્ટ્રમાં અક્ષરજ્ઞાનના પ્રચાર માટે મરાઠી ભાષામાં ‘કસે શિકવાવે’ અને ‘માઝે પુસ્તક’ બહાર પાડ્યા હતા. ગ્વાલીયર, પુના, શોલાપુર, અહમદનગર, સતારા વગેરે સ્થળોએ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા રજાઓ દરમિયાન વર્ગો શરૂ કર્યા. તેમાં કુમારી રાજસબાઈ ડાંગરેનું મહત્વનું યોગદાન હતું. મુંબઈમાં નાયગામ સેન્ટરમાં એડલ્ટ એજ્યુકેશન સોસાયટી દ્વારા પ્રૌઢ સ્ત્રી પુરુષોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનું કાર્ય ચલાવ્યું અને બીજી પદ્ધતિઓ કરતાં આ પદ્ધતિ અને પુસ્તકથી તેમને વાંચતા લખતાં જલદી આવડે છે એવો આ સોસાયટીને મત રજૂ કર્યો.

પૂનામાં શ્રી તારાબેન મોડકના પ્રયત્નોને કારણે અક્ષરજ્ઞાન યોજનાના વર્ગો શરૂ થયા. તેમાં પૂનાની મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી પ્રો. શ્રી ભાગવતનો અક્ષરજ્ઞાન યોજનાને વેગ આપવામાં મહત્વનો ફાળો હતો. દોડ, બારામતી, ભોર વગેરે ગામોમાં ત્યાંના નાગરિકોના સહકારથી આ યોજનાને વેગ મળ્યો હતો.

મુંબઈમાં ઉર્દુ ભાષામાં શ્રીમતી ખદીજા શફી તૈયબજીએ આ યોજના માટે પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું. જેનું નામ ‘આસાન અલીફ બે’ હતું. મુંબઈમાં ઉર્દુ પ્રાથમિક શાળાઓમાં આ પુસ્તક પછી દાખલ થયું. આ પુસ્તકની નકલો ઓલ ઇન્ડિયા એડલ્ટ એજ્યુકેશન સબકમિટીને મોકલાઈ અને તે દ્વારા આ પ્રયત્નની વર્લ્ડ એડલ્ટ એજ્યુકેશન કમિટીએ ખાસ નોંધ લીધી આ રીતે અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર ઉર્દુ ભાષામાં પણ થયો.

પરદેશમાં જંગબારમાં ભાઈશ્રી છગનલાલ વ. મલકાણા ત્યાંની જુદી જુદી જ્ઞાતિઓમાં નિરક્ષરતા દુર કરવાની ભારે જહેમત ઉઠાવી. આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે અક્ષરજ્ઞાન યોજનાના માધ્યમ વડે સમાજ સેવાનું દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરનું ખૂબ પ્રદાન છે.^{૨૩}

૨૨ અહેવાલ - શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, ૨૪ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૨, પૃ. ૧૦૦

૨૩ એજન, પૃ. ૧૦૨

યોજનામાં જોડાનારાંઓએ ભરી મોકલવાનું ફારમ

તંત્રવાહકો, અક્ષરજ્ઞાન યોજના,

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ભવન, ભાવનગર.

આપની યોજના વાંચી હું તે યોજનામાં પ્રેમપૂર્વક જોડાઉ છું. માફ નામ નોંધી લેશો.

મને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની વિસ્તૃત યોજના મોકલી આપશો એટલે માફ કામ હું શરૂ કરી દઈશ.

મારા કામનો ટૂંક અહેવાલ હું દર પખવાડિયે આપીશ.

જેઓ મારી પાસેથી અક્ષરજ્ઞાન લઈ લેશે તેમનાં નામઠામો હું વખતોવખત મોકલીશ.

આપની યોજનામાં હું સંપૂર્ણ માનું છું અને તેથી તેનો અમલ કરવા ઉત્સાહ ધરાવું છું.

સહી

સરનામું

ગામ

આ યોજના માટે પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક
૧	કેમ શીખવવું	ગિજુભાઈ બઘેકા
૨	ચાલો વાંચીએ	ગિજુભાઈ બઘેકા
૩	આગળ વાંચો પહેલી ચોપડી	ગિજુભાઈ બઘેકા
૪	આગળ વાંચો બીજી ચોપડી	શ્રીમતી તારાબેન મોડક
૫	આગળ વાંચો ત્રીજી ચોપડી	ગિજુભાઈ બઘેકા
૬	ઉર્દુ (કેમ શીખવવું)	શ્રીમતી કે. શર્મા તૈયબજી
૭	આસાન અલીફ બે	શ્રીમતી કે. શર્મા તૈયબજી
૮	કૈસે શિક્ષાવે (મરાઠી)	શ્રીમતી તારાબેન મોડક અને રાજસબાઈ ડોંગરે
૯	માઝે પુસ્તક (મરાઠી)	રાજસબાઈ ડોંગરે ^{૨૪}

૫.૩.૫ બાલ ક્રીડાંગણની યોજના :

દક્ષિણામૂર્તિએ બાલ ક્રીડાંગણ પ્રવૃત્તિની સમાજને ભેટ આપી છે. ક્રીડાંગણોનો

ઉદ્દેશ ત્રણથી સાત વર્ષનાં એટલે કે પ્રાથમિક શાળામાં જવા યોગ્ય થાય ત્યાં સુધીની

૨૪ અહેવાલ - શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, ભાવનગર, સપ્ટેમ્બર-૧૯૩૪, પૃ. ૧૦૮

ઉંમરનાં મા - બાપના અતિ લાડમાંથી અથવા બેદરકારીમાંથી અથવા જો હુકમીમાંથી તથા ઘરના અયોગ્ય વાતાવરણમાંથી છોડાવવાનો તેમજ બાળકની ખીલતી જતી ઇન્દ્રિયો અને મનને પોષક એવું કેળવણીની દ્રષ્ટિએ રચેલું સુખી અને તંદુરસ્ત વાતાવરણ અને ક્રિયાઓ આપવાના હેતુ છે.

આવા ક્રીડાંગણો દરેક ગામની ભાગોળે સ્થાપવા જોઈએ ગામમાં બાળકો ત્યાં ભેગા થાય અને શિક્ષક તેમને જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ આપે ક્રીડાંગણો એટલે માત્ર રમતગમતનાં સ્થળો નહિ ક્રીડાંગણની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ આવી હોવી જોઈએ.

- (૧) અંગરક્ષણ અને સ્વચ્છતા પ્રેરક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે હાથ ધોતાં, કપડાં પહેરતાં શીખવવું, વાળ, આંખ, કાન, દાંત સ્વચ્છ રાખતાં શીખવવું.
- (૨) અંગ બળ અને સ્ફૂર્તિ તથા આનંદ માટે કસરતો અને રમતો જેવી કે બાળકો દોડે, આળોટે, કવાયત શેરીની પરંપરાગત રમતો કરાવવી.
- (૩) બાળકોને સામાજિક જીવન માટે લાયક કરવાની કેટલીક તાલીમ આપીએ કેમ ચાલવું, બેસવું, અદબથી વાત કરવી, બીજાને કેમ બોલાવાય, એકબીજાને કેમ માન અપાય.
- (૪) બાળકોને બુદ્ધિ વિકાસ માટે બાળમનને રુચિકર એવી પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવવી જેવી કે વાર્તાઓ, ગીતો અને કવિતાઓનું કથન, શ્રવણ, કુદરતનો પરિચય, ચિત્રોનું દર્શન કરાવવું.
- (૫) ક્રીડાંગણ એટલે સંસ્કાર ભૂમિ બાલમન ઉપર ઘરમાં નહિ પડેલ અગર કાચા પડેલા સંસ્કારોને મૂકવાના છે. ક્રીડાંગણ એટલે સ્વચ્છતાનો નમૂનો પરસ્પર હળવા મળવાનું અને મૈત્રી કેળવવાનું સ્થાન, ક્રીડાંગણ એટલે સ્વાભાવિક ધર્મ અને સુનીતિનું વાતાવરણ આપવું.

આ ક્રીડાંગણ એટલે નવા પ્રકારની શાળા આ વિચાર લઈને ગામડાઓમાં બાળ ક્રીડાંગણો શરૂ થયા. દક્ષિણામૂર્તિએ વર્ષો પહેલાં આ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. ઓછા સાધનો તેની મદદથી દક્ષિણામૂર્તિના શિક્ષકો અને કાર્યકરોએ સંસ્કારો પૂરા પાડી સમાજ સેવાનું ઉમદા કાર્ય કર્યું છે.^{૨૫}

^{૨૫} બધેકા ગિજુભાઈ, ‘મા-બાપોને’ સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૧, પૃ. ૧૧૧

આમ દક્ષિણામૂર્તિ દ્વારા બાલવાડી, આંગણવાડી, ફળિયાવાડીઓ ઉભી કરી ધીરે ધીરે તેને ગુજરાત વ્યાપી બનાવી અને સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં તેને વધુને વધુ વ્યાપક કરવા પ્રયત્નો થયા. ગરીબ બાળકોને શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપવાનું આ એક મહાન કાર્ય છે.^{૨૬}

ઈ.સ. ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૪ સુધી શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિનય મંદિર ગૃહના વિદ્યાર્થી સિવાય બહારથી આવી શિક્ષણ લીધેલા વિદ્યાર્થીઓની તેમની જ્ઞાતિ પ્રમાણે સંખ્યા નીચે પ્રમાણે હતી.

ક્રમ	જ્ઞાતિ	સંખ્યા
૧	બ્રાહ્મણ	૨૦
૨	વાણિયા	૩૯
૩	હિન્દુસ્થાની	૦૧
૪	કોળી	૦૫
૫	હિન્દુ વણકર	૨૨
૬	મહારાષ્ટ્રીયન બ્રાહ્મણ	૦૩
૭	કડિયા ક્ષત્રિય	૦૧
૮	ધાંચી	૦૧
૯	વોરા	૦૧
૧૦	ગરાશિયા	૦૬
૧૧	નાગર	૦૩
૧૨	વૈષ્ણવ સાધુ	૦૧
૧૩	લોહાણા	૦૧
૧૪	સુથાર	૦૩
૧૫	ખવાસ	૦૨

ઈ.સ. ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૪ સુધી શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિરમાં શિક્ષણ લીધેલ વિદ્યાર્થીનીઓની તેમની જ્ઞાતિ પ્રમાણે સંખ્યા નીચે પ્રમાણે હતી.

^{૨૬} પાઠક ભારતલાલ પ્રેમશંકર ‘ગિજુભાઈનું કેળવણીમાં પ્રદાન’ આર. આર. શેઠની કું. અમદાવાદ, ૨૦૦૩, પૃ. ૧૬૩

ક્રમ	જ્ઞાતિ	સંખ્યા
૧	વાણિયા	૪૨
૨	બ્રાહ્મણ	૨૪
૩	મહારાષ્ટ્રીયન બ્રાહ્મણ	૦૯
૪	ખોજા	૦૧ ^{૨૭}

રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકોએ સમાજમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના અને સેવાવૃત્તિ જગાવી હરિજનોને શાળામાં દાખલ કરી અસ્પૃશ્યતા નાબૂદીની ઝુંબેશ ઉપાડી સંસ્થાના કાર્યકરોએ સ્વચ્છતા ગીતો દ્વારા જનજાગૃતિ, સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકીય એકતા સ્થાપવા, ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો, ધાર્મિક તહેવારોમાં જુગાર રમવા ઉપર પ્રતિબંધની ઝુંબેશ ઉપાડી મહિલાઓના ઉદ્યોગ શિક્ષણ કેન્દ્રો શરૂ કર્યા. આ સંસ્થાઓએ સંસ્કાર કેન્દ્રો શરૂ કરી દારૂ બંધી અભિયાન ચલાવ્યું. વ્યસન મુક્તિના કેમ્પ યોજ્યા પછાત વર્ગના બાળકોને શિક્ષણ આપ્યું. તેમના મા બાપોને દારૂ, જુગાર, ચોરી જેવી બદીમાંથી છોડાવી સમાજ સેવાનું કાર્ય કર્યું છે.

સમાજ અને સમાજની પરિસ્થિતિ, સમાજનાં બાળકો અને તેનું શિક્ષણ તે મારફત જીવનઘડતરનાં બુદ્ધિપૂર્વકના પ્રયાસોનું સારું દ્રષ્ટિબિંદુ કેવું હોઈ શકે તેનો સજાગ અને બુદ્ધિપૂર્વકનો પ્રયોગ આ સંસ્થાઓએ કર્યો છે.

ગાંધી જયંતિને રોંટિયા બારસરૂપે ઉજવી રોંટિયાબારસ ફંડમાં ઉધરાવાતા સિક્કાની થેલી દ્વારા ખાદી કામ અને સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ દ્વારા હરિજનોદ્વાર રોંટિયા અને પછી અંબર ચરખો ચલાવીને અનેકને રોજગારી પૂરી પાડી ૧૯૪૮ માં દેશના ભાગલા વખતે સિંધમાંથી નિરાશ્રિતો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા ત્યારે નિરાશ્રિતોના કેમ્પો યોજી કાંતણકામ દ્વારા રોજગારી આપી હતી.

દુષ્કાળ સમયે આ સંસ્થાના કાર્યકરો લોકોની સહાય માટે રાહતદરે અનાજ વહેંચણી, છાશ કેન્દ્ર, પાણી, પશુઓ માટે ઘાસ પુરું પાડ્યું છે. અને ગરીબ લોકોને કામ આપી આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે આ સંસ્થાનું સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને ભારતમાં મહત્વનું યોગદાન છે.

૨૭ અહેવાલ - શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, ભાવનગર, જાન્યુઆરી-૧૯૩૩ થી મે-૧૯૩૪, પૃ. ૩૧

પ્રકરણ - ૬

ગાંધી વિચાર

સંસ્થાના

કાર્યકરોનું રાષ્ટ્રીય

ચળવળમાં

યોગદાન

- ૬.૧ શ્રી જેઠાલાલભાઈ હરિકૃષ્ણ જોષી
- ૬.૨ શ્રી નારણદાસ ખુશાલચંદ ગાંધી
- ૬.૩ શ્રી પુરુષોત્તમ નારણદાસ ગાંધી
- ૬.૪ શ્રી કુલચંદભાઈ કસ્તૂરચંદ શાહ
- ૬.૫ શ્રી ચમનભાઈ માધવરાય વૈષ્ણવ
- ૬.૬ સ્વામી શિવાનંદજી
- ૬.૭ શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ (શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાલીદાસ ભટ્ટ)
- ૬.૮ શ્રી ગિજુભાઈ બઘેકા (શ્રી ગિરજાશંકર ભગવાનજી બઘેકા)
- ૬.૯ શ્રી હરભાઈ દુર્લભજી ત્રિવેદી

પ્રકરણ-૬

ગાંધી વિચાર સંસ્થાના કાર્યકરોનું

રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં યોગદાન

૧૫ ઓગષ્ટ, ૧૯૪૭ ના રોજ ભારતે આઝાદી પ્રાપ્ત કરી. આ આઝાદીના જંગમાં અનેક સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોએ પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન અને ભોગ આપ્યો હતો. ૧૯૧૫ માં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત પરત આવ્યા તે પહેલાં ભારતમાં સ્વાતંત્ર્ય માટે આંદોલનો શરૂ થયા હતા. પરંતુ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ સામે અનેક પડકારો ઊભા હતાં. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં અનેક નેતાઓએ યોગદાન અને નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું હતું. પરંતુ ગાંધીજીના આગમન પછી સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં પરિવર્તન આવ્યું હતું. બ્રિટીશ સત્તાનો મુકાબલો શક્તિ અને હિંસાને બદલે અહિંસા, પિકેટીંગ, ઉપવાસ, અસહકાર, સવિનય કાનુનભંગ વગેરે અહિંસક સાધનો દ્વારા કરવાની નવી જ વિચારધારા અમલમાં મૂકવામાં આવી તેની સાથે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા સામાજિક જાગૃતિ અને ચેતના પ્રગટાવવામાં આવી હતી. અને તેની અસર વ્યાપકપણે સમગ્ર ભારતમાં થઈ હતી.^૧

સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા ઉપર પણ તેની ઘેરી અસર થઈ હતી. ૨૨૨ દેશી રાજ્યોમાં વિભાજિત આ વિસ્તારની પ્રજાએ રાજવીઓની આપખુદ જુલ્મશાહીનો પ્રતિકાર કરવા માટે અને વિરોધ કરવા માટે ગાંધીજીના શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ સમયે અંગ્રેજ શાસકોના જુલ્મ સામે અવાજ ઉઠાવવા માટે પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોએ નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું હતું. તેઓએ પોતાનું સમગ્ર જીવન રાષ્ટ્રને સમર્પિત કરી દીધું હતું અને જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી તેમણે પ્રજા કલ્યાણ માટે જ વિચાર્યું હતું. અને તે માટે તેમણે ક્યારેય પણ પોતાની અંગત સુખાકારી, પરિવાર કલ્યાણનો વિચાર શુદ્ધ કર્યો ન હતો. અને જીવન પર્યંત આપખુદશાહી સામે ઝઝૂમતા રહ્યા હતા. એ તેમની વિશેષતા હતી.^૨

૧ કોરાટ (ડૉ.) પી. જી. (સંપાદક) ‘ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં પાયાના કાર્યકરોનું પ્રદાન’ ભાવનગર યુનિવર્સિટી ભાવનગર, ૧૯૯૯, પૃ. ૪૭

૨ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૩૫, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ રાજકોટ, એપ્રિલ-૨૫-૨૬-૨૭, ૧૯૨૧, પૃ. ૮૧

૬.૧ શ્રી જેઠાલાલભાઈ હરિકૃષ્ણ જોષી :

રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટમાં જેઠાલાલ જોષી શિક્ષક તરીકે જોડાયેને ગાંધી વિચાર પ્રમાણે શિક્ષણ આપતા. તેઓ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ સાથે આગ્રહણ જોડાયેલા રહ્યા હતા. તા. ૨૩-૫-૧૯૦૨ ના રોજ રાજકોટમાં શ્રી હરિકૃષ્ણ પ્રાગજીભાઈ જોષીને ત્યાં તેમનો જન્મ થયો હતો. પિતા લીંબડી હાઈસ્કૂલના આચાર્ય હતા. તેથી હાઈસ્કૂલ સુધીનું શિક્ષણ લીંબડીની શ્રી જશવંતસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં લીધું. તેમને કોલેજનું શિક્ષણ જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન કોલેજમાં શરૂ કર્યું. તેઓ પાશ્ચાત્ય રંગે રંગાયેલા હતા અને તેમના વસ્ત્રો અને રહેણીકરણીમાં પશ્ચિમી અસર જોવા મળતી હતી. ગાંધીજીએ ૧૯૨૦ માં અસહકારનું આંદોલન શરૂ કર્યું. તેમાં દેશના યુવાનોને દેશની આઝાદી માટે ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં જોડાવા માટેની હાકલ કરતી પત્રિકા બહાર પાડી હતી. આ પત્રિકા શ્રી જેઠાલાલભાઈના હાથમાં આવી તે વાંચી અને ગાંધીજીના દેશભક્તિ વિષયક વિચારોથી પ્રભાવિત થઈ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં જોડાવા માટે જૂનાગઢમાં કોલેજનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા વિના કોલેજ છોડી રાજકોટ આવ્યા.

રાજકોટની રાષ્ટ્રીય શાળામાં :

ઈ.સ. ૧૯૨૧ માં શ્રી જેઠાલાલભાઈ ઝાંઝીબાર (ઈસ્ટ આફ્રિકા) ગયા ત્યાં ગાંધીજીની રંગભેદની નીતિ વિરોધી પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા હતા.^૩ અને ઈ.સ. ૧૯૨૪ માં તેઓ રાજકોટ પાછા આવ્યા અને રાજકોટની રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષક તરીકે શિક્ષણ આપવા લાગી ગયા. આ સાથે દેશ સેવા, રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. તેમને બહેનો માટે ઉદ્યોગ શિક્ષણ શરૂ કર્યું અને ઉદ્યોગ શિક્ષણના કેન્દ્રો ખોલ્યા હતા.^૪

સત્યાગ્રહોમાં ફાળો :

ઈ.સ. ૧૯૩૦ માં ગાંધીજીએ સવિનય કાનૂન ભંગની ઐતિહાસિક લડત શરૂ કરી. આ ભારત વ્યાપી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ હતો. તેમાં ભાગ લેવા માટે સૌરાષ્ટ્રના નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ પણ પહોંચી ગયા. તેમાંના કેટલાકે ઘોલેરામાં છાવણી નાખી. ઘોલેરા સત્યાગ્રહએ કાઠિયાવાડના યુવાનોની વ્યવસ્થા, શક્તિ, મર્દાનગી, શિસ્ત અને સહનશીલતાનો ઉત્તમ નમૂનો બન્યો. આ મીઠાના સત્યાગ્રહમાં આગેવાની શ્રી અમૃતલાલ

૩ શાહ જયાબેન વજુભાઈ (સંપાદક) ‘સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો અને લડતો’ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ સેવા ટ્રસ્ટ, રાજકોટ, ૧૯૮૮, પૃ. ૮૬

૪ સ્મરણિકા - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ પૃ. ૪૨

શેઠને લીધી હતી.^૫ શ્રી બળવંતરાય મહેતા, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી રતુભાઈ અદાણી વગેરે સાથે શ્રી જેઠાલાલ જોષીએ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો. તેમની ૬-૪-૧૯૩૦ના રોજ ઘરપકડ થઈ અને પોલીસની મારફ્ટ તથા અપમાનો સહન કર્યા. એક વર્ષ જેલની સજા થઈ. તા. ૩૧-૧૨-૧૯૩૦ ના રોજ જેલમાંથી મુક્ત થયા. આ લડતમાં સૌરાષ્ટ્રના કાર્યકર તરીકે શ્રી જેઠાલાલભાઈનું મહત્વનું યોગદાન છે. આ સત્યાગ્રહ પછી શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષીએ રાજકોટમાં નાના વેપારીઓ અને કામદારોમાં જાગૃતિનું સિંચન કર્યું હતું.^૬

રાજકોટનાં રાજવી ધર્મેન્દ્રસિંહજી અત્યંત ભોગ વિલાસી હતા. રાજ્યની ધૂરા દરબાર વીરાવાળા સંભાળતા રાજ્યના ખર્ચને પહોંચી વળવા તેમણે દિવાસળી, ખાંડ, બરફ અને વીજળીનો સામાન વેચવાનો ઇજારો આપ્યો હતો. કાર્નિવલ નામની એક કંપનીને જુગારનો પરવાનો આપ્યો. ખેડૂતો ઉપર અનેક પ્રકારના કરવેરા અને વેઠવેરા નાખવામાં આવ્યા. તે સમયે રાજકોટમાં જેઠાલાલ જોષી અને શ્રી ઉ. ન. ઢેબર સેવા સંઘ નામની સંસ્થા ચલાવતા હતા. આ સંસ્થાએ અને રાજકોટના કાર્યકરોએ રાજ્યના આવા પગલાનો વિરોધ કર્યો. પોલીસે લાઠીચાર્જ કરી ઢેબરભાઈની ઘરપકડ કરી. આમાંથી રાજકોટ સત્યાગ્રહના મંડાણ થયા.^૭ વલ્લભભાઈએ આ અંગે પ્રતિભાવ આપ્યો કે પરિષદના મંત્રી ઉપર વિંઝેલો લાઠીનો જવાબ રાજકોટ રાજ્યે આપવો પડશે. પ્રજા જાગૃતિના જુવાળને ખાળવાનું રાજકોટ ઠાકોર સાહેબને મુશ્કેલ જણાતાં તેમણે પ્રજાની માંગણી સ્વીકારી ઢેબરભાઈને મુક્ત કર્યા.^૮

ઈ.સ. ૧૯૩૭ માં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું છઠ્ઠું અધિવેશન રાજકોટમાં ભરાયું. આ અધિવેશનમાં શ્રી ઢેબરભાઈ, શ્રી વજુભાઈ શુક્લ તથા શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષીએ ગામે ગામ ફરી પરિષદની બેઠક ભરવાનો દિવસ તથા તેનું મહત્વ લોકોને સમજાવ્યું. પરિણામે પરિષદમાં હાજરી આપવા હજારો સ્ત્રી પુરુષો આવ્યા. આ પરિષદની મુખ્ય જવાબદારી શ્રી ઢેબરભાઈના શીરે આવી. તેમાં જેઠાલાલભાઈએ તેમના મદદનીશ

૫ જાની એસ. વી. ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’ (૧૮૦૭ - ૧૯૪૮) દર્શક ઇતિહાસ નિધિ અમદાવાદ, ૨૦૦૬, પૃ. ૪૯૨

૬ રાવળ મનુ ‘ઉ. ન. ઢેબર એક જીવનકથા’ પ્રવીણ પ્રકાશન રાજકોટ, ૧૯૯૦, પૃ. ૫૭

૭ દેસાઈ શંભુપ્રસાદ ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’ પ્રવીણ પ્રકાશન રાજકોટ, ૧૯૯૦, પૃ. ૫૭

૮ પરીખ નરહરિ દ્રા. ‘સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ’ ભાગ-૨, નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૨૧, પૃ. ૩૩૨

તરીકે સક્રિય કામ કર્યું. પરિષદમાં શ્રી સરદાર પટેલે હાજરી આપી. પ્રજાને શ્રદ્ધા બેસે તે માટે કેટલાક કામ કરવાની ખાતરી આપી જેમ કે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવું, ખેડૂતો ઉપરની જમીન મહેસૂલમાં ઘટાડો કરવો, તમામ ઈજારાઓ રદ કરવામાં આવે આનાથી રાજકોટ રાજ્યના દીવાન વીરાવાળા ખોટા સાબિત થયા અને રજા ઉપર ઉતરી ગયા.^૯

તેની જગ્યાએ પેટ્રીક કેડલેનને દીવાનગીરી સોંપાઈ. પ્રજા પરિષદના ઠરાવનો અમલ કરાવવા ઢેબરભાઈ શ્રી કેડલેનને મળ્યા પણ નિષ્ફળતા મળી. તેથી તા. ૨૭-૯-૧૯૩૮ ના રોજ સાંગણવા ચોકમાં શ્રી ઢેબરભાઈએ દિવાસળીની જાહેર હરાજી કરી ઈજારાના કાયદાનો ભંગ કર્યો. શ્રી ઢેબરભાઈની ઘરપકડ કરવામાં આવી. બીજે દિવસે તેના વિરોધમાં હડતાલ પડી. સાંજે સભા મળી સત્યાગ્રહ સંગ્રામના નેતા શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષી હતા. તેમણે સામુદાયિક કાનૂન ભંગનું એલાન આપ્યું. દરેક પ્રેક્ષક દિવાસળીની પેટી લઈને આવે અને હાથ ઊંચા કરી હરાજી કરે. આથી શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષીની ઘરપકડ કરવામાં આવી.^{૧૦} શહેરમાંથી અન્ય વ્યક્તિઓની ઘરપકડ થઈ, લાઠીચાર્જ થયો, અનેક સ્ત્રીઓ અને પુરુષોથી રાજકોટ અને સરદારની જેલ ઉભરાવા લાગી.

ગાંધીજીને સમાચાર મળતાં તેઓ રાજકોટ આવ્યા પરિસ્થિતિ જોઈ રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઉપવાસ ઉપર ઉતર્યા. ગાંધીજી પણ રાજકોટની રાજરમતથી નિરાશ થઈ ગયા હતા. જો કે પાછળથી શ્રી ગિલ્ડને ગાંધીજીને ખાત્રી આપી તેથી ગાંધીજીએ ઉપવાસ પૂર્ણ કર્યા. અને જેલમાંથી બધા સત્યાગ્રહીઓને રાજ્યે મુક્ત કર્યા.^{૧૧}

ઈ.સ. ૧૯૪૦ ના વ્યક્તિગત સપિનય કાનૂનભંગના સત્યાગ્રહમાં શ્રી જેઠાલાલભાઈને જેલવાસ ભોગવ્યો હતો. ગાંધીજીએ હિન્દ છોડો આંદોલનનું એલાન કર્યું ત્યારે શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષીએ આ આંદોલનમાં જોડાયા હતા. તેમની ઘરપકડ થઈ લાંબા સમય સુધી જેલમાં રહ્યા હતા.

૯ રાવળ મનુ ‘ઉ.ન. ઢેબર એક લોકજ્ઞ રાજપુરુષ’ નવભારત સાહિત્ય મંદિર મુંબઈ, ૧૯૯૮, પૃ. ૩૧
૧૦ પંડ્યા (ડૉ.) મહેશચંદ્ર ‘રાજકોટ સત્યાગ્રહ અને દિવાન વીરાવાળા’ પથિક, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૫, પૃ. ૧૭

૧૧ રાવલ મનોજ (સંપાદક) રાજકોટ જિલ્લા સર્વસંગ્રહ, (ગેઝેટિયર) ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ, ગાંધીનગર, ૨૦૦૧, પૃ. ૧૧૪

ભારત દેશ આઝાદ થયો ત્યારે જૂનાગઢ રાજ્યે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાનો નિર્ણય કરતાં માત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં જ નહિ પરંતુ સંપૂર્ણ ભારતની પ્રજામાં ઉગ્ર રોષની લાગણી ફેલાઈ ગઈ હતી. આ દરમિયાન પ્રજાક્રિય લડતને વેગ મળ્યો. તા. ૨૫-૮-૧૯૪૭ ના રોજ રાજકોટમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું અધિવેશન મળ્યું. તેમાં સંરક્ષણ સમિતિ નિયુક્ત કરવામાં આવી. જેમાં રસીકભાઈ પરીખ, જેઠાલાલભાઈ જોષી તથા રતુભાઈ અદાણી સભ્યો હતા. સમિતિને જૂનાગઢનો આર્થિક બહિષ્કાર કરવાનું જાહેર કર્યું તેઓ જૂનાગઢની આરઝી હકુમતની કામગીરી સાથે સક્રિય રીતે જોડાયેલા હતા. જૂનાગઢની આરઝી હકુમતની લોકસેનાએ જ્યારે જૂનાગઢના વિવિધ પ્રદેશો ઉપર આક્રમણ કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે ૭૫ સૈનિકોની ટુકડી સાથે શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષી પણ હતા અને તા. ૨-૧૧-૧૯૪૭ ના રોજ નવાગઢનો કબજો લેનારી ટુકડીમાં તેમણે મહત્વનો સક્રિય ભાગ ભજવ્યો હતો.^{૧૨} સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય બન્યા પછી તેઓ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની ધારાસભામાં ઉપાધ્યક્ષ તરીકે શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષી ચૂંટાયા હતા અને તેમણે પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. આ પદ ઉપર ૧૯૫૦ થી ૧૯૫૨ સુધી રહ્યા હતા. તેઓ દિલ્હીમાં સૌરાષ્ટ્રના બંધારણ સભાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા. લોકસભામાં ઇ.સ. ૧૯૫૨ થી ૧૯૫૭ સુધી રહ્યાં.^{૧૩} આમ શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષી રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં એક કાર્યકર તરીકે નિઃસ્પૃહી ભાવે આઝાદીની લડતમાં જોડાયા હતા.

હરિજન પ્રવૃત્તિ :

શ્રી જેઠાલાલભાઈ હરિજન પ્રવૃત્તિમાં અગ્રેસર રહ્યા છે. તે માટે તેમને ૧૯૩૭ માં સેવા સંઘ નામની સંસ્થા સ્થાપી હતી. તેમણે હરિજનવાસમાં બાળકો માટે દિવસે શિક્ષણના વર્ગો અને મોટાઓ માટે રાત્રે શિક્ષણના વર્ગો શરૂ કર્યા હતા. જે સમયે બ્રાહ્મણનો દિકરો હરિજનનું નામ પોતાના મોંએ લઈ શકતો નહોતો. હરીજનોને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવતા તેવા સમયે શ્રી જેઠાલાલભાઈએ હરિજનવાસમાં ઘેર ઘેર જઈ લોક સંપર્ક કર્યો. હરીજનોને રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં જોડી દીધા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમના કુટુંબને અને જ્ઞાતિએ જ્ઞાતિ બહાર મૂક્યા. છતાં તેઓએ પોતાની પ્રવૃત્તિ અવિરત ચાલુ રાખી અને હરિજન ઉદ્ધાર પ્રવૃત્તિમાં સક્રિયપણે કાર્ય કરતા રહ્યા.^{૧૪}

૧૨ કોરાટ (ડૉ.) પી. જી. ‘ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં પાયાના કાર્યકરોનું પ્રદાન’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૦૦
૧૩ દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હ. ‘જૂનાગઢ અને ગિરનાર’ જૂનાગઢ, ૧૯૭૫, પૃ. ૨૬૬
૧૪ રાવલ (ડૉ.) પ્રફુલ્લાબેન ‘અતીત’ રાજકોટ, ૨૦૦૫, પૃ. ૬૮

સામાજિક સેવા :

રાજકોટ શહેરમાં રાજ્યની માલિકીની કાપડની મીલ હતી. આ સમયે મીલના કામદારોના પ્રશ્નો અને તેના નિકાલ માટે કામદાર સંઘ દ્વારા પ્રયત્નો ચાલુ થયા હતા. શ્રી ઢેબરભાઈ કામદાર સંઘના પ્રમુખ હતા. અને શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષી મંત્રી હતા. મીલમાં કામ કરતા કામદારોની હાલત અત્યંત ખરાબ હતી. તેમની પાસે દિવસના ૧૨ થી ૧૪ કલાક કામ કરાવવામાં આવતું અને બાળ મજૂરોની સ્થિતિ તો હૃદયદ્રાવક હતી. કામદારોની સ્થિતિ સુધારવાને બદલે રાજ્યે કામદાર સંઘને ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭ ના રોજ ગેરકાયદેસર જાહેર કરી. તેના ૧૪ સભ્યોને મીલમાંથી રજા આપી હદ પાર કર્યા શ્રી જેઠાલાલભાઈની આગેવાની હેઠળ કામદારોમાં હડતાલ પાડી આગેવાનોની ઘરપકડ કરવામાં આવી. તેના વિરોધમાં સરઘસો કાઢ્યા રાજ્યને સમાધાન કરવાની ફરજ પડી. કામદાર મંડળ સાથે રાજ્યે સીધી વાટાઘાટો કરી કામદારોના કામના ૯ કલાકની મર્યાદા બાંધી આપી. આમ શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષીએ કામદારોના પ્રશ્નમાં સક્રિય રસ લઈ તેમને ન્યાય અપાવવામાં સખત મહેનત લીધી. તેથી મજૂર મંડળની પ્રવૃત્તિ દ્વારા માત્ર રાજકોટના જ નહિ. પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના મજૂરોના કાર્યકર તરીકે તેઓ ઓળખાયા.^{૧૫}

શ્રી જેઠાલાલ જોષીએ બહેનોને શિક્ષણ અને આત્મનિર્ભર બનાવવા તેમની સંસ્થા દ્વારા પ્રયત્નો કર્યા. આ સેવાસંઘ સંસ્થા વિશાળ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બને છે. અને શ્રી પુતળીબા ગૃહ ઉદ્યોગ મંદિર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.^{૧૬} ઉપરાંત અંધ મહિલા વિકાસગૃહ સરદાર સ્મારક ભવનની સ્થાપના વગેરેમાં પણ તેમનું યોગદાન મહત્વનું રહ્યું છે.

આમ, શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોષીએ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં જોડાઈ અનેક કષ્ટો વેઠ્યા. જેલવાસ ભોગવ્યો સાથે તેઓ ગાંધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને વરેલા હોવાથી તેઓએ નિઃસ્વાર્થ ભાવે સૌરાષ્ટ્રની સમાજ સેવા અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી અને મજૂર પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહપૂર્વક કાર્ય કર્યું. સ્વતંત્રતા પછી પણ તેઓ રચનાત્મક કાર્યને વળગી રહ્યા.

૧૫ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘મોહનમાંથી મહાત્મા’ નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૭૫, પૃ. ૩૨૨

૧૬ શ્રી પૂતળીબા ઉદ્યોગ મંદિર ટ્રસ્ટ, સોવેનિયર, વર્ષ-૧૯૯૨, પૃ. ૫

૬.૨ શ્રી નારણદાસ ખુશાલચંદ ગાંધી :

રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની સ્થાપના પછી તે ગાંધી વિચાર ધારા પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, સ્પેશી પ્રચાર અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનોમાં સક્રિય રીતે જોડાય છે. આ રાષ્ટ્રીય શાળામાં પ્રાણ પુરવા માટે નારણદાસ ગાંધી શાળાનું સંચાલન સંભાળીને સૌરાષ્ટ્રમાં આ રાષ્ટ્રીય શાળાને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનાવે છે. નારણદાસ ગાંધીનો જન્મ તા. ૧૫-૯-૧૮૮૫ ના રોજ રાજકોટમાં થયો હતો. તેમના ત્રણ ભાઈઓ છગનલાલ ગાંધી, મગનલાલ ગાંધી અને જમનાદાસ ગાંધી અને બે બહેનો લાઘીબહેન અને હરકુંવર બહેન, નારણદાસ ગાંધી પોતે તથા તેમના ભાઈઓ આગળ જતાં ગાંધીજીના કાર્યમાં જોડાઈ દેશ સેવા કરવા લાગ્યા હતા. નારણદાસ ગાંધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ રાજકોટમાં કરણસિંહજી શાળામાં પુરું કર્યું અને તેઓ રાજકોટની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા હતા. ઇ.સ. ૧૯૦૪ માં તેઓ મેટ્રિકની પરીક્ષા અગ્રતા ક્રમે ઉત્તીર્ણ થયા એ વખતે આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલના તે વખતના મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓમાં તેઓ પ્રથમ નંબરે આવ્યા હતા. મેટ્રિક પાસ થયા પછી નારણદાસભાઈને કોલેજમાં ભણવા માટે શિષ્યવૃત્તિ મળી હતી પણ કૌટુંબિક સંજોગોને કારણે તેઓ તેનો ફાયદો ઉઠાવી ન શક્યા અને કોલેજ શિક્ષણ પડતું મૂક્યું પડ્યું. ૧૯૦૯ માં તેઓ મુંબઈ ગયા અને ઇન્ડિયન કો-ઓપરેટિવ સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીમાં જોડાયા અને પોતાની કર્તુત્વ શક્તિથી તેઓ પોતાના કામમાં આગળ વધતા ગયા અને આ કંપનીમાં મદદનીશ મંત્રીના પદ સુધી પહોંચ્યા.^{૧૭}

મુંબઈમાં રહી દેશ સેવા :

મુંબઈમાં રહી નારણદાસ ગાંધી ગાંધીજી સાથે પૂરો સંપર્ક રાખતા હતા. પત્રોની આપલે થતી હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં રહેતા કુટુંબીઓના સમાચાર ગાંધીજીને મોકલ્યા કરે. ગાંધીજીના કાર્યો મુંબઈમાં રહી કરતા જ્યારે ગાંધીજી મુંબઈ આવે ત્યારે તેમને સ્ટીમર પર લેવા જાય મુંબઈમાં ગાંધીજીનો ઉતારો રેવાશંકર જગજીવનભાઈને ત્યાં મણિભવનમાં થતો ત્યારે નારણદાસ રોજ સવારે ત્યાં જતા અને ગાંધીજી સાથે ફરવા જતા અને તેમની સાથે બધી ચર્ચાઓ સાંભળતા સાથે મુંબઈમાં ગાંધીજીના કામમાં જે કંઈ મદદ થઈ શકે તે કરતા દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ આંદોલન થયું ત્યારે તેને માટે સ્પેશમાં ફાળો ઉઘરાવવાનું કામ ગોખલેને મળીને નારણદાસે કર્યું હતું.^{૧૮} દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીની

૧૭ કંટક પ્રેમાબહેન ‘કર્મયોગી નારણદાસ કાકા’ નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૭૮, પૃ. ૧૦
૧૮ દેસાઈ જીવણજી ડાહ્યાભાઈ (પ્રકાશક) ‘બાપુના પત્રો-૯ શ્રી નારણદાસ ગાંધીને’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૬૪, પૃ. ૩

જાહેર પ્રવૃત્તિઓ વધતી ગઈ તેમ તેમ દેશી અને પરદેશી મહેમાનો મુંબઈ આવવા લાગ્યા. તેમની સેવા કરવાનું ને તેમને મદદ કરવાનું કામ પણ નારણદાસભાઈ કરતા હતા. આમ સાહજિક રીતે જ તેમને ગાંધીજીના કાર્યોની દીક્ષા મળતી ગઈ.^{૧૯} આ સમયના નારણદાસભાઈના સહયોગ વિશે ગાંધીજીએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.

નારણદાસનું પણ આવું જ (છોટેલાલ જેવું) સમર્પણ ગણાય. હું આફ્રિકા હતો ત્યારે એ તો મુંબઈ હતા. પણ તેના પત્રો દ્વારા અને મુંબઈ આવું ત્યારે મને મદદ કરતા તે ઉપરથી મને તેના વિશેની ઊંડી છાપ પડી હતી. તેનામાં ડોળ નહોતો ભાળ્યો. મારો સમય તો ભાગ્યે જ લે જરૂર પૂરતું જ બોલે. ભાવાવેશમાં આવી એકેય નિર્ણય ન કરે ઘાંઘલ નહીં એવી ધીર બુદ્ધિનો, સ્થિર બુદ્ધિનો અનુભવ થયો તેથી મેં તેને યોગી વર્ણવ્યો હતો. હું આફ્રિકામાં હતો ત્યારથી મારી નજર તેની ઉપર ઠરી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૨૦ માં તિલક સ્વરાજ્ય ફંડ ભેગું કરવામાં નારણદાસભાઈએ શંકરલાલ બેંકરને ઉમર સોલાની સાથે મળીને સારી મહેનત કરી. આમ મુંબઈમાં બેઠા તેઓ ગાંધીજીનાં જાહેર કાર્યોમાં મદદ કરતા જ રહ્યા.^{૨૦}

નારણદાસભાઈ ગાંધીજીના આશ્રમમાં (સત્યાગ્રહાશ્રમ) :

મુંબઈની નોકરીનું રાજીનામું આપી ૧૯૨૨ માં નારણદાસભાઈ સહકુટુંબ આશ્રમમાં રહેવા આવ્યા. આશ્રમના નિયમ મુજબ તેમને પ્રથમ રૅટિયો આપવામાં આવ્યો. તેમણે રૅટિયો ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ રૅટિયો ચલાવતાં ફાવે નહીં એક સાંઘવા જાય ત્યાં તેર તૂટે તેથી કંટાળીને તેઓ મગનલાલભાઈ પાસે ગયાને કહ્યું કે ઘણું મથ્યો પણ કંતાતું જ નથી નહીં ફાવે એમ લાગે છે. આ લો તમારો રૅટિયો મને બીજું કોઈ પણ કામ આપો. મગનલાલભાઈ સત્યાગ્રહાશ્રમના વ્યવસ્થાપક હતા. તેમને નારણદાસભાઈને સમજાવ્યા ને ધીરજ રાખી રૅટિયા પર કાંતવાનું ચાલુ રાખવા કર્યું પછી રૅટિયો ફાવી ગયો અને રૅટિયો તેમના જીવન સાથે વણાઈ ગયો. પ્રથમ અભ્યાસ પછી તેની જાગૃત્તિ અને છેલ્લે સાધનનું સારતત્વ ગ્રહ કરવું. આમ નારણદાસની તપસ્યા ચાલી. તેમની અનન્ય બાપુ નિષ્ઠાને નિઃસ્પૃહતા બંનેમાં સમન્વય સાધી તેઓ આગળ જતાં મહાન કર્મયોગી

૧૯ એજન, પૃ. ૨૦

૨૦ કંટક પ્રેમાબહેન ‘કર્મયોગી નારણદાસકાકા’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૧

બની ગયા. રૅંટિયામાં રામનો, સત્યનો પ્રકાશ તેમનામાં ઝળહળી ઊઠ્યો. આશ્રમમાં તેમને ગાંધીજી માટેની ભક્તિ, શ્રદ્ધા વધતા ગયા. તેઓ ઇશ્વર પાસે એજ પ્રાર્થના કરતા હતા કે બાપુને દુઃખ લાગે તેવું કાર્ય મારાથી ન થાય તેવી બુદ્ધિ શક્તિ આપે અને આશ્રમમાં છેવટ સુધી રહેવાની બુદ્ધિ ઇશ્વર આપે આશ્રમની બાળાઓને નારણદાસ ગાંધી ગણિત શીખવતા. ઇ.સ. ૧૯૨૫ થી આશ્રમના બહેનોની ખાસ અલગ પ્રાર્થના ગોઠવવામાં આવી. જેથી બધી જ બહેનોને પ્રાર્થનાનો વિશિષ્ટ લાભ મળે સાથે બહેનોના વિકાસ માટે શિક્ષણ વર્ગો પણ ગાંધીજીએ શરૂ કરાવેલા. તેમાં નારણદાસ ગાંધી ગણિત, ભગવદ્ગીતા, ભાષા શીખવતા. આમ રૅંટિયા સાથે શિક્ષણથી આશ્રમ ગૂંજવા લાગ્યો. આશ્રમમાં ગૌશાળા હતી તેમાં હિસાબ કરવાનું કામ પણ તેઓ કરતા. આશ્રમમાં ખાદી પ્રવૃત્તિ વધે તે માટે અનેક પ્રયોગ થતા તેમાં સાદા રૅંટિયાની જગ્યાએ સુધારા કરી ભીમ રૅંટિયો બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ રૅંટિયા ઉપર નારણદાસ રોજ સવારથી સાંજ સુધી આસન ઉપર બેસીને આઠ કલાક કાંતતા આમ રૅંટિયાની અખંડ ઉપાસના તેઓ કરતા હતા.^{૨૧}

કોંગ્રેસ પ્રદર્શનમાં વધારેમાં વધારે સ્વાયત્ત સૂતર કાંતનારના આંકડાઓ આલેખરૂપે રજૂ થતા તેમાં નારણદાસભાઈના આંક સહુથી ઊંચા રહેતા ગુજરાતમાં ગુજરાત ખાદી મંડળ ૧૯૨૪ થી કામ કરતું. તેના નારણદાસભાઈ માનદ સભ્ય તરીકે નિમાયા હતા. ઇ.સ. ૧૯૨૫ માં ચરખા સંઘની સ્થાપના થઈ. દેશભરમાં ચરખા સંઘની વિવિધ શાખાઓને પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવી તે બધાના હિસાબોના સંકલનનું કામ નારણદાસભાઈ સંભાળતા ત્રણ વર્ષ સુધી ચરખા સંઘની કાર્યવાહી તેમને સંભાળી જ્યારે ગાંધીજીએ શ્રી શંકરલાલ બેંકરને અખિલ ભારત ચરખા સંઘના મંત્રી નીમ્યા અને આખા દેશમાં ફરીને ખાદી કામને ગતિશીલ કરવાનું કામ સોંપાયું. ત્યારે નારણદાસભાઈ તેમાંથી શાંતિથી નિવૃત્ત થયાને પોતાના કાર્યમાં વળગી રહ્યા.^{૨૨} ઇ.સ. ૧૯૩૦ ના માર્ચમાં ગાંધીજીએ દાંડી કૂચની જાહેરાત કરી ત્યારે આશ્રમના બધા કાર્યકરોએ આ કૂચમાં જોડાવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તેથી આશ્રમ કોને સોંપવો તે પ્રશ્ન ઊભો થયો. ગાંધીજીએ નારણદાસભાઈને આશ્રમની જવાબદારી સોંપવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. જૂના અને નવા

૨૧ આશ્રમ બંધુ, વર્ષ - ૧૫, અંક - ૧૦, નવેમ્બર-ડિસેમ્બર-૧૯૮૬, પૃ. ૩

૨૨ સ્મરણિકા - રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ, પૃ. ૪૯

કાર્યકરોને બોલાવી તેમનો બધાનો અભિપ્રાય પૂછ્યો બધાને સંમતિ આપીને નારણદાસભાઈ સત્યાગ્રહ આશ્રમના મંત્રી નિમાયા. અને તેમના જીવનમાં મહત્વનું પરિવર્તન આવ્યું. સવિનય કાનૂન ભંગના આંદોલનના ચાર વર્ષના સમયમાં તેમના જીવનનું ઘડતર થયું.^{૨૩} નારણદાસ મંત્રી થયા ત્યારે આશ્રમમાં આ પ્રમાણે વિભાગો હતા. (૧) કુટુંબ નિવાસ (૨) છાત્રાલય (૩) ઉદ્યોગ મંદિર (૪) રસોડું (૫) ગ્રંથાલય (૬) કાર્યકર્તા નિવાસ અને શિક્ષક નિવાસ (૭) અતિથિ નિવાસ (૮) બાલમંદિર (૯) ગૌશાળા (૧૦) ખેતી (૧૧) વણકરો (૧૨) ચર્માલય. આ બધા વિભાગોની દેખરેખ નારણદાસ ગાંધી રાખતા હતા.

રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટનું સંચાલન :

માર્ચ, ૧૯૩૪ માં ગાંધીજીના કહેવાથી નારણદાસભાઈ ગાંધી રાજકોટ આવી રાષ્ટ્રીય શાળાનું સંચાલન સંભાળ્યું હતું. અને કેળવણીમાં તેમને ઉદ્યોગને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું. રૈંટિયો ને કાંતણ ઉદ્યોગ શાળામાં શરૂ કર્યો. તેમણે ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યો રાષ્ટ્રીય શાળામાં શરૂ કરી. શાળાને સૌરાષ્ટ્રમાં સેવાનું કેન્દ્ર બનાવી. તેમને રાષ્ટ્રીય શાળાને ગાંધી વિચાર, સર્વોદય વિચાર અને ચારિત્ર્ય નિર્માણની પ્રેરણા આપી. રાષ્ટ્રીય શાળામાં અનેક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી તેથી શાળા કેળવણી અને તેની સાથે જોડાયેલી અનેક પ્રવૃત્તિનું ધામ બન્યું.^{૨૪} નારણદાસ ગાંધીએ ખાદી ઉત્પાદન રાષ્ટ્રીય શાળા પૂરતું મર્યાદિત ન રાખતાં સૌરાષ્ટ્રમાં તેમના અન્ય કેન્દ્ર શરૂ કર્યા અને ખેડૂતોને પણ તેમાં જોડી દીધા અને સાથે વેચાણ માટે ખાદી વેચાણ ભંડારો શરૂ કર્યા. તેમણે ગાંધી જન્મ જયંતિને રૈંટિયા બારસ તરીકે વિશિષ્ટ રીતે ઉજવી હતી. આ યોજના ગાંધીજીને ખૂબ ગમી. તેમને નારણદાસભાઈ ઉપર પત્ર લખ્યો.

રૈંટિયા બારસનો તમારો કાર્યક્રમ સફળ થાઓ ખાદીમાં ધર્મ અને અર્થનો સમાવેશ મારે સારું થઈ શકે છે. અને જે અર્થમાં હું તેને સમજું છું તે અર્થમાં જે સમજે તેને પણ તેવો જ અનુભવ થયા વિના ન રહે એટલે હું તો ઈચ્છું જ છું કે તમારા ચક્ષુમાં જેટલા ભળશે તે

૨૩ મહેતા કલ્યાણજી વિક્રમભાઈ, દેસાઈ ઈશ્વરલાલ ઈચ્છારામ ‘દાંડીકૂચ’ ગુજરાત રાજ્ય મહાત્મા ગાંધી જન્મ શતાબ્દી સમિતિ, માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય સચિવાલય અમદાવાદ, ૧૯૬૯, પૃ. ૪૭

૨૪ શાહ કાન્તિલાલ ‘સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીજી આશા અને પૂર્તિ’ જીલ્લા સહકારી પ્રકાશન અને મુદ્રણાલય રાજકોટ, ૧૯૭૫, પૃ. ૩૦૮

પોતાનું ને દેશનું કલ્યાણ તેટલે અંશે કરશે. નારણદાસ ગાંધીએ રૅંટિયા બારસના કાર્યક્રમની પૂર્ણાહૂતિના દિવસે પોતાના પ્રતિનિધિને રાષ્ટ્રીય શાળામાં મોકલવાનો ગાંધીજીએ આગ્રહ કર્યો અને એમ દેશના મોટા નેતાઓ રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવવા લાગ્યા અને એમ આ ચરખા ચઢાવું મહત્વ અનેકગણું વધારી દીધું રાજકોટમાં રૅંટિયાનું વાતાવરણ નારણદાસભાઈએ ઊભું કર્યું અને ધીરે ધીરે સૌરાષ્ટ્રમાં ફેલાવા લાગ્યું પછી સમગ્ર ગુજરાત અને બીજા રાજ્યોમાં પણ આ કાર્યક્રમ શરૂ થયો. જેમાં નારણદાસનું મહત્વનું યોગદાન હતું. રૅંટિયાની પોતાની સૂર્યમાળા છે તે હાથ ઉઘોગનું પ્રતીક છે.^{૨૫}

ગાંધીજીના મતે અંગ્રેજી ભણતર મેળવ્યા પછી આ દેશના ઉજળિયાત વર્ગમાં એવો એક ખ્યાલ બંધાયો કે હાથ પગ વાપરવાથી માણસની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થાય છે એટલું જ નહીં પણ બુદ્ધિ મંદ થાય છે. એટલે ભણેલા લોકો શારીરિક કષ્ટનું કામ હલકું માનવા લાગ્યા. તેથી સમાજમાં બુદ્ધિજીવીને શ્રમજીવી આવો ભેદ પેદા થયો. તેથી સમાજને ઘણું નુકશાન થયું છે. ગાંધીજીએ ઉત્પાદક શ્રમનું મહત્વ લોકોને સમજાવવાનું ભારે કામ કર્યું. બ્રેડ લેબરનો એટલે કે રળીને રોજી મેળવવી આ સિદ્ધાંત ગાંધીજીને એટલો શાસ્ત્રીય લાગ્યો કે તેઓએ આશ્રમના પ્રતોમાં શરીર શ્રમને સ્થાન આપ્યું. આ ગાંધીજીની વિચાર સરણીને નારણદાસ ગાંધીએ રાષ્ટ્રીય શાળામાં અમલમાં મૂકી હતી.

રાષ્ટ્રીય લડતમાં ફાળો :

ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની જાહેરાત કરી ત્યારે તેઓની ઇચ્છા આશ્રમના બધા સભ્યો લડતમાં જોડાય એવી હતી. તેથી નારણદાસ ગાંધી પણ સત્યાગ્રહમાં લાગ લે છે. તેમની ઘરપકડ થઈ તેમને અમદાવાદ મધ્યવર્તી કારાગૃહમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. તેમને બે મહિનાની કાચી કેદ ભોગવવી પડી તે પછી તેમને નાસિક કારાગૃહમાં મોકલવામાં આવ્યા જેલમાંથી છૂટ્યા પછી રાજકોટ જઈ વસવાટ કર્યો.^{૨૬}

ઈ.સ. ૧૯૩૮ ના રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં નારણદાસભાઈએ લાગ લીધો ન હતો. પણ તા. ૨૮-૨-૧૯૩૯ ના રોજ ગાંધીજી રાજકોટ પહોંચ્યા લડતમાં જોડાવા માટે તેઓશ્રીનો ઉતારો રાષ્ટ્રીય શાળામાં હતો. આ લડતમાં ગાંધીજીને સફળતા નહીં મળતાં

૨૫ અહેવાલ - (ઈ.સ. ૧૯૭૩-૭૪ થી ૧૯૭૪-૭૫) રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, પૃ. ૧૩

૨૬ આલ્યા વિક્કલદાસ જ. રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના નિયામકશ્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૭-૭-૨૦૦૮

તેઓ રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઉપવાસ ઉપર બેઠા એટલે નારણદાસ ગાંધીની જવાબદારી ઘણી વધી ગઈ. રાષ્ટ્રીય શાળા લડતનું કેન્દ્ર બની. નારણદાસ ગાંધીને સંસ્થાના કામો ચલાવવાની સાથે ગાંધીજીના કામમાં પણ બનતી અનુકૂળતા કરી દેવાની જવાબદારી બહુ જ મહત્વની બની. નારણદાસભાઈએ રાષ્ટ્રીય શાળામાં તેમના સહયોગીઓ પણ અનુકૂળ મળ્યા હતા. જેથી કોઈપણ કામમાં ઉણપ રહેતી ન હતી. આમ, તેમને રાષ્ટ્રીય લડતોમાં પરોક્ષ રીતે ફાળો આપ્યો છે.^{૨૭}

નારણદાસ ગાંધીના રચનાત્મક કાર્યો :

નારણદાસ ગાંધીએ રૅટિયા બારસની ઉજવણી કરી. જે ભંડોળ ભેગુ થાય તે હરિજન સેવા પ્રવૃત્તિ, ખાદી પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાના કાર્યમાં ઉપયોગ કર્યો. ઇ.સ. ૧૯૩૪ માં બિહારમાં ઘરતીકંપ થયો ત્યારે નારણદાસભાઈ ત્યાં જઈ રાહત કાર્યની પ્રવૃત્તિ કરી હતી. ઇ.સ. ૧૯૩૯માં રાજકોટમાં દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે નારણદાસભાઈ એ દુષ્કાળમાં રાહત આપવાનું કાર્ય કર્યું. માણસોની જરૂરીયાત વસ્ત્ર છે. પાક નિષ્ફળ ગયો હતો ખેડૂતો પાયમાલ થયા. વસ્ત્ર ઉત્પાદનમાં રૅટિયો કામ આપવા લાગ્યો. કાંતનારને મજૂરી આપવાનું કામ નારણદાસભાઈએ કર્યું. માલધારીઓને સસ્તા ભાવે ઘાસ આપવાનું રખડતાં ઢોરને ઘાસ ખવડાવવાનું, પાણીની પરબ વ્યવસ્થા કરવાનું તેમજ અનાજ રાહતમાં દર મણે બે આના ભાવમાં રાહત આપવાનું. આ બધી વ્યવસ્થા તેમને રાષ્ટ્રીય શાળામાં ગોઠવી. નારણદાસ ગાંધીએ ગરીબ કુટુંબનો પક્ષ લઈ વધારે અનાજ લેનાર કરતાં ઓછું અનાજ લઈ શકનારને ભાવમાં વિશેષ રાહત મળે એવું રાખેલું. એમની આ સેવામાં વજુભાઈ શુક્લની પણ મદદ મળતી હતી.

નારણદાસગાંધીએ તા. ૧૧-૭-૧૯૪૫ ના રોજ રાજકોટમાં બહેરા મુંગાની શાળા ખોલી અને સમાજને સેવા આપી. ઇ.સ. ૧૯૪૮ માં ભારતના ભાગલા પછી મોટી સંખ્યામાં નિરાશ્રિતો આવ્યા તેમના માટે કેમ્પ અને રોજગારી પૂરી પાડી હતી. આઝાદી પછી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યનું એકમ થયું. ઢેબરભાઈ સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રધાન થયા. આ સમયમાં રાષ્ટ્રીય શાળામાં કાકા સાહેબ કાલેલકરની ઉપસ્થિતિમાં સૌરાષ્ટ્રના ખાદીને રચનાત્મક કાર્યમાં જોડાયેલા કાર્યકરોની બેઠક મળી. ઢેબરભાઈની પ્રેરણાથી સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક

૨૭ સિસોદીયા ડી. એમ. (સંપાદક) ‘આઝાદી સુવર્ણ જયંતિ વિશેષાંક’ રાજ દફતર, ગુજરાત રાજ્ય દફતર ભંડાર ખાતું ગાંધીનગર, ૧૯૯૮, પૃ. ૮

સમિતિની સ્થાપના ૧૯૪૭ માં થઈ તેના પ્રમુખ તરીકે નારણદાસ ગાંધી ચૂંટાયા હતા. આ સમિતિને દર વર્ષે રૅટિયા બારસ નિમિત્તે ભેગી થતી દરિદ્રનારાણની થેલીમાંથી તેને ઇ.સ. ૧૯૬૦ સુધી મદદ અપાતી સાથે પ્રથમ કાઠિયાવાડ ખાદી મંડળની સ્થાપના થઈ. સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિનું મુખ્ય કાર્યાલય અને મધ્યસ્થ વસ્ત્રાગારએ રાષ્ટ્રીય શાળાની ભૂમિ પર જ ચાલી રહ્યા છે.^{૨૮}

સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિના સ્થાપના કાળથી જીવનના અંત સુધી તેના પ્રમુખ સ્થાને રહીને તેમને સમિતિને માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું જીવનભર કાંતણ ચણ ચલાવ્યો. શ્રી ઇન્દિરાબહેન ગાંધી વડાપ્રધાન હતા ત્યારે તેમણે ગાંધીજીની શિખામણનો ત્યાગ કરી દેશનો વહીવટ પોતે કેન્દ્રીત કર્યો ત્યારે બેકારી અને મોંઘવારી ટોચે પહોંચી હતી. દેશભરમાં હડતાળ, નિદર્શનો, સરઘસો નિકળ્યા. ૧૯૭૪ માં ગુજરાતમાં પણ અસંતોષ પ્રકટ્યો. ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં વિદ્યાર્થીઓએ નવનિર્માણ આંદોલન ચલાવ્યું હતું. ત્યારે નારણદાસ ગાંધી ઉપવાસ આંદોલન ઉપર ઉતર્યા હતા. તેઓએ તા. ૩૦-૧-૧૯૭૪ ના રોજ ઉપવાસ શરૂ કર્યો. રવિશંકર મહારાજ, ઢેબરભાઈ વગેરે અગ્રણીઓએ ઉપવાસ છોડાવવા ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ તેઓ પોતાના નિર્ણયમાં અડગ રહ્યા. ગુજરાતમાં શાંતિ સ્થપાઈ ત્યારે પોતે રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઉપવાસ છોડ્યો અને તેમની તબિયત બગડતી ગઈ. તેઓ શારીરિક નબળા પડી ગયા હતા. અને તા. ૨૯-૧૧-૧૯૭૪ ના રોજ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટમાં તેમનું અવસાન થયું.^{૨૯} નારણદાસ ગાંધીને અંજલી આપતાં ભારતના વડાપ્રધાન શ્રી ઇન્દિરા ગાંધીએ કહ્યું કે,

મહાત્મા ગાંધીને રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર સદા બલ દિયા રચનાત્મક કાર્યક્રમો મેં કુછ ઇકાઈયોંકા સમ્બંધ આધારભૂત સામાજિક સૂધાર સે થા કુછ દુસરે કાર્યક્રમો કી યોજનાથી કિ ગાંવ કે લોગ અધિક પૂંજી લગાયે બિના અપની મેહનત સે આપ કે સાધનોંમે વૃદ્ધિ કરે. ઇસ પ્રકાર મહાત્મા ગાંધી કે લિએ ચરખા આર્થિક પુનરુદ્ધાર કા પ્રતીક થા ઇસકા પ્રયોગ દેશ કી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ કે લિએ અમોઘ અસ્ત્ર કે રૂપમેં કિયા ગયા.

શ્રી નારણદાસ ગાંધી મહાત્મા કે ન કેવલ સમ્બન્ધી થે બલકિ ઉનકે પરમ શિષ્યો મેં એક થે ઉનકા જીવન રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિશેષ રૂપસે અંબર ચરખા કે લિએ અર્પિત થા

૨૮ દેસાઈ દેવેન્દ્રભાઈ, રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટના પ્રમુખશ્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૬-૭-૨૦૦૮
૨૯ શાહ જયાબેન ‘સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો અને લડતો’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૭૪

રાજકોટ કે લોગ તથા ખાદી જગત કે કાર્યકર્તા ઉનકી નિષ્ઠા ઓર દેશભક્તિ કે લિયે ઉનહેં હંમેશા યાદ રહેંગે.^{૩૦}

૬.૩ શ્રી પુરુષોત્તમ નારણદાસ ગાંધી :

રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટમાં અનેક ગાંધીવાદી કાર્યકરો જીવનભર કાર્ય કરતા રહ્યા. તેમાંના એક પુરુષોત્તમ ના. ગાંધી હતા. પુરુષોત્તમ ના. ગાંધી અને તેમના પત્ની વિજયાબેનની જીવનભર રાષ્ટ્રીય શાળા સાથે જોડાયેને સેવા કાર્ય કરતા રહ્યા હતા. પુરુષોત્તમ નારણદાસ ગાંધીનો જન્મ તા. ૫-૪-૧૯૦૯ ના રોજ મોરબીમાં થયો હતો. તેઓ છ વર્ષ સુધી મોસાળ મોરબીમાં રહ્યા હતા. પછી પિતાની સાથે મુંબઈ ગયા ત્યાં એક વર્ષ રહ્યા. ત્યારપછી છગનલાલભાઈની સાથે ગાંધીજીના આશ્રમમાં ગયા હતા. અને ત્યાં જ અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેમની માતા અને પિતા નારણદાસ ગાંધી પણ આશ્રમમાં આવ્યા. પુરુષોત્તમ ગાંધીનું ઘડતર ગાંધીજીની છત્રછાયા નીચે થયું. તેઓએ ઉચ્ચ અભ્યાસ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં કર્યો અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક થયા. આ પદવી મેળવી તેઓ પિતાના કહેવાથી રાજકોટ આવ્યા. શરૂઆતમાં તેઓ હરિજન સેવક સંઘમાં જોડાયા તેમાં તેમણે અસ્પૃશ્યતાની નાબૂદીની ઝુંબેશ ઉપાડી. હરિજનોને શિક્ષણ આપી આર્થિક રીતે પગભર બનાવવા પ્રયત્નો કર્યા. હરિજનવાસમાં જઈ સ્વચ્છતાનું મહત્વ સમજાવ્યું. તેમને અન્ય સમાજ સાથે બરોબરી કરી શકે તેવા બનાવ્યા. હરિજનોમાં વ્યસન મૂક્તિને લઈને ઝુંબેશ શરૂ કરી. આમ, ગાંધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાંની એક એવી હરિજન સેવાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા દેશ સેવાનું કાર્ય તેઓ કરવા લાગ્યા.^{૩૧}

રાષ્ટ્રીય લડતોમાં પુરુષોત્તમ ના. ગાંધીનો ફાળો :

ઈ.સ. ૧૯૩૦ ની સવિનય કાનૂન ભંગની લડતમાં પુરુષોત્તમ ગાંધીએ વિદેશી કાપડના બહિષ્કારની ઝુંબેશ રાજકોટમાં ઉપાડી. વિદેશી કાપડના પિકેટિંગ માટે બહેનોની ટુકડી તૈયાર કરી શહેરમાં ફરવા લાગ્યા. કાપડના પિકેટિંગ અને વિદેશી કાપડ ચોકી અંગે પુરુષોત્તમભાઈએ સભા કરી. તેથી તેમની ઘરપકડ કરવામાં આવી. રાજકોટની સ્ટેટ પોલીસે તેમને પકડી ચાર મહિના રાજકોટ સ્ટેટની જેલમાં સજા કરી. સ્વદેશીના પ્રચારમાં

૩૦ ઇન્દિરા ગાંધીનો પત્ર ‘નારણદાસ ગાંધીને શ્રદ્ધાંજલિ’ પ્રધાનમંત્રી ભવન ન્યુ દિલ્હી, ૧૯૭૪
૩૧ આહ્યા વિઠ્ઠલદાસ જ. રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના નિયામકશ્રીની રૂબરૂ મૂલાકાત, તા. ૭-૭-૨૦૦૮

તેમણે પ્રજાને કહ્યું હતું કે, આપણે સ્વદેશીનો મંત્ર રાજ્યના અને દેશના ખૂણેખૂણા સુધી પહોંચાડવાનો છે અને ઘરે ઘરે તેનો પ્રચાર કરવાનો છે. તેમાં દરેક સંસ્થાએ આગળ આવવું જોઈએ દરેક વ્યક્તિ સ્વદેશીનો પ્રચારક બને તે માટે તેમને જાહેર કર્યું હતું કે,

રાજાઓ અને અમલદારો પ્રચારક બની શકે.

દાકતરો અને વકીલો પ્રચારક બની શકે.

નોકર અને શેઠ પ્રચારક બની શકે.

શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રચારક બની શકે.

બહેનો અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રચારક બની શકે.

વાનરો અને માંજરો પ્રચારક બની શકે.

સૌ નાનાં મોટા પ્રચારક બની શકે.

આ સ્વદેશી વાતને તેમને આગળ વધારી કહ્યું કે કોઈ કહેશે અમને વખત ન મળે. આ પ્રચાર માટે કોઈ ને કોઈ નોકરી ધંધો છોડવાનો નથી આટલા માટે કાંઈ કામકાજ છોડવાના નથી પણ સૌ પોતે અને પોતાના સગાસંબંધીઓને મિત્રોને, પડોશીઓને સ્વદેશી પ્રચારની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે.^{૩૨}

રાજકોટની લડત વખતે ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય શાળાને લડતનું કેન્દ્ર બનાવી ઉપવાસ ઉપર ઉતર્યા ત્યારે પુરુષોત્તમ નારાણદાસ ગાંધી ગાંધીજીની સેવામાં રહ્યા હતા અને પરોક્ષ રીતે આ રાજકોટની લડતમાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવી હતી. ઇ.સ. ૧૯૪૨ ની હિંદ છોડો લડતમાં તેઓ જોડાયા. તેમણે સરકારની નીતિની આકરી ટીકા કરી. તેઓ સભાને સંબોધતા હતા ત્યારે તેમને પકડી લેવામાં આવ્યા. રાજકોટ એજન્સી તરફથી તેમને છ મહિનાની સજા થઈ હતી. એજન્સીની સેન્ટ્રલ જેલમાં જ તેમણે સજા પૂરી કરી.^{૩૩} ત્યારપછી પણ વિવિધ રચનાત્મક કાર્યો સાથે જોડાયેલા રહ્યા.

પુરુષોત્તમ ના. ગાંધીના રચનાત્મક કાર્યો :

પુરુષોત્તમ ના. ગાંધી રાષ્ટ્રીય શાળામાં પહેલા વ્યવસ્થાપક તરીકે જોડાઈ. શાળામાં વિવિધ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરવા લાગ્યા હતા. પંડિત નારાયણરાવ મોરેશ્વર

૩૨ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ દફતર નં. ૬, ફાઇલ નં. ૧૦૭, સ્વદેશી પ્રચારકોને, પૃ. ૪૦૮
૩૩ કંટક પ્રેમાબહેન ‘કર્મયોગી નારાણદાસ કાકા’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૭
૪૪ જુઓ પરિશિષ્ટ - ૨૩

ખરેજી પાસેથી તેમને સંગીત શિક્ષણ મેળવી સંગીત વિશારદ બન્યા. તેમના પત્ની વિજયાબેન પુ. ગાંધી પણ સંગીતના વિશારદ બન્યા. પુરુષોત્તમ ના. ગાંધીએ રાષ્ટ્રીય શાળામાં સંગીત વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી અને રાજકોટ વાસીઓને તથા ગુજરાતના સંગીત પ્રેમીઓને સંગીતનું જ્ઞાન આપતા રહ્યા.^{૩૪} તેમને રાષ્ટ્રીય શાળામાં બહેરા મૂંગા અને અંધ શાળા શરૂ કરવામાં અને તેની વિકાસની જવાબદારી નિભાવી અને આ શાળાઓને ઘબકતી રાખી. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના સમાજ જીવનને સંસ્કાર સમૃદ્ધ કરવા અને સંસ્કૃતિની જાળવણી માટે રાષ્ટ્રીય શાળામાં ગીતા રામાયણનું શિક્ષણ આપવાનું અને તેનો પ્રચાર કરવાનું કામ પુરુષોત્તમ ના. ગાંધીએ હાથ ધર્યું. ઇ.સ. ૧૯૫૯ માં પ્રથમ વખત ભગવદ્ ગીતાનું શિક્ષણ અને પરીક્ષાની શરૂઆત કરી. ત્યારથી અવિતરણ પણ આ કાર્ય ચાલુ રહ્યું છે. દેશના લોકોને અને નવી પેઢીને ગાંધીજીના વિચારોથી પરિચય થાય ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યોને નવી પેઢી સમજે તેને અપનાવે સમાજને સમૃદ્ધ બનાવે તે માટે પુરુષોત્તમ ના. ગાંધીએ રાષ્ટ્રીય શાળામાં ગાંધી વિચારના વર્ગો ચલાવ્યા હિન્દી રાષ્ટ્ર ભાષાના માધ્યમ દ્વારા દેશના નાગરિકો એકબીજાની નજીક આવે રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના કેળવાય એકબીજાની સંસ્કૃતિ, ભાષા, વિચારનું આદાન પ્રદાન થાય તે માટે રાષ્ટ્રીય શાળામાં હિન્દી ભાષા પ્રચારની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી. આ પ્રવૃત્તિમાં પણ પુરુષોત્તમ ના. ગાંધીએ વર્ષો સુધી સેવા આપી.

પુરુષોત્તમ ના. ગાંધી રાષ્ટ્રીય શાળામાં વ્યવસ્થાપક તરીકે જોડાઈ અનેક રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરતા રહ્યા. નારણદાસ ગાંધી જ્યાં સુધી શાળાના સંચાલક હતા. ત્યાં સુધી તેઓ તેમના નેતૃત્વ હેઠળ નમ્રતાથી સમાજ સેવા અને શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ કરતા કહ્યા. પિતાના નિધન પછી તેઓ રાષ્ટ્રીય શાળાના પ્રમુખ બન્યા. અને આજીવન સેવા બજાવી હતી.^{૩૫}

૬.૪ શ્રી કુલચંદભાઈ કસ્તૂરચંદ શાહ :

સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધી વિચારને અપનાવનાર પ્રથમ પંક્તિના કાર્યકર તરીકે કુલચંદભાઈ હતા. ગાંધી વિચારને જીલનાર રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણની સ્થાપનામાં અગ્રેસર રહી તેઓએ સમસ્ત

૩૪ મધુરમ - વિશેષાંક, સંગીત મહાવિદ્યાલય, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, ૧૯૮૮, પૃ. ૧૨

૩૫ માંકડ ઉષાકાંત રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના મંત્રીશ્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૫-૭-૨૦૦૮

સૌરાષ્ટ્રમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનું કાર્ય ઉપાડી લીધું હતું. એવા શ્રી કુલચંદભાઈનો જન્મ ૨ જી માર્ચ, ૧૮૯૫ ના રોજ વઢવાણમાં થયો હતો. બાલ્યાવસ્થાથી જ તેમની શારીરિક તંદુરસ્તી ખૂબ નબળી હતી. વઢવાણ કાંપમાં વજેરામ પંડ્યાની ખાનગી શાળામાં અને પછી અંગ્રેજી મિડલ સ્કૂલમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું હતું. તેમણે હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ રાજકોટની આર્લ્ફેડ હાઈસ્કૂલમાં લીધું. મેટ્રિક થયા બાદ શામળદાસ કોલેજમાં એક વર્ષ અભ્યાસ કર્યો. ઇન્ટરનો અભ્યાસ કરવા માટે તેઓ પૂનાની ફરગ્યુસન કોલેજમાં દાખલ થયા હતાં. પૂનામાં લોકમાન્ય તિલકની અસર વ્યાપક પણે ફેલાયેલી હતી. પૂનામાં રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ પૂર બહારમાં હતું. કોલેજના વિદ્યાર્થી અંગ્રેજ સરકારની જૂલમ નીતિ અને શોષણની નીતિ ઉપર ચર્ચાઓ કરતા. પરદેશી સરકારને હાંકી કાઢવાના ઉપાયો વિચારતા આવા વાતાવરણમાં કુલચંદભાઈના હૃદયમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનાં બીજ રોપાયા.^{૩૬}

એક વર્ષ પછી બી.એ. ના અભ્યાસ માટે કુલચંદભાઈ મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં દાખલ થયા. આ કોલેજમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું શિક્ષણ ફરજિયાત લેવું પડતું હતું. આ બાબતે તેમના હૃદયને ઠેસ પહોંચી અને તેઓ સંપૂર્ણપણે અંગ્રેજ વિરોધી બની ગયા. પણ કૌટુંબિક જવાબદારીને કારણે સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં જોડાઈ શક્યા ન હતા અને શિક્ષણ પૂરું કર્યા બાદ વઢવાણની શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાઈ ગયા. પરંતુ આ સમયે તેમનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત થઈ ચૂકી હતી.

તા. ૯-૧૧-૧૯૧૯ ના રોજ ગાંધીજી વઢવાણ આવ્યા ત્યારે વઢવાણની રાજાશાહીની આપ ખુદીનો કુલચંદભાઈને અનુભવ થયો અને તેમના હૃદયમાં પડેલ આત્મ સન્માન જાગૃત થયો. તા. ૧૦-૧૧-૧૯૧૯ ના રોજ તેમણે રાજ્યની નોકરીનો ત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એજ અરસામાં ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ શરૂ કરવાની સાથે જ કુલચંદભાઈએ રાજાશાહીની ગુલામી છોડીને પોતાનું જીવન રાષ્ટ્રને ચરણે સમર્પિત કરી દીધું. પહેલા ગાંધી આશ્રમ અને ત્યારબાદ ગાંધીજીની સલાહથી વઢવાણ આવી લોક સેવાના કાર્યો શરૂ કર્યા.^{૩૭} તે દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રમાં જે લોક આંદોલનો થયા તેમાં નેતૃત્વ લઈ સૌરાષ્ટ્રની રાજાશાહીના અત્યાચાર સામે આંદોલન કર્યા.

રાજકીય વિચાર :

શ્રી કુલચંદભાઈ દેશી રજવાડામાં જન્મ્યા અને જીવનભર દેશી રાજ્યોનાં અન્યાયો સામે ઝઝૂમ્યા તેથી રજવાડાઓના જુલમો તેમને હાડોહાડ વ્યાપી ગયેલાં પંડિત

૩૬ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, વઢવાણ કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫, પૃ. ૩૦

૩૭ શાહ જયાબેન વજુભાઈ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૦૩

જવાહર લાલજીએ રાજકોટ યુવક પરિષદમાં ઉચ્ચારેલું વાક્ય તેઓ વારંવાર ટાંકતા "princes and priests must go" મહંતો અને મહારાજઓ જવા જોઈએ.^{૩૮}

ખાખરેચી સત્યાગ્રહ વખતે ત્યાંના દરબારને તેમણે ચોખ્ખું સંભળાવેલું કે ખોબા જેવડું ખાખરેચી શાના જોરે કુદી રહ્યું છે ? રશિયાના ઝાર જેવા વહ્યા ગયા તો ખોબા જેવડું ખાખરેચી શી વિસાતમાં ?

આખા કાઠિયાવાડને તે એક અવિભાજ્ય અંગ માનતા હતા કોઈપણ રજવાડામાં થતા અન્યાય ને તેમનો આત્મા સહન ન કરી શકતો તેથી તેઓ દોડી જતા. કારણ કે એ માનતા કે કાઠિયાવાડના કોઈપણ એક રજવાડાની દમનનીતિ અન્ય રજવાડાને અસર કરે જ મોરબી રાજ્યે પ્રથમ વાર સુલેહ તોડેલી ત્યારે એ મુદ્દા પર વિચારણા કરતાં સંગ્રામ સમિતિએ જે ઠરાવ કરેલો એ એમની નીતિ દાખલારૂપ છે.^{૩૯} કાઠિયાવાડના વતનીને કોઈપણ રાજ્યમાં પ્રાથમિક શહેરી જેટલા જ હક્ક મળવા જોઈએ એમ તે માનતા જ્યારે ભાવનગરમાંથી એમને પરદેશી તરીકે હદપાર કરવામાં આવેલા ત્યારે એમણે પોતાની આ નીતિ અનુસાર જાહેર સભામાં સંભળાવેલું કે,

મોરબીના પટ્ટણી ભાવનગરના દિવાન થઈ શકે તો વઢવાણનો કુલચંદ ભાવનગરમાં આવી પિકેટીંગ કરી શકે. પડોશીઓને દુઃખ સમયે મદદ કરવાનો મનુષ્યનો અધિકાર અને ફરજ હોય તો ભાવનગરના વેપારીઓ ધર્મ ભૂલે તેને સાચે રાહે દોરવાની વઢવાણવાસીની ફરજ અને અધિકાર છે. કાઠિયાવાડના એકેએક સંગ્રામ પાછળ એમની આ ભાવના કામ કરતી હતી. પણ આ વિચારણામાં સ્થાનિક પ્રજાની બિન તૈયારીની વાત ગોણ બની જતાં શરૂઆતમાં વિજયી બનેલા એમના સંગ્રામો પછી રાજ્યોએ પ્રજાને એકલી પડતાં દમનથી દબાવી દીધો.^{૪૦}

શ્રી કુલચંદભાઈના રાજકીય એકતાના વિચારો છેવટ સુધી અફર રહેલા ઇ.સ. ૧૯૩૮ માં એજન્સીનો વિરોધ કરવાની હિલચાલ રાજકીય પરિષદે ઉપાડી ત્યારે શ્રી

૩૮ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૭૩

૩૯ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ દફતર નંબર - ૧૧, ફાઈલ નં. ૧૭૩, ખાખરેચી સત્યાગ્રહ, પૃ. ૨૭

૪૦ સતાસિયા પાઝલ એ. ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ઉદ્ભવ અને સ્થાપના માટેના પરિબળો’ પથિક, એપ્રિલ, ૧૯૯૭, પૃ. ૧૬

ઢેબરભાઈ એમને મળવા આવતાં એમણે હસતાં હસતાં કહેલું કે વકીલ રીતે જો લડાઈ લડવાની હોય તો મારી સલાહ ન પૂછો એમાં માફ ભેજું કામ નહિ કરે.

ચુદ્ધ કવિ :

બારડોલી સત્યાગ્રહમાં જતાં સુરત સ્ટેશને વહેલી સવારે ગાડી બદલી ડબામાં સામાન ગોઠવી પ્રાર્થનાનું ભજન શ્રી કુલચંદભાઈએ ગવરાવ્યું.

સુમિન કર લે મેરે મના.....

ગુરૂ નાનકદેવનું આ ભજન વારંવાર ધૂનની માફક તેઓ બોલ્યા અને પછી તરત રોજનીશી કાઢી લેખકો ખાસ કરીને કવિઓ, કાવ્ય રચના પ્રસંગે ઘણી ચેક ભૂંસ કરે છે. શ્રી કુલચંદભાઈ પત્રો લખતા હોય, લેખ લખતા હોય કે કાવ્ય બનાવતા હોય કદી કલમ ઉપડે નહિ તેમ ચેકો થાય નહિ. પંદર મિનિટમાં પેન્સીલ નીચે મૂકીને શિવાનંદજી સામે જોયું ઝીલજો.

અમે રોપ્યો સત્યાગ્રહ માંડવો રે.....

નથી ભરવું સરકારી મહેસુલ - અમે.

આખું કાવ્ય બારડોલીના ખેડૂતોની મનોવૃત્તિનો પડઘો પાડતું પછી તો હારમાળા ચાલી.

અમે ડરતા નથી કદી જુલ્મથી

ભલે કાયાના કટકા થાય. અમે^{૪૧}

શ્રી કુલચંદભાઈ વાલોડ વિભાગનું વેડછી થાણું સંભાળતા હતા એકવાર વેડછીમાં મોટી સભા મળી સરદાર વલ્લભભાઈ તથા મહેમાનો આવ્યા હતા. શ્રી કુલચંદભાઈએ ખાસ ગીત જોડી કાઢી અને સભા શરૂ થતા પહેલાં ગાયું.

કોણ કહે છે લોકો ડરશે ?

કોણ કહે છે લોકો હઠશે ?

કહેનારા અહીંયા આવો

તાલુકો નજરે ભાળો

૪૧ દેસાઈ મહાદેવભાઈ ‘બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૫૭, પૃ. ૫૭

તબલાંની થાપ, મંજરાના તાલ અને કરતાલની ધૂન સાથે હજારોની મેદનીએ ગીત ઝીલી લીધું. ખેડૂતોના ચહેરા ઉપરનું તેજ અને અવાજની ખુમારી જોઈ આવેલા મહેમાનો પ્રસન્ન થયા.

બારડોલીના અજ્ઞાન ખેડૂતોને ગુજરાતના બીજા ભાગમાંથી આવેલા ‘બહારના પરદેશી લોકો ઉશ્કેરે છે’ એવો આક્ષેપ સરકારે શ્રી વલ્લભભાઈ તથા તેમના સાથીઓ ઉપર મૂક્યો એ આક્ષેપનો જવાબ આપવા બારડોલી મુકામે સભા મળી તેમાં શ્રી કુલચંદભાઈએ પ્રસંગોચિત ગીત બનાવી લલકાર્યું.

છાતીએ છાતીએ છાતીએ રે.
બાણ વાગ્યાં સરકારનાં છાતીએ
વલ્લભભાઈને પરદેશી કીધા
વાગ્યું છે બાણ એ છાતીએ રે... બાણ

એમ દરેક કડીએ અબ્બાસ સાહેબ, દરબાર સાહેબ, પંડ્યાજી ચંદુલાલ દેસાઈ વગેરેનાં નામો આવ્યા અને છેલ્લી કડીમાં

અપમાનના બાણ સાંખ્યા ન જાયે
લોઢાનાં હોય તો સાંખીયે રે બાણ.^{૪૨}

અહિંસક લડવૈયાની સ્વમાનપ્રિયતા દર્શાવતી છેલ્લી કડી આવતાં સભાજનોએ કવિ બાબાને તાળીઓથી વધાવી લીધા. ભોળાં રાનીપરજ ભાઈ બહેનોને શ્રી કુલચંદભાઈનાં ગીત બહુ ગમી ગયેલાં તેઓ વ્હાલથી તેમને ‘કવિ કુલચંદ બાબા’ કહેતા સત્યાગ્રહની ખરીશક્તિ આત્મશુદ્ધીમાં રહેલી છે એ દર્શાવતાં ગીતો તેમણે ગામે ગામ ગવરાવ્યા તેમાં

ચજા અમે માંડ્યો રે
તનમનની શુદ્ધી કરવા
દારૂતાડીને દફનાવી દીધાં
કોઠીમાં જાર રૂડી ભરવા ચજા.

૪૨ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૩૨

સત્યાગ્રહ ચઢાનું રહસ્ય સમજાવતાં આવાં ગીતો રચનારને ‘બારડોલી સત્યાગ્રહ’
પત્રિકામાં યુદ્ધ કવિનું બિરુદ આપવામાં આવ્યું હતું.^{૪૩}

ઈ.સ. ૧૯૩૦ નો સંગ્રામ શરૂ થયો એટલે શ્રી કુલચંદભાઈનો કાવ્યનાદ ગાજી ઊઠ્યો.

અમે ડરતા નથી હવે જુલ્મથી રે,
જુલ્મીમાં નથી બળ કાંઈ - અમે.
જુલ્મીનો જગતમાં નાશ છે રે,
સત્યવાદીનો જય જયકાર - અમે.
જુલ્મ સામે નિડર થઈ ઝુઝશું રે,
ભલે માથુને ઘડ જુદા થાય - અમે.
દિવ્યશસ્ત્રો અહિંસા સત્યના રે,
જીત પામે જગતની માંચ - અમે.
મોત કાયરનું રોજ રોજ થાય રે,
પણ જીવે સદા શૂરવીર - અમે.

દીનબંધુ શ્રી રામની સહાય - અમે.^{૪૪}

ગુજરાતભરમાં આનો પડઘો પડ્યો અને પછી તો ગીતની હારમાળા શરૂ થઈ.

ડંકો વાગ્યો લડવૈયા શૂરા જાગજો રે,
શૂરા જાગજો રે, કાયર ભાગજો રે,

આવાં યુદ્ધ ગીતો આ પહેલાં ગુજરાતને કદી મળ્યાં ન હતાં હજી મળ્યાં નથી. શ્રી
કુલચંદભાઈ રાષ્ટ્રીય કેળવણીકાર, હરિજનોના ભેરૂં કે સત્યાગ્રહ સંગ્રામોના લડવૈયા તરીકે
કદાચ ભૂલાઈ જાય પણ જન સમુદાયના ગીત રચયિતા તરીકે પ્રજા કંઠેથી કદી નહીં
વિસરાય.

એવાં તો એમણે ગીતો રચ્યાં અને લોકોએ ઝીલીને ગજવ્યાં. લોકો જાણતાં એ
નથી કે એ ગીત કોના છે એટલાં એ લોકગીતો પ્રજાજીવન સાથે આત્મસાત થઈ ગયાં છે^{૪૫}

૪૩ રાજગોર (ડૉ.) શિવપ્રસાદ ‘અર્વાચીન ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ, ૧૯૯૮, પૃ. ૨૧૩

૪૪ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ દફતર નં. ૬, ફાઇલ નં. ૧૦૭, ઘાંગધ્રા હળવદનો પ્રજા
ચઢા, પૃ. ૮

૪૫ જુઓ પરિશિષ્ટ - ૨૪

જે કાપડનાં પાપે ભારત માતા રાંક ગુલામ બની.
 જે કાપડના પાપે જનની હાડ ચામ નિસ્તેજ બની.
 જે કાપડના પાપે ભારત પુત્રોના ઘંઘા ભાંગ્યા.
 ગોઝારાં એ વસ્ત્ર વિદેશી અમે હરામ હરામ કર્યા.
 જે કાપડના પાપે ભારતદ્રોહી વેપારી પાક્યા.
 જે કાપડના પાપે ભોળા ગરવા ગામડિયા થાક્યા.
 જે કાપડના પાપે અવળા ઘંઘા ભારતમાં ઊભર્યા.
 ગોઝારાં એ વસ્ત્ર વિદેશી અમે હરામ હરામ કર્યા.
 એને પાપે ભારતના ભડવીરો બંદીવાન બન્યા.
 એને પાપે પૂજવા જેવા નેતા કારાવાસ સડ્યા.
 એને પાપે પિકેટરોએ ઉજાગરા ફટકા વેઠ્યા
 ગોઝારાં એ વસ્ત્ર વિદેશી અમે હરામ હરામ કર્યા.

આવા પ્રજાપ્રિય ગીતો કુલચંદભાઈએ રચ્યા હતા. અસ્પૃશ્યતા નિવારણના ગીતો, ગાંધીજીયંતિ પર ગાવાના ગીતો રચ્યાં. આમ તેમણે ૩૦૦ જેટલા ગીતો રચ્યાં છે.^{૪૫}

સત્યાગ્રહોમાં ફાળો :

૧૯૨૩ માં નાગપુરમાં ઝંડા સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. સરદાર પટેલના નિમંત્રણથી તેમાં તેમણે ભાગ લીધો હતો. અને ત્યાં તેમને એક વર્ષની કેદની શિક્ષા થઈ હતી. સત્યાગ્રહી તરીકે કુલચંદભાઈની સક્રિય કામગીરી ઝંડા સત્યાગ્રહથી શરૂ થઈ હતી.

૧૯૨૮ ની ફેબ્રુઆરીમાં બારડોલી સત્યાગ્રહ શરૂ થયો હતો. ત્યાં ખેડૂતો ઉપર મહેસૂલ વધારાનો મોટો ભાર અંગ્રેજોએ નાખ્યો હતો. સરદાર પટેલની આગેવાની નીચે બારડોલી સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. આ સત્યાગ્રહમાં જોડાવા માટે સરદાર પટેલે કુલચંદભાઈને નિમંત્રણ મોકલ્યું હતું. કુલચંદભાઈ સાથીઓ સાથે બારડોલી પહોંચ્યા હતા. આ આંદોલનમાં કુલચંદભાઈએ અહીંના ગરીબ આદિવાસીઓને વ્યસનોમાંથી મુક્ત કરાવવા માટેની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી. કુલચંદભાઈને વાડોલની છાવણીનું સુકાન સોંપવામાં આવ્યું

૪૫ મહેતા કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ (સંગ્રાહક) ‘સ્વરાજ્યના ગીતો’ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૩૧, પૃ. ૮૮

હતું. શ્રી કુલચંદભાઈની આ છાવણીમાંથી ઘરપકડ કરવામાં આવી પરંતુ સરકારને અંતે નમવું પડ્યું હતું. આ સત્યાગ્રહમાં કુલચંદભાઈનું મહત્વનું પ્રદાન હતું. તેઓ બારડોલીથી પાછા ફર્યા પછી સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા અને ખેડૂતોમાં જાગૃતિ લાવવા માટે તેમણે પ્રજાના પ્રશ્ન ઉપાડી લીધા હતા.^{૪૬}

સૌરાષ્ટ્રમાં માળિયા રાજ્યનું ખાખરેચી નામનું નાનું ગામ હતું. માળિયાના ઠાકોરને વિવિધ રીતે આ ગામના ખેડૂતો ઉપર કર નાખ્યા હતા. અહીંના ખેડૂતો ૨૬ મી નવેમ્બર, ૧૯૨૯ ના રોજ રાજવી સામે ખાખરેચીમાં લડત આરંભી. દરબારી ભાગ તથા ઘાસની વેઠ સ્વીકારી પણ બીજી વેઠ કરવાની કે વેરા આપવાની રાજ્યને ના પાડી તેથી રાજ્યે તેમનાં માલમિલકત જપ્ત કર્યા. ખાખરેચીના બનાવોની માહિતી મળતાં કુલચંદભાઈ, શિવાનંદજી વઢવાણથી ખાખરેચી ૨૦ મી ડિસેમ્બર, ૧૯૨૯ ના રોજ આવી પહોંચ્યા. આથી માળિયા ઠાકોર ગુસ્સે થયા અને કુલચંદભાઈને હદપારનો આદેશ કર્યો પરંતુ તેની અવગણના કરવામાં આવી. ખાખરેચીમાં ૧૮ ખેડૂતોની એક સમિતિ રચવામાં આવી. કુલચંદભાઈને ખેડૂતોને રાજ્ય તરફથી ભવિષ્યમાં થનાર જુલ્મોથી માહિતગાર કર્યા. આ સત્યાગ્રહમાં કુલચંદભાઈની ઘરપકડ કરવામાં આવેલ. આ સત્યાગ્રહ ૫૮ દિવસ ચાલ્યો હતો અને તે સફળ થયો. આ વિજયથી કુલચંદભાઈ કાઠિયાવાડની જનતાના પ્રાણરૂપ બની ગયા.^{૪૭}

ઈ.સ. ૧૯૩૦ દરમિયાન ભારતમાં અંગ્રેજ સરકાર સામે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ શરૂ થયો. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ આની અસર થઈ. સૌરાષ્ટ્રમાં વીરમગામ અને ધોલેરા એમ બે છાવણીઓ નક્કી થઈ. કુલચંદભાઈએ વીરમગામની છાવણી સંભાળી. ગાંધીજીએ દાંડીની ઐતિહાસિક કૂચ શરૂ કરી એ વખતે કુલચંદભાઈ અમદાવાદ પહોંચી. અમદાવાદને લતે લતે ફરી ગીતો દ્વારા પ્રજાને જાગૃત કરવા લાગ્યા. ગાંધીજીની દાંડી મુકામે ઘરપકડ થઈ. કુલચંદભાઈ પણ અમદાવાદથી વઢવાણ આવીને વીરમગામ છાવણીનું સંચાલન કરવા લાગ્યા. તેઓ કાંઈક કામસર અમદાવાદ જતા હતા. ત્યાં વીરમગામ સ્ટેશને તેમને ‘કરો સાંઘા ઢીલા સરકારના રે’ એ ગીતના રચયિતા તરીકે પકડવામાં આવ્યાં. છ મહિનાની કેદ

૪૬ પરીખ નરહરિ દ્રા. ‘સરદાર વલ્લભભાઈ’ ભાગ-૧, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૧૯૫૦, પૃ. ૩૯૬

૪૭ વર્મા નિરંજન, પરમાર જયમલ ‘કાઠિયાવાડના ઘડવૈયા’ રાણપુર, ૧૯૪૧, પૃ. ૮૪

તથા પચાસ રૂપિયા દંડ કરવામાં આવ્યો. કુલચંદભાઈને શિક્ષા થઈ તેના વિરોધ રૂપે વઢવાણ શહેર તથા શાળાઓમાં સ્વયંભુ હડતાલ પડી. સાબરમતી જેલમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, કલ્યાણજીભાઈ, મોહનલાલ પંડ્યા, મણિલાલ કોઠારી, રવિશંકર મહારાજ, ડૉ. ચંદુભાઈ વગેરે એમના જેલના સાથીદાર હતા. આ છ મહિનાની કેદના સમય દરમિયાન તેમને સાબરમતી જેલમાંથી નાસિકની જેલમાં ત્યાંથી થાણાની જેલમાં ફેરવ્યા હતા.^{૪૮} જેલમાંથી છુટ્યા પછી તેઓ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાઈ ગયા હતા.

સૌરાષ્ટ્રમાં ૧૯૩૦ ની લડત વખતે સ્વદેશી પ્રચાર વેગવાન બન્યો અને વિદેશી કાપડના બહિષ્કારની લડત વેગમાં હતી. ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક વેપારીઓ વિદેશી કાપડનો વેપાર કરતા. આ દેશદ્રોહીઓ સામે લડવાનો કુલચંદુભાઈએ સંકલ્પ કર્યો. તેઓ ભાવનગર આવ્યા. તપાસ કરતાં જાણવા મળ્યું કે ભાવનગરના કેટલાક વેપારીઓ વિદેશી કાપડનો વ્યાપાર કરતાં હતા. આની સામે તેમને પિકેટીંગ મંડળીની સ્થાપના કરી તેમાં સ્વયંસેવકો જોડાયા હતા. પિકેટીંગ મંડળે ભાવનગરમાં વિદેશી કાપડના બહિષ્કાર માટે પત્રિકા પણ બહાર પાડી હતી. કુલચંદભાઈએ પિકેટીંગ દરમિયાન પોતાના સ્વરચિત ગીતો રચ્યા હતા. પરંતુ તેમના આ આંદોલનમાં વેપારીઓએ તેમને હૃદયપૂર્વક સાથ આપ્યો હતો. આ આંદોલન દરમિયાન ભાવનગરમાં અશાંતિ ઊભી થશે તેવા ભયથી ભાવનગરના રાજવીએ કુલચંદભાઈ તથા શિવાનંદજીને હદપાર કર્યા હતા. આ હુકમનો અનાદર કરતાં તેમને છ મહિનાથી કેદની શિક્ષા અથવા ૨૦૦ રૂપિયા સુધીના દંડની સજા થઈ.^{૪૯}

કુલચંદભાઈ પરદેશી કાપડ પિકેટીંગ કરવા મોરબી ગયા. મોરબીમાં કાપડના વેપારીઓએ પરદેશી કાપડ સીલ કરી દીધા. આ સમયે બ્રિટિશ સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચે સમાધાન થતાં લડત મોફૂફ રહી. મોરબીમાં વેપારીઓ વિદેશી કાપડ વેચવા લાગ્યા. કુલચંદભાઈને મોરબીના સત્યાગ્રહમાં સફળતા મળી ન હતી.^{૫૦}

ઈ.સ. ૧૯૩૧ માં ઘોળમાં ઝંડા સત્યાગ્રહ થયો. ઘોળના ઠાકોર અત્યાચારી હતા. ઘોળમાં સ્વદેશી પ્રચારક મંડળ શરૂ કરવામાં આવેલ હતું. ત્યાં ઝંડા સત્યાગ્રહ શરૂ થતાં

૪૮ કોરાટ (ડૉ.) પી. જી. (સંપાદક) પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૯

૪૯ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ, દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૨૦, ભાવનગર વિદેશી કાપડ ઉપર પિકેટીંગ પત્રિકા, તા. ૨૧-૧૨-૩૦, પૃ. ૬૭૩

૫૦ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ, દફતર નં. ૬, ફાઇલ નં. ૧૦૬, પૃ. ૨૩

કુલચંદલાઈ ૩૦ સત્યાગ્રહીઓ સાથે ઘોળ જવા ઊપડ્યા. રસ્તામાં અન્ય સત્યાગ્રહીઓ ઉમેરાતાં સંખ્યા ૫૪ ની થઈ પાંચ બહેનો પણ સત્યાગ્રહી તરીકે જોડાયા હતા. ત્યાં લાઠીચાર્જ તેમજ વિવિધ પ્રકારના અત્યાચારો સત્યાગ્રહીઓને ખમવા પડ્યા હતા. આ સત્યાગ્રહમાં ખુદ દિવાનની દીકરી સત્યાગ્રહીઓની સાથે ઉપવાસમાં જોડાઈ હતી. રાજ્યે અંતે સત્યાગ્રહીઓ સમક્ષ નમતું જોખી રાષ્ટ્રદવજ પરત કર્યો પડ્યો હતો.^{૫૧}

ઘાંગઘામાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ભરવા સ્થાનિક આગેવાન શહેરીજનો તરફથી આમંત્રણ મળ્યું. પણ રાજ્યે ઘાંગઘા મુકામે પરિષદ ભરવાની મનાઈ કરી. તેથી પરિષદ ભરવાના પ્રશ્ને વિવાદ ઊભો થયો અને સંઘર્ષનું વાતાવરણ સર્જાયું. આ સત્યાગ્રહમાં પોતે તેમના પત્ની શારદાબહેન તથા ૭૫ વર્ષના માતા અમૃતાબહેન સત્યાગ્રહમાં સાથે જોડાયા હતા. આ સત્યાગ્રહમાં તેમને સફળતા મળી ન હતી. સત્યાગ્રહીઓ ઉપર અમાનુષી અત્યાચાર ઘાંગઘામાં ગુજારવામાં આવ્યો હતો.^{૫૨}

ઈ.સ. ૧૯૩૨ માં કોંગ્રેસને ગેરલાયક ઠરાવવામાં આવી. તેથી એ હુકમનો ભંગ કરવા ઠેર ઠેર કોંગ્રેસની પ્રાંતિક અને જિલ્લા પરિષદની બેઠકો ભરવામાં આવી. કુલચંદલાઈ અમદાવાદ જિલ્લા પરિષદના પ્રમુખ થયા તેમને જિલ્લા પરિષદ ભરી તેથી તેમની ઘરપકડ કરી. તેમને ટાઈફોઈડ, દમ વગેરે બિમારી લાગુ પડી. અને તેમાંથી ટી.બી. ની બિમારી શરૂ થઈ હતી. છતાં પણ તેમને પોતાની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હતી.

રાજકોટ સત્યાગ્રહ ૧૯૩૮ માં શરૂ થયો ત્યારે બિમાર હોવા છતાં એક સત્યાગ્રહી ટુકડી લઈને ત્યાં પહોંચી ગયા. તેઓ પકડાયા. તેમણે જેલવાસ ભોગવ્યો. જેલમાંથી મુક્ત થયા અને વઢવાણ આવ્યા ત્યારે તેમના ફેફસાં સંપૂર્ણ બગડી ગયા હતા.^{૫૩} તા. ૩૦ મી ઓગષ્ટ ૧૯૪૧ ના રોજ માત્ર ૪૬ વર્ષની ઉંમરે તેમની આત્મ જ્યોતિ બુઝાઈ ગઈ. તેમણે વઢવાણ અને સૌરાષ્ટ્રના જાહેર જીવનમાં ૨૨ વર્ષ સુધી અખંડ સેવા આપી.

૫૧ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ, દફતર નં. ૮, ફાઈલ નં. ૧૩૪, ઘોળમાં સત્યાગ્રહનો વિજય, પૃ. ૩૪૭

૫૨ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ, દફતર નં. ૮, ફાઈલ નં. ૧૨૯, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું છઠ્ઠું અધિવેશન ઘાંગઘામાં પત્રિકા પહેલી, તા. ૭-૮-૧૯૩૧, પૃ. ૨૭

૫૩ રાવળ મનુ 'ઉ. ન. ઢેબર એક જીવન કથા' સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ સેવા ટ્રસ્ટ રાજકોટ, ૧૯૯૪, પૃ. ૫૯

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના મંત્રીપદે :

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ આ સમયે દરેક રાજ્યોમાં પ્રજા પરિષદો સ્થાપી સ્થાનિક પ્રશ્નો ઉપાડી એનું નિરાકરણ લાવતી. વઢવાણ કેમ્પ બાદ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન જાન્યુઆરી તારીખ ૮ થી ૯, ૧૯૨૫ ના રોજ ભાવનગર ભરાયું. આ પરિષદ ભાવનગરમાં ભરવા દેવાની પકડણી સાહેબને ના પાડી. સૌરાષ્ટ્રમાં એ સામે જબરો વિરોધ ઊઠ્યો કાર્યકર્તાઓ સત્યાગ્રહ કરવા તૈયાર થયા. આ વાત ગાંધીજી સુધી પહોંચી આ સમયે અંગ્રેજ સરકાર સામેની લડતમાં ગાંધીજીને છ વર્ષની જેલની સજા થઈ. આ સજા દરમિયાન બિમાર પડતાં તેઓ જેલમાંથી છૂટ્યા હતા. પરિષદને બચાવવા માટે ગાંધીજી પોતે આ પરિષદના પ્રમુખ થયા. પરિષદમાં રાજકીય મુદ્દાઓની ચર્ચા કર્યા વિના પરિષદ સંકેલી લેવાનો ગાંધીજીએ વચલો માર્ગ કાઢ્યો. આ પરિષદમાં કુલચંદભાઈ સ્વ. મનસુખભાઈના સ્થાને મંત્રી થયા અને જીવ્યા ત્યાં સુધી એ સ્થાન પર રહ્યા.

ઈ.સ. ૧૯૨૮ માં ઠક્કરબાપાના પ્રમુખપદે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું ચોથું અધિવેશન પોરબંદરમાં મળ્યું. આજ સમયમાં બારડોલી મુકામે અન્યાયી મહેસૂલ નહીં ભરવાનો સંગ્રામ શરૂ થયો. ત્યારે કુલચંદભાઈ એક ટુકડી લઈને બારડોલી પહોંચી ગયા ત્યાં ભજન મંડળી રૂપે ગામે ગામ ફરવાનું શરૂ કર્યું. એમનાં સીધાં સાદાં ગીતોએ ગુજરાતી કાઠિયાવાડીના ભેદભાવ ભૂસી નાખ્યા.^{૫૪} ઈ.સ. ૧૯૨૯ માં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું પાંચમું અધિવેશન મોરબી મુકામે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના અધ્યક્ષ સ્થાને મળ્યું. કુલચંદભાઈ માંદા હોવાને કારણે ભાગ લઈ શક્યા નહીં.^{૫૫} ઈ.સ. ૧૯૨૯ ના સપ્ટેમ્બરમાં વઢવાણ રાજ્ય પ્રજા પરિષદ મણિલાલ કોઠારીના પ્રમુખપદે અને કુલચંદભાઈના મંત્રીપદ હેઠળ મળી હતી. વઢવાણના પ્રતિષ્ઠિત લોકોએ સાથ આપ્યો ન હતો પણ ખેડૂતોએ સાથ આપતાં પ્રજા પરિષદ સફળ થઈ.^{૫૬}

૫૪ સતાશિયા પારૂલ એ. નો લેખ પૂર્વોક્ત, પૃ. ૧૭

૫૫ પરિખ નરહરિ ‘સરદાર વલ્લભભાઈ’ ભાગ-૧, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૬૯

૫૬ ત્રિવેદી મહેશકુમાર મણિશંકર ‘સરદાર પટેલ અને ગાંધીજીના સંબંધો’ ગુજરાત સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના પરિપ્રેક્ષ્યમાં (ઈ.સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૪૭) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, એપ્રિલ, ૧૯૯૩, પૃ. ૮૫

રચનાત્મક કાર્ય :

વઢવાણ શાળાની જવાબદારી કેળવણીકાર ચમનભાઈ વૈષ્ણવે ઉપાડી લીધી. એટલે કુલચંદભાઈએ માત્ર મુખ્ય સંચાલકનું કાર્ય પોતાની પાસે રાખ્યું. એક પછી એક કેટલીયે ખંડનાત્મક અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ એમણે શરૂ કરી. સ્વરાજ વર્ષ ચાલી રહ્યું હતું. ‘એક કરોડ રૂ. નો તિલક સ્વરાજ ફાળો’ ઉઘરાવાઈ રહ્યો હતો. કુલચંદભાઈ શાળાના કામથી નિશ્ચિત બની કોંગ્રેસના આ કાર્યક્રમને પૂરજોશથી ઉપાડી લીધો. અન્ય ભાઈઓ જોડાતાં ટુકડીઓ પાડીને સૌરાષ્ટ્રમાં કોંગ્રેસના સભ્યો નોંધવાનું તથા તિલક સ્વરાજ ફાળો ઉઘરાવવાનું કામ તડામાર તેમણે શરૂ કરી દીધું.^{૫૭} મહાત્માજીને વઢવાણની મુલાકાત લીધેલી અને તેમણે સ્વ. મોતીલાલ દરજીને યાદ કર્યા હતા. રાષ્ટ્રીય આગેવાનો વઢવાણમાં આવવાથી અનેક રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ થતી તેમાં વિદેશી કાપડની હોળી થતી ખાદીનો પ્રચાર અને પરદેશી તંત્ર વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાન થતાં કુલચંદભાઈ રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા નવા નવા ગરબા બનાવી બહેનોને આપતા મહાન પુરુષોની જયંતિઓ ઉજવવાનું રાષ્ટ્રીય શાળાએ શરૂ કર્યું.

કોંગ્રેસના કાર્યક્રમના પ્રચાર સાથે કુલચંદભાઈએ સમાજની અન્ય બંદીઓને પણ નિવારવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું. ખેડૂતોમાં ફરી ફરીને ગ્રામોદ્યોગ અને ખાદીનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. ચા, દારૂ અને પરદેશી વસ્તુઓનો નિષેધ કરવા માટે ગામે ગામ ફરવા લાગ્યા. ચા અને હોટેલ સામે તો તેમણે ભારે પ્રચાર આદર્યો. તેમણે પ્રભાત મંડળીઓ રચી તે વહેલી પરોઢમાં હોટલ વિરોધી ગીતો ગાતી ગાતી ગામમાં ફરતી. આ બધા કાર્યક્રમમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને ગામ લોકોનો સહકાર મળ્યો. છેવટે ૧૯૨૨ માં ચાની હોટલો સામે પ્રતિબંધ ફરમાવતો રાજ્યે હુકમ કર્યો અને હોટેલો બંધ થઈ.^{૫૮} આ હુકમ ૧૯૩૨ સુધી વઢવાણમાં ચાલુ રહેલો.

આ સમયમાં વઢવાણમાં હોળીનો ઉત્સવ બહુ અશિષ્ટ રીતે ઉજવાતો. ‘ફાગ’ અશિષ્ટ સાથે બોલવા અને તેવાં ગાણાં ગાવાં તો કાઠિયાવાડમાં સામાન્ય હતાં. પણ

૫૭ દેસાઈ (ડૉ.) શાંતિલાલ મ. ‘રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ગુજરાત’ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ, ૧૯૯૯, પૃ. ૧૩૧

૫૮ Patel (Dr.) G. D. (Editor) Surendranagar District Gujarat State Gazetteers, Ahmedabad, 1977, p. 124

વઢવાણ શહેરમાં તો ચાર પાંચ ઠેકાણે ‘ફાગ’ ઉપરાંત જંગી નગ્ન પૂતળાં કરવામાં આવતાં અને જાહેર ચોકમાં એને મૂકવામાં આવતાં. પછી એ નગ્ન પૂતળાં સમક્ષ જોરજોરથી ફાગો બોલાતી. સ્ત્રીઓ ઘર બહાર નીકળી પણ ન શકે. આ અશિષ્ટ રુઢિ સામે કુલચંદભાઈએ વિરોધ જગાવ્યો. વઢવાણની પ્રજાનો સાથ લઈ કુલચંદભાઈએ દરબારના બંગલાની સામે સત્યાગ્રહ કર્યો. રાજ્યે એવાં પૂતળાં કરવા સામે અને ફાગ બોલવા સામે મનાઈનો હુકમ કર્યો.

વઢવાણમાં હિંદુ મુસ્લિમ વચ્ચે કલેશ ચાલ્યા કરતો. હુતાશણી જેવા ધાર્મિક ઉત્સવ પર વણિકો, રજપૂત આદિ થોડાંક લોકોએ મસ્જિદ પાસે વાજ વગાડવાનો વિચાર કર્યો. કુલચંદભાઈએ આની ખબર પડી એટલે મિત્રો સાથે ત્યાં પહોંચી ગયા. આથી હિંદુ મુસ્લિમ બંને કોમોનું ઘર્ષણ અટકાવી શકાયું અને કોમી એકતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન થયો.

જન્માષ્ટમી અને અન્ય ધાર્મિક તહેવારો અને મેળાઓના ઉત્સવોમાં ત્યારે વઢવાણ આસપાસ ભારે જુગાર રમાતો. આખા સૌરાષ્ટ્રમાં વઢવાણ આસપાસના જુગારી મેળા વખણાતા. કુલચંદભાઈને વઢવાણની પ્રજાને જુગારની પાયમાલીથી બચાવવા જુગાર વિરોધી ગીતોની ઘૂન બોલાવી વિરોધ કર્યો. રાજ્યને સહકાર આપી જુગાર પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. લગ્નનાં જૂના ગીતોના ઢાળમાં નવી ભાવનાવાળાં લગ્નસરાનાં ગીતો રચીને તેમણે બહાર પાડ્યાં. રાષ્ટ્રીય સપ્તાહો, જલિયાંવાલાના જુલ્મ, હરિજનોની હેરાનગતિ આ બધા વિષે તેમણે ગીતો લખ્યાં અને તેની પુસ્તિકાઓ તથા પત્રિકાઓ બહાર પાડી એનું ખર્ચ ઉપાડનાર અજ્ઞાત સહાયકો પણ તેમને મળી રહેતા અને પ્રચાર કાર્ય જોરથી ચાલ્યા કરતું. રાષ્ટ્રીય ભાવના ફેલાવવા માટે તેમણે ‘પુરુષાર્થ’ નામનું માસિક પણ શરૂ કર્યું હતું.^{૫૯}

કુલચંદભાઈની દરેક પ્રવૃત્તિમાં તેમની પત્ની ઘેલીબેન (શારદાબેન)ને સંપૂર્ણ સાથ આપ્યો. લગભગ બધા જ સત્યાગ્રહોમાં સાથે ગયા. જેલવાસ કર્યો અનેક સંકટો સહન કર્યા અને પતિની જીવન છાયા સમ બનીને જીવન ગાળ્યું. એમના વિષે પૂર્ણ સંતોષ વ્યક્ત કરતાં કુલચંદભાઈ પોતાની આત્મકથામાં કહે છે.

૫૯ આચાર્ય અરવિંદભાઈ વઢવાણ કેળવણી મંડળના મંત્રીશ્રીની ૩૭૩ મુલાકાત તા. ૨-૧૨-૦૭

“લાખો હિન્દુ પત્નીઓ પોતાના પતિ જે શુભ પ્રવૃત્તિ આદરે તેમાં યથાશક્તિ સહાયભૂત થવું અને એને પોતાનો સહજ ધર્મ સમજે છે. તે મુજબ શારદાદેવીએ પણ મારી પ્રવૃત્તિને વધાવી લીધી અને મને દરેક કાર્યમાં સંગીન ટેકો આપતાં રહ્યાં. જે કાંઈ અલ્પ દેશ સેવા કે સમાજ સેવા મારાથી થઈ શકી છે તેમાં શારદાદેવી તરફની મને હરહંમેશા મદદ મળી જ છે. અને તેથી જાહેર પ્રવૃત્તિનું મારું ગાડું સરળ ચાલ્યું છે.”

એમણે એક પછી એક ઉપાડેલી પ્રવૃત્તિમાં ગીતોની અસર જોઈ શકાય છે. એમણે આ ગીતોના પ્રચાર માટે રીતસર એક ભજન મંડળી રચી. આ મંડળીના સભ્યોમાં કુલચંદભાઈ તેમના પત્ની શારદાબેન અને સ્વામી શિવાનંદજી હતા. અન્ય સાથીઓ આમાં જોડાયા હતા. તેઓ રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા અને સાથે ખાદી ફેરીઓ પણ શરૂ કરી. એમની ભજન મંડળીના પ્રચારથી ખાદીનું વેચાણ પણ ભારે સરસ થતું. આખા સૌરાષ્ટ્રને આવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિથી જોડી દેનાર કુલચંદભાઈ પ્રથમ હતા.^{૬૦}

આદર્શ હરિજન સેવક :

કુલચંદભાઈ નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ કરી વઢવાણ આવી તેમણે ભંગી વિદ્યાર્થીઓને ભોજન આપવા માટે એક સમારંભ ગોઠવ્યો. ગામના લોકોએ વિરોધ કર્યો. ‘ધર્મ રસાતાળા જવા બેઠો છે. વાણિયાએ ભંગી સાથે ખાદ્યું કોઈ જાગશો કે નહિ વઢવાણનું સત્યનાશ જશે’ એવો વાંધો ઉઠાવ્યો ગામના લોકોએ કુલચંદભાઈનું નામ ઠરાવ્યું ‘ફૂલો ઢેઢ’ને શિવાનંદજીનું નામ ‘શિવો ઢેઢ’ જ્યાંથી તેઓ નીકળે ત્યાં તેમની પાછળ હૂરિયો બોલાવવો. વિરોધીઓએ રાષ્ટ્રીય શાળામાં જતાં છોકરાઓનાં મા બાપોને ઉશ્કેર્યા આ સમયમાં રાષ્ટ્રીય શાળા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાઈ. આથી રાષ્ટ્રીય શાળાનું બંધારણ ઘડવા સમિતિ નિમાઈ તેમાં હરિજનોને શાળામાં પ્રવેશ આપવાનો મુદ્દો આવ્યો.^{૬૧} કુલચંદભાઈ અને રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકો હરિજન પ્રવેશ આપવા સંમત થયા હરિજનો શાળામાં દાખલ થયા. શાળામાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ઘટી ગઈ. અને કુલચંદભાઈ,

૬૦ વર્મા નિરંજન, પરમાર જયમલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૬

૬૧ પરમાર મનીષા કે. ‘સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલી રચનાત્મક અને દલિતોદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ’ (ઇ.સ. ૧૯૨૦ - ૧૯૬૦) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ, ૨૦૦૮, પૃ. ૧૬૨

ચમનભાઈ અને શિવાનંદજી હરિજન વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા લાગ્યા. કુલચંદભાઈએ વઢવાણમાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓ માટે આશ્રમ શરૂ કર્યો.^{૬૨}

વઢવાણના શ્રી ચૂનીલાલ દાદાભાવાલાએ ગાંધી જયંતિ પર પોતાને ત્યાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા વઢવાણના મહાજનના અગ્રણીઓ તેમને નાત બહાર મૂકવા તૈયાર થયા બધા ભેગા થયા, વિચારણા પણ કરી હિંમત ન ચાલતા નિર્ણય લઈ શક્યા નહીં. કુલચંદભાઈએ મહાજન શાહીની પોકળતા તથા ખોટી જો હુકમી સામે પત્રિકા બહાર પાડી અને પ્રજાની આવી સંકુચિત માનસિકતા તોડી હતી.

સૌરાષ્ટ્રમાં હરિજનો માટે લડ્યા, હરિજનો માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ આપ્યો એ કામ ખરેખર અદ્ભુત અને અજોડ છે. આવા તપસ્વી પુરૂષોના પ્રયત્નોને પ્રતાપે આજે અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ અને નિર્મૂળ થઈ છે.

કુલચંદભાઈ શાહ સત્ય અને અહિંસાના પુજારી હતા. તેઓ આજીવન સત્યાગ્રહી અને સ્વાતંત્ર્ય સૈનિક રહ્યા હતા. જૈન પરિવારમાં જન્મ્યા હતા. તેથી અહિંસાના વ્રતધારી હતા જ પરંતુ પૂના અને મુંબઈમાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો ત્યારથી સ્વાતંત્ર્યની લડતના સૈનિક બનવાના બીજ તેમનામાં રોપાયા હતા. તેઓ સ્વમાન પ્રિય હતા અને તેથી જ અંગ્રેજો અને સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓની આપખુદશાહી તેમને સ્વીકાર્ય ન હતી. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર થોડા ઘણાં અંશે સૌરાષ્ટ્ર હોવા છતાં પણ ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વગેરે કુલચંદભાઈના કાર્યથી પરિચિત હતા.^{૬૩}

સૌરાષ્ટ્રમાં રાજાશાહી દ્વારા પ્રજાને કરવામાં આવતાં અન્યાય સામે તેમણે જીવનપર્યંત લડત આપી હતી. એમાં મોરબી અને ઘાંગઘામાં તેમને સફળતા મળી ન હતી. છતાં એ નિષ્ફળતા ન કહી શકાય. કુલચંદભાઈએ સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાને રાજાશાહી દ્વારા થતા અત્યાચાર સામે જાગૃત કરવાના ધ્યેયમાં તેઓ સફળ રહ્યા હતા. કુલચંદભાઈ સારા કવિ હતા. દરેક સત્યાગ્રહોમાં સ્વરચિત ગીતો પોતે ગાતા અને તે દ્વારા પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના, શૂરાતન જગાવતા હતા. ભારતના અન્ય સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોનાં ત્યાગ

૬૨ આચાર્ય અરવિંદભાઈ ‘સત્યાગ્રહોના સંભારણા’ વઢવાણ પ્રકાશન પ્રેસ સહકારી મંડળી સુરેન્દ્રનગર, ૧૯૮૫, પૃ. ૩૫

૬૩ વર્મા નિરંજન, પરમાર જયમલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૭

અને બલિદાનની તુલનામાં કુલચંદભાઈનું બલિદાન મહત્વનું છે. તેમને પોતાની વૃદ્ધ માતા પત્ની તેમ જ સમગ્ર પરિવારને રાષ્ટ્રને ચરણે ઘરી દીધો અને ગાંધીજીના આદર્શો જેવા કે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, દારૂ નિષેધ, સ્વદેશી પ્રવૃત્તિ, કોમી એકતાને જીવનમાં અપનાવ્યા હતા. જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હતી.^{૬૪}

૬.૫ શ્રી ચમનભાઈ માધવરાય વૈષ્ણવ :

સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધી વિચાર પ્રમાણે શિક્ષણ આપતી રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણમાં શિક્ષણ આપવાની જવાબદારી ચમનભાઈ ઉપાડી લે છે અને શિક્ષણમાં તેઓ રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાઈ જાય છે. ચમનભાઈ વૈષ્ણવનો જન્મ ૨૯ મી મે, ૧૮૯૭ ના રોજ થયો હતો. તેમના પિતા કાઠિયાવાડમાં જુદી જુદી જગ્યાએ જપ્તી ખાતામાં નોકરી કરતા. પિતાનો પરિવાર મોટો હોવાથી આર્થિક સંકડામણ રહેતી. છઠ્ઠે વર્ષે નિશાળે ભણવા બેઠા. તેઓ ભણવામાં નાનપણથી જ હોશિયાર હતા. વઢવાણમાં હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ પુરૂ કર્યું. ત્યારે તેઓ મોતીભાઈ દરજીના સહવાસમાં આવ્યા અને તેમનામાં સ્વદેશીપણું અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાના વિચારો કેળવાયા. મેટ્રિક પાસ કરીને ચમનભાઈ ભાવનગર શામળદાસ કોલેજમાં ભણવા ગયા. કોલેજમાં તેમની સ્વદેશીની ભાવના ને દેશ પ્રીતિ અનેક વિદ્યાર્થીઓ માટે દાખલારૂપ બની. મિસિસ એની બેસન્ટ ભાવનગર આવેલા ત્યારે તેમનું સ્વાગત કરવા તેમને આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો.^{૬૫}

કોલેજમાં રજાઓ પડતાં તેઓ વઢવાણ આવતા અને મોતીભાઈની સાથે સેવા પ્રવૃત્તિમાં જોડાઈ જતા. તેઓ બી.એ. થયા અને કોલેજના અભ્યાસ અર્થે લોન લીધી હતી. તે ભરપાઈ કરવા શિક્ષક તરીકે નોકરી શરૂ કરી.

આદર્શ કેળવણીકાર :

વઢવાણમાં કુલચંદભાઈએ રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ કરી હતી. ધીમે ધીમે શાળા વિકસી હતી અને તેમાં સારા શિક્ષકની ખૂબ જરૂર હતી. મિત્રોએ ચમનભાઈને આ શાળામાં જોડાવા આગ્રહ કર્યો. ચમનભાઈ સાન્તાક્રુઝ ગુરૂકુળની નોકરી છોડીને પોતાના વતનમાં ખોલેલી આ સંસ્થામાં જોડાયા. એમની મૌલિક શિક્ષણ શક્તિનો સોને ખ્યાલ હતો. તેથી

૬૪ જાની એસ. વી. ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૧૦

૬૫ ભુપ્તા મથુરદાસ ગોરધનદાસ, પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ચમનભાઈ વૈષ્ણવના પાંત્રીસ પત્રો’ પ્રસ્તાવના, વઢવાણ, ૧૯૯૫, પૃ. ૧૯

શાળાનું આચાર્યપદ તેમને જ આપવામાં આવ્યું. ચમનભાઈએ પોતાની મૌલિક પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવું શરૂ કર્યું.

રાષ્ટ્રીય શાળા વિકસવાથી ચાર ગુજરાતી સુધીની એ શાળામાં ત્રણ અંગ્રેજી વર્ગો ઉમેરાયા અને પછી તો વિનીત સુધી ભણાવવા માટે શાળામાં વર્ગો ખોલવા પડ્યા. ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓથી શાળા ઘમઘમવા લાગી. રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા ૨૦ શિક્ષકોનો શાળામાં સ્ટાફ હતો. રાષ્ટ્રીય શાળાનું બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું. ચમનભાઈએ સંસ્થાના આજીવન સેવક નોંધાયા. આજીવન સેવક એટલે આખી જીંદગી સુધી એની સંસ્થામાં કામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા. હરિજન પ્રશ્નને લઈ રાષ્ટ્રીય શાળા અને વઢવાણ કેળવણી મંડળે અનેક તડકા છાયા જોયા છતાં ચમનભાઈ પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહ્યા. આવી સ્થિતિમાં અન્ય સાથીઓને તેઓ કહેતા કે આજીવન સેવક તરીકે જોડાવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી નહિ અને લેવી તો પુરેપુરું તેને વળગી રહેવું.^{૬૬}

ચમનભાઈએ આચાર્ય તરીકે એ શાળાની પહેલેથી છેલ્લે સુધીની નીતિ ઘડી. શિક્ષકોના વિકાસ અર્થે એમણે શિક્ષક મંડળ સ્થાપ્યું અને દર અઠવાડિયે ભેગા થઈને શિક્ષકો વિચારણા કરવા લાગ્યા. કઈ પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપીએ તો વિદ્યાર્થીઓનો વિકાસ થાય એ માટે શિક્ષણના નવા પ્રયોગોની રોજ ચર્ચાઓ થવા લાગી અને અમલમાં મુકાવા લાગી.

તેમણે વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકીને એમની શક્તિઓને વિકાસનો માર્ગ આપ્યો. ચર્ચા મંડળ, પ્રવાસ, શરદ ઉત્સવ, દેશનેતાઓની જયંતિઓ, વ્યાયામ, રમત, હરિકાઈ વગેરેમાં વિદ્યાર્થીઓનાં મનને જોતરી દીધાં. શાળામાં પ્રવૃત્તિઓ વધી ગઈ. શિક્ષકોને પણ માથાં ઊંચકવા નવરાશ ન મળે એટલી પ્રવૃત્તિઓ રાષ્ટ્રીય શાળામાં થવા લાગી. એમની શિક્ષણ વિષયક આવી સુંદર શક્તિ જોઈને કે રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી ખેંચી લેવા માટે ગમે તે કારણે વઢવાણના દીવાન ભીમજીભાઈએ એમને વઢવાણ રાજ્યના શિક્ષણાધિકારી બનાવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. આ સમયે આ પદ માટે વઢવાણ રાજ્યને ન પોષાય એટલો રૂ. ૨૫૦ સુધીનો પગાર આપવા ઈચ્છા દર્શાવેલી પણ ચમનભાઈએ બન્ને વખત એ આમંત્રણનો અસ્વીકાર કરેલો.^{૬૭}

૬૬ મહેતા બલુભાઈ વઢવાણ કેળવણી મંડળના નિયામકની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૬-૬-૨૦૦૮
૬૭ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ચમનભાઈ વૈષ્ણવ’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા વઢવાણ કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫, પૃ. ૧૨

ચમનભાઈ ઘરે ખાવા જવા સિવાય ૨૪ કલાક એ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે જ ગાળતા. સાથે જ ફરવા જાય, તરવાનો એમને જબરો શોખ હતો. એટલે વિદ્યાર્થીઓને પણ સાથે જ ફરવા લઈ જાય અને ધર્મ તળાવમાં તરવાની હરિકાઈ ગોઠવે. પ્રવાસમાં પણ સાથે જ જાય અને ચર્ચાઓ તથા વાર્તાલાપ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે માર્ગદર્શન આપતા જાય. એમની સ્વતંત્ર અને મૌલિક વિચારણાસરણીઓને લીધે કેટલાય મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓના તે માર્ગદર્શક બની ગયા. વિદ્યાર્થીઓને માતા જેવી વહાલથી જ સાચવે અને ભાવ રાખે એટલે વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે બાળકની જેમ જ રહેતા.

રાષ્ટ્રીય શાળાના એક ભાગ તરીકે બાલમંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ચમનભાઈ બાળકોને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ અનુસાર શિક્ષણ આપતા બાલમંદિરમાં બાળકો સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો તેમનો સાચો વિકાસ થાય એ મતના હતા. બાળકોને સાચું શિક્ષણ આપવા માટે માતાપિતા માટે અને ખાસ કરીને તો માતાઓ માટે તાલીમ વર્ગો હોવા જોઈએ એમ તે કહેતા હતા. બાળ શિક્ષણનો સાચો ફેલાવો માતાઓ દ્વારા જ થઈ શકશે એવું તેમનું મંતવ્ય હતું.^{૬૮}

સત્યાગ્રહોમાં ફાળો :

ઈ.સ. ૧૯૨૧ માં ઘાંગઘાં રાજ્યે હળવદના એક ખાદી સેવકને ખાદી વિષે ગીતો ગાવા માટે મારીને તગડી મૂકેલો એ માટે કુલચંદભાઈ એક ટુકડી લઈને હળવદ ગયેલા તેમાં ચમનભાઈ પણ સાથે જોડાયા હતા.

ઈ.સ. ૧૯૨૩ માં નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ થયો તેમાં કુલચંદભાઈની સત્યાગ્રહી ટુકડીમાં ચમનભાઈ પણ હતા. એમની સાથે એમનો પ્રિય વિદ્યાર્થી રામનારાયણ પાઠક ૧૫ વર્ષની વય છતાં સાથે જવા તૈયાર થયેલ. ચમનભાઈ સિદ્ધાંત પાલનમાં પોતાને માટે વજ્ર જેવા કઠોર હતા. છતાં તેમનું હૈયું માના જેવું મૃદુ હતું. આ નાના વિદ્યાર્થીને જેલનાં સંકટો સહન કરવા તૈયાર થયેલો જોઈને તે વિદ્યાર્થીઓમાં ગદ્ગદ થઈ ગયેલા. નાગપુર સત્યાગ્રહમાં તેઓ પકડાયા અને તેમને સજા મળી. જેલમાં અનેક કષ્ટો વેઠવાં પડેલા.^{૬૯} જેલમાંથી છૂટી તેઓ વઢવાણ આવી શાળાના કામકાજમાં જોડાઈ ગયા.

^{૬૮} એજન, પૃ. ૧૫

^{૬૯} સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના લડવૈયા, પરિચય ગ્રંથ-૧, માહિતી ખાતું, ગુજરાત સરકાર સચિવાલય અમદાવાદ, ૧૯૬૯, પૃ. ૬૬

વઢવાણ રાજ્યે ઈ.સ. ૧૯૨૮ માં ‘સૌરાષ્ટ્ર મિત્ર’ નામના છાપા ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો. પ્રજાના પ્રાથમિક અધિકાર પર તરાપ પડતો જોઈને એની સામે વઢવાણમાં એક વિરોધ સભા મળી. ચમનભાઈ જાહેરમાં કદી બોલતા નહીં. પણ પોતાના વતનમાં થતા અન્યાય સામે સભામાં બોલવા તૈયાર થયા અને મુખ્ય વક્તા તરીકે એમને જ નક્કી કરવામાં આવ્યા. ચમનભાઈ બોલવા ઊઠ્યા અને પોલીસે લાઠીમાર કર્યો. ચમનભાઈ ઉપર પણ લાઠીમાર થયો અને એમને પકડીને પોલીસ કસ્ટડીમાં લઈ ગયા.^{૭૦}

ઈ.સ. ૧૯૩૦ ના મીઠાના સત્યાગ્રહમાં ચમનભાઈએ વઢવાણ કેળવણી મંડળના આજીવન સભ્યપદેથી રાજીનામું આપી. વીરમગામની છાવણીમાં જોડાયા તેમાં બે છાવણી હતી. ૩૦૦ સત્યાગ્રહી સૈનિકો હતા. આ વીરમગામની છાવણીની જવાબદારી ચમનભાઈ ઉપર હતી. તેમને મુખ્ય કાર્યકર તરીકે એમને અવારનવાર ગામડામાં ભાષણ આપવા જવાનું થતું. તેઓ ટૂંકું પનિયું, પહેરણ, માથે ટોપી, નિકલનાં ચશ્માં પહેરી ઘણીવાર પગપાળા ગામડામાં જતા હતા.^{૭૧}

ઘરાસણા અને ખારાઘોડાના મીઠાના અગરો ઉપર અહિંસક આક્રમણ કરવાનો ગાંધીજીએ આદેશ આપેલો. ત્યાં સત્યાગ્રહીઓ ઉપર લાઠીધારી સોલ્જરો તૂટી પડતા અને અમાનુષી માર મારતા ઘરાસણા જતી ટૂકડીના એક સત્યાગ્રહીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ઘરાસણાના મીઠાના અગર ઉપર ઘાડ લઈ જતી વખતે બખ્તર અને ટોપ પહેર્યા હોય અથવા માથે તાંસળી રાખી ફેંટા બાંધ્યા હોય તો લાઠીમારથી બચી શકાય. આના જવાબમાં ચમનભાઈએ કહ્યું મહાત્માજીએ ઘરાસણાની ઉપર ઘાડ પાડવાનો કાર્યક્રમ યોજ્યો તેની પાછળ તેમનો હેતુ મીઠું લૂંટી લેવાનો નથી. પરંતુ અંગ્રેજ સરકાર પોતાના અન્યાયી કાયદાનાં બચાવ માટે કેવા અમાનુષી જુલ્મો કરે છે તે વસ્તુ જગતને બતાવી આપવાની છે. એટલે ઘરાસણા જતા સત્યાગ્રહીઓ જેટલું વધારે સહન કરે તેટલો વહેલો ગાંધીજીએ બતાવેલો લડતનો હેતુ સિદ્ધ થાય.^{૭૨} ચમનભાઈના દરેક જવાબથી સૌને સંતોષ થતો.

૭૦ આચાર્ય અરવિંદભાઈ વઢવાણ કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખની રૂબરૂ મૂલાકાત, તા. ૨-૧૨-૨૦૦૭

૭૧ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, દફતર નં. ૪, ફાઇલ નં. ૫૨, વિરમગામમાં પરદેશી માલનો બહિષ્કાર, પૃ. ૧

૭૨ ઘરાસણાનો કાળો કેર (પ્રકાશક) મંત્રી ગુજરાત પ્રાંત્રિક સમિતિ, અમદાવાદ, ૨૦૦૩, પૃ. ૧૩

ચમનભાઈને જેલની સજા થઈ તેમને સાબરમતી જેલમાં રાખવામાં આવ્યાં ત્યાંથી ચરપડા જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા જેલમાં તેમનું શરીર લથડી ગયું હતું.

હરિજનોની સેવા :

રાષ્ટ્રીય શાળામાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા ત્યારે શહેરના નાગરિકોએ પોતાના બાળકોને શાળામાંથી ઉઠાવી લીધા. રાષ્ટ્રીય શાળાને હરિજન આશ્રમનું સ્વરૂપ મળ્યું. શિક્ષકો પણ શાળામાંથી છૂટા થયા પણ ચમનભાઈ તો પોતાના નિયમમાં અડગ રહ્યા અને ઉત્સાહથી હરિજન બાળકોને ભણાવવા લાગ્યા.

વીરમગામ તાલુકાના ગામડામાં હરિજનોને પીવાના પાણીનો ત્રાસ હતો. ઠક્કરબાપા તરફથી તેને અંગે તપાસ કરવા સૂચના આવી ચમનભાઈ ગામડાઓમાં ફરવા નીકળ્યા.^{૭૩} સવારમાં વહેલા ઉઠી એક ગામથી બીજે ગામ જવા નીકળે ગામમાં પ્રથમ હરિજનવાસમાં જાય. હરિજનોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરે પછી ગામમાં જઈ કોઈ વેપારી કે આગેવાન ખેડૂતને મળે તેમને હરિજનોને મદદ કરવા સમજાવે. ચમનભાઈ એટલા પ્રેમથી અને અધ્યાપકની રીતે ઝીણવટથી સમજાવે કે ચુસ્ત સનાતની વિચારના લોકો પણ તેમની વાતનો વિરોધ ન કરે અને બનતી મદદ કરવા તૈયાર થાય. જમવાનો વખત થાય ત્યારે જે તૈયાર હોય તે જમી લે. ચાલતા ચાલતા રાત પડે તે ગામે ચોરામાં સુઈ રહે ચમનભાઈ રોજના પંદર માઈલ ચાલતા. ચમનભાઈને કોઈ કહેતું બહુ થાકી જાઓ છો એકાદ બે ગામ ઓછા કરીએ તેમાં શી હરકત છે ? તો જવાબ આપે. બે ગામના હરિજનો પાણી પીના રહે એ હરકત ઓછી કહેવાય, રાતે અંધારૂ થઈ જાય છે એટલે બે ગામ ઓછા થાય છે. ઘણીવાર થાક શરીરને નહીં પણ મનને લાગે છે. શરીર તો જેટલું કસીયે તેટલું કસાય. ઠક્કર બાપા અને બાપુજી આ ઉંમરે કેટલો ઢસરડો કરે છે ? એને હિસાબે આપણે જુવાનીયા કંઈ નથી કરતા એમ કહેવાય. તેઓ થોડા દિવસોમાં ૧૦૫ ગામ ફર્યા અને પ્રવાસનો અહેવાલ ઠક્કર બાપાને મોકલી આપ્યો. તેમાં દરેક ગામની ઝીણામાં ઝીણી વિગત હિસાબ અને ૧૦૫ ગામનો સંપૂર્ણ નકશો બનાવી મોકલ્યો હતો.^{૭૪}

ચમનભાઈ વૈષ્ણવ એક વિરલ વિભૂતિ હતા. રાષ્ટ્રીય શાળાનું શિક્ષણ કાર્ય તેમણે સ્વીકાર્યું. શાળામાં આચાર્યપદે તે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની દેખરેખ રાખે પોતે

૭૩ શાહ જયાબેન વજુભાઈ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૮૪

૭૪ ભુપ્તા મથુરદાસ ગોરધનદાસ, પાઠક રામનારાયણ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૨

ભણે અને ભણાવે પોતાનું બધું કામ પોતે જ કરતા. વીરમગામની છાવણીનું સંચાલન કર્યું. હરિજનોની સેવા કરી જેલની ચાતનાઓ ભોગવી બાળ કેળવણી માટે મોન્ટેસોરીનો અભ્યાસ કર્યો અને જીવનના અંત સુધી બાળ શિક્ષણની ઉપાસના કરી તેઓ એક આદર્શ નિષ્ઠાવાન કાર્યકર હતા. અને જે વચન આપે તે પુરૂ કરીને જ જંપતા હતા. ચરવડા જેલમાં તેઓ બીમાર પડ્યા. ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો. જેલમાંથી છૂટી વઢવાણ આવ્યા અને કુદરતી ઉપચાર તરફ વળ્યા. તેમણે ‘રીટર્ન ટુ નેચર’ પુસ્તકનો ભાવાનુવાદ કર્યો તેમજ આહાર અંગે પુસ્તક લખ્યું. તબિયતની ચિંતા મિત્રો તથા કુટુંબીજનોને રહ્યા કરતી તેથી તેઓ ઋષિકેશ ગયા. ત્યાંથી પાછા આવ્યા પણ રોગે પીછો છોડ્યો નહીં. બીમારીથી ઘેરાઈ ગયા. તેઓએ મર્યાદિત પૈસામાં જ સારવાર કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો તા. ૧-૬-૧૯૪૦ ના રોજ તેમનું મૃત્યુ થયું.^{૭૫} આમ આજીવન તેઓ ગાંધી વિચારને આત્મસાત કરી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરતા રહ્યા.

૬.૬ સ્વામી શિવાનંદજી :

સૌરાષ્ટ્રમાં આઝાદીની લડતના અનેક કાર્યકરોમાં શિવાનંદજીનું વ્યક્તિત્વ અનોખું હતું. સ્વામી શિવાનંદજીનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૯૬ ના રોજ વઢવાણમાં થયો હતો. નાનપણમાં તેમનું નામ શિવલાલ હતું. તેઓ સાબરમતી આશ્રમમાં ગયા ત્યારે ગાંધીજી તેમને શિવાજીના નામે સંબોધતા. તેમણે પોતે શિવદાસ એવું નામ ધારણ કરેલું. પાછળથી શ્રી કુલચંદભાઈએ તેમને શિવાનંદજી તરીકે સંબોધ્યા અને ત્યારથી તેઓ શિવાનંદજી અને સ્વામીજી બન્યા. શાળાનો અભ્યાસ તેમણે સાતમે વર્ષે શરૂ કર્યો. ભણવામાં તેઓ સામાન્ય હતા. પ્રાથમિક શાળાના ચાર ધોરણ પૂરા કરી તેઓ દાજીરાજ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. શિવાનંદજીને પ્રથમથી જ ખેલવું, ફૂટવું, મેદાનની રમતો વગેરેનો શોખ હતો. તેમણે શરીર સુદૃઢ બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો, અખાડામાં જીવાનો સાથે કસરત કરતા. હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને તેમણે ક્રિકેટમાંથી અખાડામાં ખેંચી જવાનું શરૂ કર્યું આ સાથે રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનું વાંચન તેઓ કરવા લાગ્યા.

શ્રી શિવાનંદજીએ મિત્રોની સાથે મળી એક આશ્રમ શરૂ કર્યો તેમાં કેટલાંક નિયમો નક્કી કર્યા હતા. આ સમયમાં શિવાનંદજીના વિચારો ઘડાવા લાગ્યા. તેઓ સેવાભાવી મોતીભાઈ દરજીના પરિચયમાં આવ્યા. તેમની સાથે અનેક સેવા કાર્યોમાં શિવાનંદજી તનમનથી જોડાયા.

^{૭૫} વર્મા નિરંજન, પરમાર જયમલ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૭૩

મોતીલાલની જુવાન મંડળીના તેઓ એક અડીખમ સભ્ય બન્યા. ઉનાળામાં નદીમાં વીરડાઓ ગાળવા, કુવાઓ ગાળવા વગેરે સખત કામમાં શિવાનંદજી આગળ રહેતા.^{૭૬}

કોચરબ આશ્રમમાં :

શિવાનંદજી મોતીલાલ સાથે ગાંધીજીના કોચરબ આશ્રમમાં ગયા. અને તેઓ આશ્રમમાં જોડાયા. સ્વામીજીએ જીવનની દીક્ષા લીધી. નવજીવન શરૂ કર્યું. કોચરબથી સાબરમતી કાંઠે આશ્રમની જમીન લીધેલી ત્યાં શ્રી વિનોબા સાથે ઝૂંપડા બાંધવા, તંબુઓ નાખવા અને જમીન સાફ કરવા જવાનું થતું. બપોરે શ્રી કાકા સાહેબ કે કોઈ ભાત લાવે અને રાત્રે ચોકી પહેરો કરવાનું આમ શિવાનંદજીને મનગમતું કામ મળી ગયું.^{૭૭}

તેઓ આશ્રમની પ્રવૃત્તિના સંચાલક સમા બની ગયા રસોડાની વ્યવસ્થા, ગૌશાળાના દૂધ, ઘી ની સંભાળ, બગીચાના શાકભાજીની વ્યવસ્થા, મજૂરોની દેખરેખ વગેરે કામ સ્વામીજીને સોંપવામાં આવ્યા. આશ્રમના વ્યવસ્થાપક શ્રી મગનલાલભાઈ ગાંધીનો શિવાનંદજી પ્રત્યે ખૂબ પ્રેમ હતો. તેઓ તેમને પોતાના નાનાભાઈની જેમ રાખતા. શિવાનંદજીના ઘડતરમાં શ્રી મગનલાલભાઈ ગાંધીનો મોટો હિસ્સો હતો. શ્રી શિવાનંદજી ગાંધીજીના આશ્રમમાં બહુ થોડો સમય રહ્યા પણ આટલા સમયમાં જીવનભર ચાલે તેટલું ભાથું મળ્યું. આશ્રમમાં તેમણે દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ, શ્રી કિશોરલાલભાઈ, શ્રી ઇમામ સાહેબનો પરિચય થયો.

શ્રી કુલચંદભાઈ અને શારદાબેન એ વખતે આશ્રમમાં જ હતા. તેમનો સહવાસ પણ વધવા લાગ્યો. એકવાર કુલચંદભાઈ આશ્રમના તંબુમાં બિમાર પડ્યા. તેમની સારવાર શિવાનંદજીને કરી અને તે રીતે તેમનો પરિચય ગાઢ બન્યો હતો. ૧૯૧૯ માં રોલેટ એક્ટ વખતે અમદાવાદમાં તોફાનો ફાટી નિકળ્યા, ગોળીબાર થયો, કલેક્ટરની ઓફિસ બાળી, યુનિવર્સિટી ટેન્ટને ગ્યાસ તેલ છાંટી બાળવામાં આવ્યો, તોફાન વધ્યું, કલેક્ટરની મોટર ઉપર ગ્યાસ તેલ છંટાતું હતું. મોટર અટકાવેલી ત્યારે આશ્રમના વ્યાયામ શિક્ષક પહોંચી ગયા કલેક્ટરને બચાવી લીધા. શિવાનંદજી ઉપર અમદાવાદના તોફાનો માટે સરકારે તહોમત મૂકેલ અને સમન્સ બજાવાયો પણ કેસ સાબિત ન થઈ શક્યો.

૭૬ શાહ જયાબેન વજુભાઈ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૮૦

૭૭ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૪

ઈ.સ. ૧૯૨૦ માં શિવાનંદજી આશ્રમમાં બિમાર પડ્યા બિમારી વધતી ગઈ. આથી તેઓ વઢવાણ આવ્યા.^{૭૮}

રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડાયા :

વઢવાણમાં શ્રી કુલચંદલાઈ શાહે રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ કરી તેમાં તેઓ જોડાયા શાળામાં તેઓ વ્યાયામનું શિક્ષણ આપતા. તેઓ શિયાળાની ઠંડીમાં લંગોટભેર સ્ટેશનની સામેના મેદાનમાં દોડતાં વિદ્યાર્થીઓને દોડાવતા. સફાઈ કામ અને ગૃહકાર્ય કરાવતા. તેઓ કડક શિસ્તમાં માનતા. છતાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેમને ભારે હેત હતું. દરેકને હાંકથી બોલાવતા છતાં તેમાં રોષ ન હતો. શિવાનંદજીએ વિદ્યાર્થીઓના શરીર ખડતલ બનાવવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. નિજનંદી અને સેવાભાવી પોતે સદાય વિદ્યાર્થીઓથી વિંટળાયેલા રહેતા શાળાનાં આશ્રમમાં, રમતના મેદાનમાં, પ્રવાસમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ શિવાનંદજી પાછળ ભમરાઓની જેમ ગુંજરવ કરતા.^{૭૯} નજરે પડતા હરિજન આશ્રમમાં વર્ષો સુધી ગૃહપતિ તરીકે શિવાનંદજી હતા. વિદ્યાર્થીઓ તેમને માતાની જેમ યાહતા.

સત્યાગ્રહી સિપાહી :

અસહકારની ચળવળ વખતે શિવાનંદજી વઢવાણ શહેર અને કેમ્પ તથા ગામડાઓમાં કુલચંદલાઈની સાથે ગામડે ગામડે રાષ્ટ્રીય ભજનો ગાતા ફર્યા અને લોકોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જગાવી હતી. નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહમાં સૌરાષ્ટ્રમાંથી એક ટુકડી લઈને કુલચંદલાઈ ગયા હતા. એમની સાથે વઢવાણથી શિવાનંદજી પણ જોડાયા. આ સત્યાગ્રહીઓએ રાષ્ટ્રીય ગીતો ધૂન બોલાવી તેમને પકડી લેવામાં આવ્યા. જેલની સજા થઈ. જેલમાં તેમના પડછંદ શરીરને શોભે તેવું કામ મળ્યું. તેમને ઘાણીએ જોડવામાં આવ્યા. પોતાની બધી જ શક્તિ તેઓ ઘાણી ખેંચવામાં વાપરતા. દોડતા ઘાણી ચલાવતા. પરસેવે રેબઝેબ થઈ જતાં છતાં તેમના મનને થાક ન હતો. જેલમાં પણ તેઓ મસ્ત રહેતા જેલમાં એક સત્યાગ્રહી કેદીનું મૃત્યુ થતાં તમામ કેદીઓએ કામ છોડી દીધેલું અને વંદે માતરમ્ તથા ગાંધીજીની જય બોલાવેલી. આથી ઘણા ભાઈઓને જેલની સજા

૭૮ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘સ્વામી શિવાનંદજી’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, વઢવાણ કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫, પૃ. ૧૦

૭૯ આચાર્ય અરવિંદલાઈ વઢવાણ કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૩-૧૨-૨૦૦૭

થયેલી. શ્રી શિવાનંદજીને દંડા બેડી આપવામાં આવેલી. જેલમાં તેમના વોર્ડના તેઓ નેતા હતા. સાબરમતી આશ્રમની અનેક વાતો સાથીદારોને તેઓ સંભળાવતાં નાગપુર જેલમાંથી એક માસમાં જ તેમનો છૂટકારો થયો.^{૮૦}

ઈ.સ. ૧૯૨૮ ના બારડોલી સત્યાગ્રહમાં તેઓ જોડાયા. આ લડતમાં રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાઈ ખેડૂતોને અન્યાયી મહેસૂલ ન ભરવા મક્કમ કર્યા. સરકારને બારડોલીના આગેવાન વ્યાપારી તથા કાર્યકર્તા શ્રી સન્મુખલાલ શાહ, શ્રી શિવાનંદજી અને શ્રી અમૃતલાલ પારેખ એ ત્રણને પકડવામાં આવ્યા. અને નવ નવ માસની સજા કરી. સાબરમતી જેલમાં મોકલી આપવામાં આવ્યા. જેલ સત્તાવાળાઓએ તેમની ઉપર ભારે જુલ્મો ગુજાર્યા. ચક્કી પીસવાનું કામ આપ્યું. રોજનું એક મણ દરણું દળાવતા. હસતે મોઢે સ્વામીજી પોતાનું કામ પાર પાડતા. જેલના દુઃખની તેમને કશી વિસાત ન લાગી.^{૮૧} વાટાઘાટ ચાલતી તે વખતે નિડરતાને નિસ્પૃહતાનું ભાન કરાવેલું. બારડોલીના સત્યાગ્રહ વખતે ખાખરેચીના નેતા મગનલાલભાઈ તથા સત્યાગ્રહી ખેડૂતોનો પ્રેમ તેઓ જીત્યા હતા.^{૮૨}

મોરબીમાં માર્ચ એપ્રિલ ૧૯૨૯ માં પાંચમી કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ભરવાનું નક્કી થયું. સાથે યુવકોએ યુવક પરિષદ પણ મોરબીમાં ભરવાનું જણાવ્યું. રાજકીય પરિષદની મર્યાદા એ હતી કે કોઈપણ રાજ્યની અંગત ટીકા ન કરવી. જ્યારે યુવક પરિષદમાં કોઈપણ પ્રકારનું બંધન ન હતું. આ બંને પરિષદ એક જ સ્થળે અને લગભગ એક જ સમયે ભરાય તેથી વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તેમ હતી. રાજકીય પરિષદના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હતા. ગાંધીજી પણ મોરબી આવ્યા હતા. તેમણે યુવકો સાથે વાટાઘાટો ચલાવી અને અંતે યુવક પરિષદ ન ભરવી એમ નક્કી કર્યું. આ બધી ખેંચતાણના વાતાવરણમાં શિવાનંદજીએ મહત્વની કામગીરી બજાવી મોરબીમાં દોઢ માસ રહીને ચુનંદા સાથીઓ સાથે રાજકીય પરિષદનું કામ પાર પાડ્યું હતું.^{૮૩}

૮૦ જાની (ડૉ.) એસ. વી. ‘ઇતિહાસ કુસુમ’ રાજકોટ, ૨૦૦૭, પૃ. ૪૮

૮૧ પરિખ નરહરિ દ્રા. ‘સરદાર વલ્લભભાઈ’ ભાગ-૨, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૯૬

૮૨ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૨૦, ખાખરેચી સત્યાગ્રહ, સત્યાગ્રહ પત્રિકા - ૩, પૃ. ૨૮

૮૩ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૪, ફાઇલ નં. ૩૮, કાઠિયાવાડ યુવક પરિષદ, પૃ. ૧૬૬

પૂર્ણ સ્વરાજ્યની લડત વખતે વઢવાણ કેમ્પની છાવણી એપ્રિલ, ૧૯૩૦ ના રોજ એમના હાથમાં સોંપાઈ ગેરકાયદે મીઠું ગુપ્ત રીતે અનેક જગ્યાએ શિવાનંદજી મોકલી આપતા અને વઢવાણ કેમ્પના અમલદારો તથા પોલીસ આંખો ચોળીને જોઈ રહેતા. મીઠું ક્યાંથી લાવવું, ક્યાં મોકલવું, ક્યારે કોની સાથે ક્યા સાધન દ્વારા મોકલવું એ સંબંધની વ્યુહરચના પોતે કરી લેતા. વઢવાણ કેમ્પમાં સભા અને સરઘસનો કાર્યક્રમ તો હંમેશા ચાલુ જ રહેતો. વઢવાણ કેમ્પની પ્રજા ઉપર એમણે અદ્ભૂત કાબુ મેળવ્યો હતો. તે વખતના પોલીટીકલ એજન્ટ મી. હોપકિન્સનને કડકાઈ દાખવી પણ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. સામુદાયિક સવિનય ભંગનો કાર્યક્રમ શિવાનંદજીએ ઉપાડ્યો અને વઢવાણમાંથી સેના તૈયાર કરી નક્કી કરેલા સ્થળે ચાલતી ગાડીએ મીઠાની કોથળીઓ પાડી અને ત્યાં ઉભેલા સૈનિકોને તે ઉઠાવી વીરમગામમાં દાખલ થઈ ગયા. સત્યાગ્રહી સેનાને તેમને વીરમગામે આવકાર આપ્યો. અંગ્રેજ સેના વીરમગામમાં પહોંચી તે પહેલાં તો ગેરકાયદે મીઠાનું વેચાણ થઈ ગયું હતું. શિવાનંદજીને વઢવાણ કેમ્પમાં કેદ કર્યા પણ હજારો મેદની સમક્ષ એમને જેલમાંથી બહાર લાવવા પડ્યા લોકોએ પોતાના પ્રિય નવજવાન નેતાનો મરદાનગી ભર્યો સંદેશો સાંભળ્યો વઢવાણ કેમ્પની જેલમાંથી રાજકોટ એજન્સીની જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. તેમને છ માસની સજા થઈ હતી. પણ બે માસ જેલમાં રહ્યા હતા.^{૮૪}

મોરબી સત્યાગ્રહમાં ફુલચંદભાઈ જોડાયા હતા અને શિવાનંદજી કાયદાનો ભંગ કરવા કે સત્યાગ્રહમાં જોડાયા ન હતા છતાં તેમણે પણ પકડી લેવામાં આવ્યા. એક જ બંગલામાં ઉપર ફુલચંદભાઈ અને શિવાનંદજીને નીચે રાખ્યા હતા. બંને સત્યાગ્રહીઓ વચ્ચે રાજ્યે ફાટકુટ પડાવવા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેમને નિષ્ફળતા મળી હતી.^{૮૫} ધ્રોળ ઝંડા સત્યાગ્રહ વખતે શિવાનંદજી સત્યાગ્રહમાં જોડાયા હતા.^{૮૬}

ધાંગધાની લડતમાં વઢવાણથી શિવાનંદજીના નેતૃત્વ હેઠળ સત્યાગ્રહની એક ટુકડી ધાંગધા ગઈ તેઓ રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાતા શિવાનંદજી હાથમાં રાષ્ટ્રધ્વજ લઈ રાજ્યની હદમાં પગ મૂક્યો એટલામાં રાજ્યના મેજિસ્ટ્રેટે રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈનો હુકમ

૮૪ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘સ્વામી શિવાનંદજી’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૫

૮૫ જાની (ડૉ.) એસ. વી.નો લેખ ‘મોરબી સત્યાગ્રહ’ સામીપ્ય, જાન્યુઆરી-માર્ચ ૧૯૯૫, પૃ. ૨૩૪

૮૬ પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી, રાજકોટ, દફતર નં. ૮, ફાઈલ નં. ૧૩૪, ધ્રોળમાં સત્યાગ્રહનો વિજય, પૃ. ૩૪૭

શિવાનંદજીના હાથમાં મૂક્યો. હુકમનો અનાદર કરી પોતાના સાથીઓને ઉદ્દેશીને ટૂંકુ ભાષણ કર્યું. અને મહાત્મા ગાંધીજીની જય બોલાવી કૂચ કરવાની સૂચના આપી. શિવાનંદજીની આગેવાની હેઠળ સત્યાગ્રહીઓ આગળ વધ્યા બધા સત્યાગ્રહીઓની ધરપકડ કરી અજાણ્યા સ્થળે લઈ જઈ છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા.^{૮૭}

રાજકોટ સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાવા તેઓ વઢવાણથી રાજકોટ આવ્યા. એ વખતે સત્યાગ્રહીઓ ઉપર રાજ્ય દ્વારા ભારે દમન ચાલી રહ્યું હતું. એજન્સીની હદમાં રહી છાયા સમિતિ (શેડો કમિટી) કામ કરી રહી હતી. સ્વામી શિવાનંદજી કેટલાંક મિત્રોને મળવા ઈચ્છતા હતા. પરંતુ તેમનું મળવું મુશ્કેલ બન્યું. વળી સત્યાગ્રહમાં ગુપ્તતા વગેરે તેમને યોગ્ય લાગતા ન હતા. એટલે કોઈને મળવાનો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. રાજકોટ બજારમાં જતા જ તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી અને તેમને કાચી જેલમાં લઈ ગયા. ત્યાં તેમની મુલાકાત શ્રી મણિબેન પટેલ સાથે થઈ બીજે દિવસે કેસ ચાલ્યો અને એક વર્ષની સજા મળી. આ જેલમાં તેમને પારાવાર કષ્ટ સહન કર્યા. સત્યાગ્રહનો વિજય થતાં છૂટ્યા. વઢવાણ શહેરે તેમને ભારે આવકાર આપ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૪૨ ના હિંદ છોડો આંદોલનમાં વઢવાણ રાજ્યે તેમને પહેલા જ પકડી લીધા. અને ખોડુ ગામના દરબારી ઉતારામાં નજર કેદમાં રાખ્યા વઢવાણ રાજ્યની મુખ્ય જેલનો અનુભવ અગાઉ સ્વામીજીએ લીધેલો. આ વખતે ગ્રામ જેલનો લાભ મળ્યો. રાજ્યના નાના અમલદારો અને ગ્રામજનો સ્વામીજી પ્રત્યે આદર ધરાવતા એટલે મુખ્ય અધિકારીઓની ગમે તેટલી કરડી નજર છતાં સ્વામીજીએ જેલને આશ્રમ બનાવી દીધો હતો.^{૮૮}

દેશી રાજ્યની લડતોમાં અને ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં શ્રી શિવાનંદજી સભાઓને સંબોધન કરતા ત્યારે માનવ મેદની એકાકાર થઈને તેમના વ્યાખ્યાનો સાંભળતી તેઓ સાચા લોક શિક્ષક હતા. શ્રી કુલચંદભાઈએ ઉપાડેલા તમામ સત્યાગ્રહોમાં લોકોને જાગૃત કરવા માટે પૂર્વભૂમિકા રચવામાં સૈનિકોને તાલીમ આપવામાં સ્વામીજીનો મુખ્ય ફાળો હતો.

૮૭ શાહ કાંતિલાલ મણિલાલ ‘ધ્રાંગધ્રાની લોક લડત’ માહિતી ખાતું, ગુજરાત સરકાર સચિવાલય ગાંધીનગર, ૧૯૭૫, પૃ. ૫૬
૮૮ જાની (ડૉ.) એસ. વી. ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૪૧

અંગ્રેજોએ ભારત છોડ્યું દેશને આઝાદી મળી તેના પડઘા કાઠિયાવાડમાં પડ્યા. સૌરાષ્ટ્રનું એકમ થાય તે પહેલાં પ્રજાનો પ્રાણ જાગી ગયો હતો. શ્રી શિવાનંદજીએ લોકસેનાની સરદારી લીધી. જે શુભ દિવસ માટે તેઓ ઝંખતા હતા જેને માટે તેમણે અને તેમના જેવા હજારો નવલોહિયા યુવાનોએ જીવન આપ્યા હતા. કારાવાસ વેઠ્યા હતા. અનેક ચાતનાઓ વેઠી હતી. તે દિવસ આવી પહોંચ્યો. મૂળી રાજ્યના પ્રજાજનોના ઉશ્કેરાટને તેમને કાબૂમાં કરી પ્રથમ મૂળી જેલના દરવાજા ખુલ્લા મુકાવ્યા. રાજમહેલ ઉપર ભારતનો ત્રિરંગી ઝંડો લહેરાયો અને શાંતિપૂર્વક રાજ્યનો કબ્જો લીધો. મૂળી પછી શ્રી શિવાનંદજીની વિજય કૂચ આગળ વધી. ચુડા, લખતર એમ એક પછી એક રાજ્યો પ્રજાના ટેકાથી તેમણે સર કર્યા. રાજાઓએ લોકોનો જુસ્સો અને સમયનો પ્રવાહ પારખી અને શ્રી શિવાનંદજીનો આશરો લીધો. રાજા પ્રજા બંનેની વચ્ચે સ્વામીજી સત્યાગ્રહી વિજેતા તરીકે ઊભા રહ્યા. સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાએ મુક્તિનો નાદ ગજાવ્યો અને એ અણનમ ચોદધાને વિજય નાદથી સત્કાર્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રની પ્રજામાં તેઓ નેતા તરીકે હૃદયમાં કાયમ માટે વસી ગયા છે.^{૮૯}

હરિજનોની સેવા :

અંત્યજ વર્ગની સેવા પતિતની સેવા એ એમનું પ્રિય કાર્યક્ષેત્ર હતું. વઢવાણ શહેરમાં ઘોળીપોળના દરવાજા પાસે શ્રી રામચંદ્રજીનું મંદિર છે. લોકો તેને ‘રામ મહેલ’ના નામથી ઓળખે છે. સવાર સાંજ ભાવિક હિંદુઓ આ સ્થળે દર્શન કરવા આવતા શિવાનંદજી વૈષ્ણવ હતા. તેઓ બાળપણથી રામ મહેલમાં નિયમિત જતા હતા. શિવાનંદજી ગાંધીજી સાથે આશ્રમમાં રહી હરિજન સેવા સ્વીકારી હતી. વૈષ્ણવોમાં ઢેઢ ભંગીને સ્પર્શ કરનારને રામ મહેલમાં ન જવા દેવો એવો મત વૈષ્ણવોએ કર્યો અને શિવાનંદજી જો રામ મહેલમાં દર્શન આવે તો ન આવવા દેવાનું નક્કી થયું. ઇ.સ. ૧૯૨૩ માં આસો માસ પૂર્ણિમા પછી બીજા દિવસે વૈષ્ણવોએ રાજ્ય પાસેથી પોલીસની મદદ લઈ. મંદિરના બારણે ઊભા રહ્યા. શિવાનંદજી મંદિરના બારણાની સામે શાંતિથી રામ નામ જપતા બેઠા. પૂજારી અને વૈષ્ણવો ગાળો બોલવા લાગ્યા. તેમને પગથિયેથી ઘક્કો મારવામાં આવ્યો, ઈજા થઈ. તેમને અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવા પોતાના ધર્મના લોકોનો માર ખાઈ મંદિરમાં દર્શન કર્યા હતા.

^{૮૯} પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘સ્વામી શિવાનંદજી’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૧

રાષ્ટ્રીય શાળામાં હરિજન બાળકોને દાખલ થયા ત્યારે શ્રી ચમનભાઈ સિવાય બીજા શિક્ષકો છૂટા થયા એટલે શ્રી શિવાનંદજી બીજી તમામ પ્રવૃત્તિ છોડીને હરિજન બાળકોને ભણાવવાનું કામ કરવા લાગ્યા. હરિજનવાસમાંથી બાળકોને લાવવાનું કામ સ્વામીજી પોતે જ કરતા. રોષે ભરાયેલા રૂઢીચુસ્ત શહેરીઓની વચ્ચે થઈને બજારમાંથી પસાર થવું એ વખતે મુશ્કેલ હતું. શિવાનંદજી ગીતો ગવડાવતા બેઘડકપણે બાળકોને લઈને બજાર વચ્ચે પસાર થતા શિવાનંદજીએ લોક હૃદયમાં ઘર કરી ગયેલી અસ્પૃશ્યતાની માન્યતાને જડ મૂળમાંથી દૂર કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો.^{૬૦}

હરિજન આશ્રમમાં તેઓ વર્ષો સુધી ગૃહપતિ રહ્યા હતા. સમાજથી બહિષ્કૃત બનેલાં આ બાળકોએ સાક્ષાત દરિદ્રનારાયણના સ્વરૂપો છે એમ શિવાનંદજી વારંવાર કહેતા અને એ બાળકોના સહવાસમાં શિવાનંદજી પરમાનંદ માણતા. તેઓ હરિજન વિદ્યાર્થીઓ સાથે વહેલા ઉઠીને આશ્રમના આંગણા સાફ કરતા, પાણી ભરતા, બાળકોના કપડા ધોઈ આપતા તેમને રસોઈ કરીને માતાની પેઠે પ્રેમપૂર્વક જમાડતા, તેમને ભણાવતા, તેમની સાથે દોડતા. તેઓ બાળકની સાથે બાળક બની જતા. ખરેખર સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકીય અને સામાજિક જીવનના આગ્રહી શિવાનંદજી આશ્રમના બાળકો સાથે ખેલતા ત્યારે તેમનો આત્મા સોળે કળાએ ખીલી ઉઠતો.^{૬૧}

શિવાનંદજીની વીરગતિ :

તા. ૨૮-૪-૧૯૫૧ ના રોજ સૌરાષ્ટ્રના જાણીતા કાર્યકર્તા શ્રી શિવાનંદજી સુરેન્દ્રનગર (વઢવાણ) પાસે મુંજપરામાં પોતાના આશ્રમમાં ઊંઘતા હતા. ત્યાં કોઈ વિરોધીઓએ ગોળી મારી તેમનું ખૂન કર્યું. આ ઘટના સૌરાષ્ટ્રના તેમના સ્નેહીઓ માટે આશ્ચર્યજનક હતી. તેવી જ શિવાનંદજીને ગૌરવ આપનારી છે. હષ્ટપુષ્ટ શરીરવાળા તથા સિંહની જેમ ગર્જી શકનારા શિવાનંદજીમાં વીરતાનો ગુણ હતો. સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાને સ્વતંત્રતા અને સમાજ સુધારણા માટે જાગૃત કરી તેમણે પ્રેરણા આપી અનેક શિષ્યોને તૈયાર કર્યા. પોતાનું સમગ્ર જીવન રાષ્ટ્રને સમર્પિત કરી દીધું અને રાષ્ટ્ર માટે જ તેઓ જીવ્યા હતા.^{૬૨}

૬૦ શુક્લ ભનુભાઈ લક્ષ્મીશંકર વઢવાણ કેળવણી મંડળના પ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૨૦-૧૧-૨૦૦૮

૬૧ પરમાર મનિષા કે.નો અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૧૬૨

૬૨ Patel (Dr.) G. D. (Editor) Op. cit. p. 137

૬.૭ શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ (શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાલીદાસ ભટ્ટ) :

સૌરાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓમાંની એક દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર આ સંસ્થામાં નાનાભાઈ ભટ્ટે શિક્ષણ જગતમાં રાષ્ટ્રીય મુલ્યોને પુનઃસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને ગાંધીજીના નંદ તાલીમના વિચારનો અમલ કર્યો. શિક્ષણના ક્ષેત્રે તેઓ એક સમર્થ પ્રયોગવીર હતા. શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટનો જન્મ તા. ૧૨-૧૧-૧૮૮૨ ના રોજ ભાવનગરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કાલીદાસ છોટાલાલ ભટ્ટ અને માતાનું નામ આદિબહેન હતું. માતાપિતા બંને બહુ ધાર્મિક અને ઉદાર ચરિત્ર ધરાવતા પણ કમનસીબે નાનાભાઈને માતાની છત્રછાયા ગુમાવવી પડી. તેઓ સવા વર્ષના હતા ત્યારે તેમની માતાનું મૃત્યું થયું હતું. તેથી તેમનો ઉછેર પિતાના માતા ચંદુબાના હાથે ઉછેર થયો અને એજ તેમના સાચા માતા બન્યા. નાનાભાઈ ભટ્ટ પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિના હતા. આ પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિ ગરીબ હતી પણ વિદ્યાવ્યાસંગી આયુર્વેદના અભ્યાસી અને વૈદ્ય કળામાં નિપૂણતા સાથે ભાગવત પારાયણ કથા વાર્તા વગેરે કરીને જીવન નિર્વાહ કરવાની પરંપરા પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં જોવા મળે છે. નાનાભાઈના કુટુંબમાં પણ આ પરંપરા ચાર પાંચ પેઢીથી ચાલી આવતી હતી. તેમનું બાળપણનું નામ નથુ ભટ્ટ હતું. તેમના મોટા બાને નથુ ભટ્ટ ગમ્યું નહિ એટલે નૃસિંહ પ્રસાદ નામ પાડ્યું હતું. તેમણે ચાર ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ ગુજરાતી ખોજ હીરજીભાઈ જમાલભાઈની શાળામાં મેળવ્યું હતું. પ્રાથમિક શિક્ષણ લેતા ત્યારથી જ નાનાભાઈ ભણવામાં હોશિયાર હતા એ જમાનો ‘સોટી વાગે ચમચમ અને વિદ્યા આવે ઝમઝમ’નો હતો. પાંચમા ધોરણથી અંગ્રેજી શિક્ષણની શરૂઆત થાય નાનાભાઈને હાઈસ્કૂલના શિક્ષણમાં સારા શિક્ષકો મળ્યા હતા. આ શિક્ષકોએ તેમને નવી દ્રષ્ટિ આપી તેમનું સ્મરણ નાનાભાઈ આદરથી કરતા.^{૬૩}

શાળા શિક્ષકો ઉપરાંત કેટલાક ગુરૂઓનું સ્થાન નાનાભાઈના ઘડતરમાં થયું હતું. તેમાં અગ્રસ્થાને હતા ભાનુશંકર શાસ્ત્રી તેઓ અશોનાથ મંદિરના પૂજારી હતા. બીજે સ્થાને નીલકંઠ મહાદેવના અચ્યુત સ્વામી એ વામમાર્ગી સાધુ હતા. અને ત્રીજે સ્થાને પછેગામ ની પેડલી પછેગામ એ જમાનામાં પ્રશ્નોરાઓનું વિલાયત ગણાતું. આ ગુરૂઓ પાસેથી તેમને જીવવાની કળા મળી હતી. આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવાથી મેટ્રિકથી આગળ અભ્યાસ કરાવવાની પિતાની ઇચ્છા ન હતી. પરંતુ નાનાભાઈને આગળ અભ્યાસ કરવો હતો. આ સમયમાં જે વિદ્યાર્થી આખા ભાવનગર

૬૩ શાહ (ડૉ.) અંજના બી. ‘ગાંધીજી અને તેમના પાયાના કાર્યકરો’ ગુજરાતમાં ભાવાત્મક અને સાંસ્કૃતિક સમન્વયનો અભ્યાસ (૧૯૧૫-૧૯૪૭) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૨૦૦૨, પૃ. ૫૩

રાજ્યમાં મેટ્રિકમાં પ્રથમ કે બીજા નંબરે આવે તેને સર જસવંતસિંહજી સ્કોલરશીપ મળતી. નાનાભાઈએ સારા નંબરે પાસ થઈ સ્કોલરશીપ મેળવી. કોલેજ શિક્ષણ માટેનો માર્ગ મોકળો થયો. પ્રથમ વર્ષ અભ્યાસ તેમણે શામળદાસ કોલેજ ભાવનગરમાં કર્યો તેમાં પ્રથમ વર્ગ મેળવ્યો. ઇન્ટરના અભ્યાસ માટે મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ગયા હતા. ત્યાં વૈભવી હોસ્ટેલ જીવન પોષાય તેમ ન હતું. તેઓ એક ઓરડી રાખીને રહ્યા. તેઓ કરકસર કરી સ્કોલરશીપમાંથી બચતા નાણાં પિતાને મોકલાવતા. તે સમય મુંબઈમાં પ્લેગ ફાટી નિકળ્યો. તેથી બી.એ.નું વર્ષ ભાવનગરમાં પૂરું કર્યું અને ઇ.સ. ૧૯૦૩ માં બી.એ. થયા.^{૬૪}

ભાવનગર રાજ્યમાં નોકરી :

નાનાભાઈ ૧૯૦૩ માં ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ફેલો તરીકે નિમાયા. બીજે વર્ષે મહુવાની અંગ્રેજી શાળાના હેડ માસ્ટર થયા. ૧૯૦૫ માં મુંબઈની Secondary Teachers Training College માં બી.એડ. કરવા ગયા. ખર્ચના પૈસા ન હતા એટલે ભાવનગરના દીવાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી પાસેથી ૫૦૦ રૂપિયા ઉછીના લઈને ગયા અને બી.એડ્માં ફર્સ્ટ ક્લાસથી પાસ થયા હતા. હાઈસ્કૂલમાંથી રજા પર ઉતરીને તેઓ ઇ.સ. ૧૯૦૬ માં અર્થશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ સાથે એમ.એ. થયા. ત્યારબાદ ત્રણ માસ મહુવાની હાઈસ્કૂલમાં નોકરી કરી હતી. તેઓએ ૧૯૦૮ માં શામળદાસ કોલેજમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે નિમાયા. આ સમય ગાળામાં તેમના ઉપર શારીરિક અને કૌટુંબિક મુશ્કેલી આવતી ગઈ. આ સમયે તેમણે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનો ગહન અભ્યાસ કર્યો હતો.^{૬૫}

દક્ષિણામૂર્તિની સ્થાપના :

નાનાભાઈ ભટ્ટ બીલખા આનંદાશ્રમના મહાત્મા શ્રીમન્ નથુરામશર્માના પરિચયમાં આવ્યા અને તેઓ તેમના શિષ્ય બન્યા. શ્રીમન્ નથુરામશર્મા અને તેમના મંડળના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે આપણે સનાતન હિંદુ ધર્મના સંસ્કારો બાળકોમાં દૃઢ થાય એ ઉદ્દેશથી એક છાત્રાલય શરૂ કરવું જોઈએ. ત્યારે નાનાભાઈએ આ વિચારને તરત જ સ્વીકારી લીધો. એટલું જ નહિ પણ તેમાં પોતાનો સમય આપવાનું પણ

૯૪ ભટ્ટ દેવેન્દ્રભાઈ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના નિયામકશ્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૬-૧૧-૨૦૦૮
૯૫ પટેલ મોતીભાઈ મ. (સંપાદક) ‘કેળવણીના રાષ્ટ્રીય ઋષિઓ’ આર. આર. શેઠની કંપની
અમદાવાદ, ૨૦૦૭, પૃ. ૧૩

સ્વીકાર્યું. આવા છાત્રાલય માટેનું સ્થળ ભાવનગર પસંદ કરવામાં આવ્યું. બીલખામાં આનંદાશ્રમમાં પણ આવી સંસ્થા સ્થાપવાની દરખાસ્ત હતી પણ નાનાભાઈએ ભાવનગરને પસંદગી આપી. ભાવનગરના તે વખતના સ્ટેશન માસ્તર હરગોવિંદ પંડ્યા મહાત્માશ્રીના અગ્રિમ શિષ્ય તો હતા જ પણ તેમનું પોતાનું એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હતું. આથી રેલવે લાઈનમાં તેમને સૌ પૂજનીય મહાત્મા ગણાતા. તેથી ભાવનગર રેલવે સ્ટેશન પાસેની દક્ષિણામૂર્તિ દેવના નામ સાથે જોડાયેલી સંસ્થા દક્ષિણામૂર્તિ ભવન નામે ભાવનગરના રેલવે સ્ટેશન પાસેની એક ધર્મશાળામાં ઇ.સ. ૧૯૧૦ માં શરૂ થઈ હતી.^{૬૬}

નાનાભાઈ ભટ્ટને શામળદાસ કોલેજના પ્રોફેસર પદનું રાજીનામું આપી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન શરૂ કર્યું. ત્યારે તે માત્ર છાત્રાલય હતું. તેમાં રાજ્યની મદદ અને નાનાભાઈ ભટ્ટના પ્રયત્નથી દક્ષિણામૂર્તિ શિક્ષણ સંસ્થા બને છે. આ સંસ્થામાં તેમને એક પછી એક નવા સાથીઓ મળતા ગયા. જેમાં ગિજુભાઈ બઘેકા અને હરભાઈ ત્રિવેદી મુખ્ય હતા. દક્ષિણામૂર્તિએ શિક્ષણમાં અનેક પ્રયોગો કર્યા અને ગુજરાતમાં જ નહીં ભારતમાં આદરણીય સંસ્થા બની તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં કેળવણીમાં સહશિક્ષણને મહત્વ આપ્યું. ગાંધી વિચારને વળગી કેળવણીને ઉદ્યોગ સાથે જોડી તેમને વિદ્યાર્થીઓને ભાર વગરનું ભણતર અને પરીક્ષાને નાબૂદ કરી વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વયં સ્ફૂર્તિ કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. આ સંસ્થાએ ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યને મહત્વનું સ્થાન આપ્યું હતું.^{૬૭}

નાનાભાઈ ભટ્ટ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા વિશે એમના મનમાં શું કલ્પના હતી તે વિશે એમણે લખ્યું છે.

“મારે મન દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાએ એકમાત્ર સંસ્થા ન હતી પણ મારી દક્ષિણામૂર્તિદેવની આરાધનાનું એક સ્વરૂપ હતું અને આજે પણ છે માત્ર હું મહેતાજી હતો એટલે મારી આરાધનાએ શિક્ષણનો વેશ લીધો. એ વેશ પૂરેપૂરો ભજવવામાં મેં મારી આરાધનાની સિદ્ધિ માની. આજે દક્ષિણામૂર્તિમાંથી આંબલા આવ્યો, ત્યાંથી લોકભારતીમાં હું અત્યારે પણ મારી દક્ષિણામૂર્તિની ઉપાસના એ જ રીતે ચાલુ છે. મારે

૬૬ પટેલ અંજનાબેન એસ. ‘ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ આંબલા અને લોકભારતી સણોસરાની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ’ એક અધ્યયન અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ૨૦૦૧, પૃ. ૪૪
૬૭ કોડીયું કિસેમ્બર, ૧૯૬૯, વર્ષ-૨૫, અંક-૫, પૃ. ૧૦૭

માટે ત્રણ સંસ્થાઓ એક અખંડિત ઉપાસના જેવી રહી છે અને હું જીવું છું ત્યાં સુધી રહેશે.” આ સાધના હતી એમના જીવનની અને તેમને દક્ષિણામૂર્તિને વિકાસની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડી હતી.^{૯૮}

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક તરીકે :

ગાંધીજી ભાવનગર આવ્યા ત્યારે પટ્ટણી સાહેબ તેમને દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા જેવા લઈ આવ્યા હતા. સંસ્થા જોઈ ગાંધીજી ખૂબ ખુશ થયા હતા. ઇ.સ. ૧૯૧૭ માં ફરી વખત નાનાભાઈ અને ગાંધીજીનો મેળાપ કોચરબ આશ્રમમાં થયો હતો. બંને મહાનુભાવો સાથે રહ્યા હતા. ગાંધીજીના પરિચયમાં આવ્યા પછી નાનાભાઈ ભટ્ટના જીવન અને વિચારોમાં પરિવર્તન આવ્યું. ગાંધીજીના રચનાત્મક કેળવણીના વિચારો નાનાભાઈએ આત્મસાત્ કર્યા. ઇ.સ. ૧૯૨૫ માં ગાંધીજીને વિદ્યાપીઠના કુલનાયક તરીકે નાનાભાઈની પસંદગી કરી હતી એ વખતે વિદ્યાપીઠમાં અનેક પ્રતિભાઓ હતી. એમની વિદ્વતા એમની રાષ્ટ્રીય અને એમનો ત્યાગ એક એકથી ચઢે તેવાં હતાં. દરેક વ્યક્તિ એક એક સમર્થ સંસ્થા ચલાવી શકે તેવી પ્રતિભા સંપન્ન હતી. તે સર્વેમાંથી ગાંધીજીએ નાનાભાઈની પસંદગી કરી કિશોરલાલભાઈનો ખાસ આગ્રહ હતો કે નાનાભાઈએ આ પદનો સ્વીકાર કરવો. નાનાભાઈએ એમ જ કર્યું નાનાભાઈએ બે વરસ સુધી (૬-૧૨-૨૫ થી ૨૮-૧-૨૮) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક પદે રહ્યા હતા.^{૯૯}

રાષ્ટ્રીય લડતોમાં નાનાભાઈનો ફાળો :

ઇ.સ. ૧૯૩૦ માં ગાંધીજીએ મીઠાના સત્યાગ્રહની હાંકલ કરી આ ઐતિહાસિક લડતમાં પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવા માટે દેશની યુવા પેઢી થનગની રહી હતી. ત્યારે જ્યાં નાનાભાઈ બેઠા હોય ત્યાં એની અસર ન થાય એવું તો કેમ બને ? દક્ષિણામૂર્તિના કેટલા યુવાનો મા બાપની રજા લઈ લડતમાં જોડાયા હતા. ગાંધીજીએ વીરમગામની છાવણીના સેનાની તરીકે નાનાભાઈની પસંદગી કરી હતી. નાનાભાઈએ સંસ્થામાંથી રાજીનામું આપ્યું. એમને વિદાય આપવા ભાવનગર સ્ટેશને મોડું મિત્ર મંડળ

૯૮ ભટ્ટ નાનાભાઈ ‘ઘડતર અને ચણતર’ ભાગ-૧-૨, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ, ૨૦૦૧, પૃ. ૩૮૪

૯૯ કોરાટ (ડૉ.) પી. જી. અને (ડૉ.) એસ. વી. ભાલ (ડૉ.) જે. ડી. (સંપાદક) ‘ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ’ પાર્શ્વ પ્રકાશન અમદાવાદ, ૧૯૯૫, પૃ. ૨૮૨

ભેગું થયું હતું. નાનાભાઈ ટ્રેનમાં બેઠા ટ્રેન ઉપડવાનો સમય થઈ ગયો ડંકા વાગી ગયા છે. ગાર્ડ સીટી મારી દીધી છે, લીલી ઝંડી ફરકી નાનાભાઈએ સૌને વંદન કર્યા ગાડીમાં બેઠા પણ ગાડી ઉપડતી નથી બધાને નવાઈ લાગે છે. ગાડી ઉપડતી કેમ નથી ? ત્યાં સ્ટેશનના દરવાજા પર સૌની નજર પડી. શ્રી પ્રભાશંકર પક્ટણી ઝડપથી આવી રહ્યા હતા. નાનાભાઈ એમને પગે લાગ્યા તેમના આશીર્વાદ મેળવ્યા અને પછી ટ્રેન ઉપડી નાનાભાઈ વીરમગામ સત્યાગ્રહ કરવા ગયા. વીરમગામની છાવણીમાં એક એકથી ચડિયાતા સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો હતા. આ બધા જ સૈનિકોને છાવણીમાં એક સાથે સાચવવા એ કામ કઠણ હતું. પણ નાનાભાઈની કુનેહ અને મીઠા સ્વભાવને કારણે કામ સરળ થયું હતું.^{૧૦૦}

શ્રી ઉમાશંકરભાઈએ એ વખતનાં પોતાનાં સંસ્મરણો લખ્યાં તેમાં એક પ્રસંગમાં તેમને કહ્યું છે કે,

બીજીવારથી નહિ પીરસવામાં આવે
તો અમે આ ઘી વગરની ખીચડી નથી ખાવાના
ન ખાઓ તો બેસી રહો.

છાવણીમાં ૨૦૦ જેટલા સ્વયંસેવકો હતા અને વ્યવસ્થા કરનાર એક આ વ્યવસ્થાપક નાનાભાઈને બોલાવી લાવ્યા. નાનાભાઈ કહે સાચું છે જેટલી વાર ખીચડી લે તેટલી વાર ઘી આપવું જોઈએ.

અમારી મંડળી તે પછી એક વાર જ ખીચડી લેતી થઈ ગઈ. નાનાભાઈ છાવણીના નાયક તરીકે ચાર મહિના રહ્યા અને તેમની ઘરપકડ કરવામાં આવી. એમને સાબરમતી જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા અને લડત પૂરી થયા પછી પાછા દક્ષિણામૂર્તિમાં આવ્યા હતા.^{૧૦૧} ઈ.સ. ૧૯૪૨ ની હિંદ છોડોની લડત વખતે તેઓ ભાવનગર આવતા હતા. ત્યારે સ્ટેટ એજન્સીના સુબાએ તેમની ઘરપકડ કરી તેમને જેલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા.^{૧૦૨}

૧૦૦ ભટ્ટ મૂળશંકરભાઈ મો. ‘નાનાભાઈ ભટ્ટ’ સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિ. લોકભારતી સંપ્રદાય, ૧૯૮૨, પૃ. ૨૪

૧૦૧ દાંડીકર મોહન ‘નાનાભાઈનું જીવન દર્શન’ ચંપા પ્રકાશન વડોદરા, ૧૯૮૪, પૃ. ૫૮

૧૦૨ ભાવનગર સમાચાર, પુસ્તક-૩, અંક-૧૬, ૩૧ ઓગષ્ટ ૧૯૪૨, પૃ. ૧૩

નાનાભાઈ ભટ્ટની શિક્ષણ સાધના :

નાનાભાઈ ભટ્ટની દક્ષિણામૂર્તિ એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થા હતી. આ સંસ્થામાં શિક્ષણના અનેક પ્રયોગો તેમને કર્યા હતા. અને નવી દિશા ચીંધી હતી. સ્વરાજ પૂર્વે ગુજરાત સમક્ષ તેમણે આ વાત મૂકી હતી. “વિદ્યાર્થીને તમે બીકણ, સ્વયં સ્ફૂર્તિ કે સ્વાધીન બુદ્ધિ વિનાનો બનાવશો તો રાષ્ટ્ર કદી સ્વાધીન થશે નહિ.” સ્વતંત્રતા પહેલાં શિક્ષણમાં સ્વતંત્રતા દક્ષિણામૂર્તિનું એક મોટામાં મોટું પ્રદાન હતું. પણ વિદ્યાર્થીએ છેવટે તો સમાજમાં જવાનું છે. સમાજમાં રહીને જીવવાનું છે ભારતનો મોટા ભાગનો સમાજ ગામડામાં પથરાયેલો છે. આ ગામડાઓમાં ગરીબી અને અજ્ઞાનતા છે તેઓ અનારોગ્યથી પીડાઈ રહ્યા છે. આ ગામડાઓમાંથી ગરીબી અજ્ઞાનતા દૂર થાય એવું શિક્ષણ આપવું પડશે. તેવી વિદ્યા આપવી પડશે વિદ્યા જ પ્રકાશ આપશે આ વાત એમના મનમાં સ્પષ્ટ હતી એટલે તેમને ગામડામાં જઈ લોકશાળા શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.^{૧૦૩}

નાનાભાઈ ભટ્ટને ખરું ભારત તો ગામડામાં છે ગામડામાં ખેતી, ઢોર ઢાંખર, નાના મોટા ઉદ્યોગ ધંધા છે. જેના આધારે લોકો મહેનત મજૂરી કરીને જીવન નિર્વાહ ચલાવે છે. પણ હવે એ ખેતી ઉદ્યોગધંધા ભાંગતા જાય છે. ગામડામાં ભણેલા ગણેલા માણસો શહેરોમાં ચાલ્યા જાય છે. તેથી ગામડાનું હીર ચુંસાતું જાય છે. આ વિષયક અટકવું જોઈએ એ ત્યારે જ અટકે જ્યારે સુશિક્ષિત માણસો, નિષ્ઠાવાન માણસો ગામડામાં જાય ત્યાં સ્થાયી થાય તો ગામડાનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય. ગામડાના લોકોની કોઠા સૂઝ, તેમની આવડત અને કુશળતાને યોગ્ય દિશામાં સક્રિય કરવા કેળવણી આપવી તેમાં પણ ગામડાના લોકોને ઉપયોગી થાય તેવા શિક્ષણ પર નાનાભાઈએ ભાર મૂક્યો હતો. સને ૧૯૩૮ માં આંબલામાં ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિની સ્થાપના કરી.^{૧૦૪} અને ખેતી ગોપાલન વિષયો અભ્યાસમાં દાખલ કર્યા. તેમને આ વિષયોના અનેક પ્રયોગો કર્યા. તેના પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કર્યા કરાવ્યા તેનું વિજ્ઞાન તૈયાર કર્યું. અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યો. ભણાવવા માટે નવી નવી રીતો વિકસાવી એમના સાધનો ઉભા કર્યા^{૧૦૫} અત્યાર સુધી નઈ તાલીમની સંસ્થાઓમાં કાંતણ વણાટ મુખ્ય ઉદ્યોગ તરીકે ચાલતો હતો. હવે કાંતણ

૧૦૩ કોકિયું, ખાસ અંક જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૧, વર્ષ-૧૬, અંક-૬-૭, પૃ. ૨૨

૧૦૪ બુચ ન. પ્ર. ‘ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ અને લોકભારતી’ પરિચય ટ્રસ્ટ, મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ બિલ્ડિંગ મુંબઈ, ૧૯૭૬, પૃ. ૯

૧૦૫ કોકિયું માર્ચ-૧૯૬૧, વર્ષ-૧૬, અંક-૮, પૃ. ૧૯૪

વણાટને ગૌણ ઉદ્યોગ અને કૃષિ ગોપાલનને મુખ્ય ઉદ્યોગ તરીકે સ્થાન આપવામાં આવ્યું. નાનાભાઈનું આ ક્રાન્તિકારી પગલું હતું. આઝાદી મળતાં આ અભ્યાસક્રમ ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલયોમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. એક સમયે ગુજરાતમાં માત્ર વેડછી, મઢી, આંબલા અને બોચાસણ એમ ચાર જ ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલયો હતા. આજે ૪૦૦ જેટલા ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલયો છે.^{૧૦૬}

ગાંધીજીએ નઈ તાલીમને પોતાના જીવનની સર્વોત્તમ ભેટ ગણાવી હતી. આ વિચારને આત્મસાત કરવા નાનાભાઈએ ગામડામાં કેળવણી શરૂ કરી. આ ગ્રામ વિદ્યાલયોને ધ્યાનમાં રાખી ઉચ્ચ શિક્ષણની જરૂરીયાત નાનાભાઈને સમજાઈ અને લોકભારતી ગ્રામ વિદ્યાપીઠનો જન્મ થયો અને તેઓ રૂરલ યુનિવર્સિટીના ડિરેક્ટર બન્યા. લોકભારતીમાં ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર, માનવશાસ્ત્ર, ધર્મ, ખેતી, ગોપાલન, બાગાયત, સહકાર, પંચાયત વગેરેનાં વિષયો વિદ્વાનો શીખવતા. તે ઉપરાંત ગામડાના પ્રશ્નો, નિરક્ષરતા, રાત્રિ શાળા, પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગો વગેરે પણ ચલાવવામાં આવતા હતા. નાનાભાઈ પોતે સણોસરા ગામના હરિજનોના વાસમાં દરરોજ પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગો લેવા જતા અને દરબારગઢમાં બહેનોને રૅટિયો અને કાંતણનું કામ શીખવાડતા હતા.^{૧૦૭} નાનાભાઈના કેટલાક મિત્રો અને શિષ્યો જ્ઞાનસ લઈને ગામડે ગામડે જઈ રાત્રિ શાળા ચલાવતા. લોકભારતીમાં વિદ્યાર્થીઓનો જ્ઞાન વિકાસ એકાંગી ન બને સર્વાંગી બને એ બાબતોનો પહેલેથી જ ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો હતો. લોકભારતીમાં શરૂઆતથી જ બે વિદ્યા શાખા હતી. (૧) કૃષિ અને (૨) લોકશિક્ષણ ભારતદેશમાં આજ એક વિદ્યાપીઠ એવી છે કે એના વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી શિક્ષણ ફી નથી લેતી પણ દરેક વિદ્યાર્થીએ આખા વર્ષમાં શિક્ષણના એક ભાગ તરીકે ૩૫૦ કલાક શારીરિક શ્રમ, કાર્ય કરવાનું હોય છે. આવાં કામોમાં વિદ્યાર્થીઓએ ખેતરમાં, ગૌશાળામાં, બાગાયતમાં, રસોડામાં કે આરોગ્ય વિભાગમાં કરવાના હોય છે. તેમાં કોઈને છૂટ મળતી ન હતી અભ્યાસમાં સ્વાધ્યાય પદ્ધતિ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. આ સ્વાધ્યાય પદ્ધતિથી અભ્યાસની, સંશોધનની, લેખનની, સંકલનની, અભિવ્યક્તિની વિદ્યાર્થીને

૧૦૬ દાંડીકર મોહન ‘નાનાભાઈનું જીવન દર્શન’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૬૯

૧૦૭ ભટ્ટ (ડૉ.) પ્રવીણ ના. ‘નાનાભાઈ ભટ્ટની વિચાર સૃષ્ટિ’ ભાવનગર, ૨૦૦૭, પૃ. ૩૭૬

સરસ તાલીમ મળતી નાનાભાઈએ લોકભારતીમાં શિક્ષણની પુનઃરચના દ્વારા ગ્રામ પુનઃરચનાનો સંકલ્પ કર્યો હતો.^{૧૦૮}

તા. ૧૫-૨-૧૯૪૮ ના સૌરાષ્ટ્ર સંયુક્ત રાજ્યની રચના થઈ તેમાં મુખ્ય પ્રધાન તરીકે શ્રી ઉછરંગરાય ન. ઢેબર હતા અને તેમના પ્રધાનમંડળમાં શ્રી નાનાભાઈ કાળિદાસ ભટ્ટને કેળવણી, આરોગ્ય, ખેતીવાડી અને ગ્રામ સુધારણાનું ખાતું આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ ૧૯૫૪ થી ૧૯૫૭ સુધી રાજ્યસભાના સભ્ય નિયુક્ત થયા હતા. નાનાભાઈએ કેળવણી ક્ષેત્રે આપેલા પ્રદાનને ધ્યાનમાં લઈ ૧૯૬૦ માં ભારત સરકારે તેમને પદ્મશ્રીનો ખિતાબ આપ્યો છે.^{૧૦૯}

તા. ૧૬-૩-૧૯૬૦ ના રોજ મુંબઈમાં તે વખતના મુંબઈ રાજ્યના માનનીય મહેસૂલ પ્રધાન શ્રી રસિકભાઈના નિવાસ સ્થાને નાનાભાઈના કેટલાક ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને નાનાભાઈની કેળવણી વિષયક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેનારા તેમના કેટલા મિત્રોની એક સભા શ્રી ઢેબરભાઈના પ્રમુખપદે મળી હતી. નાનાભાઈની પ્રવૃત્તિના મૂર્તિરૂપ જેવી લોકભારતી અને ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાઓના સંચાલન અને વિકાસ માટે નાનાભાઈ ૮૦ વર્ષમાં પ્રવેશ કરવાના હતા. તે પ્રસંગને નિમિત્ત બનાવી રૂપિયા બે લાખ જેટલી રકમની એક થેલી તેમને અર્પણ કરવાનું આ સભાએ સર્વાનુમતે ઠરાવ્યું હતું.^{૧૧૦} એ થેલી નાનાભાઈને તા. ૬-૧-૧૯૬૧ શુક્રવારે પૂ. રવિશંકર મહારાજને હસ્તે શ્રી મોરારજીભાઈ, શ્રી ઢેબરભાઈ, શ્રી બળવંતભાઈ, શ્રી નારણદાસભાઈ, શ્રી વૈકુંઠભાઈ અને બીજા અનેક પુરુષો સ્ત્રીઓ અને નાનાભાઈના કેટલા ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીનીઓની હાજરીમાં અર્પણ થઈ હતી.^{૧૧૧} તા. ૩૧-૧૨-૧૯૬૧ ના રોજ તેઓએ આ જગતનો ત્યાગ કર્યો. નાનાભાઈએ ગુરૂદેવ રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની શાંતિનિકેતન તેમજ ગાંધીજીની વર્ધા યોજનાની વિભાવનાને લોકભારતીમાં સાકાર કરી નાનાભાઈએ ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિ, આંબલા ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ અને લોકભારતીમાં વર્ષો સુધી કરેલ સાધના મારફત શિક્ષણ

૧૦૮ કોરાટ (ડૉ.) પી. જી., જાની (ડૉ.) એસ. વી., ભાલ (ડૉ.) જે. ડી. (સંપાદક) ‘ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૮૩
૧૦૯ મેહતા પ્રસન્નવદન દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના પ્રમુખશ્રી, રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧-૧૨-૨૦૦૮
૧૧૦ કોડીયું, વર્ષ - ૧૬, અંક - ૮, માર્ચ-૧૯૬૧, પૃ. ૧૮૫
૧૧૧ જુઓ પરિશિષ્ટ - ૨૫

અને માનવતાનાં મૂલ્યોમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો કર્યા જે નાનાભાઈનું વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના વિકાસ માટેનું બહુમૂલ્ય પ્રદાન કહી શકાય.^{૧૧૧}

૬.૮ શ્રી ગિજુભાઈ બઘેકા (શ્રી ગિરજાશંકર ભગવાનજી બઘેકા) :

ગિજુભાઈની બાળ શિક્ષણ વિભાવના બાળક ઉપર કેન્દ્રીત હતી. તેમણે બાળકના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વના સ્વીકારના વિચારને કેન્દ્રમાં રાખ્યો હતો. તેમણે બાળકોને પણ રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડી દીધા હતા. શ્રી ગિજુભાઈનો જન્મ તા. ૧૫-૧૧-૧૮૮૫ ના રોજ ભાવનગરથી વઢવાણ જતા રેલમાર્ગ પર ઘોળા જંકશનથી ૧૨ કિલોમીટર દૂર વળા નામના ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ભગવાનજી બઘેકા તે વડીલ હતા, માતાનું નામ કાશીબા તેઓ બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મ્યા હતા. તેમને પાંચ વર્ષની વયે વળામાં ઘૂડી નિશાળમાં ભણવા બેસાડ્યા હતા. વળામાં ઘૂડી નિશાળનું ભણતર પૂરું કરી ગિજુભાઈ આગળ અભ્યાસ કરવા ભાવનગર ગયા. ત્યાં તેઓ તેમના મામા હરગોવિંદભાઈના ઘરે રહેવા લાગ્યા. તેઓના મામા ત્યાં સ્ટેશન માસ્ટર હતા. એ કાળના સૌરાષ્ટ્રમાં બિલખા આનંદ આશ્રમના સ્થાપક શ્રીમન્ નથુરામશર્માના તેઓ શિષ્ય હતા. ગિજુભાઈના મામાની પ્રામાણિક તથા ધાર્મિકતાને કારણે તેઓ સાધુ પુરુષ તરીકે ભાવનગરમાં જાણીતા હતા. ગિજુભાઈના માનસ પટ પર પોતાના મામાની સાદગીભરી જીવનશૈલી, કાર્યકુશળતાની ઘેરી છાપ પડી હતી. ગિજુભાઈ મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી શામળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા. આ દરમિયાન હરિબહેન સાથે તેમનું લગ્ન ૧૯૦૨ માં થયું. પણ વિદ્યાતાને આ મંજૂર ન હતું. હરિબહેનનું અચાનક અવસાન થયું. તેમનું બીજું લગ્ન જડી બહેન સાથે થયેલું હતું.

ગિજુભાઈએ કોલેજનું પહેલું વર્ષ પસાર તો કર્યું પણ ઘરની વિકટ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કરવો એ ગજા બહારનું છે એમ લાગતાં તેમણે અભ્યાસ છોડીને આફ્રિકા જવાનો વિચાર કર્યો.^{૧૧૨} આફ્રિકામાં એમનું જુદી જ રીતે ઘડતર થયું. તેમણે એક જી. પી. સ્ટીવન્સન સોલીસીટરને ત્યાં નોકરી કરી. ગિજુભાઈએ સ્ટીવન્સન સાહેબને કોઈ કાગળ વિષે શું કરવું એમ પૂછ્યું સ્ટીવન્સ સાહેબને જવાબ આપ્યો 'Use your brain' (તારું ભેજું વાપર) ગિજુભાઈ જ્યારે પણ કંઈક પૂછે ત્યારે આજ જવાબ મળે અને કદાચ આને કારણે જ પોતાના શિક્ષણ કાર્યમાં તેઓ વિદ્યાર્થીઓ માટે સતત એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરતા કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ

૧૧૧ ભક્ત નાનાભાઈ 'ઘડતર અને ચણતર' પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૮૪

૧૧૨ મહેતા દીપક પ્ર. (સંકલન) 'ગિજુભાઈ એક પરિચય' ગિજુભાઈ જન્મ શતાબ્દી સમિતિ, વડોદરા, પૃ. ૪

ગોખણિયા બનવાને બદલે મગજ કસતા થાય છે. તેમણે ધાર્યું હોત તો આફ્રિકામાં સ્થિર થઈ ખૂબ રૂપિયા કમાયા હોત પણ તેઓ જુદી જ માટીના હતા. વતન પાછા આવ્યા.

વકીલાતનો વ્યવસાય :

ગિજુભાઈ આફ્રિકાથી ભારત પાછા તો આવ્યા પણ આજીવિકાનો પ્રશ્ન સતાવતો હતો. એટલે તેમને મુંબઈમાં વકીલાત માટે ભણવા જવાનું નક્કી કર્યું. મુંબઈ પહોંચી પરેલ વિસ્તારમાં આવેલ મગનબાગમાં એક ઓરડી રાખી તેઓ કુટુંબ સાથે રહ્યા. ઘરખર્ચને પહોંચી વળવા તેમણે એક શાળામાં નોકરી સ્વીકારી હતી. મુંબઈમાં તેમને રામનારાયણ વિ. પાઠક, મહાદેવભાઈ દેસાઈ અને કલાગુરુ રવિશંકર રાવળને અપાર નવાર મળવાનું થતું તેઓને એક વર્ષમાં ડીસ્ટ્રીક્ટ પ્લીડરનો અભ્યાસ પૂરો કરી વકીલાતની સનદ લઈ ૧૯૧૧ માં તેમણે વઢવાણ કેમ્પ (સુરેન્દ્રનગર)માં વકીલતાની શરૂઆત કરી. એ વખતે અમૃતલાલ શેઠ, પોપટલાલ ચુડગર, મોહનલાલ બેરિસ્ટર, મણીભાઈ કોઠારી જેવા પ્રસિદ્ધ વકીલો ત્યાં વકીલાત કરતા હતા. ગિજુભાઈને વકીલાતમાં પૈસો અને પ્રતિષ્ઠા વધતા જતા હતા.^{૧૧૩} પણ ગિજુભાઈનો અંતરાત્મા આ કોર્ટના કાવાદાવાઓથી અકળાયેલો રહેતો. આવા સમયે ૧૯૧૩ માં ફેબ્રુઆરીની ૨૭ મી તારીખે ગિજુભાઈને ત્યાં પુત્ર જન્મ થયો. પુત્રનું આગમન તેમના જીવનમાં પરિવર્તન કરવામાં મોટું પ્રેરકબળ બન્યું. પુત્ર મોટો થયો ત્યારે તેના ભણતરની ચિંતા થવા લાગી. તેઓ ઘૂડી નિશાળથી પરિચિત હતા. તેથી તેમના મનમાં ઝંખના હતી કે પોતાનો પુત્ર કોઈક જુદા પ્રકારની શાળામાં મૂકવો પણ એવી શાળા હતી ક્યાં ? ગિજુભાઈએ પોતાની મૂંઝવણ મિત્ર દરબાર ગોપાળદાસને કહી તેમણે વસો શાળા જોવા મોકલ્યા ત્યાં મોતીભાઈ અમીન પાસેથી મોન્ટેસોરી સાહિત્યનો પરિચય થયો આ સાહિત્ય વાંચતા ગયા તેમ તેમ તેમના મનમાં પ્રકાશ પથરાતો ગયો અને મોન્ટેસોરી શિક્ષણના હિમાયતી બન્યા.^{૧૧૪} નાનાભાઈ ભટ્ટે ભાવનગરમાં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન નામની છાત્રાલય સંસ્થાની શરૂઆત કરેલી. ૧૯૧૫ માં ગિજુભાઈએ દક્ષિણામૂર્તિનું બંધારણ ઘડી આપ્યું. અને ૩૨ વર્ષની ઉંમરે ગિજુભાઈ વકીલાત છોડી દક્ષિણામૂર્તિમાં જોડાયા હતા.

૧૧૩ બ્રહ્મભટ્ટ પ્રસાદ ‘ગિજુભાઈ બધેકા’ બાલભારતી ટ્રસ્ટ કલ્યાણી, ૨૦૦૮, પૃ. ૧૫

૧૧૪ પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘બાલશિક્ષણ પ્રણેતા ગિજુભાઈ’ સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ, ૨૦૦૧, પૃ. ૮૧

દક્ષિણામૂર્તિમાં ગિજુભાઈ :

ભાવનગરમાં ગિજુભાઈના મામા શ્રી હરજીવન પંડ્યા તથા શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટે (નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ) છાત્રાલયની સ્થાપના કરી હતી. તેમાં ગિજુભાઈ છાત્રાલયના ગૃહપતિના મદદનીશ તરીકે તા. ૧૩-૧૧-૧૯૧૬ ના રોજ જોડાયા હતા.^{૧૧૫} અને પછી વિનય મંદિરના આચાર્ય થયા અને આ પદ ઉપર ચાર વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. વિનય મંદિરમાં શિક્ષણ આપતાં ગિજુભાઈને લાગ્યું કે મોટી ઉંમરના છોકરાઓને ભણાવવાથી ધાર્યા પરિણામ મેળવી શકાશે નહિ. આ તો ધૂળ ઉપરના લીંપણ સમાન છે. બાળપણથી જ સંસ્કાર સિંચન થવું જોઈએ. તેમણે પોતાનો આ વિચાર સંસ્થાના સંચાલકોને સમજાવ્યો અને ૧-૮-૧૯૨૦ ના રોજ બાળમંદિર શરૂ થયું અને ગિજુભાઈએ બાળમંદિરના વિકાસ પાછળ પોતાની બધી શક્તિઓ કેન્દ્રિત કરી. તેમણે બાળશિક્ષણમાં મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ અપનાવી. તેઓ ગુજરાતમાં બાળ શિક્ષણના વિચારને ફેલાવતા શિક્ષણ પત્રિકા નામના માસિકના તંત્રી બન્યા. ધીરે ધીરે બાળમંદિરનો વિચાર લોકોને ગમવા લાગ્યો ને ઠેર ઠેર બાળમંદિરો શરૂ થવા લાગ્યા. દક્ષિણામૂર્તિના એક ભાગ તરીકે અધ્યાપન મંદિરનો પ્રારંભ થયો. આ અધ્યાપન મંદિરનો ઉદ્દેશ ગુજરાતભરમાં પ્રાથમિક શિક્ષકોને વ્યવસ્થિત, વૈજ્ઞાનિક પ્રશિક્ષણ આપવાનો હતો. ગિજુભાઈ તેના આચાર્ય બન્યા. ગિજુભાઈ દક્ષિણામૂર્તિમાં ૧૯૧૬ માં જોડાયા અને આજીવન સભ્યપદની મુદત ૨૦ વર્ષની હતી તેથી મુદત પૂરી થતાં તેઓ ૧૯૩૬ માં છૂટા થયા તેમના સાથીઓએ ખૂબ સમજાવ્યા પણ તેઓ માન્યા નહિ અને દક્ષિણામૂર્તિનું ક્ષેત્ર તેમને છોડ્યું હતું.^{૧૧૬}

ગિજુભાઈના ભગીરથ કાર્યને નિહાળી ગુજરાતની પ્રજાના મનમાં તેમનું જાહેર સન્માન કરવાનો વિચાર આવ્યો. તેમના પ્રશંસકોએ સન્માન થેલી અપર્ણ કરવાનું કરવાનું નક્કી કર્યું. ઇ.સ. ૧૯૩૭ માં અમદાવાદમાં પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોની હાજરીમાં ગિજુભાઈનું સન્માન થયું. તેમને ૧૧,૦૦૦/- રૂપિયાની થેલી અર્પણ થઈ. થેલીનો

૧૧૫ ઠાકર (ડૉ.) ધીરુભાઈ (સંપાદક) ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ-૯, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અમદાવાદ, ૧૯૯૭, પૃ. ૭૬

૧૧૬ ત્રિપાઠી ગૌતમ ‘ભાવનગર કેળવણીના વિકાસમાં નાનાભાઈ ભટ્ટ અને ગિજુભાઈ બધેકાનું પ્રદાન’ ઐતિહાસિક અધ્યયન, લઘુશોધ નિબંધ, ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, ૧૯૯૬, પૃ. ૬૬

સ્વીકાર કરતાં ગિજુભાઈએ કહ્યું આ મારું સન્માન નથી ગુજરાતનાં બાળકોનું સન્માન છે હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. આમ કહી એ આખી રકમ તેમણે બાળકોના કલ્યાણ અર્થે વાપરવા સંયોજકોને સુપરત કરી દીધી.

રાષ્ટ્રીય લડતોમાં ગિજુભાઈ :

૧૯૩૦ ના મીઠાના સત્યાગ્રહમાં નાનાભાઈ સક્રિય રીતે જોડાયા હતા ગિજુભાઈનો રાષ્ટ્રીય શિક્ષકનો જીવ વિચારવા લાગ્યો કે મારે શું કરવું જોઈએ એ વિચારમાંથી અક્ષરજ્ઞાન યોજનાનો જન્મ થયો. સ્વતંત્રતા મેળવવા અને તેને ટકાવી રાખવામાં આજે પણ આ લોકશિક્ષણનું મૂલ્ય કોઈ ઓછું આંકી શકે તેમ નથી. મીઠાના સત્યાગ્રહમાં નાનાભાઈ જેલમાં ગયા તેથી ગિજુભાઈથી રહેવાયું નહીં તેમને બાળમંદિરને તાળુ મારી તેમણે ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ લડતમાં ઝુકાવ્યું હતું. આ લડતમાં પણ તેમનો શિક્ષકનો જીવ દેખાઈ આવે છે. ગિજુભાઈએ બારડોલીના હિજરતી ખેડૂતોની વચ્ચે રહેવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો અને માંડવો બંધાવી તેમની વચ્ચે રહ્યા ત્યાં તેઓ સવારે વહેલા ઊઠી નાના બાળકોને ભેગા કરતા તેમને નવડાવી ઘોવડાવી સાફ કરતા પછી રમાડતા, ગીતો ગવડાવતા, વાર્તાઓ કહેતા અને વાંચતા લખતા શીખવતા, મોટાઓને ભજનો કથાવાર્તા કહેતા હતા. ગિજુભાઈના આગમનથી હિજરતીઓને હુંફ મળી અને તેમનામાં હિંમત આવી. આ અનુભવોમાંથી ગિજુભાઈએ આગળ જતાં બાળકિડાંગણની યોજના રજુ કરી હતી. લડતના સમયમાં ગિજુભાઈએ ધીરે ધીરે ગામે ગામને શહેરે શહેર બાળકોની વાનરસેના અને સાવ નાના બાળકોની માંજર સેના ની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી. માંજરસેના અને વાનરસેના વહેલી સવારે પ્રભાતફેરી કાઢે, સભાની જાહેરાતો કરે. સરઘસમાં મોખરે ચાલે, દાડના પીઠા અને પરદેશી કાપડની દુકાને પિકેટીંગ કરે. આ પ્રવૃત્તિથી દુકાનદારો અને પોલીસો તોબા પોકારી ગયા હતા.^{૧૧૭}

ગિજુભાઈએ આઝાદીની લડત દરમિયાન બોરસદમાં બહેનોના સરઘસ ઉપર પોલીસનો નિર્દયી લાઠીમાર જોયો અને અનેક બહેનો ઘાયલ થતી નિહાળી ત્યારે તેમનું હૈયું દ્રવી ઊઠ્યું હતું તેમને બોરસદની વીરાંગનાઓ નામે એક પુસ્તિકા પણ લખી.

૧૧૭ દેસાઈ (ડૉ.) મહેબૂબ ‘રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં દક્ષિણામૂર્તિનું પ્રદાન’ સંશોધન જૂલાઈ સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૪, પૃ-૧૭

બારડોલી હિજરત વિશે પણ એક પુસ્તિકા તેમણે લખેલી. ગાંધીજીએ આઝાદીની લડત કરતાંય કેળવણીને વધુ મહત્વ આપ્યું હતું તેથી ગિજુભાઈએ નિરક્ષર લોકોને કેવી રીતે ભણાવવા તેનો વિચાર કરી શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને અનુરૂપ ‘ચાલો વાંચીએ’ નામની પુસ્તિકા તૈયાર કરી. પ્રથમ પ્રયોગ બાળમંદિરના પગી બીજલ ઉપર કર્યો. બીજલને વાંચતો કર્યો પછી તો ગિજુભાઈ અક્ષરજ્ઞાનના પ્રચાર માટે નિકળી ગયા અને સાક્ષરતાની ગુજરાતમાં આહલેક જગાવી હતી.

બાલસાહિત્યના કર્તા ગિજુભાઈ :

દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરમાં પ્રથમ મોન્ટેસોરી સંમેલન (નવેમ્બર ૧૯૨૫) ભરાયું હતું. આ સંમેલનમાં શ્રી સરલાદેવી સારાભાઈ પ્રમુખ અને શ્રી ગિજુભાઈ મંત્રીનું સ્થાન શોભાવ્યું હતું તેમાં ગિજુભાઈ પોતાના વક્તવ્યમાં કહ્યું કે મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ કેવળ શિક્ષણપદ્ધતિ નથી તેમ એ કેવળ કેળવણીમાં ક્રાંતિકારી પ્રખર વિચાર નથી. એ માત્ર વૈજ્ઞાનિક દુનિયામાં નવું સત્ય નથી એ માત્ર સાર્થક મુશ્કેલીઓનો એકલો જવાબ નથી. એ એક દ્રષ્ટિ છે, એ એક નવો પ્રકાશ છે. જીવન અખંડ અને અવિભાજ્ય છે એના પાસાઓ અનેક છે. શિક્ષણ, સમાજ વગેરે એના પાસાઓ છે. આ નવો પ્રકાશ જીવન સમસ્તને પ્રકાશિત કરી તેના નવા કિરણો ફેંકે છે. શિક્ષણમાં એ નવી પદ્ધતિ સ્થાપે છે. કેળવણીમાં નવો આદર્શ આપે છે. શિક્ષકની પદ્ધતિમાં ક્રાંતિ કરે છે. સામાજિક ઘટનાની ભૂમિકા નવેસરથી રચે છે. માનવશાસ્ત્રમાં નવા દષ્ટિકોણ ઊભા કરે છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિ, સમાજ સમાજ, અને રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રના સંબંધને નવી સાંકળથી જોડે છે અને મનુષ્યની શક્તિ તેમજ ચારિત્ર્યની સફળતાની કિંમત આંકે છે આજ તત્વ જીવનની ફિલસૂફી છે.^{૧૧૮}

ગિજુભાઈએ બાળશિક્ષણ અને બાલસાહિત્યની ઉપાસના કરી અને તેના ફળ સ્વરૂપે તેમને બાળ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું. તેમાં બાલસાહિત્યમાળા, બાલસાહિત્ય ગુરુ અને વાટિકા, બાળ વાર્તાઓ અને બાળ લોકગીત સંગ્રહ, કિશોરકથાઓ વગેરે સાહિત્યની રચના કરી હતી. આ સાહિત્યમાં ગિજુભાઈની અનોખી લેખનકળા ઝળકવા લાગી. એમાં ટૂંકા ટૂંકા વાક્યો ફૂલ જેવી કોમળ હળવી શૈલી હતી. પાત્રો અને વાર્તાઓ, પશુપક્ષીઓ, વનસ્પતિ, સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત, આભના તારા અને ચંદ્રની ચાંદની, જીવજંતુ અને

૧૧૮ કોરાટ (ડૉ.) પી. જી., જાની (ડૉ.) એસ. વી., ભાલ (ડૉ.) જે. ડી. (સંપાદક) ‘ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૮૭

પ્રાણીઓ, આડોશી પાડોશી, દેશના મહાપુરુષો, નદીઓ અને પર્વતો, શહેરો અને ગામડાં, દુનિયાનો પરિચય કરાવતી નાની મોટી દરેક વસ્તુ ઉપર ગિજુભાઈએ કલમ ચલાવીને બાળકના નાના મન આગળ નાના હાથમાં રહે એવી તેની ઉગતી બુદ્ધિને કુમળી લાગણીઓને વિકસાવે તેવી સેંકડો પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરી બહાર પાડી છે. તેમણે સર્જેલા બાલસાહિત્યને લઈ તેમને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૩૦)માં એનાયત થયો હતો. કાકા સાહેબ કાલેલકરને તેમને બાલ સાહિત્યના બ્રહ્મા એવું બિરુદ આપ્યું હતું.^{૧૧૯}

ગિજુભાઈ એક કેળવણીકાર :

ગિજુભાઈ દક્ષિણામૂર્તિમાં જોડાઈ બાલકેળવણીને મહત્વનું સ્થાન આપે છે. દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરમાં ગિજુભાઈએ અનેક પ્રયોગો કર્યા. તેઓએ બાળકોનાં જીવનનો અભ્યાસ કર્યો. બાળકોને પ્રોત્સાહિત કરનારી વાર્તાઓ ગિજુભાઈ એ તૈયાર કરી. બાળકો માટે નાટકો લખ્યા, બાળકો માટે કહેવતો લખી અને ગીતો પણ લખ્યા. તેમણે બાળ કેળવણીમાં મા-બાપોને પણ જોડી દીધા હતા. તેઓ માનતા બાળકોને સાચી કેળવણી આપવાનું પહેલું પગથિયું મા-બાપોથી શરૂ થાય છે. તેથી કેળવણી મા-બાપો અને બાળકોને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપે એવા શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે અધ્યાપન મંદિરો શરૂ કર્યા હતા.^{૧૨૦} તેઓ માનતા કે સાચા શિક્ષકો સિવાય કેળવણીની કોઈપણ સંસ્થાનો સાચો વિકાસ થતો નથી. ગિજુભાઈ બાળકોના પરમ ચાહક હતા. ગિજુભાઈ કહેતા પળે પળે નાનાં બાળકોમાં વસતા મોટા આત્માનાં હું દર્શન કરું છું. એ દર્શન મારામાં એ પ્રેરણા ઉપજાવી રહ્યું છે કે બાળકોના અધિકારોની સ્થાપના કરવાને જ હું જીવતો રહું અને કામમાં જ હું જીવન સર્જું છું.

શિક્ષક પત્રિકા નામની પોતાની માસિક પત્રિકા દ્વારા ગિજુભાઈએ કેળવણીને લગતું ખરું જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. બાળ સાહિત્યના સર્જન અને ગિજુભાઈની પ્રેરણાથી બાળ માસિકો શરૂ થયાં હતાં. જેમ જેમ ગિજુભાઈની પ્રવૃત્તિ વિકસતી ગઈ તેમ તેમ વિચારોની આપણે માટે નાની મોટી પરિષદો પણ મળવા લાગી વધુમાં ગિજુભાઈએ સમસ્ત ગુજરાતનો પ્રવાસ કરી બાળ પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.^{૧૨૧} ગુજરાતના નાના

૧૧૯ જગતાપ દીપકનો લેખ ‘ગિજુભાઈ બધેકા’ પથિક, ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, અમદાવાદ, ૧૯૮૯, પૃ. ૧૮
૧૨૦ બધેકા ગિજુભાઈ ‘મા-બાપોને’ સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ, ૨૦૦૧, પૃ. ૫૬
૧૨૧ શિક્ષણ પત્રિકા, અંક-૧૨, ૧૯૯૦, પૃ. ૬૯

મોટા ગરીબ તવંગર, ગામડીયાને શહેરીજનો ગિજુભાઈનાં કામ અને નામથી એટલા બધા પરિચિત થયાં છે કે રાજ્યના કોઈપણ ખૂણે એમના નામથી કોઈ પરિચિત હોય જ અને તેમનું કોઈને કોઈ બાળ સાહિત્યનું પુસ્તક મળી આવે જ. ગિજુભાઈની મહત્તા પોતે ઉત્તમ બાલ શિક્ષક બન્યા તેમાં જ નથી પરંતુ સમગ્ર સમાજને બાળકો પ્રત્યે જોવાની વર્તવાની નવી દૃષ્ટિ આપી અને બાળકો માટે કામ કરનારા અનેક આગ્રવન કાર્યકરોની તેમને ભેટ આપી છે.^{૧૨૨} મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનાં સાધનોનું ઉત્પાદન થાય તે માટે આગ્રવન પરિશ્રમ કર્યો જો કે બાલ વિદ્યાપીઠ ચિલ્ડ્રન્સ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવાનું તેમનું સ્વપ્ન હજી સાકાર થવું બાકી છે. તેમને એકાએક પક્ષઘાતનો હુમલો થયો હતો. સારવાર માટે મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યા જ્યાં તેમનું ૨૩ જૂન, ૧૯૩૯ ના રોજ મૃત્યુ થયું હતું. બાળ કેળવણીના જ્ઞાતાના અવસાનથી શિક્ષણ જગતને મોટી ખોટ પડી. એ જમાનામાં ગિજુભાઈએ જે કામ કર્યું છે તે કોઈપણ સમાજને મગરૂર બનાવે તેવું હતું. બાળકોના ઉદ્ધારકર્તા ગિજુભાઈએ અસંખ્ય મા બાપોને બાલ સ્વાતંત્ર્યની, બાલ ભક્તિની અને બાલપૂજાની દિક્ષા આપી. ગુજરાતને બાલભક્તિનું ગાંડપણ લગાડનાર આ મિશનરીએ મધ્યમ વર્ગનું આખું સ્વરૂપ ફેરવી નાખ્યું છે અને ગુજરાતભરમાં અસંખ્ય બાલમંદિરો વાવી ઉગાડ્યાં છે.

૬.૯ શ્રી હરભાઈ દુર્લભજી ત્રિવેદી :

સૌરાષ્ટ્રમાં આઝાદી પહેલાં શિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં સૌ પ્રથમ વિદ્યાર્થી સ્વાતંત્ર્ય, સહશિક્ષણ, જાતીય શિક્ષણ, સ્વાધ્યાય પદ્ધતિનો પ્રયોગ હરભાઈએ કર્યો. તેઓ ગાંધી વિચારને અનુસરી કેળવણી ક્ષેત્રે વિવિધ સામયિકોમાં પોતાના વિચારો પ્રગટ કરતા રહ્યા. હરભાઈ ત્રિવેદીનો જન્મ તા. ૧૪-૧૧-૧૮૯૧ ના રોજ ભાવનગર જિલ્લાના વરતેજ ગામમાં બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ દુર્લભજી ત્રિવેદી હતું. માતાનું નામ જીવકોરબા હતું. તેમના પિતા ગામના ગરાસદારને ત્યાં નોકરી કરતા. તેમનું નામ હરિશંકર હતું. પાંચ વર્ષની ઉંમર થતાં તેમને ગામની શાળામાં બેસાડવામાં આવ્યા. એ વખતે ગામની પ્રાથમિક શાળાઓ શિક્ષા માટે પ્રખ્યાત હતી. તેથી હરિશંકર ત્યારે શાળામાં કદી પણ ન જવાનો દ્રઢ નિર્ણય કરી લીધો હતો. કેમકે તેમને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે શાળામાં બાળકોને પૂરી રાખવામાં આવે છે અને શિક્ષકો

૧૨૨ ભદ્ર નાનાભાઈ, મોડક તારાબેન ‘સ્મરણાંજલિ’ વસંત બાલશિક્ષણ, પ્રચાર માળા શિક્ષણ પત્રિકા, કાર્યાલય મુંબઈ, ૧૯૪૧, પૃ. ૨૫૧

બાળકોને માર મારે છે. તેથી માતા પિતાની સમજાવટ છતાં તેઓ શાળાએ ન જતા. હરિશંકર ભણવા માટે તેમના મામા પાસે મુકવામાં આવ્યા. તેમના મામા નિવૃત્ત શિક્ષક હતા. તેઓ નાનાં બાળકોને ભેગા કરી શિક્ષણ આપતા હતા. તેમના પ્રેમાળ સ્વભાવે બાળક હરિશંકરના બાળ માનસ ઉપર ઊંડી છાપ પાડી.^{૧૨૩} તેમના મામા પિતા દુર્લભજીને કહેતા કે આ ઘર છે, શાળા નથી પણ શાળામાં અપાતા શિક્ષણ કરતાં અહીં કંઈક વિશેષ મળશે અમારો પ્રેમ, અમારી ભાવના, અમારી કાળજી અને અમારું વાત્સલ્ય શિક્ષણ અને સંસ્કાર બંને મળશે આને તમે ઘર ગણો તો ઘર અને શાળા ગણો તો શાળા પણ છે. ત્યારે હરિશંકરના મનમાં પ્રશ્ન થયો હતો એ ઘર શાળા છે. અને ભવિષ્યમાં તેઓ ઘરશાળા ભાવનગરમાં સ્થાપવાના હતા. તેમને પ્રાથમિક શિક્ષણ તેમના મામાને ઘેર ઘર બેઠાં લીધું હતું. અને ધોરણ ૫ થી ૭ ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર મિડલ સ્કૂલમાં અભ્યાસ કર્યો. આ સમય દરમિયાન તેમનું કુટુંબ વરતેજથી ભાવનગર આવીને વસ્યું હતું. હરભાઈએ પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં તેમના બે મિત્રો સાથે એચ.એ.આર. (H.A.R.) ફોટોગ્રાફીના સામાનની કંપની સ્થાપી કરી હતી. પછી મુંબઈમાં જઈ હોટેલ ખરીદી અને ચલાવી આ બંને ધંધામાં ખોટ ખાધી અને મેટ્રિકનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. મુંબઈમાં મોટાભાઈ પાસે રહી મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી.

હરભાઈની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હતી. પિતાના આગ્રહથી કોલેજમાં દાખલ થયાં પણ કૌટુંબિક જવાબદારીઓ ઘણી હતી. માતાનું મૃત્યુ થયું હતું. તેથી નાનપણમાં જ લગ્ન થયેલા આ બધા કારણો તેઓ અભ્યાસમાં નબળા પડતા અને માંડ માંડ બી.એ. નો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. નોકરીની શોધમાં મુંબઈ ગયા ક્યાંય નોકરી ન મળે. તેમણે થોડા દિવસ ટપાલીની નોકરી કરી છેવટે મુંબઈની એક સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે નોકરી મળી. આર્થિક સંકડામણને કારણે તેમણે ટ્યૂશનો પણ કર્યા.^{૧૨૪} ત્યારે મુંબઈમાં ગ્રેજ્યુએટ થયેલા ભાઈઓ કાયદાનો અભ્યાસ એલ.એલ.બી. કરતા હતા. કાયદાના વર્ગો સાંજના ચાલતા હતા. જેમાં દાખલ થઈ બે વર્ષમાં એલ.એલ.બી.ની પદવી મેળવી શકાતી હતી. હરભાઈએ કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો તે દરમિયાન ભાવનગરની દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા તરફથી ગિજુભાઈનો એક પત્ર હરભાઈને મળ્યો તેમણે લખ્યું હતું.

૧૨૩ નાયડુ જશીબેન હરભાઈ ત્રિવેદીના પુત્રી અને સરસ્વતી વિદ્યામંડળ, સરસપુરના પ્રમુખશ્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૨-૫-૨૦૦૯

૧૨૪ કોરાટ (ડૉ.) પી. જી., જાની (ડૉ.) એસ. વી., ભાલ (ડૉ.) જે. ડી., ‘ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૫૯

“આપણા મૈત્રી સંબંધો યાદ કરીને આ પત્ર લખું છું. આજે જ્યારે અહીં ભાવનગરમાં શૈક્ષણિક અને સામાજિક વાતાવરણમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. ત્યારે તમને અને તમારી ભાવનાઓને ન યાદ કરું એમ બને ખરું ? તમને જણાવું કે મારા થકી દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાનું બંધારણ તૈયાર થઈ ગયા પછી એ સંસ્થા તરફનો મારો આદર વધી ગયો હતો. બીજી તરફ મારા વકીલાતના વ્યવસાયમાં રહેલા અનિષ્ટોથી હું ત્રાસી ગયો હતો. તેથી મેં એ સંસ્થામાં એક કાર્યકર તરીકે બેસી જવાનું સ્વીકારી લીધું છે. જેમ મને આમ કરવાનું ગમ્યું છે તેમ તમને પણ ગમશે એવી મને ખાતરી છે તો તમે મુંબઈ છોડીને ભાવનગર આવી જાવ અને મારી સાથે તમે પણ દક્ષિણામૂર્તિના કાર્યકર બનો. પત્ર વાંચીને હરભાઈ મુંબઈ છોડી ભાવનગર આવ્યા.”^{૧૨૫}

દક્ષિણામૂર્તિમાં હરભાઈ ત્રિવેદી :

હરભાઈ ત્રિવેદી મુંબઈમાં શિક્ષકની નોકરી છોડી ૧૯૧૯ ના ઓગષ્ટ માસમાં ભાવનગર આવી શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવનના આગ્રુપન સભ્ય તરીકે જોડાયા. ત્યારે તેમની દ્રષ્ટિ સમક્ષ એ સંસ્થાનાં ભૂતકાળનાં અનુભવો તરવરવા લાગ્યા હતા. હરભાઈ જ્યારે ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ભણતા ત્યારે પણ તેમણે સ્વેચ્છાએ દક્ષિણામૂર્તિના સ્વયંસેવક તરીકે ખંડ સમયની સેવા આપી હતી. જ્યારે સંસ્થા શરૂ થઈ ત્યારે હરભાઈ એક કોલેજિયન તરીકે તેનાથી પ્રભાવિત થયેલા તેમને પોતાને વ્યાયામનો ઘણો શોખ હતો. તે શરીર સ્વાસ્થ્યના ભારે આગ્રહી હતા. સંસ્થામાં જે પ્રારંભકાળમાં પાંચ સાત વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા. તેમને હરભાઈ અંગ કસરત અને વ્યાયામના દાવ શીખવતા ઈ.સ. ૧૯૧૩-૧૯૧૪ ના સમયમાં નાનાભાઈ ભટ્ટ અને શ્રી હરગોવિંદદાસ પંડ્યા સંસ્થા માટે ભંડોળ એકત્રિત કરવા બહાર ગયેલા ત્યારે હરભાઈને એ સંસ્થાના માનદ્ ગૃહપતિ તરીકે કામ કરવાની તક મળી હતી. જ્યારે નાનાભાઈ ભટ્ટ અને શ્રી હરગોવિંદદાસ પંડ્યા પાછા ફર્યા ત્યાં સુધીનો સમય હરભાઈ માટે ગૃહપતિ તરીકે સેવા બજાવવામાં અને તેમના પોતાના ગ્રુપન ઘડતરમાં અતિ મૂલ્યવાન નિવડ્યા.^{૧૨૬} તેઓએ દક્ષિણામૂર્તિ માટે સ્મરણ કરતાં લખ્યું છે.

^{૧૨૫} પંચાલ (ડૉ.) મોહનભાઈ ‘વિરલ વિદ્યાપુરુષ’ હરભાઈ સ્મારક નિધિ સરસ્વતી વિદ્યામંડળ, સરસપુર અમદાવાદ, ૧૯૯૭, પૃ. ૭૨

^{૧૨૬} પટેલ મોતીભાઈ મ. ‘કેળવણીના રાષ્ટ્રીય ઋષિઓ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૫૨

તે દિવસો દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા એટલે કેવળ છાત્રાલય, આ છાત્રાલય દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્ય ઘડતરનો આદર્શ દક્ષિણામૂર્તિ ભવને સ્વીકારેલો. એ આદર્શને અનુરૂપ છાત્રાલયનું કામકાજ ચાલતું. હું છાત્રાલયનો માનદ્ ગૃહપતિ બન્યો તે દિવસોમાં મને જે અનુભવો થયા તે ઘણા કિંમતી હતા. ભવિષ્યમાં મે શિક્ષકનું જીવન સ્વીકાર્યું. ત્યારે મુંબઈમાં અને તે પછી ભાવનગર આવ્યો ત્યારે દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થામાં એ વખતના ગૃહપતિ તરીકેના મારા અનુભવોએ મને ઘણી સહાય કરી હતી. શિક્ષણના સિદ્ધાંતો નક્કી કરવામાં તથા આદર્શો ઘડવામાં એ અનુભવો અત્યંત ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક નીવડ્યા હતા. છાત્રાલયમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓ માટે એક ચુસ્ત સમય પત્રક ઘડાતું અને તે મુજબ દિવસભરનાં બધાં જ કામો નિયમિત ચાલે તેવો ભારે આગ્રહ રખાતો. હું થોડા વખત ગૃહપતિ રહ્યો તે દરમિયાન છાત્રાલયના નિયમોનું બરોબર પાલન થાય તેની ભારે કાળજી રાખતો સવારે નિયત કરેલા સમયે પાંચ વાગ્યે તમામ છાત્રોએ ઊઠી જવાનું હોવાથી એક જવાબદાર વિદ્યાર્થી ઘંટ વગાડતો ઘંટનો અવાજ કાને પડતાં જ હું પણ મારી પથારી છોડી દેતો. પ્રાર્થનામાં હાજર રહેવા તૈયાર થઈ જતો મારી વિદ્યાર્થી કાળની એક આદત હતી કે રાત્રે મોડા સુધી જાગવું અને વાંચવું છતાં જવાબદાર ગૃહપતિ તરીકે સવારે પાંચ વાગ્યે ઊઠી જતો હતો.^{૧૨૭}

હરભાઈ ત્રિવેદી વિનય મંદિરના આચાર્ય બને છે. આ સમય દરમિયાન તેમણે કેળવણીના ક્ષેત્રે અનેક પ્રયોગો કર્યા. તેમાં ડૉલ્ટન યોજનાનો પ્રયોગ મુખ્ય હતો. હરભાઈએ આદરેલા સ્વાધ્યાય પદ્ધતિનાં મૂળ ડૉ. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિના સિદ્ધાંતો અને તે ઉપર મિસ પાર્ક હર્સ્ટે અમેરિકામાં મોટી ઉંમરનાં બાળકોની કેળવણી માટે કરેલા પ્રયોગોમાં રહેલા હતા. તેમના ડૉલ્ટન પ્લાનનું સીધે સીધું અનુકરણ કરવાને બદલે હરભાઈએ તેને ભારતીયકરણ કરીને અહીંની સંસ્કૃતિ, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, વિદ્યાર્થીઓ અને તેમનાં મા બાપોની જરૂરિયાત અને અપેક્ષાઓ, મર્યાદિત સાધન સામગ્રી અને સવિશેષ સામાજિક અને રાજકીય પરિપ્રેક્ષ્યના સંદર્ભમાં એનું સ્વરૂપ ઘડ્યું હતું. સમગ્ર વર્ષના દિવસોમાંથી રજાઓના દિવસો બાદ કરતા જે દિવસો રહે તેનું મહિનાઓ અને અઠવાડિયામાં વિભાજન કરવામાં આવ્યું. દા.ત. વર્ષના કામના કુલ ૨૧૦ દિવસો હોય તો તે સંખ્યાને છ છ દિવસના અઠવાડિયામાં વિભાજિત કરતાં

^{૧૨૭} પંચાલ (ડૉ.) મોહનભાઈ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૭૫

પાંત્રીસ કાર્ય સપ્તાહ (Working Weeks) આવે. બીજી તરફ દરેક વિષયના વાર્ષિક અભ્યાસને પાંત્રીસ પાંત્રીસ એકમોમાં (Units) જુદો પાડવામાં આવતો. પ્રત્યેક એકમનો અભ્યાસ કરવામાં કેટલો સમય લાગશે તે પણ આશરે નક્કી કરવામાં આવતું. સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક એકમનો સારી રીતે અભ્યાસ કરવામાં ૪૫ મિનિટથી માંડી પાંચ છ કલાકનો સમય જરૂરી થઈ પડતો તેનો આધાર જે તે વિષયાંગ પર રહેતો અને પછી વિષયના અભ્યાસને આવશ્યક એકમોમાં ફાળવી દેવામાં આવતા હતા. તેના ઉપર સ્વાધ્યાયોની રચના કરવામાં આવતી. આમ શિક્ષકો શરૂઆતમાં તેમના સ્વાધ્યાયનો ક્રમ એક મહિનો પછી પંદર દિવસ અને છેલ્લે અઠવાડિયાનો સમય રખાતો હતો. એક અઠવાડિયું એ કોઈપણ એકમની પૂર્ણતા (completion) માટે આદર્શ સમયગાળો (period) ગણાતો. કેમ કે દર અઠવાડિયાના અંતે જે વિષયના એકમનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવતું હતું. આ પ્રયોગમાં તેમને ખૂબ જ સફળતા મળી. સ્વયં શિક્ષણનો સિદ્ધાંત વ્યવહારમાં મૂકવાથી કેટલા સુંદર પરિણામો આવે છે તે તેમણે સ્વાનુભાવે સાબીત કરી બતાવ્યું હતું.^{૧૨૮}

હરિજનોની સેવા :

ઈ.સ. ૧૯૨૦ માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની વિદ્યા સભાના એક સભ્ય તરીકે હરભાઈને નિમવામાં આવ્યા. આ સ્થાન ઉપર તેમણે પાંચ વર્ષ સુધી ૧૯૨૫ સુધી સક્રિય યોગદાન આપ્યું હતું. આ સમયમાં હરભાઈનું હરિજનો પ્રત્યેના વલણમાં લાગણીશીલતા જોવા મળે છે. દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિરમાં માત્ર હરિજન વિદ્યાર્થીને પ્રવેશ આપીને ગાંધીજીની શરત પૂરી નહોતી કરી. તેમણે તો સ્વેચ્છાએ એક ડગલું આગળ વધી તારીખ ૨ જી ઓક્ટોબરે (ગાંધીજીનો જન્મ દિવસ) પોતાના સમગ્ર સ્ટાફ અને તેમનાં કુટુંબીજનોનું પોતાને ઘેર સમૂહ ભોજન રાખ્યું. શરૂઆતમાં પિતા અને કુટુંબીજનોએ નારાજગી બતાવી પણ હરભાઈની દલીલ આગળ બધા માની ગયા. આ સમૂહ ભોજનમાં હરિજન સફાઈ કામદારો અને પટાવાળા તથા તેમનાં કુટુંબીજનોને પણ સામેલ કર્યા હતા. એટલું જ નહિ હરિજન બહેનોને રસોઈ બનાવવાના કાર્યમાં પણ અન્ય બ્રાહ્મણ બહેનો સાથે સામેલ કરી. બ્રાહ્મણો, વાણિયા, હરિજનો તમામ એક જ પંગતમાં જમવા બેઠા હરિજન બહેનો સૌને

૧૨૮ ભદ્ર દેવેન્દ્રભાઈ દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના નિયામકની રૂબરૂ મૂલાકાત તા. ૭-૧૧-૦૮

રસોઈ પીરસે અને બધાં પ્રેમથી જમે. ઇ.સ. ૧૯૨૦-૧૯૨૧ માં હરભાઈએ શરૂ કરેલી આ પ્રણાલિકા તેમના અવસાન સુધી ચાલુ રહી.^{૧૨૯} આમ અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું હરભાઈએ તે સમયમાં ઉત્તમ ઉદાહરણ પુરૂ પાડ્યું હતું. આજ સમયમાં હરભાઈ પોતે બ્લેક બોર્ડ અને ફાનસ લઈ હરિજનવાસમાં જઈ શિક્ષણ આપતા હતા.

રાષ્ટ્રીય લડતોમાં હરભાઈ ત્રિવેદી :

હરભાઈ ત્રિવેદી ૧૯૨૦ ની ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળમાં જોડાયા હતા અને રચનાત્મક કાર્યોમાં લીધા હતા. દારૂ અને વિદેશી કાપડ ઉપરના પિકેટિંગના કાર્યો કર્યા હતા. ઇ.સ. ૧૯૩૦ ની મીઠાની લડત વખતે દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થામાંથી રાજીનામું આપી. વીરમગામની છાવણીમાં જોડાયા હતા. તેઓ વીરમગામની છાવણીમાં નાયક તરીકેની મહત્વની કામગીરી બજાવતા રહ્યા પણ તેમને દક્ષિણામૂર્તિમાં શિક્ષણ કાર્યની જવાબદારી સંભાળવાનો ગાંધીજીનો આદેશ મળતાં ભાવનગર આવી દક્ષિણામૂર્તિના કાર્યમાં ગૂંથાઈ ગયા હતા. અને નાનાભાઈ ભટ્ટ અને ગીજુભાઈ બઘેકાની ગેરહાજરીમાં દક્ષિણામૂર્તિનું યોગ્ય સંચાલન કર્યું હતું. હિંદ છોડોની લડત વખતે હરભાઈ ત્રિવેદી જોડાયા ન હતા પણ લડતને ઉત્તેજન આપવા માટે બહાર રહીને પણ યોગ્ય કામગીરી બજાવી હતી.^{૧૩૦}

હરભાઈનું લેખન દ્વારા શિક્ષણમાં પ્રદાન :

વિદ્યાર્થીઓના ભણતર અને ઘડતર માટેના અનેક પ્રયોગો, ઉત્તમ વિચારોનો પ્રચાર પ્રસાર થાય એ માટે હરભાઈએ દક્ષિણામૂર્તિ, છાત્રાલય, નૂતનશિક્ષણ અને ઘરશાળામાં જેવા સામયિકોમાં તેમણે સતત લેખન કાર્ય કર્યું. શિક્ષણના પ્રયોગો, વિવિધ કોયડાઓ અને તેનો ઉકેલ શિક્ષણના વિવિધ સિદ્ધાંતો અને નીતિ વિષયક નિર્ણયો આ સામયિકોમાં પ્રગટ થતા હતા. તેઓએ વિદ્યાલયના સ્તર ઉપરના બાળકોને ધર્મની સચ્ચાઈ ઉપર પણ કંઈક વાંચવા મળે તે માટે તેમણે તથાગત અને જાતક કથાઓ નામનાં પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા. ધર્મ નીતિ નામનાં પુસ્તકો દ્વારા એડોલન્સ (યુવાવસ્થા)માં આવનારા બાળકોને ધર્મ વિશેનાં મૂલ્યો અને સત્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.^{૧૩૧}

૧૨૯ ઘરશાળા, વર્ષ-૨, અંક-૪, નવેમ્બર-૨૦૦૭, પૃ. ૧૪

૧૩૦ શાહ જયાબેન વજુભાઈ (સંપાદક) પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૮૪

૧૩૧ ઘરશાળા વર્ષ-૨, અંક-૪, નવેમ્બર-૨૦૦૭, પૃ. ૧૧

ઈ.સ. ૧૯૪૦ માં ઘરશાળા નામનું શૈક્ષણિક માસિક હરભાઈએ શરૂ કર્યું. આ માસિકમાં શિક્ષણના અદ્યતન પ્રવાહોની જાણકારી મેળવી તેઓ લોકો સમક્ષ મૂકતા હતા. શિક્ષણના સિદ્ધાંતો અને પ્રયોગો દ્વારા નિપજેલા પરિણામને તેઓ લેખ દ્વારા સતત પ્રગટ કરતા.^{૧૩૨} બાળકનું ઘડતર સર્વગ્રાહી થાય એ માટે તેઓ બાલમાનસને સમજવવાનો સતત પ્રયત્ન કરતા રહેતા. ઘરશાળા માસિક પ્રગટ કરવાનો તેમનો સ્પષ્ટ હેતુ હતો. નવી પેઢીના ઘડતરમાં સૌથી મોટો ફાળો ઘર અને બીજી બાજુ શાળાનો છે. ઘર એટલે કુટુંબનું સ્વાસ્થ્ય સંગીન રહે ઘરનું સંસ્કારધન ઉચ્ચ પ્રકારનું બને અને શિક્ષકો તથા અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓના ઘડતરમાં સદાય સક્રિય રહે એ ખૂબ જરૂરી છે. ઘર અને શાળાના આ પ્રયત્નોમાં સહાયભૂત થઈ શકે તેવું સત્વશીલ સાહિત્ય પૂરું પાડવાનો ઘરશાળા માસિકનો મુખ્ય હેતુ રહ્યો છે. તેનું સંવર્ધન કરવાનું કામ હરભાઈએ આજીવન કર્યું છે. આજે પણ અમદાવાદથી સરસ્વતી વિદ્યામંડળ નામની સંસ્થાના નેજા હેઠળ આ સામયિક નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે. અને શિક્ષણ જગતની પ્રેરક અને ઉપયોગી સેવા કરી રહ્યું છે. શૈક્ષણિક સાહિત્યનું સર્જન કરવામાં પણ હરભાઈનો ફાળો ઘણો મોટો છે. સામયિકોમાં તેમણે અસંખ્ય ઉપયોગી લેખો લખ્યા સાથે સાથે શિક્ષણમાં સંકળાયેલા સૌને કાયમી ઉપયોગી થઈ શકે એવા ઉત્તમ સાહિત્યનું નિર્માણ તેમણે પુસ્તકરૂપે કર્યું છે.^{૧૩૨}

હરભાઈ ત્રિવેદી કેળવણીકાર તરીકે :

હરભાઈ ત્રિવેદી દક્ષિણામૂર્તિમાં જોડાય છે અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે અનેક મૌલિક વિચારોનો નિષ્ઠાપૂર્વક તે અમલ કરે છે. દક્ષિણામૂર્તિમાં આજીવન સભ્યપદની મુદત ૧૯૩૬-૧૯૩૭ માં પૂરી થતા હરભાઈ સંસ્થામાંથી છૂટા થઈ. ઈ.સ. ૧૯૩૯ માં ભાવનગરમાં ઘરશાળા સંસ્થાની શરૂઆત કરે છે. અને તેની સ્થાપનાથી હરભાઈના જીવનના અંત સુધી સંસ્થાના નિયામક તરીકે રહે છે. તેઓ શિક્ષણમાં સ્વતંત્રતા લાવે છે. આઝાદી પહેલા સમાજમાં એવી માન્યતા સામાન્ય અને સાર્વજનિક હતી કે બાળકોને શિક્ષકોના તેમજ વડિલોના સંપૂર્ણ અંકુશમાં ઉછેરવા જોઈએ તેની સામે હરભાઈએ બાળકોને સ્વતંત્ર વાતાવરણ આપવું જોઈએ. પ્રચલિત નિયમોની યોગ્યતા વિશે વધુમાં

૧૩૨ દવે જ્યોતિન્દ્ર કનેયાલાલ ઘરશાળા સરસ્વતી વિદ્યા મંડળ સરસપુરનાં મંત્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૧-૫-૨૦૦૯

૪૪ જુઓ પરિશિષ્ટ - ૨૬

વધુ સાચી સમજ વિકસે તેવો સુયોજિત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ઉપરથી લદાયેલું નિયમોમાંથી ઊભું થયેલું શિસ્ત લાંબુ ટકતું નથી. બાળકમાં વિકસેલા નિયમો અંગેની સમજ ઉપર રચાયેલા શિસ્ત જ દીર્ઘ જીવી નીવડે છે અને આવી સમજ બાળકોને સ્વતંત્રતા આપ્યા વગર ઊભી કરી શકાતી નથી. આ નવી દૃષ્ટિ અનુસાર તેમને બાળકોને સ્વતંત્રતા આપવાના પ્રયોગો કર્યા હતા.^{૧૩૩} કિશોરાવસ્થામાં બાળકોની પોતાના જાતિય તફાવતો વિષે જાગૃત થાય છે તેમની જાતીયવૃત્તિ અવનવાં વલણો તથા સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. પરિણામે તેમના વર્તન વ્યવહાર અને કાર્ય શક્તિમાં અનેક ચિત્ર વિચિત્ર ફેરફાર દેખાય છે. આ બાબતની સારી સમજના અભાવે બાળકની પ્રગતિ થંભી જતી દેખાય છે. બાળક અવળે માર્ગે જતું દેખાય છે. સંઘર્ષો અને તંગદિલી ઊભી થાય છે. આ અંગેની તમામ સમજ બાળકો તેમ વડીલોને આપવી અત્યંત જરૂરી છે. ઉચ્ચ ભૂમિકા પર રહીને ખૂબ સરળ અને સમતોલ ભાષામાં કુનેહપૂર્વકના વ્યાખ્યાનો તથા લેખો દ્વારા હરભાઈએ જાતીય શિક્ષણનું કાર્ય કર્યું. માનસ શાસ્ત્રીય વિચાર દ્વારા વિકૃત વિચારો કરનારા અને એ ખરાબ વિચારોને આચરણમાં મૂકવાવાળાઓને સાચી દિશા હરભાઈએ બતાવી હતી.^{૧૩૪} આ અંગે આદરણીય તેમના પુત્રી શ્રી જશીબહેનનું કાવ્ય હરભાઈને સમજવામાં આપણને વધુ સહાયભૂત થશે.

જનમ્યા જીવ બાળ સ્વરૂપે
દિન રાત જાતાં મોટું થતું એ
શરીરે ઘર્યું ચૌવન
ચૌવને વિકસ્યું મન
ઓળખો પારખો એને
સમજો તમે
પરસ્પરનું આકર્ષણ મૂક્યું કુદરતે
સ્વીકારો તે સમજાવો તેમને
ચીંધો જીવન માર્ગ યોગ્ય
કુદરતે બક્ષેલું બધું છે

૧૩૩ ઘરશાળા અંક-એપ્રિલ, વર્ષ-૯, અંક-૮, વર્ષ-એપ્રિલ-૧૯૪૯, પૃ. ૨૪૨

૧૩૪ ત્રિવેદી હરભાઈ ‘કોઈએ નહોતું કીધું’ ઘરશાળા પ્રકાશન મંદિર ભાવનગર, ૧૯૩૧, પૃ. ૭૭

છુપાવશો ના કદી
અવગણશો ના
જીવન ચૌવનના વ્યવહારને
તો એળે જશો ના મહેનત કદી
ચૌવન બની રહેશે
છીપનું મોતી
સમજ્યા વડીલો ?

એ સમયે છોકરા છોકરી સાથે ભણે એ વિચાર નવો હતો અને સમાજના રૂઢિચુસ્ત લોકો સહશિક્ષણનો વિરોધ કરતા. સ્ત્રી સમાનતા એ સમયમાં તો કલ્પના જ ન હતી અને તેના આચરણની વાતનો દૂર હતી પરંતુ હરભાઈએ સહશિક્ષણની હિમાયત કરી પ્રયોગ કર્યો અને તેમાં તેઓ સફળ થયા.^{૧૩૫} હરભાઈએ ઇ.સ. ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૬ સુધી સૌરાષ્ટ્ર શિક્ષણ સલાહકાર સમિતિમાં કામ કર્યું હતું. ઇ.સ. ૧૯૫૮ થી ૧૯૬૪ સુધી મુંબઈ સંયુક્ત વિધાન પરિષદના સભ્ય તરીકે નિયુક્ત થઈ કામ કર્યું. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારે તેના ભાવનગર ખાતે યુનિવર્સિટી રેક્ટર તરીકે હોદ્દો સ્વીકાર્યો હતો. જે તેમણે તા. ૧૪-૮-૧૯૬૭ થી ૧૪-૧૧-૧૯૬૮ સુધી સંભાળ્યો હતો. ત્યાર પછી સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ભાવનગર કેમ્પસ ખાતે પ્રથમ પ્રો. વાઈસ ચાન્સેલર તરીકે હરભાઈ ત્રિવેદીની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. તેમણે તા. ૨૫-૧૧-૧૯૬૮ થી તા. ૨૪-૧૧-૧૯૭૧ સુધી પૂરા ત્રણ વર્ષ તેમણે આ પદ ઉપર રહીને બહુ સુંદર કામગીરી બજાવી હતી.

હરભાઈનું કાર્યક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક છે. તેઓ સનિષ્ઠ અને દૃષ્ટિ વંત કેળવણીકાર હતા. તેમણે પોતાના જીવનનો પૂરો સમય કેળવણીને આપ્યો. તેઓ પ્રયોગશીલતાના સતત આગ્રહી હતા. તેમની શૈક્ષણિક સંસ્થાનું નામ ઘરશાળા પાડવામાં જ એમનો નૂતન દૃષ્ટિકોણ પ્રગટ થાય છે. તેમણે સજા, ઇનામ, લાલચ એ શિક્ષણની અંદર ભચંકર બદીની સામે આજીવન જેહાદ જગાવી હતી. તા. ૧૯ ઓગષ્ટ, ૧૯૭૯ ના રોજ તેમનું

૧૩૫ નાયક જશીબેન હરભાઈ ત્રિવેદીના પુત્રી અને સરસ્વતી વિદ્યામંડળ સરસપુરનાં પ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૨-૫-૨૦૦૯
જુઓ પરિશિષ્ટ - ૨૭

અવસાન થયું.^{૧૩૬} તેમની જીવનયાત્રામાં માત્ર શિક્ષણ દ્વારા સમાજના નવસર્જન સિવાય બીજી કોઈ બાબતમાં પડવા તેઓ લલચાયા નથી. શિક્ષક જીવનની ભૌતિક મર્યાદાઓને તેમને કદી પરાજિત કર્યા નથી શિક્ષક હોવાનું તેમને અપૂર્વ ગૌરવ હતું.

આ કાર્યકરો ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યોને અપનાવીને તેમાં પણ વિદેશી શિક્ષણનો બહિષ્કાર કરી સૌરાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ શરૂ કરી હતી. આ શાળાઓ પણ સ્વદેશી, તે અનુસરી અને શિક્ષણના માધ્યમ દ્વારા પ્રજામાં જાગૃતિ લાવવાનું કામ કરતી. તેમના કાર્યકરો વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, દારૂ નિષેધ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ખાદી પ્રચાર અને રેટિયા દ્વારા લોકોને સ્વાવલંબી બનાવવા તથા દેશી રાજ્યોના અન્યાય સામે લડત ઉપાડી હતી. દેશની આઝાદી માટેની અસહકારની લડત, સવિનય કાનૂન ભંગની અને હિંદ છોડો લડતમાં ભાગ લઈ લાઠી માર સહન કર્યો હતો. અંગ્રેજ અને દેશી રાજ્યોના પોલીસોનો માર સહન કરી જેલવાસ ભોગવ્યો હતો. તેઓએ પોતાનું સમગ્ર જીવન દેશને માટે વ્યતિત કર્યું હતું. અને સમસ્ત સમાજના ઉત્કર્ષ માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

શરૂઆતમાં ગાંધી ચિંધ્યા માર્ગે સૌરાષ્ટ્રની પ્રજામાં રાજકીય એકતા લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પ્રજાની જાગૃતિ માટે પ્રજા પરિષદ યોજવામાં આ સંસ્થાઓના કાર્યકરો આગળ પડતો ભાગ લીધો તેઓ સૌરાષ્ટ્રના કોઈપણ છેડે અને આખા ગુજરાતમાં તથા ગુજરાતની બહાર દેશમાં અંગ્રેજ સરકારની અન્યાયી નીતિ સામે ઝુંબેશ ઉપાડી હતી. તેમાં કુલચંદભાઈ શાહ, ચમનભાઈ વૈષ્ણવ, સ્વામી શિવાનંદજી, જેઠાલાલ જોષી, નારણદાસ ગાંધી, પુરુષોત્તમ ના. ગાંધી, નાનાભાઈ ભટ્ટ, ગિજુભાઈ બઘેકા, હરભાઈ ત્રિવેદી વગેરે આઝાદીની લડતમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે જોડાઈ પ્રજામાં જાગૃતિ લાવવાની સાથે તેમનું યોગદાન મહત્વનું હતું. આવા વિરલ વ્યક્તિઓ થકી આપણને આઝાદી મળી છે અને આઝાદી પછી તેઓએ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને વેગ આપ્યો હતો. અને આ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સૌરાષ્ટ્રની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રો બને છે.

૧૩૬ પંચાલ (ડૉ.) મોહનભાઈ ‘વિરલ વિદ્યા પુરુષ’ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૫૩

પ્રકરણ – ૭

તારતમ્ય

પ્રકરણ-૭

ભારતમ્ય

ઓગણીસમી સદીએ વિશ્વમાં ઉદારવાદી અને પ્રગતિશીલતાની સદી ગણાય છે. ભારતમાં અંગ્રેજોનું આગમન અને તેની સત્તા સ્થાપવાની સાથે તેમણે વિવિધ ક્ષેત્રે સુધારા કરવાની મહત્વની કાર્યવાહી શરૂ કરી આને પગલે અંગ્રેજોએ કેળવણીની પદ્ધતિમાં મૂળભૂત ફેરફારો કર્યા. ૧૮૩૫ માં ભારતમાં અંગ્રેજી કેળવણી દાખલ કરી જો કે તેમને એવો ભય હતો કે અંગ્રેજી કેળવણી પામેલો વર્ગ ધીમે ધીમે જાગૃત થઈ પ્રજાને રાજકીય હકો માટે જાગૃત કરશે પરંતુ તે સાથે એમ પણ લાગ્યું કે એ ભણેલો વર્ગ જ અંગ્રેજ ભક્ત બનીને અંગ્રેજોના પ્રભાવને અસર વધારવામાં મદદરૂપ થશે. એટલું જ નહીં પણ એ વર્ગની સહાયથી જ તેઓ ભારત જેવા વિશાળ ભૌગોલિક વિસ્તાર ધરાવતા અને વસ્તીવાળા દેશમાં રાજ્ય વ્યવસ્થા બરાબર સંભાળી શકશે તથા આ અંગ્રેજી ભણેલા હિંદી નોકરીયાતોની સહાયથી અંગ્રેજી શાસન સુદૃઢ બનાવી શકાશે આ પગલું ભારતની પ્રજાના લાભાર્થે જ ભરાયું છે એવો તેમને આભાસ ઉભો કર્યો.

ભારતમાં અંગ્રેજી ભાષાને વહીવટની ભાષા બનાવી એક્સરખી વહીવટી પદ્ધતિ દાખલ કરી તેમણે ભારતના વિવિધ ભાષી લોકોને નજીક લાવી એક રાષ્ટ્રના રહેવાસી તરીકેની ભાવના જાગૃત કરી આ પગલાથી સાંસ્કૃતિક એકતાની દિશામાં બીજારોપણ થયું અને રાજકીય જાગૃતિનો વિકાસ થયો. ભારતમાં રાષ્ટ્રીય આંદોલનોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ માત્ર બ્રિટિશ યુગમાં થયો ન હતો. જ્યારે બ્રિટિશ ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળો જોર પકડતી હતી ત્યારે તેની પડોશમાં આવેલા દેશી રાજ્યોમાં પણ એના પડઘા પડ્યા વિના નહીં રહ્યા. ભારતના કુલ ૫૬૨ દેશી રાજ્યો હતાં. આ ૫૬૨ દેશી રાજ્યોમાંથી ૨૨૨ તો સૌરાષ્ટ્રમાં હતાં. તેથી સૌરાષ્ટ્રનાં આ રજવાડાંઓમાં થયેલ રાષ્ટ્રીય આંદોલનોનો અભ્યાસ અત્યંત મહત્વનો ગણાવી શકાય. બ્રિટિશ ભારત અને દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં કોઈ સાંસ્કૃતિક ભેદભાવ ન હતા. પરંતુ બંનેના રાજકીય વહીવટમાં ખૂબ જ અસમાનતા હતી.

ઈ.સ. ૧૮૫૭ ના બનાવ પછી ભારતીય સમાજમાં જાગૃતિ આવી તેના પરિણામે રાજકીય સંગઠનોની શરૂઆત થઈ હતી. તેમાં પણ ૧૮૮૫ માં સ્થપાયેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ભારતના ઇતિહાસમાં એક મહત્વનું સીમાચિહ્ન છે. સમય જતાં તે ખૂબ અગત્યની સંસ્થા પૂરવાર

થઈ. તેની મહત્તા એટલી બધી છે કે એમ કહેવાય કે ભારતની આઝાદીની લડતોનો ઇતિહાસ એટલે રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો ઇતિહાસ.

વીસમી સદીના પ્રારંભે સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટ અને ભાવનગર જેવા રાજ્યોને બાદ કરતાં અન્ય દેશી રાજ્યોમાં ઇજારાશાહી અને આપખુદ શાસનનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. જુલ્મી કાયદાઓ નીચે પ્રજા કચડાતી હતી અને રાજ્યને સાર્વભૌમ બ્રિટિશ સત્તાનું પીઠબળ હોવાથી પ્રજાનો અવાજ રૂંધાઈ ગયો હતો. ભારતમાં મહાસભાની સ્થાપનાથી રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો સંચાર થયો અને વીસમી સદીના પ્રારંભ સાથે તેનો વિકાસ થયો. પ્રજાના રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં આ દેશી રાજ્યો પ્રતિક્રિયા આપતા હતાં. મોટાભાગનાં દેશી રાજ્યોએ પ્રજાને શાસનમાં ભાગ લેવાનો હક્ક આપ્યો ન હતો. વળી આ રાજ્યો પ્રજા પાસેથી કરવેરાના રૂપમાં મેળવેલ નાણાંનો ઉપયોગ જવાબદારીની કોઈ ભાવના વિના પ્રજા કલ્યાણ અર્થે ખર્ચવાને બદલે બિનજરૂરી ખર્ચ પાછળ કરતા હતા.

સૌરાષ્ટ્રમાં બ્રિટિશ શાસનની પરોક્ષ અસર હેઠળ પ્રજામાં પોતાના હક્કો અંગે વીસમી સદીની પહેલી વીસીમાં જાગૃતિ આવી હતી. આ સાથે બ્રિટિશ ભારતમાં ઉદ્ભવેલ રાષ્ટ્રીય આંદોલનોની પણ પરોક્ષ અસર સૌરાષ્ટ્ર ઉપર થઈ હતી. તેમાં ૧૯૦૭ માં ભરાયેલા સુરતના રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશન અને ૧૯૨૧ માં અમદાવાદમાં ભરાયેલ રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશનની અસર થઈ હતી. તેમાં ૧૯૦૫ માં બંગલંગ પછી શરૂ થયેલી સ્વદેશી ચળવળની અસર સૌરાષ્ટ્રમાં પણ થઈ હતી. અનેક ગામોમાં સ્વદેશી સંરક્ષણ મંડળીઓ સ્થપાઈ હતી. કેટલાક શહેરો અને ગામોમાં પ્રજાએ સભાઓ સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. સ્વદેશી જેવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને પરિણામે પ્રજામાં સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતાની ઝંખના પ્રબળ બની હતી.

ઈ.સ. ૧૯૧૫ માં ગાંધીજીનું દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારતમાં આગમન થયું. તેઓ મુંબઈથી સૌરાષ્ટ્ર જતાં વઢવાણના સ્ટેશને ત્યાંના રાષ્ટ્રવાદી કાર્યકર મોતીલાલ દરજીની મુલાકાત થઈ તેમના રાષ્ટ્રીય વિચારોથી ગાંધીજી પ્રભાવિત થયા. મોતીલાલ દરજીએ પ્રજા વતી વીરમગામની જકાતબારીથી પડતી મુશ્કેલીઓની વાત ગાંધીજીને કરતાં તેમણે તે દૂર કરાવવા પ્રયત્નો કર્યા અને ૧૯૧૭ માં સફળતા મળી હતી.

ગોખલેની ઇચ્છાને માન આપી ગાંધીજી ભારતના લોકોની પરિસ્થિતિ જાણવા માટે એક વરસ ભારતનું પરિભ્રમણ કરે છે અને પછી અમદાવાદમાં સાબરમતી આશ્રમની સ્થાપના કરે છે. ગાંધીજીએ આશ્રમમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો પ્રારંભ કર્યો અને આ આશ્રમ ભારતની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બને છે. ઇ.સ. ૧૯૧૭-૧૮ ના ગાળામાં ગાંધીજીએ ચંપારણ સત્યાગ્રહ, ખેડા સત્યાગ્રહ, અમદાવાદ કાપડ મિલ હડતાલ વગેરેમાં નેતાગીરી પૂરી પાડી સફળતા મેળવી હતી. ઇ.સ. ૧૯૧૫ થી ઇ.સ. ૧૯૨૦ ના સમયગાળામાં ગાંધીજી પોતાનાં કાર્યોથી ‘મહાત્મા’નું બિરુદ તો પામ્યા જ પરંતુ સાથે - સાથે તેઓ સમગ્ર દેશના નેતા પણ બની ગયા હતા. સૌરાષ્ટ્રના સપૂતની દેશ વ્યાપી રાષ્ટ્રીય અને રચનાત્મક કાર્યોની અસર સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા ઉપર થઈ અને સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા આળસ મરડીને જાગૃત થઈ હતી.

વીસમી સદીની પ્રથમ વીસીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો સંચાર થઈ રહ્યો હતો. જો કે શરૂઆતમાં આ પ્રદેશમાં સંસ્થાઓ કરતાં વ્યક્તિઓનું કાર્ય સવિશેષ મહત્વનું રહ્યું છે. મનસુખલાલ રવજી મહેતા પહેલાં મુંબઈ અને પછી રાજકોટમાં રહીને અને અમૃતલાલ શેઠ લીંબડીમાં રહીને મુંબઈનાં સમાચાર પત્રોમાં સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાના પ્રશ્નોને વાચા આપતા લેખો લખતા હતા. તો કુલચંદલાઈ શાહ, છગનલાલ જોષી જેવા કાર્યકરોએ તો અમદાવાદમાં ગાંધીજીએ સ્થાપેલા સાબરમતી આશ્રમમાં જોડાઈ રાષ્ટ્રીય અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી. પછીથી તેમણે ગાંધીજીની સૂચનાથી ક્રમશઃ વઢવાણ અને રાજકોટ આવી રાષ્ટ્રીય અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવાનું કાર્ય કર્યું હતું. આ સમયમાં ભાવનગરમાં બળવંતરાય મહેતા અને શંભુશંકર ત્રિવેદીએ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં તથા રચનાત્મક સક્રિય પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતા.

શરૂઆતમાં સૌરાષ્ટ્રના કાર્યકરો ખાદી પ્રવૃત્તિ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, દારૂબંધી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, સ્પર્દાને ઉત્તેજન, ગ્રામોદ્યોગને પ્રોત્સાહન વગેરે જેવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતા. ઇ.સ. ૧૯૨૦ માં ગાંધીજી ભારતના રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં અગ્રસ્થાને આવ્યા તેમને રોલેટ કાયદાના વિરોધમાં હડતાળ પાડવાની તેમની હાકલને દેશભરમાંથી ચમત્કારિક ટેકો મળ્યો હતો. તેમાં જલિયાનવાલા બાગ હત્યાકાંડ તથા ખિલાફત ચળવળને કારણે ગાંધીજીનો બ્રિટિશ સરકાર પરથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો.

ઇ.સ. ૧૯૨૧ માં ગાંધીજીએ અહિંસક અસહકારની લડતનું એલાન આપ્યું. અને ભારતમાં અસહકારનો જે જુવાળ આવ્યો તેનાં મોજાં દેશી રાજ્યોમાં પણ પહોંચ્યાં. જો કે ૧૯૨૦

માં નાગપુર અધિવેશનમાં મહાસભાએ ઠરાવેલું કે ‘દેશી રાજ્યોના આંતરિક મામલામાં દખલ ન કરવી’ તેમ છતાં સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યોમાં પ્રજામંડળની પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે જાગૃતિ આવી હતી અને તેઓ રાજ્યના દમનકારી શાસન સામે લોકમત ઊભો કરવા પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા. ૧૯૨૧ ના વર્ષમાં જ અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અધિવેશન મળ્યું હતું. તો એ જ વર્ષમાં સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રના જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’ની સ્થાપના રાજકોટમાં થઈ તે પહેલાં રાજકોટમાં ૧૬-૧૧-૧૯૧૯ ના રોજ કાઠિયાવાડ હિતવર્ધક સભા સ્થપાઈ હતી. પણ તે બહુ અસરકારક બની ન હતી. તેથી કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની સ્થાપના સાથે જ નૂતન કાઠિયાવાડનો નાદ ગુંજતો થયો. તેનાથી સૌરાષ્ટ્રની પ્રજામાં રાજકીય જાગૃતિ આવી અને રાષ્ટ્રીય જીવનનું જાણે કે સોનેરી પ્રભાત ઊગ્યું. તેણે સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજવીઓ દ્વારા બંધિયાર બનેલા વાતાવરણમાં એક નવી હવા પેદા કરી. બ્રિટિશ ભારત માટે હિંદી મહાસભાનું જે સ્થાન અને મહત્વ હતું તે જ સૌરાષ્ટ્ર માટે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું હતું. તેથી તેને કાઠિયાવાડની કોંગ્રેસ કહેવામાં આવે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ક્રમશઃ પ્રમુખપદે પ્રથમ - વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, બીજા - અબ્બાસ તૈયબજી, ત્રીજા - મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી (ગાંધીજી), ચોથી - અમૃતલાલ ઠક્કર (ઠક્કરબાપા), પાંચમી - સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, છઠી અને સાતમી - દરબાર ગોપાળદાસ દેસાઈ જેવા મહાન નેતાઓ રહ્યા હતા. આથી પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ વ્યાપક અને પ્રભાવક રહી હતી. ગાંધીજીએ દેશી રાજ્યો અંગેની પોતાની નીતિ સ્પષ્ટ કરતાં કહેલું કે બ્રિટિશ રાજ્યમાં અરાજકતા છે તેથી તેના તાબા હેઠળનાં દેશી રાજ્યોમાં પણ અરાજકતા છે. તેથી જ બ્રિટિશ ભારતનું સ્વાધીન થવું તેમ દેશી રાજ્યોનું પણ સ્વાધીન થવું છે.

ભારત દેશમાં અસહકારનું વાતાવરણ હતું ત્યારે રાજકોટના રાજવી લાખાજીરાજે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન રાજકોટમાં ભરવાની પરવાનગી આપી અને તેમણે રાષ્ટ્રીય ચળવળને પરોક્ષ પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેઓ એક સાચા ઉદારવાદી પ્રગતિશીલ રાજવી હતા.

અસહકારની ચળવળમાં સૌરાષ્ટ્ર પણ જોડાયું હતું. અને આ સમયમાં રાજકોટમાં રાષ્ટ્રીય શાળા સ્થપાઈ. રાજકોટના રાજવી લાખાજીરાજે રાષ્ટ્રીય શાળાને નજીવી કિંમતે જમીન આપી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. આજ સમયમાં વઢવાણમાં પણ

રાષ્ટ્રીય શાળાનો પ્રારંભ થયો. આ બંને શાળાઓએ સૌરાષ્ટ્રનું ઘડતર કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. ભાવનગરમાં તો છેક ૧૯૧૦ માં નાનાભાઈ ભટ્ટે પોતાના ગુરુ બિલખાના નથુરામ શર્માના ઇષ્ટદેવ દક્ષિણામૂર્તિના નામથી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન શરૂ કરી છાત્રાલય પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યો હતો. આજ સંસ્થાએ પછીથી એક મહત્વની શિક્ષણ સંસ્થાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. આ સંસ્થાનું ચણતર અને ઘડતર કરવા નાનાભાઈ ભટ્ટ, ગિજુભાઈ બઘેકા અને હરભાઈ ત્રિવેદીની ત્રિપુટીએ સૌરાષ્ટ્રમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે અનેક પ્રયોગો કરી પ્રસિદ્ધિ અને પ્રશંસા મેળવી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૨૧ ના વર્ષમાં જ ગાંધીજીના જન્મદિન ૨ ઓક્ટોબરના રોજ રાણપુરથી અમૃતલાલ દ. શેઠે સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિકનો પ્રારંભ કરી સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રજા જાગૃતિ લાવી હતી. તે સાપ્તાહિક સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાની માંગણીઓનું પ્રવક્તા બન્યું હતું. તે સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યોની આપખુદી સામે રણ ચડ્યું હતું. તો સમગ્ર ભારતની આઝાદીને લઈ જાગૃતિનું કામ કરતું.

અસહકારના આંદોલનના કાર્યક્રમોનાં બે પાસા હતા. ખંડનાત્મક અને રચનાત્મક. તેમાં ખંડનાત્મક કાર્યક્રમોમાં સરકારી ઉપાધીઓ, બિરુદો, માનદ પદવીનો ત્યાગ, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં સામેલ લોકોએ રાજીનામાં આપ્યાં સરકારી દરબારો, સ્વાગત સમારંભોમાં ભાગ ન લેવો, સરકારી શાળા - કોલેજોનો બહિષ્કાર, સરકારી અદાલતો, નોકરીઓ, વિદેશી માલનો બહિષ્કારનો સમાવેશ થતો જ્યારે રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં સ્વદેશી ઉત્તેજન, ખાદીનો પ્રચાર, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, દારૂબંધી, હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટેની શાળા કોલેજ, વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. તેમાં સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાએ અસહકારની ચળવળના કાર્યક્રમોમાં હોશભેર ભાગ લીધો હતો.

સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલાક વાલીઓએ પોતાના સંતાનોને સરકારી શાળામાંથી ઉઠાડી લીધાં હતાં. અને રાજકોટ, વઢવાણ તથા ભાવનગરની રાષ્ટ્રીય શાળામાં પોતાના બાળકો ભણાવા બેસાડ્યા. તે સાથે રાષ્ટ્રીય શાળાઓએ સ્વદેશી વસ્તુઓના ઉપયોગ અને વિદેશી કાપડની દુકાનો તથા દારૂનાં પીઠા ઉપર પિકેટિંગ, ખાદીનો ઉપયોગ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ તથા કાંતણ-વણાટને ઉત્તેજન આપ્યું. આથી પ્રજામાં જાગૃતિ આવી તેની દૂરગામી અસરો થઈ હતી. પરંતુ ૧૯૨૨ ના રોજ થયેલ ચોરી ચોરાના હિંસક બનાવને કારણે અસહકારનું આંદોલન મોઢૂં રખાયું. આ આંદોલન ધ્યેયો હાંસલ કરવામાં શક્તિ વિકસાવી અને અન્યાય તથા શોષણ સામે અર્હિંસક રીતે લડવા માટે પ્રજામાં જૂસ્સો પૂરો પાડ્યો. આ લડતની સૌરાષ્ટ્રનાં લોકો ઉપર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ

અસર થઈ. રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ઘણા સમયથી ઓછો ઉત્સાહ દાખવનારી પ્રજામાં સારા પ્રમાણમાં ચેતનાનો સંચાર થયો અને કાર્યકરો તથા સંસ્થાઓ દ્વારા સૌરાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળ વેગવંતી બનાવી હતી.

ગાંધીયુગ દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરનારી જે સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હતી. તેઓ એક રીતે તો રાષ્ટ્રીય આંદોલન ચલાવનારી સંસ્થાઓની એક શાખા હતી. જ્યારે જ્યારે રાષ્ટ્રીય આંદોલનનો પ્રારંભ થતો કે સમસ્ત ભારતમાં ગાંધીજીએ આપેલા એલાનને પગલે અસહકાર આંદોલન, સવિનય કાનૂન ભંગ આંદોલન કે હિંદ છોડો આંદોલન તથા ત્યારે તથા સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યોમાં પ્રજા ઉપર અત્યાચારો કે અન્યાયો તથા ત્યારે આ સંસ્થાઓ અને તેની સાથે સંકળાયેલા કાર્યકરોએ તેમાં સક્રિય પાછો જુસ્સાભેર ઝુકાવી અનેક કષ્ટ વેઠ્યા હતા. વળી જ્યારે રાષ્ટ્રીય આંદોલન મોકૂફ રહેતા ત્યારે આ સંસ્થાઓના કાર્યકરો ગાંધીજીની સલાહ પ્રમાણે રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં ગૂંથાઈ જતા હતા.

સૌરાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રવાદી આંદોલન ચલાવનારી કે પ્રજા જાગૃતિ માટે કામ કરતી સંસ્થાઓ અને રચનાત્મક કાર્યો સાથે સંકળાયેલી સંસ્થાઓના કાર્યકરો તો મોટા ભાગે એક જ હતા તેથી એમ કહી શકાય કે જ્યારે આ સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીય આંદોલન ચલાવતી ત્યારે તેમનાં અમુક નામ અને કામ હતાં તે સંસ્થાઓ કોઈ એક રાજ્ય કે સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રને સ્પર્શતી હતી તેવી જ રીતે આ સંસ્થાઓ જ્યારે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરતી ત્યારે ઘણીવાર સ્થાનિક ધોરણે તથા આખા સૌરાષ્ટ્ર કે તેના કોઈ એક રાજ્યમાં સત્યાગ્રહ થતો ત્યારે તે કાર્યકરો તેમાં જોડાઈ જતા તથા બાકીનો સમય તેઓ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ગાળતા હતા.

રાષ્ટ્રીય આંદોલન વખતે સંકળાયેલી સંસ્થામાં મોટા ભાગે સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રના કાર્યકરો જોડાયેલા હતા. તેમાં પણ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ જેવી સંસ્થા સૌરાષ્ટ્રની એક કેન્દ્રવર્તી સંસ્થા હતી. આથી સૌરાષ્ટ્રમાં વિવિધ રાજ્યોમાં થયેલા સત્યાગ્રહો સમયે તે સંસ્થા દ્વારા જ સ્થાનિક લોકોને માર્ગદર્શન અપાતું અથવા લોકો માર્ગદર્શન માગતા હતા. કોઈ પ્રજાકીય લડતમાં જરૂર પડે તો કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના આગેવાનોની સૂચના હેઠળ સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ પ્રદેશોમાંથી શ્રી કુલચંદભાઈ શાહની નેતાગીરી હેઠળ ‘કાઠિયાવાડ સત્યાગ્રહ દળ’ કામ કરતું હતું. તે સૂચના મળે સૌરાષ્ટ્રના કોઈપણ સ્થળે જવા તૈયાર રહેતા હતા.

રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ માટે નાનાં કેન્દ્રો પસંદ કરીને કેટલાક કાર્યકરોએ કાર્યો કર્યા હતાં તેમાં પણ કાઠિયાવાડ હરિજન સેવક સંઘ, કાઠિયાવાડ ખાદી મંડળ, કાઠિયાવાડ યુવક મંડળ, કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી પરિષદ જેવી કેન્દ્રવર્તી સંસ્થાઓના કાર્યકરો દ્વારા સતત માર્ગદર્શન મળી રહેતાં હતાં. આમ રાજકીય સંસ્થાઓ કે રચનાત્મક સંસ્થાઓ તેના કામથી જૂદી હતી પરંતુ તેમના હેતુઓ અને કાર્યક્રમો પ્રજા કલ્યાણ માટે જ ઘડાતા હતા. આમ આ બંને પ્રકારની સંસ્થાઓ એક સિક્કાની બે બાજુ સમાન હતી એમ કહી શકાય તેમની વચ્ચે કોઈ મુદ્દે મતભેદ થાય તો તેની ચર્ચા કરી બેઠકોમાં સર્વમાન્ય અભિપ્રાય ઊભો કરાતો. ત્યાર પછી એનું અમલીકરણ કોઈપણ જાતના મતભેદ વિના એકતાની ભાવનાથી કરવામાં આવતું. સૌરાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય આંદોલનની પૂર્વ ભૂમિકા રચવામાં જે સંસ્થાઓએ ફાળો આપ્યો હતો તે હતી રાજકોટની હિતવર્ધક સભા (૧૯૧૯) પરંતુ ૧૯૨૦-૨૧ માં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની સ્થાપના સાથે જ રાષ્ટ્રીય આંદોલનની પ્રવૃત્તિઓને વેગ મળ્યો હતો. આ સંસ્થા સૌરાષ્ટ્રનાં બધાં રાજ્યોની પ્રજા ઉપર થઈ રહેલા અન્યાય અત્યાચારનો પ્રતિકાર કરી તેમના હિત માટે કામ કરતી સંસ્થા હતી.

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ અને જે તે રાજ્યની પ્રજા પરિષદે જે તે રાજ્યમાં થયેલ શોષણ કે અન્યાયી કરવેરાના વિરોધમાં કે નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના હક્ક મેળવવા જે સત્યાગ્રહો થયા હતા તેમાં અત્યંત મહત્વનો ભાગ ભજવી પોતાના અસ્તિત્વને સાર્થક કર્યું હતું. તેમાં (૧) વઢવાણમાં અખબારી સ્વાતંત્ર્યની લડત (૧૯૨૯) (૨) ખાખરેયીમાં અન્યાયી વેઠ અને ભારે કરવેરાના વિરોધમાં થયેલ ખેડૂત સત્યાગ્રહ (૧૯૨૯) (૩) ઘાંગઘાનો નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય માટેનો સત્યાગ્રહ (૧૯૩૧) (૪) રાજકોટનો પ્રજાકીય હક્કો માટેનો સત્યાગ્રહ (૧૯૩૮-૩૯) અને આ સંસ્થાઓએ સમગ્ર ભારતમાં ગાંધીજીના આદેશ અનુસાર જે ત્રણ મહત્વના આંદોલન થયાં તેમાં સક્રિય રીતે ભાગ લીધો હતો. અસહકારનું આંદોલન (૧૯૨૦-૨૨) સવિનય કાનૂનભંગ આંદોલન (૧૯૩૦-૩૧) અને ભારત છોડો આંદોલન (૧૯૪૨)માં સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા, તેના કાર્યકરો અને સંસ્થાઓએ મહત્વની કામગીરી બજાવી હતી.

ગાંધીજીએ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ જે કાર્યક્રમ આપ્યો હતો. તે પ્રવૃત્તિઓ અહિંસક હતી. તેમાં કોઈ રાજ્યની સત્તા સામે પડકાર ન હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક રાજ્યોએ આવી પ્રવૃત્તિઓ કરવાની પરવાનગી આપી હતી. તેમ છતાં કેટલાક રાજ્યોએ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતાં કે પ્રજાની લાગણીઓ દુભાવવાની પ્રવૃત્તિઓ કરતાં પ્રજા દ્વારા કેટલાક સત્યાગ્રહો થયા હતા. જેમાં (૧) ભાવનગરમાં વિદેશી કાપડ બહિષ્કારનો સત્યાગ્રહ (૨) મોરબીમાં સ્પેદેશી પ્રચાર

અને વિદેશી કાપડના બહિષ્કાર પ્રશ્ને થયેલ સત્યાગ્રહ (૩) ઘોળમાં રાષ્ટ્રદવજ લઈને સરઘસ કાઢવા માટે થયેલ સત્યાગ્રહ (૪) રાજકોટ કાપડ મિલમાં કામદારોના કામના વધુ કલાકો અને ઓછા વેતનના વિરોધમાં થયેલ કાપડ મિલ હડતાળ (૧૯૩૭) આમ આ સંસ્થાઓએ સૌરાષ્ટ્રના રાજકીય પ્રશ્ને, રચનાત્મક કાર્યોના પ્રશ્ને તથા નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ તથા ઘરાસણા સત્યાગ્રહમાં ઇ.સ. ૧૯૨૦ થી ૧૯૪૨ સુધી પ્રભાવિક કામગીરી કરી હતી.

સૌરાષ્ટ્રમાં રચનાત્મક કાર્યો કરતી કેટલીક મહત્વની સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હતી. તેમાં મુખ્યત્વે (૧) રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ (૨) રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ (૩) દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર હતી. આ ઉપરાંત સંપૂર્ણ સૌરાષ્ટ્ર માટે કામ કરતી બીજી સંસ્થાઓમાં. (૧) કાઠિયાવાડ ખાદી મંડળ (૨) હરિજન સેવક સંઘ (૩) કાઠિયાવાડ વિદેશી કાપડ પિકેટીંગ મંડળ (૪) કાઠિયાવાડ સત્યાગ્રહ દળ (૫) કાઠિયાવાડ મજૂર મંડળ (૬) કાઠિયાવાડ યુવક મંડળ (૭) કાઠિયાવાડ ચરખા સંઘ (૮) બાળ - શિક્ષણ મંડળ (૯) સૌરાષ્ટ્ર હિંદી પ્રચાર સમિતિ (૧૦) છાત્રાલય પ્રવૃત્તિ (૧૧) ગ્રામ્ય શિક્ષણ મંડળ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓએ અને તેમના કાર્યકરોએ ગાંધીજીએ ચીંધેલા રચનાત્મક કાર્યો દ્વારા રાષ્ટ્રીય ઘડતરનું અને ઉત્થાનનું કાર્ય કર્યું હતું. પછીએ ખાદી કામ હોય કે ગ્રામોદ્યોગ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું કાર્ય હોય કે નશાબંધીનું, નઈ તાલીમનું કાર્ય હોય કે રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારનું, કોમી એકતાનું કાર્ય હોય કે પછાત વર્ગના ઉત્થાનનું, નિસર્ગોપચારનું કાર્ય હોય કે ગૌસેવાનું, રેટિયા બારસની ઉજવણી હોય કે સમાજ સેવાનું, પ્રૌઢ શિક્ષણ હોય કે અક્ષરજ્ઞાન યોજના તેઓમાં તેમને ગાંધીજીની સતત પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળતા રહ્યા હતા. ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓ અને કાર્યકરો પાસેથી એ અપેક્ષા હતી કે લોકોના દિલમાં પ્રેમનું અખંડ ઝરણું વહેતું હોવું જોઈએ. સૌરાષ્ટ્રની ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓ અને કાર્યકરોએ રચનાત્મક કાર્ય અને રાજકીય જીવનનો સુભગ સમન્વય કરવાની ગાંધીજીની કલ્પના મોટે ભાગે પાર પાડી હતી. પરિણામે રચનાત્મક કાર્ય એકલું પડ્યું નહીં અને રાજકીય જીવન પણ રચનાત્મક કાર્યના પ્રભાવથી દૂર રહી શક્યું નહીં આ બંને ક્ષેત્રોના સૌરાષ્ટ્રના કાર્યકરોના નામ તપાસીએ તો જાણી શકાય છે કે તેમાંથી મોટા ભાગનાનાં નામ સમાન હતા એટલે કે તેઓ બંને ક્ષેત્રોમાં કાર્યશીલ અને કાર્યદક્ષ રહ્યા હતા.

સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પ્રગટ થયેલી નવશક્તિને કાર્યાવિત કરી સૌરાષ્ટ્રના લોકોની ઉન્નતિ માટે એકબાજુ ગ્રામ સંગઠન અને સહકારી પ્રવૃત્તિનું તો બીજી બાજુ રચનાત્મક કાર્યકરો તથા સંસ્થાઓનું સંગઠન કરવામાં આવ્યું હતું. નારાણદાસ ગાંધી, ઉ. ન. ઢેબર, વજુભાઈ શાહ, દરબાર ગોપાળદાસ દેસાઈ, રતુભાઈ અદાણી, મનુભાઈ પંચોળી જેવા આગેવાનોએ મળીને સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિની ૧૯૪૮ માં રચના કરી હતી પછીથી તે સૌરાષ્ટ્રની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓની કેન્દ્રવર્તી સંસ્થા બની ગઈ છે.

રાષ્ટ્રીય આંદોલન દરમિયાન ખાદી પ્રચાર, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, દારૂબંધી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, સ્વદેશી પ્રચાર જેવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સૌરાષ્ટ્રે નોંધપાત્ર કામગીરી બજાવી હતી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અંગે રાજકોટ અને વઢવાણની રાષ્ટ્રીય શાળા તથા ભાવનગરની દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાનું કાર્ય નોંધપાત્ર રહ્યું હતું. કુલચંદભાઈ શાહ, સ્વામી શિવાનંદજી, શારદાબહેનની ભજન મંડળીએ અને રચનાત્મક કાર્યો દ્વારા સત્યાગ્રહ માટેના ભજનો ગાઈ સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં લોકજાગૃતિ લાવ્યા હતા. વજુભાઈ શુક્લ, જેઠાલાલ જોષી, ઉ.ન. ઢેબર વગેરેએ મજૂર પ્રવૃત્તિ દ્વારા મજૂરોમાં જાગૃતિ લાવી તેમના કલ્યાણ માટેના પ્રયાસ કર્યા હતા. આ ગાંધીવિચાર સંસ્થાના કાર્યકરો આખા સૌરાષ્ટ્રને એક અવિભાજ્ય અંગ ગણતા હતા. કોઈપણ દેશી રાજ્યની અન્યાયી નીતિને આખા સૌરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન ગણી આવા દેશી રાજ્યની નીતિનો વિરોધ કરવા માટે તેઓ પહોંચી જતા હતા અને દેશી રાજ્યો સામેની લડતમાં તેમને હૃદયપારી અને જેલની સજા ભોગવી હતી. તેઓએ દેશની સ્વતંત્રતા માટે ગજબની સહનશીલતા અને ત્યાગનાં દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યા હતાં. આવા પાયાના રચનાત્મક કાર્યકરોનાં બલિદાનોના પરિણામે જ આપણને આઝાદી મળી છે.

ઈ.સ. ૧૯૪૭ના ઓગષ્ટમાં જૂનાગઢે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે જૂનાગઢની પ્રજા અને પ્રદેશને આપખુદ રાજાશાહીની પકડમાંથી મુક્ત કરાવવાના પ્રયોગરૂપે જૂનાગઢના લોકોની બનેલી ‘જૂનાગઢની આરઝી હકૂમત’ની રચના કરાઈ હતી. ત્યારે પણ ૧૯૪૭ ના સપ્ટેમ્બરમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના આગેવાનો તથા સંપૂર્ણ સૌરાષ્ટ્રના રચનાત્મક કાર્યકરોએ આરઝી હકૂમતની ચળવળને પોતાનું જ આંદોલન ગણી તેનાં વિવિધ થાણામાં જઈ પ્રજા સંગઠનનું કાર્ય કરી પ્રજાને સફળતા અપાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

આઝાદી પહેલાં અને પછી આ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનાં કેન્દ્રો બને છે. તેઓ સંગીત શિક્ષણ દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિની જૂની કલાની પરંપરાની રક્ષા કરી પ્રજામાં ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આજની નવી પેઢી ગાંધી વિચારને સમજે તેમાંના આર્થિક સમાનતા, શરીરશ્રમ, સત્ય અને અહિંસા વગેરે વિચારો અપનાવે તે માટે ગાંધી વિચાર પરીક્ષાનું કેન્દ્ર રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. આ સાથે શિષ્ટ વાંચન, ગીતા રામાયણ શિક્ષણ, સર્વાંગી વિકાસ કેન્દ્રો, ખાદી મંદિર, પટોણા વણાટ કેન્દ્રો, મહિલા તાલીમ કેન્દ્રો, વિદ્યાર્થી ઉદ્યોગ કેન્દ્રો, ગ્રામ દિવાસળી, ગ્રામોદ્યોગ બેકરી, તેલઘાણી, દુગ્ધાલય, લોકસેવા પ્રવૃત્તિ હતી. અને વઢવાણ કેળવણી મંડળના સંસ્કાર કેન્દ્રો દ્વારા હરિજન અને ગરીબ બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. બહેનો માટે સીવણ કામના વર્ગો ચલાવી તેમને સિલાઈ મશીનો અપાવ્યા છે. દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાએ અક્ષરજ્ઞાન યોજના દ્વારા નિરક્ષરોને સાક્ષર કરવા માટે ગામડે ગામડે રાત્રિશાળા શરૂ કરી શિક્ષણ આપ્યું હતું. આ યોજના દ્વારા ગુજરાત ઉપરાંત અન્ય રાજ્યો જેવા કે મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્રમાં જુદા જુદા સ્થળો પુના, સોલાપુર, અહમદનગર, સતારા, મુંબઈમાં અક્ષરજ્ઞાન આપવાનું કાર્ય કર્યું અને મરાઠી, ઉર્દુ વગેરે ભાષાઓમાં અક્ષરજ્ઞાનના પ્રચાર માટે વર્ગો શરૂ કર્યા હતા. બાલ ક્રિડાંગણ યોજના દ્વારા અને જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સમાજને શિક્ષણ, સંસ્કારીતા અને રોજગારી પૂરી પાડી છે.

આ સંસ્થાઓ રૈંટિયો અને કાંતણને મુખ્ય ઉદ્યોગ તરીકે સ્વીકારે છે અને આ રૈંટિયા દ્વારા ખાદી પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. કાંતણ વર્ગો ચલાવ્યા હતા. તેમનો હેતુ દેશના કોઈપણ નાગરિક વસ્ત્ર વિના ન રહેવો જોઈએ અને દરેક વિદ્યાર્થીને સ્વાવલંબી બનાવવાનો હતો. આમ આ સંસ્થાઓની રૈંટિયા પ્રવૃત્તિ દ્વારા ભારતના લાખો લોકોને જીવન મૂલક સંદેશો આપ્યો છે. સાથે આ સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે જુદી જુદી જગ્યાઓમાં ખાદી કેન્દ્રો ચલાવવામાં આવે છે.

આ સંસ્થાઓએ દેશની આઝાદી પછી દેશના ભાગલા પડ્યા ત્યારે હજારોની સંખ્યામાં નિરાશ્રિતો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા ત્યારે તેમને રૈંટિયો હાથમાં આપી રોજગારી આપી સ્વાવલંબી બનાવ્યા અને આ રીતે આ સંસ્થાઓ નિરાશ્રિતોની આશ્રિત બની હતી. વળી દારૂ અને ચોરી જેવા વ્યસનોની ભોગ બનેલી કેટલીક કોમમાં આ સંસ્થાઓ વ્યસનોમાંથી મુક્ત કરી તેઓને સ્વમાનભેર જીવન જીવતાં શિખવ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ધાર્મિક તહેવારો વખતે જુગાર રમવાના રિવાજ સામે ઝુંબેશ ઉપાડી હતી. દુષ્કાળના સમયે આ સંસ્થાઓ લોકોને મદદ કરવા આગળ આવે હતી.

અને રાહત દરે અનાજ તથા પાણી દરેક નાગરિકોને મળી રહે તેવા પ્રયત્નો કર્યા સાથે પશુઓ માટે સસ્તા દરે ઘાસનું વિતરણ કર્યું હતું.

તત્કાલીન સમયમાં આ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં સ્પેશીની ભાવના, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો ખ્યાલ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, કોમી એકતા, વ્યસનોથી મુક્તિ અને સ્વાવલંબી બનવાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ શાળાઓમાં વિવિધ પ્રકારની બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓ, મનોવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ, રમત વ્યાયામ શાળા અને છાત્રાલયમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું વિદ્યાર્થીઓના સંચાલન દ્વારા જવાબદારીની ભાવનાનો વિકાસ કરવામાં આવે છે. નિયમિતતા, સ્વાશ્રય, પ્રામાણિકતા, સામાજિક વ્યવહારો, સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર અને આદર, સહકાર, રાષ્ટ્રીય ઐક્ય અને વિશ્વ બંધુત્વ જેવા ખ્યાલને વિકસાવવા માટે અનેક પ્રકારના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. દા.ત. પ્રવાસ વિજ્ઞાન મેળા, તજજ્ઞોના પ્રવચનો જેવા નિયમિત કાર્યક્રમો, કુદરતી આપત્તિઓ, રાહતકાર્યમાં સહયોગ આપવો આવા કાર્યક્રમો દ્વારા સાચા જીવનમૂલ્યો વિકસાવ્યા છે.

સંસ્થાઓના શરૂઆતના સમયથી જ તેમના કાર્યકરોનો એ પ્રયત્ન રહ્યો હતો કે અહીં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર અને સ્વાવલંબી બને અને આવું મૂલ્યવાન શિક્ષણ દ્વારા કેળવણીનું મૂલ્ય સાર્થક થયેલું સમાજ અનુભવશે.

અહીં શિક્ષણ લેવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓ આઝાદીની લડતમાં ઝંપલાવે છે અને ભારત દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી તેઓ કેળવણીનું કાર્ય હાથ લઈ અને ગાંધી વિચાર પ્રમાણે કેળવણી આપતી સંસ્થાના સ્થાપક બન્યા છે. શિક્ષણ અંગેના આ સંસ્થાઓના કાર્યકરોના લેખો, વર્તમાનપત્ર અને વિવિધ સામયિકોમાં છપાતા રહ્યા છે અને કેળવણી અંગેના પોતાના વિચારો તેઓ હંમેશા સમાજને આપતા રહ્યા છે. જે તે સમયના સૌરાષ્ટ્રના રૂઢિચુસ્ત સમાજમાં સહશિક્ષણનો પથ નવો જ હતો દરેક વખતે તેનાં અનુકૂળ પ્રતિભાવો ન પાડા મળ્યા હોય છતાં આ દિશામાં આ સંસ્થાના કાર્યકરોએ દીર્ઘ દ્રષ્ટિપૂર્ણ લક્ષ્ય રાખી અહીંના સમાજમાં નવી ભાત ઉપસાવી હતી.

અસહકારની ચળવળમાંથી ઉદ્ભવેલી આ સંસ્થાઓની શિક્ષણ યાત્રા આજે પણ આ સંસ્થાઓ શાશ્વત મૂલ્યો સાથે સતત પ્રગતિ કરતી રહી છે. તે માટે આ સંસ્થાઓના કાર્યકરોએ ઊભી કરેલી સ્વસ્થ ઉજ્જવળ પરંપરાને જ શ્રેય આપવું ઘટે.

આ સંસ્થાઓમાં પ્રારંભથી જ વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે હૂંફાળું પ્રેમાળ વાતાવરણ ઊભું કર્યું વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકોના સંબંધો આત્મીય બનાવ્યા. વળી છાત્રાલયને કારણે પણ સંવાદીતાનો દોર ગાઢ બન્યો છે. તે ઉપરાંત શાળાકીય અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓને કારણે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે સંવાદનો અવિરત સેતુ જળવાઈ રહે છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીના પૂરા પરિચયમાં રહે છે. તેનાથી ભય કે અળગાપણને સ્થાને બંને વચ્ચે સ્નેહ રહે છે. આમ, આ શાળાઓનું વાતાવરણ અન્ય શાળાઓથી અલગ પડે છે. વિદ્યાર્થીને કેળવણીનો સંદર્ભ સમજાવવો નથી પડતો. અહીં વાતાવરણ જ એવું બંધાય છે કે કેળવણી સહજતાથી મળે છે.

આ બધી બાબતોની સાર્થકતા માટે કહેવું પડે કે આ ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓ હંમેશા પ્રયોગશીલ રહી છે. હંમેશા વ્યવહારુ રહી નવી બાબતોને આવકારી છે. તેથી જ આજ સુધી શાળાની પરંપરા કહીએ તો પરંપરા એવી રહી કે આ સંસ્થામાં દીવે દીવો પ્રજ્વલિત થયો છે. એટલે કે સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ જ સંસ્થામાં શિક્ષક અને આચાર્ય તરીકે સંસ્થાઓને દોરવણી આપતા રહ્યા છે. આમ, સંસ્થાના કાર્યકરોએ તેના પછીના શિક્ષકો, આચાર્યોએ મૂલ્યોની જાળવણી માટે સંસ્થાને હંમેશા નવા આચારો સાથે જીવતી રાખવા પછીની પેઢીને તૈયાર થવાની તક આપી છે.

ગાંધી વિચાર સંસ્થાના કાર્યકરોની કેળવણી તેમના વ્યવહારમાંથી જ ટપકતી હતી. રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વ વહીવટમાં પારદર્શકતા, વ્યવહારમાં સરળતા, સમય શિસ્તના આગ્રહી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમતા છતાં વાણી અને વર્તનમાં ખૂબ જ પ્રેમાળ અંતઃકરણમાં સ્ફટિક જેવી નિર્મળતા અને જીવનભર ભરપૂર છલકાતો ઉત્સાહ તેમના જીવનની મહત્વની અનુકરણીય બાબત હતી. તેમના જીવન સાફલ્યનું મૂલ્ય જ એ છે કે પાયાના કાર્યકરો તરીકે તેમણે જે ધ્યેય અપનાવ્યું તે સંસ્થાઓ આજે ગાંધી વિચાર કેળવણીના માધ્યમથી મહેકી રહી છે. અનેક વિદ્યાર્થીઓના અનેક ક્ષેત્રોમાં અનેક સિદ્ધિઓ મેળવીને તેમની પથદર્શક બની રહી છે. આમ, ગાંધી વિચાર કાર્યકરોની કાર્ય પદ્ધતિ આજે પણ આ સંસ્થાઓ માટે એક મહાન મુડી બળ અને પથદર્શક પરિબળ બની રહી છે.

૨૦ મી સદીમાં જે રાજકીય જાગૃતિ સાથે સામાજિક, શૈક્ષણિક જાગૃતિનો નવો ઉન્મેષ જાગ્યો તેનું સુંદર ઉદાહરણ આ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ છે. સામાન્ય રીતે સૌરાષ્ટ્ર સામાજિક, શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે પછાત રહ્યું હતું. તેમાં ગાંધી વિચાર પ્રેરિત મૂલ્યો સાથે આ સંસ્થાઓ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એક નવી જ કેડી કંડારનાર હતી. ગાંધી વિચાર સંસ્થાઓએ સૌરાષ્ટ્રની અન્ય સંસ્થાઓના કેળવણીના

ક્ષેત્રે રહેલી વ્યક્તિઓ સંસ્થાઓને પ્રેરણા આપી. આ સંસ્થાઓએ તેમની સમક્ષ એક આદર્શ ઊભો કર્યો.

આ સંસ્થાઓ આજે જીવે છે આ સંસ્થાની અંદર કામ કરતા કાર્યકરો ગાંધી વિચાર મૂલ્યોને અનુસરી આ સંસ્થાઓ દ્વારા સમાજને કેળવણી આપવા માટે તેઓ હંમેશા કાર્યશીલ રહે છે. સંસ્થા તરફથી કોઈપણ પ્રકારનું વેતન સ્વીકાર્યા વગર આજીવન તેઓ માનદ્ સેવા આપતા રહ્યા છે. અને કોઈપણ પ્રકારના સ્વાર્થ વગર તેઓ ગાંધી વિચારોને વળગી પોતે આ સંસ્થાઓએ માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે. તેઓ કુટુંબ અને સમાજ સાથે જોડાયેલા હોવા છતાં તેમાંથી સમય કાઢી તેઓ વધારેમાં વધારે સમય આ સંસ્થાઓ પાછળ આપે છે. તેઓ સંસ્થામાંથી ઓછામાં ઓછી સુવિધાઓ સ્વીકારે છે. અને પોતાનું જીવન પણ સાદું અને ગાંધી વિચારસરણીને અનુસરતું હોય છે. આજે જ્યારે સિન્થેટિક કાપડના જમાનામાં તેઓ પોતે ખાદીને અપનાવે છે. સાથે સંસ્થામાં કેળવણી મેળવતા વિદ્યાર્થીઓ પણ ખાદીને અપનાવે તેઓ આગ્રહ રાખે છે. તેઓ સંસ્થા ચલાવવા માટે જેમ બને તેમ ઓછા નાણાનો ઉપયોગ કરી સમાજ ઉપયોગી કાર્ય કરવું આ સિદ્ધાંતને તેઓ વળગી રહ્યા છે.

આઝાદી પછી આ ગાંધીવાદી સંસ્થાઓના સીધા માર્ગદર્શન હેઠળ ગુજરાતમાં અલીયાબાડા, ઘરશાળા સરસપુર અમદાવાદ, અસારવા અમદાવાદ, સી. એન. વિદ્યાવિહાર અમદાવાદ, સાદરા, સર્વોદય આશ્રમ શામળાજી, ઘોલવાણી આશ્રમ શાળા, ગુંદી આશ્રમ, શારદાગ્રામ માંગરોળ સાથે જોડાયેલા ગ્રામ કેન્દ્રો - ૧. શાહપુર, ૨. શેરિયાજ ૩. હુસેનાબાદની શાળાઓ, રતનપુરની શાળા, જસદણમાં આવેલ રોજમાળ ગોપાલધામ, આમ્બરડીની શાળાઓ, પંચમહાલ - ગોધરામાં જેસાવાડા, ઝાલોદ, મીરાખેડી, ભીમપૂરી, જંબુઆ, મુંડાહેડા, રંધીકપુર, ઘાનપુર, કઠલાની શાળાઓ, મેઘરજ તાલુકામાં આવેલી શાળાઓ, વિશ્વ મંગલમ્ અનેરા નૂતન ભારતી વિદ્યાલય (બનાસકાંઠા), લોકનિકેતન (બનાસકાંઠા), સંસ્કાર તીર્થ (મહેસાણા), સંગપુર શાળા (મહેસાણા), એકલવ્ય વિદ્યાલય (ભરૂચ), સંસ્કારધામ (મહેસાણા), ગ્રામ ભારતી વિદ્યાલય (સુરત), લોકશાળા (સૌરાષ્ટ્ર), સંસ્કાર ભારતી (પ્રાંતિજ), વિવિધ ભારતી (ખેડબ્રહ્મા), વિનય મંદિર દાંડી (વલસાડ), ગ્રામ સેવક વિદ્યાલય (વેડછી), ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલય (વેડછી), નર્મ તાલીમ અધ્યાપન મંદિર વેડછી, ઉત્તર બુનિયાદી કન્યા વિદ્યાલય (મઢી), સ્વરાજ આશ્રમ ડુંગરા (વલસાડ), ઘરમપુર આશ્રમશાળા, કસ્તૂરબા અધ્યાપન મંદિર

બોરખડી (વલસાડ), ઉત્તમ બુનિયાદી વિદ્યાલય નાના પોંઢા (કપરાડા), આશ્રમશાળા બિલપુડી (ઘરમપુર) જેવી ગાંધી વિચાર ધારા પ્રમાણે પાયાની કેળવણી આપતી શાળાઓ શરૂ થઈ.

આ ગાંધી વિચાર સંસ્થાના કાર્યકરો આઝાદી પછી ભારત સરકારે ખેતીને મહત્વ આપ્યું ત્યારે તેઓએ પણ સંસ્થાઓમાં ઉદ્યોગ શિક્ષણની સાથે કેટલીક સંસ્થાઓએ ખેતી અને પશુપાલનના વિષયો દાખલ કર્યા હતા અને આ કાર્યકરો દ્વારા નિર્માણ પામેલી આ લોકશાળાઓ ખેતી, બાગાયત અને પશુપાલનના સંશોધનના મુખ્ય કેન્દ્રો બને છે અને તેઓ ગુજરાત અને દેશના ખેડૂતોને માર્ગદર્શન આપે છે. સાથે કેરી વિજ્ઞાનને પણ મહત્વનું સ્થાન આપ્યું છે.

ગાંધી વિચારને અનુસરીને આ સંસ્થાઓએ સમાજને નૂતન શિક્ષણનો અભિગમ પૂરો પાડ્યો છે અને સાથે શિક્ષણને ઉદ્યોગ સાથે જોડીને કેળવણીને સમાજલક્ષી બનાવી જીવન ઘડતરનું શિક્ષણ આપી સમાજને એક નવો રસ્તો બતાવ્યો છે. ગાંધી વિચારધારા હેઠળ ચાલતી કેળવણીની આ સંસ્થાઓ આજે સમાજ માટે દ્રષ્ટાંતરૂપ છે.

સંદર્ભ સૂચી

❖ મૂળ ગ્રંથો :

❖ એ.ડી.એમ. રિપોર્ટ, દફતરો, ગેઝેટીયર :

૧. Administration Report, Morbi State, 1929 - 30.
૨. Administration Report, Malia State, 1930.
૩. Administration Report, Dhangadhra State, 1931.
૪. Administration Report, Dhrol State, 1931 - 32.
૫. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૨, ફાઇલ નં. ૬૮.
૬. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૨૦, ભાવનગરમાં પરદેશી કાપડ ઉપર પિકેટિંગ પત્રિકા, તા. ૨૧-૧૨-૧૯૩૦.
૭. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૨૦, ભાવનગરમાં પરદેશી કાપડ ઉપર પિકેટિંગ પત્રિકા, તા. ૨૫-૧૨-૧૯૩૦.
૮. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૨૦, ખાખરેચી સત્યાગ્રહ, પત્રિકા-૩.
૯. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૨૬, પૂર્ણ સ્વરાજ્યની લડત.
૧૦. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૩૫
૧૧. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૩૫, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ, રાજકોટ, એપ્રિલ-૨૫-૨૬-૨૭, ૧૯૨૧.
૧૨. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૪, ફાઇલ નં. ૩૪/૧૨, જેઠાલાલ જોષીની ડાયરી નં. ૪.
૧૩. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૪, ફાઇલ નં. ૩૪/૧૨, જેઠાલાલ જોષીની ડાયરી નં. ૮.
૧૪. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૪, ફાઇલ નં. ૩૫, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન.
૧૫. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૪, ફાઇલ નં. ૩૮, કાઠિયાવાડ યુવક પરીષદ.

૧૬. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૪, ફાઇલ નં. ૫૨, વિરમગામમાં પરદેશી માલનો બહિષ્કાર.
૧૭. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૬, ફાઇલ નં. ૧૦૬, મોરબી સત્યાગ્રહીઓ ગીરફતાર, તા. ૩૦-૬-૧૯૩૧.
૧૮. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૬, ફાઇલ નં. ૧૦૭.
૧૯. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૬, ફાઇલ નં. ૧૦૭, સ્પેદીશ પ્રચારકોને.
૨૦. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૬, ફાઇલ નં. ૧૦૭, ધાંગધ્રા હળવદનો પ્રજાચક્ષુ.
૨૧. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૮, ફાઇલ નં. ૧૨૯, કાઠીયાવાડ રાજકીય પરિષદનું છઠ્ઠું અધિવેશન ધાંગધ્રામાં પત્રિકા પહેલી, તા. ૭-૮-૧૯૩૧.
૨૨. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૮, ફાઇલ નં. ૧૩૪, ધ્રોળમાં સત્યાગ્રહનો વિજય.
૨૩. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૧૧, ફાઇલ નં. ૧૭૩, ખાખરેચી સત્યાગ્રહ પત્રિકા નં. ૩.
૨૪. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૧૧, ફાઇલ નં. ૧૭૩, ખાખરેચી સત્યાગ્રહ પત્રિકા, તા. ૧૮-૧-૧૯૩૦.
૨૫. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૧૧, ફાઇલ નં. ૧૭૩, ખાખરેચી સત્યાગ્રહ.
૨૬. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૧૨, ફાઇલ નં. ૧૨.
૨૭. પશ્ચિમ વર્તુળ દફતર કચેરી રાજકોટ, દફતર નં. ૧૩, ફાઇલ નં. ૧૧૬.
૨૮. ભાવનગર દફતર કચેરી, દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૧૬, પોલીસ રજીસ્ટર, તા. ૧-૪-૧૯૩૨.
૨૯. ભાવનગર દફતર કચેરી, દફતર નં. ૩, ફાઇલ નં. ૧૬, પોલીસ રજીસ્ટર, તા. ૨૮-૩-૧૯૩૨.
૩૦. Patel (Dr.) G. D. (Editor) Surendranagar District Gazetteers, Ahmedabad, 1977.
૩૧. ચોકસી યુ. એમ. (સંપાદક) ભાવનગર જિલ્લા સર્વસંગ્રહ (ગેઝેટિયર) ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ ગાંધીનગર, ૧૯૮૯.
૩૨. રાવલ મનોજ (સંપાદક) રાજકોટ જિલ્લા સર્વસંગ્રહ (ગેઝેટિયર) ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ, ગાંધીનગર, ૨૦૦૧.

❖ Website :

1. <http://www.sscnet.ucla.edu/southasia/History/Gandhi/Peter:htm>
2. <http://www.mkgandhi.org/articles/satyagrah:htm>
3. <http://www.ancorq.za/ancdocs/history/people/gandhi/1-4 htm>
4. www.Rajkot.com/Cultural Rastriya Shala

❖ સામયિકો, વર્તમાનપત્રો, સોવેનિયર :

૧. Young India, Date 3-4-1930, Vol.-XII No. 14
૨. Young India, Date 6-7-1921, Vol.-III No. 27
૩. આશ્રમબંધુ, વર્ષ-૧૫, અંક-૧૦, નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૬.
૪. ઇન્ડિયન ઓપિનિયન તા. ૧૬-૪-૧૯૧૦, પુસ્તક-૮, અંક-૧૬.
૫. ઇન્ડિયન ઓપિનિયન તા. ૫-૧૧-૧૯૧૩, પુસ્તક-૧૧, અંક-૪૫.
૬. કોડિયું અંક-૭, વર્ષ-૧૫, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૦.
૭. કોડિયું ખાસ વર્ષ - ૧૬, અંક-૬૭, જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૧.
૮. કોડિયું વર્ષ-૧૬, અંક-૮, માર્ચ, ૧૯૬૧.
૯. કોડિયું વર્ષ-૨૫, અંક-૫, ડિસેમ્બર, ૧૯૬૯.
૧૦. ઘરશાળા વર્ષ-૯, અંક-૮, એપ્રિલ, ૧૯૪૯.
૧૧. ઘરશાળા વર્ષ-૨, અંક-૪, નવેમ્બર, ૨૦૦૭.
૧૨. છાત્રાલય વર્ષ-૨, અંક-૬, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૮.
૧૩. નવજીવન તા. ૧૯-૯-૧૯૨૦, પુસ્તક-૨, અંક-૩.
૧૪. નવજીવન તા. ૩૧-૧૧-૧૯૨૦, પુસ્તક-૨, અંક-૯.
૧૫. નવજીવન તા. ૧૪-૧૧-૧૯૨૦, પુસ્તક-૨, અંક-૧૧.
૧૬. નવજીવન તા. ૧૮-૧૧-૧૯૨૦, ખાસ અંક-૪.
૧૭. નવજીવન તા. ૨૦-૧-૧૯૨૧, ખાસ અંક-૯.
૧૮. નવજીવન તા. ૨૧-૭-૧૯૨૧, ખાસ અંક-૯.
૧૯. નવજીવન તા. ૮-૧૦-૧૯૨૨, પુસ્તક-૪, અંક-૬.
૨૦. નવજીવન તા. ૧૫-૧૦-૧૯૨૨, પુસ્તક-૪, અંક-૭.

૨૧. નવગ્રંથ તા. ૧-૧૧-૧૯૨૫, પુસ્તક-૭, અંક-૯.
૨૨. નવગ્રંથ તા. ૧૫-૮-૧૯૨૬, પુસ્તક-૭, અંક-૫૦.
૨૩. નવગ્રંથ તા. ૨૧-૧૧-૧૯૨૬, પુસ્તક-૮, અંક-૧૨.
૨૪. નવગ્રંથ તા. ૧૬-૩-૧૯૩૦, પુસ્તક-૧૧, અંક-૨૯.
૨૫. નૂતન શિક્ષણ અંક-૩૯૯, વર્ષ-૩૪, ઓક્ટોબર-૧૯૬૮.
૨૬. કુલછાબ રાજકોટ તા. ૫-૨-૨૦૦૮.
૨૭. કુલછાબ રાજકોટ તા. ૧૮-૮-૨૦૦૯.
૨૮. ભાવનગર સમાચાર, પુસ્તક-૩, અંક-૧૬, ૩૧ ઓગષ્ટ, ૧૯૪૨.
૨૯. મંગળ પ્રભાત.
૩૦. શિક્ષણ અને સાહિત્ય (નવગ્રંથની પૂર્તિ) તા. ૫-૭-૧૯૩૧.
૩૧. શિક્ષણ પત્રિકા, અંક-૧૨, ૧૯૯૦.
૩૨. સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૧૨-૧૧-૧૯૨૧, પુસ્તક-૧, અંક-૬.
૩૩. સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૮-૭-૧૯૨૨, પુસ્તક-૧, અંક-૨૬.
૩૪. સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૯-૫-૧૯૨૫, અંક-૩૦.
૩૫. સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૨૨-૬-૧૯૨૯.
૩૬. સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૨૬-૧૦-૧૯૨૯, પુસ્તક-૯, અંક-૪.
૩૭. સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૨૧-૧૨-૧૯૨૯, પુસ્તક-૯, અંક-૧૧.
૩૮. સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૧૧-૧-૧૯૩૦, પુસ્તક-૯, અંક-૧૪.
૩૯. સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૧૨-૪-૧૯૩૦, પુસ્તક-૯, અંક-૨૬.
૪૦. સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૧૭-૫-૧૯૩૦, પુસ્તક-૯, અંક-૩૦.
૪૧. સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૧૮-૪-૧૯૩૧, પુસ્તક-૧૦, અંક-૨૮.
૪૨. સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક તા. ૧૬-૫-૧૯૩૧, પુસ્તક-૧૦, અંક-૩૨.
૪૩. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ (ત્રિમાસિક) અંક-૪, વર્ષ-૬, મે-૧૯૩૦.
૪૪. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ (ત્રિમાસિક) પુસ્તક-૭, અંક-૧, ઓગષ્ટ-૧૯૩૦.
૪૫. હરિજન બંધુ, તા. ૧૬-૪-૧૯૩૩, પુસ્તક-૧, અંક-૪, વર્ષ-૬, મે-૧૯૩૦.
૪૬. હરિજન બંધુ, તા. ૧૧-૪-૧૯૩૭, પુસ્તક-૫, અંક-૫.
૪૭. હરિજન બંધુ, તા. ૨૬-૨-૧૯૩૯, પુસ્તક-૬, અંક-૫૧.
૪૮. હરિજન બંધુ, તા. ૨૨-૬-૧૯૪૭, પુસ્તક-૧૧, અંક-૨૧.

૪૯. Indian Opinion Souvenir.

૫૦. શ્રી પૂતળી બા ઉદ્યોગ મંદિર, સોવેનિયર

❖ વહીવટી અહેવાલો :

૧. અહેવાલ રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટ ૧૯૨૧.
૨. અહેવાલ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, ભાવનગર, ઇ.સ. ૧૯૩૦.
૩. અહેવાલ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, ભાવનગર, ૨૪ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૨.
૪. અહેવાલ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, ભાવનગર, જાન્યુઆરી ૧૯૩૩ થી મે-૧૯૩૪.
૫. અહેવાલ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, ભાવનગર, સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૪.
૬. અહેવાલ રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટ ૧૯૭૩-૭૪ થી ૧૯૭૪-૭૫.
૭. અહેવાલ અને હિસાબ-૧૯૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨ વઢવાણ કેળવણી મંડળ, વઢવાણ શહેર.
૮. અહેવાલ ઝાલાવડ કેળવણી મંડળનીય વૃત્તિઓ અને નોંધ ઇ.સ. ૧૯૫૬ થી ૫૮, વઢવાણ શહેર.

❖ અંગ્રેજી સંદર્ભ ગ્રંથો :

1. Bhakshi S. K., 'History of the Indian Independence Struggle' Mahaveer & Sons, New Delhi, 2008.
2. Bell H. Wilberforce 'The History of Kathiawad' New Delhi, 1980.
3. Bhola P. L. 'Twenty Great Indians' Prashant Paper Back, Delhi, 1992.
4. Chanda Bipan, Tripathi Amal, De Barun 'Freedom Struggle' National Books Trust India, New Delhi, 1972.
5. Gujral M. L. 'Thus Spake Bapu' Ordilogues Between Gandhis Spirit and The Scribe Gandhi Peace Foundation, New Delhi, 1985.
6. Gupta V. P. & Gupta Mohini 'A Dictionary of FREEDOM FIGHTERS' Radha Publications, New Delhi, 1999.
7. Kaushik A. S. 'Great Freedom Fighters of India' Indian Publishers Distributors, Delhi, 2007.

8. Kripalani J. B. 'Gandhi His Life and Thought' Publications Division Ministry of Information and Broad Casting Government of India, New Delhi, 1970.
9. Nanda B. R. 'Gandhi' Publications Division Ministry of Information and Broad Casting Government of India, New Delhi, 1972.
10. Pattbhi Sitaramaiyya (Dr.) 'The History of Indian National Congress' Vol. II Padma Publication Ltd., Bombay, 1947.
11. Pyarelal 'Mahatma Gandhi' The Early Phase Volume-I, Navjivan Publishing House, Ahmedabad, 1965.
12. Reddy E. S. and Gandhi Gopal Krishna (Edited By) 'Gandhi and South Africa' (1914-1948) Navjivan Publishing House, Ahmedabad, 1993.
13. Roy Rita (Editor) 'Every One's Gandhi' Gandhi Peace Foundation, New Delhi, 1997.
14. Sen Gupa Anupam 'Two Grates' (Gandhi and Teresa) Metro Publishing Company, Ghaziabad (U.P.) 2001.
15. Sheean Vincent 'Mahatma Gandhi' Publications Divisions Ministry of Information and Broad Casting Government of India, New Delhi, 1968.
16. Sinha R. K. 'M. K. Gandhi' Sources, Ideas and Action Ocean Books Pvt. Ltd., New Delhi, 2008.
17. Tendulkar D. G. and Jhaveri Vithalbhai 'MAHATMA' Life of Mohandas Karamchand Gandhi, Volume-II, Publications Department the Times of India, Bombay, 1952.

❖ हिन्दी संदर्भ ग्रंथो :

१. कमल (डॉ.) राजवीरसिंह 'दलित समाज दशा और दिशा' कान्ती पब्लिकेशन्स, दिल्ली, २००७.
२. खन्ना चन्द्रलाल 'राष्ट्रीय एकता के महान मार्गदर्शक' अग्रवाल प्रकाशन, अम्बाला, २००५.
३. गांधी प्रभुदास 'जीवन प्रभात' सस्ता साहित्य मंडल, नई दिल्ली, १९५४.

૪. ગુપ્ત વિશ્વપ્રકાશ, ગુપ્ત માહિની 'મહાત્મા ગાંધીજી વ્યક્તિત્વ વિચાર' રાધા પબ્લીકેશન, નई દિલ્લી, ૨૦૦૬.
૫. ચાંચીવાલા બ્રહ્મકૃષ્ણ 'બાપુ કે ચરણો મેં' સસ્તા સાહિત્ય મંડલ, નई દિલ્લી, ૧૯૪૯.
૬. જૈન યશપાલ (સંપાદક) 'ગાંધીજી કા વિદ્યાર્થી જીવન' સસ્તા સાહિત્ય મંડલ, નई દિલ્લી, ૧૯૫૫.
૭. દેહલોક કોન્દોસ્કી 'એક ઓર સર્વોદય' ગાંધી શાંતિ પ્રતિષ્ઠાન, નई દિલ્લી, ૧૯૮૮.
૮. પરુથી (ડૉ.) આર. કે. (સંપાદક) 'આધુનિક ભારત' (૧૯૦૯-૧૯૧૯) સમાજવાદ, રાષ્ટ્રવાદ ઓર મહાત્મા ગાંધી, અર્જુન પબ્લિસિંગ હાઉસ, નई દિલ્લી, ૨૦૦૬.
૯. બિડલા ઘનશ્યામદાસ 'બાપૂ' સસ્તા સાહિત્ય મંડલ, નई દિલ્લી, ૧૯૪૮.
૧૦. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી 'સમ્પૂર્ણ વાડમય ભાગ-૫૩, સૂચના ઓર પ્રસારણ મંત્રાલય, નई દિલ્લી, ૧૯૭૩.
૧૧. મંત્રી ગણેશ 'ગાંધી ઓર આંબેડકર' પ્રભાત પ્રકાશન, નई દિલ્લી, ૧૯૯૦.
૧૨. રાવ પૂ. આર. 'એસે થે બાપૂ' સૂચના ઓર પ્રસારણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર, નई દિલ્લી, ૧૯૬૯.
૧૩. રાજેન્દ્રપ્રસાદ 'ચમ્પારન સે મહાત્મા ગાંધી' આત્મારામ ઇન્ડ સન્સ દિલ્લી, ૧૯૫૫.
૧૪. વ્યાસ ગોપાલપ્રસાદ 'હમારે રાષ્ટ્રપિતા' આત્મારામ ઇન્ડ સન્સ, દિલ્લી, ૧૯૫૫.
૧૫. સિંહ (ડૉ.) બિજેન્દ્રપાલ 'ભારતીય રાષ્ટ્રીય આન્દોલન' મોન પ્રકાશન, દિલ્લી, ૧૯૯૯.
૧૬. હરિ વિયોગી 'ગાંધીજી ઓર ઁનકે સપને' સસ્તા સાહિત્ય મંડલ, નई દિલ્લી, ૧૯૬૫.

❖ ગુજરાતી સંદર્ભ ગ્રંથો :

૧. અદાણી રતુભાઈ 'કાઠિયાવાડની લોકકાંતિ અને સરદાર શ્રી સાથેના કેટલાંક અંગત સંસ્મરણો' સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મેમોરિયલ સોસાયટી, શાહીબાગ, અમદાવાદ, ૧૯૯૦.
૨. આચાર્ય અરવિંદભાઈ 'સત્યાગ્રહોના સંભારણા' વઢવાણ પ્રકાશન પ્રેસ સહકારી મંડળી, સુરેન્દ્રનગર, ૧૯૮૫.
૩. કાદરી (ડૉ.) રિઝવાન 'સરદાર પટેલ એક સિંહ પુરુષ' ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૩.
૪. કોરાટ (ડૉ.) પી. જી. (સંપાદક) 'ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં પાયાના કાર્યકરોનું પ્રદાન' ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર ૧૯૯૯.

૫. કોરાટ (ડૉ.) પી. જી., જાની (ડૉ.) એસ. વી., ભાલ (ડૉ.) જે. ડી. (સંપાદકો) 'ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ' પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૫.
૬. કોઠારી વિજ્ઞાનદાસ મગનલાલ (સંપાદક) 'કેળવણી વડે ક્રાંતિ' ભાગ-૧, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૨૦૦૨.
૭. કોઠારી વિજ્ઞાનદાસ મગનલાલ (સંપાદક) 'કેળવણી વડે ક્રાંતિ' ભાગ-૨, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૨૦૦૨.
૮. કુલકર્ણી સુમિત્રા 'અણમોલ વિરાસત' નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૯૪.
૯. કંટક પ્રેમાબહેન 'કર્મયોગી નારણદાસકાકા' નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૩.
૧૦. ખાચર પ્રદ્યુમન ભ. (સંપાદક) કર્નલ જે. ડબલ્યુ પોટસન કૃત, કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ, જૂનાગઢ, ૨૦૦૫.
૧૧. ખાચર (ડૉ.) પ્રદ્યુમન 'કાઠીઓ અને કાઠિયાવાડ' સુરેન્દ્રનગર, સણોસરા, ૨૦૦૬.
૧૨. ગિજુભાઈ એક પરિચય (પ્રકાશક) ગિજુભાઈ જન્મ શતાબ્દી સમિતિ વડોદરા.
૧૩. ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ 'દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન' નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૪૧.
૧૪. ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ 'આત્મકથા' નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૩.
૧૫. ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ 'ચારિત્ર્ય અને રાષ્ટ્રનિર્માણ' (સંપાદક) દેસાઈ વાલજી ગોવિંદ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૪.
૧૬. ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ 'રચનાત્મક કાર્યક્રમ તેનું રહસ્ય અને સ્થાન' (પ્રકાશક) દેસાઈ જિતેન્દ્ર ઠાકોરભાઈ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૭.
૧૭. ગાંધીજી 'અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ' (સંક્ષેપકાર) દેસાઈ વનમાળ નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૬.
૧૮. ગાંધીજી 'ગાંધીજી એક અધ્યયન' નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૬૫.
૧૯. ગાંધીજી 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ' (પ્રકાશક) દેસાઈ જિતેન્દ્ર ઠાકોરભાઈ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૪.
૨૦. ગાંધીજી 'ધર્માત્મા ગોખલે' નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૦.
૨૧. ગાંધીજી સર્વોદય દર્શન (સંપાદક) કુમારપ્પા ભારતન, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૬૪.
૨૨. ગાંધી પ્રભુદાસ છગનલાલ 'જીવનનું પરોઢ' નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૪૮.
૨૩. ગાંધી પ્રભુદાસ છગનલાલ (અનુવાદક) 'રાજેન્દ્ર પ્રસાદ' નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૫૦.

૨૪. છત્રપતિ ભગવાનલાલ સંપતરામ 'સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ' ગણપતછાપખાના મુંબઈ, ૧૮૬૮.
૨૫. જાની (ડૉ.) એસ.વી., 'આઝાદીની લડતમાં સૌરાષ્ટ્ર' રાજકોટ, ૨૦૦૫.
૨૬. જાની (ડૉ.) એસ. વી., 'ઇતિહાસ કુસુમ' રાજકોટ, ૨૦૦૭.
૨૭. જાની એસ. વી., 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ' (૧૮૦૭-૧૯૪૮) દર્શક ઇતિહાસનિધિ, અમદાવાદ, ૨૦૦૩.
૨૮. જોશી અંબેલાલ નારણાજી પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજી (પૂર્વાધ) ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૫૫.
૨૯. જોશી અંબેલાલ નારણાજી પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજી (ઉત્તરાધ) ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૫૫.
૩૦. જોશી અંબેલાલ નારણાજી 'ગાંધીજીના પ્રેરક પ્રસંગો' ભાગ-૧, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ૧૯૯૪.
૩૧. જોષી છગનભાઈ 'ગુજરાતના ખાદી સેવકો' સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિ., લોકભારતી સણોસરા-૧૯૭૭.
૩૨. ત્રિવેદી હરભાઈ 'કોઈએ નહોતું કીધું' ઘરશાળા પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર, ૧૯૩૧.
૩૩. દવે જુગતરામ 'ગ્રામ સેવાના દસ કાર્યક્રમો' નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૬૪.
૩૪. દાંડીકર મોહન 'નાનાભાઈનું જીવનદર્શન' ચંપા પ્રકાશન, વડોદરા, ૧૯૮૪.
૩૫. દલાલ ચંદુલાલ ભગુભાઈ (સંગ્રાહક) 'ગાંધીજીની દિનવારી' માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, ૧૯૯૦.
૩૬. દેસાઈ જીતેન્દ્ર ઠા. (અનુવાદક) 'ગાંધી બાપુ' નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૬૩.
૩૭. દેસાઈ (ડૉ.) શાંતિલાલ મ. 'રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ગુજરાત' યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, ૧૯૯૯.
૩૮. દેસાઈ નારાયણ (સંપાદક) 'વેડછીનો વડલો' ગ્રામસેવા સમાજ, વ્યારા, ૧૯૮૪.
૩૯. દેસાઈ મહાદેવભાઈ 'બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ' નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૫૭.
૪૦. દેસાઈ (ડૉ.) મહેબૂબ 'વિચાર્ય' ગૂર્જર ગ્રંથ એજન્સી, અમદાવાદ, ૨૦૦૫.
૪૧. દેસાઈ (ડૉ.) મહેબૂબ 'ભાવનગર રાજ્ય પ્રજા પરિષદ અને પ્રજાકીય ચળવળો' (૧૯૨૦-૧૯૪૭) ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૯૨.
૪૨. દેસાઈ (ડૉ.) મહેબૂબ 'સૌરાષ્ટ્રની સ્વાતંત્ર્ય ઝંખના' ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ૧૯૯૭.
૪૩. દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ 'જૂનાગઢ અને ગિરનાર' જૂનાગઢ, ૧૯૭૫.
૪૪. દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ' પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, ૧૯૯૦.

૪૫. ઘરાસણાનો કાળો કેર (પ્રકાશક) મંત્રી, ગૂજરાત રાજ્ય યાંત્રિક સમિતિ, અમદાવાદ, ૨૦૦૩.
૪૬. નાયક રઘુભાઈ ‘નવી કેળવણીના પ્રવર્તક શ્રી હરભાઈ’ ઘરશાળા, ભાવનગર, ૧૯૬૫.
૪૭. પટેલ રાવજીભાઈ મણિભાઈ ‘ગાંધીજીની સાધના’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૩૯.
૪૮. પટેલ રાવજીભાઈ મણિભાઈ ‘હિંદના સરદાર’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૬૩.
૪૯. પટેલ મગનભાઈ જો. ‘ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ’ ગુજરાત નંદ તાલીમ સંઘ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૨૦૦૧.
૫૦. પટેલ મોતીભાઈ મ. (સંપાદક) ‘કેળવણીના રાષ્ટ્રીય ઋષિઓ’ આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ, ઓગષ્ટ, ૨૦૦૭.
૫૧. પટેલ મણિબહેન (સંપાદક) કસ્તુરબા વાણી અને વિચાર, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૭૦.
૫૨. પરિખ નરહરિ દ્વા. સરદાર વલ્લભભાઈ ભાગ-૧, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૦.
૫૩. પરિખ નરહરિ દ્વા. સરદાર વલ્લભભાઈ ભાગ-૨, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૨.
૫૪. પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘કર્મવીર કુલચંદભાઈ’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, વઢવાણ કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫.
૫૫. પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ક્રાંતિકારી ગાંધી’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, ભારત ઉદયમંડળ, પોરબંદર, ૧૯૮૮.
૫૬. પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ગાંધી ગંગા’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, ભારતોદય મંડળ, પોરબંદર, ૧૯૬૯.
૫૭. પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ગાંધીબાપુ’ ખંડ પહેલો, રતિલાલ મૂળશંકર અદાણી, સર્વોદય મંદિર, તરવડા (કાઠિયાવાડ), ૧૯૪૬.
૫૮. પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘ચમનભાઈ વૈષ્ણવ’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, વઢવાણ કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫.
૫૯. પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘બાલશિક્ષણ પ્રણેતા ગિજુભાઈ’ સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૧.
૬૦. પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘મોહનમાંથી મહાત્મા’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૭૫.
૬૧. પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘સ્વામી શિવાનંદજી’ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા, વઢવાણ કેળવણી મંડળ, ૧૯૫૫.

૬૨. પાઠક ભારતલાલ પ્રેમશંકર ‘ગિજુભાઈનું કેળવણીમાં પ્રદાન’ આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ, ૨૦૦૩.
૬૩. પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ ‘રાજકોટ સત્યાગ્રહ’ માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, ૧૯૪૭.
૬૪. પંચોળી મનુભાઈ, પંડ્યા રસેન્દ્ર અને પરમાર તખ્તસિંહ (સંપાદક) ‘ગિજુભાઈ જીવન અને કાર્ય’ શ્રી ગિજુભાઈ બધેકા જન્મ શતાબ્દી ઉજવણી સમિતિ, ગાંધીનગર, નવેમ્બર, ૧૯૮૬.
૬૫. પંચોળી મનુભાઈ ‘સદ્ભિઃસંગ’ સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિ., લોકભારતી સણોસરા, ૧૯૮૯.
૬૬. પંચાલ (ડૉ.) મોહનભાઈ ‘વિરલ વિદ્યા પુરુષ’ હરભાઈ સ્મારકનિધિ સરસ્વતી વિદ્યામંડળ, સરસપુર, અમદાવાદ, ૧૯૯૭.
૬૭. બધેકા ગિજુભાઈ ‘મા-બાપોને’ સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૧.
૬૮. બુચ નટવરલાલ પ્ર. ‘ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ અને લોકભારતી’ મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ બિલ્ડિંગ મુંબઈ, ૧૯૭૬.
૬૯. બ્રહ્મભટ્ટ પ્રસાદ ‘ગિજુભાઈ બધેકા’ બાલભારતી ટ્રસ્ટ, કર્ણાવતી, ૨૦૦૮.
૭૦. દેસાઈ જીવણજી ડાહ્યાભાઈ (પ્રકાશક) ‘બાપુના પત્રો-૯ શ્રી નારણદાસ ગાંધીને’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૬૪.
૭૧. ભટ્ટ નાનાભાઈ ‘ઘડતર અને ચણતર’ ભાગ : ૧-૨, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૧.
૭૨. ભટ્ટ નાનાભાઈ, મોડક તારાબેન (સંપાદક) ‘સ્મરણાંજલી સ્વ. શ્રી ગિજુભાઈને’ વસંત બાલશિક્ષણ પ્રચાર માળા, શિક્ષણ પત્રિકા, કાર્યાલય મુંબઈ, ૧૯૪૧.
૭૩. ભટ્ટ મૂળશંકરભાઈ મો. ‘નાનાભાઈ’ સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિ. લોકભારતી, સણોસરા, ૨૦૦૬.
૭૪. ભટ્ટ (ડૉ.) પ્રવિણ ના. (સંપાદક) ‘નાનાભાઈ ભટ્ટની વિચાર સૃષ્ટિ’ ભાવનગર, ૨૦૦૭.
૭૫. ભુપ્તા મથુરદાસ ગોરધનદાસ, પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ (સંપાદક) ‘ચમનભાઈ વૈષણવના પાંત્રીસ પત્રો’ વઢવાણ, ૧૯૯૫
૭૬. મહેતા ઉષા ‘ગાંધીજી’ યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, ૧૯૮૭.
૭૭. મહેતા ચશવન્ત ‘ગાંધી જીવન ગાથા’ ભાગ-૧, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૯૪.

૭૮. મહેતા કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ (સંગ્રાહક) ‘સ્વરાજ્યના ગીતો’ ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૩૧.
૭૯. મોદી રમણ ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમનું સામાજિક દર્શન’ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૭૭
૮૦. મશરૂવાળા કિશોરલાલ ‘ગાંધી વિચાર દોહન’ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૪.
૮૧. મહેતા કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ, દેસાઈ ઈશ્વરલાલ ઈચ્છારામ ‘દાંડીકૂચ’ ગુજરાત રાજ્ય મહાત્માગાંધી જન્મ શતાબ્દી સમિતિ, માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, સચિવાલય, અમદાવાદ, ૧૯૬૯.
૮૨. મહેતા દીપક પ્ર. (સંકલન) ‘ગિજુભાઈ એક પરિચય’ ગિજુભાઈ જન્મ શતાબ્દી સમિતિ, વડોદરા.
૮૩. મહેતા શાંતિલાલ કે. (સંપાદક) ‘ગાંધી કાવ્ય નવનીત’ મહાત્મા ગાંધી જન્મ શતાબ્દી ઉજવણી સમિતિ માહિતી ખાતું, સચિવાલય, અમદાવાદ, ૧૯૬૯.
૮૪. થોગેશ્વર ‘ગાંધી ગૌરવ’ નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૭૦.
૮૫. રાવલ (ડૉ.) પ્રફુલ્લાબેન ‘અતીત’ રાજકોટ, ૨૦૦૫.
૮૬. રાજગોર (ડૉ.) શિવપ્રસાદ ‘અર્વાચીન ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિ ઇતિહાસ’ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગૂજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
૮૭. રાવળ મનુ ‘ઉ. ન. ઢેબર એક જીવન કથા’ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ સેવા ટ્રસ્ટ, રાજકોટ લોક સેવક, ઢેબર સ્મારક ટ્રસ્ટ, રાજકોટ - ૧૯૯૪.
૮૮. રાવળ મનુ ‘ઉ. ન. ઢેબર એક લોકજ્ઞ રાજપુરુષ’ નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, ૧૯૯૮.
૮૯. રોહકિયા (ડૉ.) અંબાદાન (સંપાદક) ‘ભારતનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ’ ભારતીય ઇતિહાસ સંકલન સમિતિ, રાજકોટ, ૧૯૯૯.
૯૦. વર્મા નિરંજન પરમાર જયમલ ‘કાઠિયાવાડના ઘડવૈયા’ રાણપુર, ૧૯૪૧.
૯૧. વાળા નાજભાઈ હરસુરભાઈ ‘કાઠિયાવાડ વાળા અને કાઠી રાજવંશો’ પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, ૧૯૯૯.
૯૨. વૈધ બાલુભાઈ ‘રાજકોટ સત્યાગ્રહનું ઐતિહાસિક મહત્વ’ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ, રાજકોટ, ૧૯૮૯.
૯૩. શાહ (ડૉ.) અંજના બી., ‘ગાંધીજી અને તેમના પાયાના કાર્યકરો’ ગુજરાતમાં ભાવાત્મક અને સાંસ્કૃતિક સમન્વયનો અભ્યાસ (૧૯૧૫-૧૯૪૭) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૨૦૦૨.

૯૪. શાહ કાંતિલાલ મણિલાલ ‘ધ્રાંગધ્રાની લોકલડત’ માહિતી ખાતું, ગુજરાત સરકાર, સચિવાલય ગાંધીનગર, ૧૯૭૫.
૯૫. શાહ કાંતિલાલ ‘પરમ સત્યાગ્રહી કુલચંદભાઈ શાહ’ રાજકોટ જિલ્લા સહકારી પ્રકાશન લિ. રાજકોટ, ૧૯૮૩.
૯૬. શાહ કાંતિલાલ મ. ‘રાષ્ટ્ર સપૂત સ્વ. શ્રી બળવંતરાય ગો. મહેતા’ જીવન અને કાર્ય, લોકસેવક મંડળ, સરદાર સ્મૃતિ, ભાવનગર, ૨૦૦૦.
૯૭. શાહ કાંતિલાલ ‘સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીજી આશા અને પૂર્તિ’ રાજકોટ જિલ્લા સહકારી પ્રકાશન લિ. રાજકોટ, ૧૯૭૫.
૯૮. શાહ જયાબેન વજુભાઈ ‘સત્યાગ્રહી શ્રી સ્વામી શિવાનંદજી’ રાજકોટ, ૧૯૮૩.
૯૯. શાહ જયાબેન ‘સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો અને લડતો’ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ સેવા ટ્રસ્ટ, રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટ, ૧૯૮૮.
૧૦૦. શાહ નવલભાઈ ‘બાપુ’ નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૬૯.
૧૦૧. શાહ કુલચંદભાઈ ‘ગીતામૃત’ આશ્રમ વઢવાણ શહેર, ૧૯૨૩.
૧૦૨. શાહ રોહિત ‘ગાંધીજીવન ગાથા’ ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યારણ્ય, અમદાવાદ, ૧૯૯૪.
૧૦૩. શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર અને પ્રવિણચંદ્ર ચીમનલાલ (સંપાદકો) ‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ ગ્રંથ-૯, આઝાદી પહેલાં અને પછી (ઇ.સ. ૧૯૧૫ થી ઇ.સ. ૧૯૬૦) ભો.જે. અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ, ૧૯૮૭.
૧૦૪. સિસોદીયા ડી. એમ., (સંપાદક) ‘આઝાદીની સુવર્ણ જયંતિ’ વિશેષાંક ગુજરાત રાજ્ય, દક્ષિણ ભંડાર ખાતું, ગાંધીનગર, ૧૯૯૮.
૧૦૫. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના લડવૈયા, માહિતી ખાતું, ગુજરાત સરકાર, સચિવાલય, અમદાવાદ, ૧૯૬૯.

❖ અક્ષરદેહ, આત્મકથા, ડાયરીઓ, ગુજરાતી વિશ્વકોશ :

૧. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ-૧૩ (જાન્યુઆરી ૧૯૧૫ - ઓક્ટોબર ૧૯૧૭) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૬૯.
૨. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ-૨૧ (ઓગષ્ટ-ડિસેમ્બર ૧૯૨૧) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૭૧.

૩. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ-૪૧ (જુન થી ઓક્ટોબર ૧૯૨૯) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૭૭.
૪. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ-૪૯ (જાન્યુઆરી ૪ થી ૩૧ મે, ૧૯૩૨) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૭૮.
૫. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ-૫૩ (જાન્યુઆરી - માર્ચ ૧૯૩૩) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૭૮.
૬. ગાંધીજીનો આત્મકથા, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૩.
૭. મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુસ્તક - ૫, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૧.
૮. મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુસ્તક - ૭, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૬૫.
૯. ઠાકર (ડૉ.) ધીરુભાઈ, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ-૬, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૧૯૯૪.
૧૦. ઠાકર (ડૉ.) ધીરુભાઈ, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ-૯, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૧૯૯૭.
૧૧. ઠાકર (ડૉ.) ધીરુભાઈ, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ-૧૬, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૧૯૯૭.
૧૨. ઠાકર (ડૉ.) ધીરુભાઈ, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ-૨૦, ગુજરાતી વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫.

❖ વિશેષાંક, સ્મરણિકા, પત્રિકા, સ્મૃતિ અંક :

૧. ‘આશ્રમબંધુ’ વિશેષાંક, રાષ્ટ્રીય શાળાનું મુખપત્ર.
૨. ‘ઝંકાર’ સ્મૃતિઅંક, સંગીત મહાવિદ્યાલય, રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટ.
૩. ‘મધુરમ’ વિશેષાંક, સંગીત મહાવિદ્યાલય, રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટ.
૪. ‘પત્રિકા’ વિનયમંદિર હાઈસ્કુલ, વઢવાણ, ૨૦૦૬.
૫. ‘પત્રિકા’ રાષ્ટ્રીયશાળાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય.
૬. ‘પત્રિકા’ દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, ભાવનગર.
૭. ‘પત્ર’ ઇન્દિરા ગાંધીનો પત્ર, નારણદાસ ગાંધીને શ્રદ્ધાંજલિ, પ્રધાનમંત્રી ભવન, ન્યુ દિલ્હી, ૧૯૭૪.
૮. ‘સ્મરણિકા’ બલુભાઈ મહેતા સન્માન સમિતિ, વઢવાણ.
૯. ‘સ્મરણિકા’ રાજકોટ, રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષ સુવર્ણ મહોત્સવ.

❖ લેખો :

૧. જગતાપ દીપકનો લેખ ‘ગિજુભાઈ બઘેકા’ પથિક, ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, અમદાવાદ-૧૯૮૯.
૨. જાની (ડૉ.) એસ. વી.નો લેખ ‘મોરબી સત્યાગ્રહ’ સામીપ્ય, જાન્યુઆરી-માર્ચ, અમદાવાદ, ૧૯૯૫.
૩. જાની (ડૉ.) એસ. વી.નો લેખ ‘ખાખરેચી સત્યાગ્રહ’ સામીપ્ય, ઓક્ટોબર-૧૯૮૬, માર્ચ, અમદાવાદ, ૧૯૮૭.
૪. જાની (ડૉ.) એસ. વી., ‘સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધી યુગની રચનાત્મક સંસ્થાઓ અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનો’ એક સમીક્ષા, વિદ્યાપીઠ, જાન્યુઆરી-ડિસેમ્બર-૨૦૦૬.
૫. જાની (ડૉ.) એસ. વી.નો લેખ ‘ઘોળમાં સત્યાગ્રહ’ પથિક, જૂન, અમદાવાદ-૧૯૯૦.
૬. ઝાલા (ડૉ.) સ્મિતા એસ. ‘ગુજરાતમાં ગાંધીવાદી રચનાત્મક સંસ્થાઓના પરિપ્રેક્ષ્યમાં રાજકોટ શહેરની રાષ્ટ્રીય શાળાની ભૂમિકા’ અપ્રકાશિત લેખ, ડિસેમ્બર-૨૦૦૩.
૭. દેસાઈ (ડૉ.) મહેબૂબ ‘રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં દક્ષિણામૂર્તિનું પ્રદાન’ સંશોધન, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૪.
૮. પંડ્યા (ડૉ.) મહેશચંદ્ર રાજકોટ ‘સત્યાગ્રહ અને દીવાન વીરાવાળા’ (રાજકારણ) પથિક, સપ્ટેમ્બર, અમદાવાદ, ૧૯૮૫.
૯. રાવલ (ડૉ.) પ્રફુલ્લા જે., ‘રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરતી સંસ્થાઓ અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનો’ અપ્રકાશિત લેખ, ૨૦૦૩.
૧૦. સતાશીયા પારૂલ એ. ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ઉદ્ભવ અને સ્થાપના માટેનાં પરિબળો’ પથિક એપ્રિલ, ૧૯૯૭.

❖ લઘુશોધ નિબંધો / મહાનિબંધો :

૧. કણઝારિયા જે. ડી., અને શ્રી ઉ. ન. ઢેબરની ‘રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રજાકીય લડતોમાં પ્રદાન’ લઘુશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ૧૯૯૬.
૨. ત્રિપાઠી ગૌતમ ‘ભાવનગર કેળવણીના વિકાસમાં નાનાભાઈ અને ગિજુભાઈ બઘેકાનું પ્રદાન’ ઐતિહાસિક અધ્યયન, લઘુશોધ નિબંધ, ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૯૬.

૩. પટેલ રાજેશકુમાર મણીલાલ ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’ (૧૯૨૦ થી ૧૯૪૭) એક અધ્યયન, લઘુશોધ નિબંધ, ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક વિભાગ, મહાદેવ દેસાઈ સમાજ સેવા મહાવિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૨૦૦૦.
૪. પટેલ દર્શના ગોપાલભાઈ ‘રાજકોટ સત્યાગ્રહ’ ૧૯૩૮-૧૯૩૯, લઘુશોધ નિબંધ, ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૮૫.
૫. મકવાણા મોંઘીબેન આર. ‘૧૯૪૨ ની હિંદ છોડો ચળવળમાં વઢવાણ શહેરનું એક ઐતિહાસિક અધ્યયન’ લઘુશોધ નિબંધ, ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૯૬.
૬. મકવાણા જયંતકુમાર એસ. ‘અમદાવાદમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં રાષ્ટ્રીય સ્મારકો’ લઘુશોધ નિબંધ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૨૦૦૪-૨૦૦૫.
૭. કણઝારિયા જે. ડી. ‘સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રે ઉ. ન. ઢેબરનું પ્રદાન’ (ઇ.સ. ૧૯૦૫ થી ઇ.સ. ૧૯૭૭) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ૨૦૦૬.
૮. જાની મિનાક્ષી એન., ‘સૌરાષ્ટ્રમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો પ્રારંભ અને વિકાસનો ઇતિહાસ અને તેની અસરો’ (૧૯૨૦ થી ૧૯૬૦) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, મે-૧૯૯૬.
૯. જોષી જયકર છોટાલાલ ‘નાનાભાઈ ભટ્ટ’ એક અધ્યયન, અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, માર્ચ, ૧૯૯૦.
૧૦. ઝાલા સ્મિતા એસ., ‘ભારતની આઝાદીની લડતમાં સૌરાષ્ટ્રની મહિલાઓનું પ્રદાન’ (ઇ.સ. ૧૯૨૦ થી ૧૯૪૭) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ૧૯૯૬.
૧૧. ત્રિવેદી મહેશકુમાર મણિશંકર ‘સરદાર પટેલ અને ગાંધીજીના સંબંધો ગુજરાતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના પરિપ્રેક્ષ્યમાં’ (ઇ.સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૪૭) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ૧૯૯૩.
૧૨. દેસાઈ મહેબૂબ યુ. ‘ભારતની આઝાદી માટેની લડતના સંદર્ભમાં’ ભાવનગર રાજ્ય પ્રજા પરિષદ અને પ્રજાકીય ચળવળો’ (૧૯૨૦ થી ૧૯૪૭) એક અધ્યયન, અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, જૂન ૧૯૯૦.
૧૩. પરમાર મનીષા કે., ‘સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલી રચનાત્મક અને દલિતોદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ’ (૧૯૨૦-૧૯૪૭) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ૨૦૦૮.

૧૪. પટેલ અંજનાબેન એસ. ‘ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ આંબલા અને લોકભારતી સણોસરાની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ’ - એક અધ્યયન, અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ઓગષ્ટ-૨૦૦૧.
૧૫. પટેલ લલિત એમ., ‘આઝાદીની રાષ્ટ્રીય લડતના સંદર્ભમાં કાઠિયાવાડ’ રાજકીય પરિષદ (૧૯૨૦-૧૯૪૭) એક અધ્યયન અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર, ૧૯૮૮.
૧૬. બ્રહ્મભટ્ટ પ્રફુલાબેન સી., ‘રાષ્ટ્રીય ઘડતરમાં ગાંધી સ્થાપિત આશ્રમોનું યોગદાન’ (ઇ.સ. ૧૯૦૪ થી ૧૯૪૮) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ-૨૦૦૧.
૧૭. બ્રહ્મભટ્ટ હર્ષદકુમાર એમ., ‘વીરમગામ પાટડીના રાજવીઓનું સામાજિક - સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પ્રદાન’ (૧૬૧૭ થી ૧૯૪૭) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ૨૦૦૨.
૧૮. મજમુદાર યોગિનીકુમાર રામરાય ‘રાષ્ટ્રવાદ ચારિત્ર્ય ઘડતર અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું પ્રદાન’ (૧૯૨૦-૧૯૪૭) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૧.
૧૯. શેલત મીનળ ‘સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન અને સમાજ સુધારણામાં દરબાર ગોપાળદાસનું યોગદાન’ (૧૮૮૭ થી ૧૯૫૧) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ૧૯૯૬.
૨૦. વ્યાસ રેખા સી., ‘ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ આંબલા એક અભ્યાસ’ અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, નવેમ્બર-૨૦૦૭.
૨૧. વાળા ધીરુભાઈ પી. ‘પોરબંદર રાજ્યનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ (શરૂઆતથી ૧૯૪૭) અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, જાન્યુઆરી-૨૦૦૯.

❖ ૩બ૩ મુલાકાતો :

૧. આહ્યા વિઠ્ઠલદાસ જ., રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના નિયામકશ્રીની ૩બ૩ મુલાકાત, તા. ૧૦-૮-૨૦૦૮.
૨. આચાર્ય અરવિંદભાઈ પ્રાણજીવનભાઈ, વઢવાણ કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખની ૩બ૩ મુલાકાત, તા. ૧૫-૦૨-૨૦૦૮, ૩-૨-૨૦૦૭.

૩. ચતવાણી મીરાબેન, રાષ્ટ્રીય શાળા, રાજકોટ, સંગીત મહાવિદ્યાલયના આચાર્યની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૧-૮-૨૦૦૮.
૪. ડૉ. તખ્તસિંહજી પરમાર, દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના ભૂતપૂર્વ નિયામકની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૭-૧૧-૨૦૦૮.
૫. ડૉ. એમ. ડી. સોલંકી, વિનયમંદિર હાઈસ્કૂલ વઢવાણ કેળવણી મંડળના આચાર્યની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૬-૨-૨૦૦૮.
૬. દવે જ્યોતિન્દ્ર કનૈયાલાલ, ઘરશાળા, સરસ્વતી વિદ્યામંડળ સરસપુરના મંત્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૧-૫-૨૦૦૮.
૭. દેસાઈ દેવેન્દ્રભાઈ, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના પ્રમુખશ્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૬-૭-૨૦૦૮.
૮. નાયક જશીબેન, સરસ્વતી વિદ્યામંડળ, સરસપુરના પ્રમુખશ્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૨-૫-૨૦૦૮.
૯. પટેલ દીપાબેન જે. દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર બાલમંદિરના શિક્ષકની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૮-૧૧-૨૦૦૮.
૧૦. પરમાર દિનેશભાઈ એસ. દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિર ભાવનગરના આચાર્યની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૭-૧૧-૨૦૦૮.
૧૧. પ્રજાપતિ દિનેશભાઈ કરમચંદભાઈ, પટોળા વિભાગનું સંચાલન કરનારની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૨-૮-૨૦૦૮.
૧૨. ભટ્ટ પ્રેમશંકર ન., દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિરના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૭-૧૧-૨૦૦૮.
૧૩. ભટ્ટ દેવેન્દ્રભાઈ, દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના નિયામકની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૬-૧૧-૨૦૦૮.
૧૪. મહેતા કલ્પનાબેન, દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર કુમાર મંદિરના આચાર્યની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૮-૧૧-૨૦૦૮.
૧૫. મેહતા બલુભાઈ કે. વઢવાણ કેળવણી મંડળના નિયામકની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૪-૨-૨૦૦૮.
૧૬. મેહતા પ્રસન્નવદન, દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરના પ્રમુખની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧-૧૨-૨૦૦૮.
૧૭. માંકડ ઉષાકાંત, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટના મંત્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૫-૭-૨૦૦૮.
૧૮. વ્યાસ રક્ષાબેન જગદીશચંદ્ર, દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર બાલમંદિરના આચાર્યની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૮-૧૧-૨૦૦૪.
૧૯. શેઠ આરતીબેન, ગ્રંથપાલ, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, પુસ્તકાલય, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૨-૮-૨૦૦૮.

૨૦. શુક્લ ભાનુભાઈ લક્ષ્મીશંકર, વઢવાણ કેળવણી મંડળના પ્રમુખશ્રીની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૨૦-૧૧-૨૦૦૮.
૨૧. સોલંકી સોમાભાઈ, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ, ખાદી ભંડારના વ્યવસ્થાપકની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૮-૯-૨૦૦૮.
૨૨. સંઘવી ચારુબેન, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ બાલમંદિરના આચાર્યની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૮-૮-૨૦૦૮.
૨૩. હુસેનભાઈ એ. ઘાણીવાલા અને તેમના પુત્ર મુસ્તફા એચ. ઘાણીવાલા, રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટનો તેલઘાણી વિભાગ સંભાળે છે તેની રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૮-૯-૨૦૦૮.

વિજ્ઞપ્તિ.

(૩)

આજરોજ રાત્રે બરાબર આઠ વાગ્યે કાઠીઆવાડ ખાદી અંમલતરફથી વિદેશી કાપડની ઢોળી શ્રી રાષ્ટ્રીયશાળાના મેદાનમાં કરવામાં આવશે. આશા છે કે આજની રેશની પરિસ્થિતિને પૂર્ણ રીતે માન આપી અનેક બહેનો તથા બાઈઓ પોતપોતાના વિદેશી કાપડ નીચેના સ્થાનોએ સાંજના સાત વાગ્યા પહેલાં આપી પોતાની 'સ્વદેશ પ્રત્યેની દુરજ કંઈક અંશે પણ અદા કરશે.

(૧) શ્રી રાષ્ટ્રીયશાળા રાજકોટ.

(૨) કાઠીઆવાડ શુદ્ધ ખાદી ભંડાર.

ગરેડીઆ કુવાનો રસ્તો.

ઢોળી વખતે શુદ્ધ ખાદી તથા સ્વદેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન પણ શ્રી રાષ્ટ્રીયશાળામાં કરવામાં આવશે. જે વખતે સર્વે નાગરિકોને પ્રવારવા ખાસ નિમંત્રણ છે. વેચાણ પણ સાથેજ થશે.

દરેક ખાદી પ્રેમીબાઈને આ બાબતનું પ્રચાર કાર્ય કરવા વિનંતિ છે.

કા. ખાદી સંઘ

રાજકોટ.

કા. સુ. ૧૫.

}

મંત્રી,

ખાદી સંઘ.

સરસ્વતી પ્રિ. પ્રેસ—રાજકોટ.

પરિશિષ્ટ - ૩

— ગાંધી સપ્તાહ રાફ —

ગાંધી સપ્તાહ એટલે ખાદી સપ્તાહ.

સપ્તાહ—સપ્તાહ રાફ ધર્મ ગણ્ય છે. જો સવ સમિતિએ લેતે લેતે સલામી અને ખાદી ફેરી ચેલવી છે.

ઉત્સાહ—આ સપ્તાહ ઉજવવાને માટે રાજકોટના બાઇ ખડેનોમાં તનમનાટ દેખાઇ આવે છે. પહેલીજ ખાદી ફેરીમાં રાજકોટ સંતોષકારક ફળો આપ્યો છે.

મુકાનીમાં શ્રદ્ધા—એજ આપણા મુકાનીમાં આપણી શ્રદ્ધા કેટલી છે એ માપવાનો પારો છે.

નિપાળી—ગાંધીજીનો જન્મ દિવસ એટલે સત્ય અને અહિંસાનો જન્મ દિવસ. આપણને તમામ જાતની મુક્તિને રસ્તે લઇ જનાર આપણા અને જગતના તારણદારનો એ જન્મ દિવસ છે. એના કરતાં વધારે ધન્ય દિવસ કયો હોય ?

આ પર્વમાં—

- ૧ ઘર અને દુકાનો ધોળાવળે—રાજુગારળે.
- ૨ ઘર, દુકાનો તથા રસ્તા ઉપર તોરણો લટકાવળે.
- ૩ ઘેર ઘેર અને દુકાને દુકાને રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવળે.
- ૪ ખાદી ફેરી કરવા નીકળી પડળે
- ૫ ખાદી ફેરી આવે ત્યારે તેને વધાવી લેળે.

સપ્તાહમાં એ દિવસનો કાર્યક્રમ નીચે મુજબ રહેશે :—

	સ્થાન.	સમય.
શનિવાર તા. ૩ નાહરેર સભા	આઝાદ મેદાન	સાંજના ૫ા
રવિવાર તા. ૪ ખડેનો તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે	રાષ્ટ્રીય શાળા	સાંજના ૪

આ સભાઓમાં પ્રતિષ્ઠિત બાઇઓ તથા ખડેનો ગાંધીજીના જીવન વિષે બોલશે.

નોંધ—આ સપ્તાહમાં ખાદી ફેરી થાય છે. એમાં શુદ્ધ ખાદીનાજ રાષ્ટ્ર ધ્વજો મળે છે. પણ કેટલાક મીલના કાપડના વેપારીઓ મીલના કાપડના રાષ્ટ્ર ધ્વજ તૈયાર કરાવીને વેચે છે એથી નાહરેર પ્રભને ચેતવાની જરૂર છે. શુદ્ધ ખાદી સિવાયનો ધ્વજ એ રાષ્ટ્ર ધ્વજ હોઈજ શકે નહિ.

સપ્તાહની ખાદી ફેરી સિવાય અથવા ખાદી બંડાર સિવાય બીજેથી ધ્વજ લેવાથી છેતરાવાનો સંભવ છે એ જોળે.

ગાંધી જયંતિ ઉત્સવ સમિતિ, } મંત્રીઓ,
રાજકોટ, તા. ૩-૧૦-૩૧. } કાળીદાસ મોતીચંદ પારેખ.
જેઠાલાલ હરિદ્રુષ્ટી ભેરી.

પરિશિષ્ટ - ૪

રાષ્ટ્રીય શાળાના મકાનની ફેરબદલી અંગેની વાત

૫૨

૧૦૧

રોમ - જોકે પપા ખાતું ત્યાં રોમ ત્યાં રહિતો ન રોમ. ~~એવો~~
 રાષ્ટ્રીય શાળાએ બાલુ કંઈ ન કુતિંગોન અને એવો ^{તેની પ્રતિ} ~~એવો~~ ગઈને
 તો પપા તેની કુંડી કાર મેલી પપા બરાબરી કહેવા.
 શ્રી નાનાદાસ ગાંધીજી ~~જાવો~~ રાષ્ટ્રીય શાળા ખોડે
 ભાગુલી મકાનમાં આવી બી. તેમના કાવવાની સાકેતે તેમણે
 જોઈ બાલુકે શાળા માટે કુતિલી રવાનાં અને ~~એવો~~ શાળા ખોડે
 મકાન જોઈએ. સદુરુણ બાળાશ્રમને નિર્ભય ઉદભાવે તેમણે
 શહેરની પરિસરે જુના અમીનાના પાદમ પ્રદક્ષિણ કરેલા વારના
 નંદરના બે મોટા ઉડડા બહુજા જુના કિંમત-આર રાને વારના
 દિવાલ-ભરતે કાઢી સાવવા. અમીના દિવાલને કિના, રાખા
 નો મકાન માટે તૈયાર કરે, પાંચ ખોડામાં અને પૂર્ણ
 કામ આગુ રહ્યું. શાળાની અંતર તથા મકાન માટેના ભરતના
 ભંડોળ માટે શ્રી ગિરિલાલ કોઈ રીત અરેમલ ધિલી. તે સિવાય
 શ્રી જીવણલાલ ^{મોનો} ~~મોનો~~, શ્રી જાનકીલાલ અમલી - - -
 તિ. એ પપા ખરેખરી ચિંતામાં શાળાને જુના કરી.
 શાળાને માટે ~~એ~~ મકાન તૈયાર રહ્યું. તેમો મકાન ~~એવો~~ એ
 કો અષ્ટ શ્રી ભાંડો અને ^{સામગ્રી} ~~સામગ્રી~~ પરોખો મધ્ય ~~એવો~~ ~~એવો~~
 નિશાળ કમાનો ફિર મોટા બાપરાંને રેકલી રહેતો માન્ય પારો.
~~કે એવો~~ અને ~~એવો~~ ~~એવો~~ અને ~~એવો~~ ~~એવો~~ પપા
~~પપા~~ તેની ~~એવો~~ ~~એવો~~ પપા પપા આરેકા અને
 રાખા ભરતે બાળુ પ્રવિધિમાં જાણી આરેકા બો
 આજેલી કે. મકાન તૈયાર થઈ રહ્યું અને તેનું ઉદ્ધાર શ્રી

શ્રી જેઠાલાલ જોષીની કાયરી નં. ૮

પરિશિષ્ટ - ૫

મહાત્મા ગાંધીજીની ૬૩ મી જયંતિ.

ભાઈશ્રી,

આપણા પરમ મુકાની જગતવંદ મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ દિવસ બાદ્રવદ ૧૨ તા. ૮-૧૦-૩૧ ગુરુવારે આવે છે. એ દિવસ પુરી ધામધુમથી ઉજવવો એ આપણી ફરજ છે. આપણે તો શું પણ ડુનીયા આપીના લોકો આશા અને અભિમાનપૂર્વક તેમના તરફ મીટ માંડી બેઠે રહ્યા છે. તેમના જીવન અને શિક્ષણમાં દેશવિદેશની પ્રજા ઉગરવાનો આદેશ દેખે છે.

ગાંધીજીનો જન્મ દિવસ એટલે સત્ય, અહિંસા અને દુઃખી દરીદ્રની સેવાના નવા યુગનો જન્મ. તેથી સત્ય અને અહિંસા અને ભાઈચારાની ભાવનાને ધોધવાને અને વ્યાપક કરવાને આપણે આ દિવસને એક મોટા પર્વ તરીકે ઉજવવો જોઈએ.

પ્રધુ ગામ, ગરિબ અને તર્વગર, મલુર અને કૌઠ, નાનાં અને મોટાં બધાં એક થઈ સારામાં સારી રીતે કેમ ઉજવી શકીએ તે જાણતો કાર્ય-ક્રમ નક્કી કરવા ફરેક સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓની તેમજ પ્રજાકીય કામમાં રસ લેનાર ભાઈઓની એક સભા મળશે. તેમાં આપ અથવા આપની સંસ્થાના પ્રતિનિધિ જરૂર હાજરી આપશે એવી વિનંતિ છે. કોઈ કારણે આપ સભામાં આવી શકો તેમ ન હો તો આપના વિચાર લખી મોકલશે તો આભાર થશે.

સભા શ્રી રાષ્ટ્રીય શાળામાં યુધવાર તા. ૨૩-૮-૩૧ ને રોજ સાંજે ૫:૦૦ વાગે મળશે.

પોપટલાલ ધનંજી માલવીયા,
લાંબીબાઈ નરસીદાસ મહેતા,
ગોરધનદાસ લાધાભાઈ
દશરામેન મહિશંકર,
બોબા રતનશી રામજી,
અમૃતલાલ વીરપાળ પારેખ,
પારેખ વૃજલાલ હાકરશી,
માધવજી ઝીજીભાઈ,
મુક્તાં ચાવરજી મુસાજી,
ચંદાવંતરાવ રંધુનાથ દુર્ગાવાડકર,
લલ્લુભાઈ છગનલાલ શાહ,
શેખમોહમદ અનુમાઈ,
દા. મેરુ અભરામ,
ગીરનાથંકર ઇંચિરલાલ એચા,
ઉર્જાલાલ નવલશંકર ટેબર,
રતીલાલ શીવલાલ શાહ,
ચિત્તરલાલ કાલીદાસ,
દવે ગોરીશંકર દલપતરામ,
મયાશંકર પ્રાજીજી જોશી.

હરિશંકર નરસીરામ પંડ્યા,
શહેરકાજી સેવક મોતીભીયાં,
રામજી માણિક્યંદ,
એ. પી. મહેતા,
(દાકતર અરદેશર પી. મહેતા.)
(સી.) આર. ટીંગીનસ,
જે. એલ. ટીંગીનસ,
મુશીલા પે,
કાનજી ગુલાભાઈ,
હીનજીભાઈ અમૃતલાલ,
કુરંજી બદવ ચેકરીઆ,
(દાકતર) નરસી ત્રીકમજી મહેતા,
ગોમતી બેન,
કાળીદાસ મોતીચંદ પારેખ,
ભાણજી ડાહ્યાભાઈ જગજારી,
દાદા હાજીવલી મહંમદ,
રામજી ગોરધનદાસ,
બેચર વાલા,
જેઠલાલ હરિકૃષ્ણ જોશી.

નોંધ-સરવ મુકદ્દી કોઈ મંડળને આ પત્ર મોકલવો સ્વીકાર્યો હોય તો પણ તે પોતાના પ્રતિનિધિને સભામાં મોકલે એવી વિનંતિ છે.

સરસ્વતી પ્રિન્સિપ પ્રેસ-રાજકોટ.

મ. ગાંધીજીની
જયંતિ.
જાહેર સભા.

પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીની ૬૩ મી વર્ષગાંઠના પ્રસંગને 'ગાંધી સપ્તાહ' તરીકે ઉજવવાનું મહા-સભાના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું ફરમાન છે.

આ : હોત્સવને અનુકુળ શું કાર્યક્રમ રાખવો જોઈએ તે પ્રજા પાસે રજુ કરવા આજે તા. ૨૭-૮-૩૧ ને રવિવારે રાત્રે ૮:૦૦ વાગ્યે કોઠારી ચોકમાં જાહેર સભા રાખી છે તેમાં વખતસર હાજરી આપવા સર્વેને વિનંતિ છે.

લી.

રાજકોટ.

તા. ૨૬-૮-૩૧

સરસ્વતી પ્રિ. પ્રેસ-રાજકોટ

} કાળીદાસ મોતીચંદ પારેખ
જેઠલાલ હરિકૃષ્ણ જોશી.

પરિશિષ્ટ - ૬

વરસો વરસ રેંટિયા-બારસ દિને પધારેલા દેશનાયકો			
૧૭મી	રેંટિયા બારસ ઈ. સ.	૧૬૩૫	—
૧૮મી	"	"	સરદાર શ્રી વાળજભાઈ ખટેલ
૧૯મી	"	"	શ્રીમતી રામેશ્વરીબહેન નહેરુ
૨૦મી	"	"	ડૉ. રાજકુમારી અમૃતકીરબહેન
૨૧મી	"	"	પ્રે. કસ્તુરભા માંખી
૨૨મી	"	"	ડૉ. રાજકુમારી અમૃતકીરબહેન
૨૩મી	"	"	શ્રી કૃષ્ણદાસજી લાલુ
૨૪મી	"	"	સ્વામીજી સંપ્રદાય, અતિથિવિશેષ વિના ઉજવણી
૨૫મી	"	"	
૨૬મી	"	"	શ્રીમતી લલકીરબેઈ બાગચ
૨૭મી	"	"	શ્રી જાનુશાહીજી
૨૮મી	"	"	શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર
૨૯મી	"	"	—
૩૦મી	"	"	શ્રી બાળાગાદેબ ખેર
૩૧મી	"	"	શ્રી કલકરબાપા
૩૨મી	"	"	શ્રી અમલદાસભાઈ પટેવાલા
૩૩મી	"	"	શ્રી દેદારનાથજી
૩૪મી	"	"	શ્રી મિત્રવલભાઈ દેસાઈ
૩૫મી	"	"	શ્રી વૈકુંઠભાઈ મહેતા
૩૬મી	"	"	શ્રી સતીશચંદ દાસગુપ્તા
૩૭મી	"	"	—
૩૮મી	"	"	પરિત અવાહરકાજી નહેરુ
૩૯મી	"	"	શ્રી રાજબહાદુર સાહેબી
૪૦મી	"	"	ડૉ. રામેન્દ્રભાણુ (બીઆર પટવાઈ પધારી ન સકયા.)
૪૧મી	"	"	ડૉ. રામેન્દ્રભાણુ
૪૨મી	"	"	—
૪૩મી	"	"	—
૪૪મી	"	"	શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર
૪૫મી	"	"	શ્રી આર. બાર. દિવાકર
૪૬મી	"	"	ડૉ. હાફિઝ તુકેમજી
૪૭મી	"	"	શ્રી હેબરભાઈ
૪૮મી	"	"	શ્રી કે. અરુણાચલમજી
૪૯મી	"	"	શ્રી અમલભાણુ
૫૦મી	"	"	શ્રી દરિયાબહેન માંખી
૫૧મી	"	"	શ્રી શિશિતારાયજીજી
૫૨મી	"	"	પ્ર. શ્રી સંવિદાકર મહારાજ
૫૩મી	"	"	પ્ર. શ્રી સંવિસંકર મહારાજ
૫૪મી	"	"	શ્રી દેવરભાઈ
૫૫મી	"	"	શ્રીમતી અદાલતાબહેન શ્રીમતારાયજી
૫૬મી	"	"	શ્રી વજુભાઈ સાહ
૫૭મી	"	"	શ્રી જુનાવરાભાઈ રવે
૫૮મી	"	"	શ્રી મીમનસાલ જગુભાઈ સાહ

परिशिष्ट - ७

344

પરિશિષ્ટ - ૮

નવું ચડતર

Regd. No. B 1583.
વાર્ષિક લવાજમ ૫-૦-૦
૧૬૯ બહાર ૧૫ ૦-૦-૦
૧૫૯૬ નકલનો દોલ આનો.

સૌરાષ્ટ્ર

પુસ્તક ૪ શું) “જય મંજળ પ્રિય જ-મનમિત્ત” મળાવયે !” (અંક ૩૦)

જાગી, સ્વદેશ અને પ્રમદક : રાણપુર : સંવત ૧૯૮૧ ના વૈશાખ વદ ૧ { પ્રદ્યુત્થાન : સૌરાષ્ટ્ર સ્વદેશ
અનુભવશીલ દલપતભાઈ શેઠ શનિવાર : તા. ૯ મી મે ૧૯૨૫ { રાણપુર (જા. ગ્રા. સે.)

બે દૃદ

આપણી આ મનોહર ધરતી ઉપર વસતી તમામ જાત અને કેમ વચ્ચે બંધુતા :
એને હું હિન્દુ મુસ્લીમ એકતા કહું છું. એ બંધુતા આપણે હાથે બંધાવી શું અશક્ય છે ?
એ કાર્યક્રમ શું અનિષ્ટ છે ? પણ મેં તો એ વાતમાં હાથ પોઈ નાંખ્યા છે. મેં તો બહેરાત
કરી દીધી છે કે આ દર્દની દવા કરનાર વૈદ્ય તરિકે હું નાપાસ પડ્યો છું. હિન્દુ અગર
મુસલમાન કેઈ પણ મારી જોષધિ સ્વીકારવાને તૈયાર નથી એટલે એ વિષયનું નામ માત્ર
લઈ હું સુપ થઈ જાઉં છું. હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે એ આપણી આ ભૂમિનો ઉદાર
કરવાની આપણી મનપા હોય તો આપણે બન્નેએ એક થયે જ છુટકો છે. અને આપણે લલાટે
એ એવું જ લખાવું હોય કે આપણે એક બીજાનાં લોહી વહેવડાવ્યા શિવાય બેઠવાના જ નથી,
તો તો હું કહું છું કે એ લશર્ક કાલ ચલી હોય તો આજે યાવ અને જલ્દી યાત્ર. એ આપણે
એક બીજાનાં માથાં જ કાપવા છે તો ચાલો, એ કામ મરદાનગીને શોભે તે પ્રમાણે આપણે
કરીએ. તો તો એક બીજા માટે જોટાં આંસુ પાડવાનું છેલી દૃષ્ટિ : એક બીજાની સહાનુભૂતિ
માંગવાનું છેલી દૃષ્ટિ.

અને અસ્પૃશ્યતાના શાપમાંથી હિન્દુનો છુટકારો કરવા એ શું અનંત કાળ ચાલે એવો
અગર તો અશક્ય કાર્યક્રમ છે ? હિન્દુનાં એ મુંઠર વદન ઉપર ત્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતાનું કલંક
ચોટયું છે ત્યાં સુધી સ્વરાજ પ્રાપ્તિ એ છેક જ અશક્ય વસ્તુ છે એમ હું હાંડી પીટીને કહું છું.
કદાચ ડાઉર્નાંગ સ્ટોટથી સ્વરાજની એટલું પારસલ હિન્દુસ્થાનમાં આવી પહોંચે, તો પણ ત્યાં
સુધી આ શાપનું નિવારણ નથી થયું ત્યાં સુધી એ એટલું જ છે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણનાં
પણીનાં પગલાં શા છે ? એ સનાતન હિન્દુઓ ! તમારા જ એક સનાતની હિન્દુના મહેસાના
આ શબ્દો સાંભળો. અસ્પૃશ્યો સાથે ખાવાપીવાનો વહેવાર રાખવાનું હું નથી કહેતો.
અસ્પૃશ્યોની સાથે બેઠાબેઠીનો વહેવાર કરવાનું હું નથી કહેતો. પણ એટલું હું જરૂર કહું
છું કે તમારી સેવા એ ઉઠાવે છે તો તમે એને તમારી નજીક રાખો. એને તમારાથી અસ્પૃશ્ય ન
રાખો. ધર્મને નામે વર્ષો થયાં આપણે એને બેઠીમાં રાખ્યા છે. અને આપણી એ સેવા ઉઠાવે
છે. સેવા કરનારને એ અધિકાર છે કે એને આપણાથી અસ્પૃશ્ય આપણે ન બનાવીએ. કલ-
કતાના એ સનાતની હિન્દુઓ ! તમે સાંભળો. હિન્દુ ધર્મ આજે તોળાઈ રહ્યો છે. અને
તમે અસ્પૃશ્યોનો ઉદાર નહીં કરો તો એનું છાબડું બેસી જવાનું છે.

(મહાત્માજીના દલિતતાના આપણામાંથી)

પરિશિષ્ટ - ૯

રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળાના મકાનના ઉદ્ઘાટનમાં ગાંધીજીએ અંત્યજોને ઉદ્દેશીને કરેલી વાત

(૩) ૨૦૮૭ ને રાજકોટમાં : ૧૫-૨-૨૫ નાં રાજકોટમાં

સાંખ્યા રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળાની મેળાવડી હતી. તેના નવા મકાનને ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા ઠાકોરેસાહેબને દાવે મહાત્માજીની દામોશીમાં થવાની હતી. અત્યંત જોગવાઈ કરી આ શાળા ઉદ્ઘાટન પછી બીજી રહી છે. પણ એ શાળાના આંતર અને બહાર એવા બંને સ્થાનોએ આદિવાસી શ્રી જાનકાદાસ ગાંધી અને કીર્તીરધરભાઈ મહીતા જોમ પરિશ્રમથી અભારે તો ઉભાવેલા.

આદિવાસી અત્યુત્તમ અખતરી લે સૌંદર્યની બતાવી રહી છે. શાળાના આ મેળાવડાના બધા ગોઠવણ પણ એટલા જ કલાપૂર્ણ હતી. મહાત્માજી અને ઠાકોરેસાહેબ માટે બેઠલી બેઠકની પાસમાં એક માંચડી ગોઠવવામાં આવ્યાં હતી. આશુબાબુ ચૌહાણ કેતીઓ અને પુસ્તકો માટે મજબૂત ગોઠવણ કરી હતી. શાળાના દરેક મંડળના નમુના શ્રી રેલાગંધર જાગવન સંવેરોએ પોતાના ધર્મી પણ પ્રેમથી બાણીમાં શાળાનો અસ્માન મુખેમેલ કર્યો. સાંખ્યાનો અત્યંત જોગવાઈ અપનાવવા જેલખાનોને ખાસ આગ્રહ કરી, ના. ઠાકોરેસાહેબને ત્યાંના કરી કરી શાળાના મકાનને ખુલ્લું મૂકી. શાળાના મકાનને ખુલ્લું મૂકી ઠાકોરેસાહેબો એક જુનાકડું પણ મધુર ભાષણ કર્યું. ઠાકોરેસાહેબો વર્તમાન મુંદર હતું. એમાં તપાસીએતા, ભાષાકૃતિ અને શૈલી પણ હતી. પોલી ભાવે જોમના

જુગાતા હતા. ના. ઠાકોરેસાહેબનો આભાર મળવા મહાત્માજી આવ્યા. શિક્ષણ અને શિક્ષકોના આદર્શ સમજાવનારું એક મર્મભર્યું ભાષણ પોલી કર્યું અને એ ત્યાં પૂરી પડી.

જેઠાલાલ જોષીની ડાયરી નં. ૪

પરિશિષ્ટ - ૧૦

પત્રિકા ચૌદમી.

તા. ૨૧-૧૨-

ભાવનગરમાં પરદેશી કાપડ ઉપર પિકેટીંગ.

જુવાનીયાઓ બાન જુલેલા કાપડીયાનો જવાબ માગે છે

એ દિવસ પહેલાં અહીંના કાપડના નામનીન દુકાનદાર યોષાભોરીએ પિકેટીંગને માર મારેલ તેના તરફ રોષ પ્રગટ કરવા આજે હાહરકુલ અને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ સવારે સવારેક વાગે જતી સરપત કાઢેલું સરપત કાપડ બજારમાં ભાવતા જુવાનીયાઓએ યોષાભોરીની દુકાન સામે અષાં સુધી તે પોતાના પરદેશી કાપડ ઉપર સીમ ન મરાવે ત્યાંસુધી નેમલવું નહીં કહ્યું. વલ્લુ સુધી જુવાનીયાઓ કાપડીયાની દુકાન સામે રાષ્ટ્ર મીન ચાલાં બેઠા છે. તેમનો નિશ્ચય આદ્ય છે. અષાંસુધી કાપડીયાને સાન નહિ આવે ત્યાં સુધી જુવાનીયાઓ તેની દુકાન ઊડાવવા નથી.

રામરાજ્યમાં દમનનો દોર.

ભાવનગર રાજ્ય દુલસંદભાઈ તથા શીવાનંદજી ઉપર હદપારીનો હુકમ કાઢે છે.

હેતુ આર્થિક વીરસથી ભાવનગરમાં પરદેશી કાપડ પિકેટીંગની લડત શીજીવ દુલસંદભાઈની સરકારે નીચે આકી દીધી છે આજનુપીનસાંભળવા પ્રમાણે ભાવનગર રાજ્યે એજન્સીના અમલદારોની સામ્ય આજ્ઞાને અપભગવી દમનનીનિ અપભગવી અપભગવી કરવાનો ના પાડી છે. પણ હેતુ આજ્ઞાએક સાંભળા હવામે શીવાનંદજી તથા દુલસંદભાઈ ઉપર નીચેનો હુકમ કરેલ છે.

કોંસીસ કરાવ નં. ૩૩

તમે શાહ દુલસંદ કરાવરઅંદે તથા મી. શીવાનંદને માલમ થાય જે હાલ કેટલાક દિવસોથી તમેને બાવનગર બજારમાં આપી રહ્યા છે અને હવેએ ફિલ્સે એવી વીસચાલ માગાવી રહ્યા છે કે જેથી તમેને સુમેદનો અંગ ચપાનો અને નામદાર દરખાદશાની રેવનુના જે વર્ગ અને બીજા વર્ગ વચ્ચે વિશેષ ચલાવે પુરા સંજ્ઞા રહે છે માટે તમેને ગ્રાહ્યમની બાવન તમેને બાવનને હુકમ કરવા આને છે કે આ હુકમ પહેલેથી ચોષીસ કલાકમાં તમે બાવનને સં. ભાવનગરની હદ ઊંઘી આવા જવું અને હુકમની તારીખથી ચલુ માલ સુધીમાં નામદાર દરખાદશીની લેખલત પરવાનગી મિલવા ફરી અલગ નહિ તેમ કરવામાં કસુર કરશે તો આ હુકમ લોડવા બદલ તમેને ચોષીસ તરફથી પકડવામાં આવે છે અને તમારા ઉપર ફોજદારી રાજે કદમ ચલાવી દેકને ૭ માસ સુધીની જેમાંથી કાર્ગ પણ પ્રકારની ફેદની અથવા ૨૦૦ રૂપિયા સુધીના ફેદની અથવા એ બાવન સીસા કરવામાં આવશે.

ભાવનગર. તા. ૨૦-૧૨-૩૦

કાંડેન્સીસ એફ એડમીનીસ્ટ્રેશનના હુકમથી.

હરગોવિંદ માણીશંકર.

સેક્રેટરી.

અરજી હુકમ શીવાનંદજીને સંભળાવવામાં આવ્યો છે. શી દુલસંદભાઈ બહારમાં હોવાથી વલ્લુ તેમને હુકમ સંભળાવવામાં આવ્યો નથી. બાવન આજ્ઞા હુકમનો અનાદર કરી. ભાવનગર રાજ્યની જેલને પધાવી લેવા તરફ છે. ભાવનગર રાજ્ય કે એજન્સીના અમલદારે આ રીતે પિકેટીંગની પ્રવૃત્તિને કાબી રેવા માગતા હોય તો તેમનેની અપકર જુલ છે. એક દુલસંદભાઈ કે એક શીવાનંદજી પાછળ અનેક દુલસંદભાઈઓ અને શીવાનંદો તૈયાર છે. જુવાનીયાઓને તો આજે જીવનનો દિવસ છે. જેલમાં જવા માટે આજે પિકેટીંગ વચ્ચે દરીદ્રતા માથી રહી છે. પરદેશી કાપડીયાઓને અને પરદેશી અદકારને જેટલું અધીકાર જેટલું હોય તેટલું અધીકાર આપવા અમે તૈયાર છીએ. ભાવનગરની પ્રજા આ પિકેટીંગની લડતને અંધ નહિ પડવાડે અધીકારી એક પણ જુવાનીયો જેલ બહાર છુટે હોય ત્યાં સુધી ભાવનગરના કાપડીયા પરદેશી કાપડ નહિ વેચી શકે.

સંગ્રામ સમિતિ.

શ્રી ભાવનગર પરદેશી કાપડ પિકેટીંગ મંડળ.

૧૫૦ વિસ-ભાવનગર.

તા. ૨૧-૧૨-૩૦ રવિવાર.

સંગ્રામ સમિતિ
રૂડા મેડર
૨૦૧૬

परिशिष्ट - ११

Grasse Indenture

‘સૌરાષ્ટ્ર’ના વધારે કિંમત એક પૈસા મંગળવાર : તા. ૩૦-૬-૩૧

મોરબીમાં સત્યાગ્રહીઓ ગીરફતાર

શ્રી. લખધીરજી તાંડવ

મોરબીમાં સત્યાગ્રહનાં મંડાણ : શ્રી. કુલચંદભાઈ ૫૦ સૈનિકો સાથે મંગળવારે પ્રભાતે મોરબી પહોંચે છે : શ્રી. લખધીર બાપુ રણજીતનો વેશ કાઢે છે : સત્યાગ્રહીઓ સામે મનાઈ-હુકમ છોડવામાં આવે છે : સત્યાગ્રહીઓ તેને તોડવાનો નિશ્ચય બહાર કરે છે : શ્રી. કુલચંદભાઈ અને તમામ સત્યાગ્રહીઓ ગીરફતાર : ‘પ્રેક્ષક’ શિવાનન્દજી પણ ગીરફતાર : અખબારીઓ અને ફોટોગ્રાફરોને પ્રવેશ-બંધી ! કાઠિયાવાડના જુવાનોને પડકાર !

મોરબી, તા. ૩૦-૬-૩૧

મોરબીમાં સત્યાગ્રહ મંડાણ ચૂક્યો છે. શ્રી. કુલચંદભાઈ ૫૦ સત્યાગ્રહીઓ સાથે મોરબી રેલ્વેને ઉતાર્યા કે દુરત જ તમામને મિત્રતાપૂર્વક રૂબરૂમાં આવ્યા છે. અને તાંડવે જોઈશો શ્રી. લખધીર બાપુ તમણે કાઠિયાવાડી જુવાનોને પડકાર કરે છે કે : ‘આપો, જેટલા દો તેટલા આવ્યા આપો, મારી જોય તૈયાર છે.’

મોરબીની તૈયારી

શ્રી. કુલચંદભાઈની સેના સોમવારે રાત્રે મહાસમાની જળ મેલાવવા વડાવાડથી ઉપડી. મંગળવારે ઉપરના પ્રભાતે વાંકનેર પહોંચ્યા. ‘જાણ’માં ‘આનંદી માણસો’ને કુપી પોલીસના એકાધી વાંકનેરની હથેલી રહી હતી. મોરબી સ્વસ્થાનની હાલત ‘પરજી’ મામ-રોસન અનુસાર આવ્યું. ત્યાં તેમ કાઠિયાવાડી પ્રસાવણ, કોઈ માંપ-પેપીયોના કિતરે તે ‘પેપીયવા’ રહેને સહારને કાઢે ને આમને અંધે પડે બેસા હતા. પાછરતું પેપીયનું કોરડું પણ કંપનું હતું.

રેલની આગળ, રોસનમાં એક-બી પોલીસ કન્સ્ટેબલને ફોનવારે સિપાઈઓ સાથે રોસનનો ‘અટોમ્બલ’ બજાવવા ‘યુનિયન’ પડે રહ્યો. ત્યાં એ ૫૦ બંધારે ઉતાર્યા. ‘મહાસમાની જળ’થી વાતાવરણ પુનિત બન્યું. સત્યાગ્રહી ગીરે આગળ આવ્યા અને રોસન સામેના મેદાનમાં આવી ઉભા.

મનાઈ-હુકમ

રોસન સામે અર્ધચંદ્રાકારે મેદાનને તારની વાડથી ઝડી લેવામાં આવ્યું છે. વાડને બંધીને તંત્ર કોશમાં છે. વાડની પાછળ થોડેસવારે મોરબીની અપકીર્તિના ધબધબ કરાવે છે. વાડમાંથી ‘ઉતાર’માં નવા-આવવાના નાનકડાં ઝપાને ૨૦ જેટલા પોલીસ ઘેરી બેઠા છે. રોસન પાસેનું ટ્રામ્પરે રોસન કાલે ઉપાડું ને પૂળથી બેઠું હતું. ત્યાં આજે પતરાતો મેટો દોલ બની ગયો છે. અને ‘પોલીસ એકાઈ’ મોડું મોટું ચુકે છે.

બંધા ચ ગીરફતાર

શ્રી. કુલચંદભાઈને નવા આવેલા પોલીસ સુપરિ.એ રેલ કાઠિયાવાડના સેક્રેટરી શ્રી. અર્ધનની સહીવત્તે નીચેના મનાઈ હુકમ આપ્યો :

‘કેટલાક ચળવળગાર અને ખટપટીના માણસોની યોદી ઉરે વીધી હાલમાં બંધીની પ્રજાના જીવનસમજી માણસો અને કાચી વયના બાળકોનાં અન અસ્વસ્થ રહેવાનું અમારી કુલચંદ બહાર થતાં ન’. ૨૩૧૭ તા. ૨૧-૬-૩૬નાથી અમારી પરવાનગી તમારે સરવસ્ત, બાપજી, મંડળ કે સહા બરવાની અનાઈ કરવામાં આવેલ છે. તે હુકમની ઉપરવાદ થઈને હુકમનો અન્યાય કરવા કોઈપણ બહારના માણસોને બંધીની હાલમાં આવવાની મના કરવામાં આવે છે.’

હુકમ મળતાં જ કુલચંદભાઈએ કહ્યું : ‘હું તમારો હુકમ તોડું છું.’ ‘તમારો તો તમને બધાને હું પરજી કરું છું. મેલી જળ ખટારમાં’ સામે જવાબ આપેલ. રેલના નજી ખટારા સત્યાગ્રહીઓની પડને આવી ઉભા.

‘મના’માં અંધીજીની જગ્યાથી ફરી વાતાવરણ ચાલુ રહ્યું. બધા ખટારમાં બેઠા. ખટારા ઉપરના, મહિતી મળી કે સળ મેલી ગીરેને મોરબીથી કે માહલ દુરના મહાસમાની એક અનસાના મેદાનમાં પરજી કરી રાખ્યા છે.

શ્રી. કુલચંદભાઈની કુકડીને પાડી મથા પાડી બંધી કરાડે શ્રી. શીવાનન્દજી કે જે કાચો તોડવા કે કંઈ ચળવળ કરવા મથા ન હતા, તેને પણ પોલીસ મોટરમાં બેસાડી બધ મથા છે. તેને પણ શ્રી. કુલચંદભાઈ સાથે પરજી કરી લીધા જણાય છે.

પોલીસે બધાના પ્રતિનિધિઓ અને ફોટોગ્રાફરોને પણ મોરબીની હાલમાં રેલવાનો મનાઈ હુકમ કાલુ પ્રાપ્ત છે.

મોરબીમાં હાલકાર

મોરબીમાં હાલકાર મેલી ગયો છે. વાતાવરણ ‘પણ’ ન મંબાર છે. સળે સત્યાગ્રહીઓ સામે કરવાનો પૂર્ણ તૈયારી કરી છે. તે અન બંધને કોશીની સહા બજાવવા માંગે છે. કાઠિયાવાડના જુવાનોને ધર્મ સ્પર્શ છે. મોરબી દરવારની જૂન પૂર્ણ કરવી જ જોઈએ. જુવાન ખોડ મળે, માલી નીચેને !

Printed and Published for Respor by Anuradha Ambeshanker Dave for Sanshodhan Limited.

परिशिष्ट - १३

भाषादेशी, सहायक पत्रिका नं. २

6. 6.7.18.19 6.7.18.19-30

ખાખરેયીનો સત્યાગ્રહ

સહચિનના ઇરાવ : મહારાજાલ હાલ ઉપાધી સેવા સ્વર્ગ ગાપે છે ।

“આમજીવન બેસીને થાવડના ખાલીયા પાકે. પુરેથી આવે, એ દેશથી લાગે, જગ્યા છે તે લાગે. નાકા, જે કોઈ લાગે, તેથી અભાગદાનના સેનિયર આવે છે. જેથી અભાગ પાત્રુરેના બેસીને થાવડના છે. જેથી જીવન થાવડના થાવડ.”

૧. નામ : સાવરકી મંજરી સાવરકી ૨. જાણપાઠકે સમજાવ્યું હતું કે : "આ નિબંધમાં મંજરી સાવરકી અને જાણપાઠક નથી, પણ જારી જાણ : એવી છે કે તેને પચાસ વિચારપૂર્વક કરાશે."

આ રીતે જ્યારેમાંએ શાહ ઉપાધી મેળા અન્નામદાસને જ્યારે જ્યારે છે.

भारतदेशीय प्रमुख संस्कृतकृत

૧૭ સુવે, યેલી યોમમાંથી, મળીયાલ યોમનીના પ્રમુખનો મહેલી વગલદના ટહેરીયોની જાહેરસમાજને
 ડાહ્યો-મળાનુમતે જમાર કરી :

[illegible]

(૨) સર્વિયાવાળા એ કલ્યાણી આત્મવેદોએ જાણ્યો હતો કલ્યાણ હી જાણ્યો કલ્યાણમાં પણ હી ઉત્તેજને આ આત્મવેદમાં જલિનિત થાય છે.

अथर्ववेदः स्कन्धाव-विभक्त्याये।

ખાખીનો સંપાદકી સહને મને તારકપાત્ર, પવિત્ર ખાલિલ ખર્, સ્વચ્છેતરુત્તુ મુખાત્રી તમા
લેખન ખર્, મેલુતેને મુખ પૂત્રી સહન ખાખવાત્તુ ખર્-મલેતેને પહેત્રી વચન તાર્કા મેલેખને મે
સ્વાચ્છાત્રિ છે. ખાલિ છે કે ખાલિવાત્રી સ્વાચ્છાત્રિ ખર્ મેલેત્રી ખા સહને વચ્છત્રી મેલે.

स्वयंसेवा यथा आयेना निपन्ना

૧. પાંચી કાપાનો નરિપાત,
૨. કોપાનો કોપી બહાર, વર્તી ઉપર,
૩. ઉપીના કુકમત્તુ વાપાની પાત,
૪. ભાતમાં કાપ અને નરિપાત્તુ પાત,
૫. ભાતને નરિ બાપી પાત તમામ કા

તા. ૬ નવેમ્બરે સંસ્થામાંથી દુકોનાં ચલણોની હપ્ત રાખા નથી, જાણ કે સિવાયની તમામ લેણ
ગણતરી અને વાર્ષિક મેળભાજ નવેમ્બરે સમાપ્ત થઈ ગયા છે.

सत्यमेव जयते

આપનો અભિપ્રાય સાચો છે અને તે જાણના અભિપ્રાયનો અર્થ પણ એવો છે. અનુભવિક જ્ઞાન, માણી જોવાનો, અસાધુભૂતિના વિષયે પછાર કરીને તેજ જા. આપણે જાણી જાણે જુલાઈના કાળ બેસીને જોતીને અને સારા જાણને જો જાણનારો પણ જાણના જો છે. દરેક જાણ અને કહેવ ને કહેવાય છે તેજ જાણના જાણને, જાણના જાણનારો તેજ જાણના અનુભવિક કહેવ તેજી જાણના રૂપ છે.

संस्कृत-संज्ञा

6. 30.

REPORT'S SIGNATURE PAGE

File: TC-7-0-0

विषयसूची

ખાખરેચીનો સત્યાગ્રહ

ખાખરેચીના છેલ્લા વર્તમાન : શિવાનંદજીની દુકાનને બગાડનારની ખાખરેચી
બહાર કાઢી : નવી દુકાન ખાખરેચી ઉપરી

શ્રી. દુલસંભાજીની દુકાનને વાંદાવદર હાંકી કાઢી તે વખતે બાંધ શિવાનંદજીની દુકાન ખાખરેચીમાં હતી. આ દુકાનને તા. ૧૬મી સુધી ખાખરેચી સેવા કેવામાં આવી હતી. આ દુકાનના બાંધના ખેડૂતવર્ગને મળ્યા હતા અને રેડીયા સુધારવા બાંધિત રચનાઓ કાર્ય કરતા. શ્રી. મંગળલાલ પાનાચંદને માળીયા જેવાં રાખવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ કિસ્સે તેમને બોલવામાં તથા પાછલામાં પ્રાગરણ આપ્યા નહોતાં. પણ કિસ પહેલાં ખાખરેચીના ખેડૂતોને એવા દુકાન આપવામાં આવ્યો છે. પણ કિસની બંદર તમારા ખર્ચા ઉપાડી લેશે, એ તેમ નહિ કરે તે હરનાર ખાખરી બચ્ચાં કરાવી દેશે અને ખેડૂતોને લાભ વિના રહેશે. આવા દુકાનની સત્યાગ્રહી ખેડૂતો ઉપર કથી જ બસરે થઈ નથી, કારણ તેમણે ખાખરી વિચારીને સત્યાગ્રહનું કુદ કર્યું છે.

ઉપરાંત પાંચ ટેકાએ ધરની કાઢી લેવામાં આવી હતી: (૧) શ્રી. મંગળલાલ પાનાચંદને ત્યાં એમના ઘેર રજા પુરૂષ નથી. એમના માણસી અને પાત્રી વગેરે ભેદનો છે. બાંધીને કામ તા. ૧૮મીએ સવારના ૮મી કલાક સુધી ચાલ્યું. ધરના સો માણસો એમના વિના રહ્યા. કાંઈ તપાસ થઈ, પરંતુ કાંઈ મળી શક્યું નહિ. (૨) શ્રી. લીમ્બજીના દુકાન. પોલીસે શ્રી. લીમ્બજીના પોતાની દુકાનેથી મીસે ઉતરી બધા કાળુ અને દુકાનને સાંકળ તથા તાણ વાસવા દુકાન ફરમાવ્યો. અને દુકાન ઉપર પોલીસો પહોંચે કાંઈ નહો. (૩) શ્રી. પટેલ બાણજીના ઘેર. બાણજીના માણસી માણસા ધરમાં ગયા અને તપાસ મી. પ્રાગરણે એમના ઘરની ટેલીની સાંકળ ચડાવી દીધી. (૪) શ્રી. પટેલ સમીત જોવાને ઘેર. એમના ઘેર તપાસનારે સાંકળ ચડાવી દીધી. (૫) શ્રી. પટેલ રતના કરસને ત્યાં પણ પહેલાં લગાવી સાંકળ ચડાવી દીધી. પટેલ બાણજીના બેઠેને પાણી પાવા તથા મળદને બંધ બાંધવા પરવાનગી માગી પણ મળી નહિ. પ્રાગરણે પોલીસને કામ મળ્યું નહિ.

તા. ૧૭મીએ શિવાનંદજીને પોલીસે જે વખતે દુકાનમાં તમારે આવ્યા બાંધી છે એવા દુકાને આપ્યા, પણ નિયમ અનુસાર તેવા દુકાનને નિરાકર કરવામાં આવ્યો. એવ તા. ૧૮મીએ શિવાનંદજીના ઉતારા ઉપર ૫-૬ પોલીસની દુકાન આવી. શિવાનંદજી મેરજાગર હતા. શ્રી. મંગળલાલના પોલીસે કહ્યું 'તમારે થઈ ગયું, નિસરાર નથી.' જવાબ મળ્યો: 'શિવાનંદજી આવ્યા પછી એ કહેશે તેમ થશે.' શિવાનંદજી આવ્યા. દરેકાર જરા ધરમ થવા. પણ એવ કુરસી સમાવી મોટર મંગાવી. પોલીસે માણસી પોસે મોટરમાં સામાન ચડાવ્યો, પછી દુકાનના બાંધજોનાં બાવડાં ગલી મોટરમાં બેસાડી દીધા અને માણસી સાંકળે બાંધી પોસા જમ્યાં શાને મોરખીની ટીકીટ અપાવી રવાના કર્યા. દુકાનને મોટરમાં સામ વચ્ચે કાઢી બહાર 'બહાતમા ચાંપીટી' નવ ખાખરેચી 'સત્યાગ્રહી' જવાના જવાબ થતા હતા.

ખાખરેચીના સત્યાગ્રહમાં જીત લેવા શ્રી. મહાવાલસત્યાગ્રહજીના સેનિકા સિંઘા બાંધી મણિલાલ વલ્લભજી કાઢારી પણ સમજ થવા છે તે તથા અન્ય સ્વયંસેવક વાંચુઓ બાંધે ખાખરેચી સર કાઢી મળ્યું છે.

ખાખરેચી સત્યાગ્રહ રાજામાં શ્રી. મણિલાલ વલ્લભજી કાઢારી મારફત એક દુકાને, એક મુદતે તરેથી એકસોએ સિને અમીવાસોની રકમ લગાડી છે.

વિ. મેંરા

વડવાળુ શહેર

દુલસંભાજી રાહ

તા. ૧૮/૧/૩૦

વેળીલાલ હમલસાલ લુચ

જેણે કમળાવ સુધારી બેઠેલો દરેકેલો કો બાંધી અને ત્યાંથી દુલસંભાજી રાહે મિલક ક્યું.

પૂર્ણ-સ્વરાજ્યની લડત વઢવાણ કાંપમાં સત્યાગ્રહ ઇલાજી

પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાની સક્રિય લડત આજ તા. ૬મી એપ્રિલે એટલે સત્યાગ્રહ સંપાદના પ્રથમ દિવસે મંડાય છે. હિંદુસ્થાનના દરેક પ્રાંતમાં મીઠાવેરાની સામે સવિનય ભંગની મહાન લડત ઉપાડી લેવા પૂરું મહાભાઈએ આજ આવી દીધી છે. આ લડતના એક કેન્દ્ર તરીકે વઢવાણ કાંપને પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. તેની સરદારી ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિના મંત્રી ભાઈશી મણિલાલ વલ્લભજી કોઠારીને સોંપવામાં આવી છે. તેમની ચોજના એવી રીતે સ્વરાજમાં આવી છે કે સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવકો કાઠિયાવાડનું મીઠું પોતાની સાથે વઢવાણ કાંપથી લઈને ઉપડે અને લાઈનદોરી મોજાંબીને વીરમગામ પહોંચી તે મીઠું વેચે. સરકારી કાયદા મુજબ આ રીતે મીઠું કાઠિયાવાડ બહાર લઈ જઈ શકાતું નથી અને વીરમગામમાં વેચી શકાતું નથી પણ આપણે તો સરકારે કરેલો મીઠાનો કાયદો ભુલ્યો અને રાક્ષસી છે એટલે તે કાયદો દરેક પ્રકારે તોડવાને બદલે પડ્યા છીએ.

કાઠિયાવાડના યુવકોને મીઠાનો કાયદો તોડવાની આ સ્થેલામાં સ્થેલી રીત વઢવાણ કાંપને આંગણે પ્રાપ્ત થઈ છે એ ખરેખર તેમનું અહોભાગ્ય છે. ઉત્સાહી નવજુવાનો જેઓ લડતમાં ઝંપલાવવા અને મીઠાનો કાયદો તોડવા થનગની રજા છે તેઓ આ પ્રસંગને હૃદયથી વધાવી લેશે એવી ઉમેદ છે.

વઢવાણ કાંપમાં સત્યાગ્રહ ઇલાજી જોવામાં આવી છે. સ્વયંસેવકોની ભરતી થવા લાગી છે. અમદાવાદ રેલવેસ્ટેશનથી રંગાવેલા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો ભાઈશી મોપાળરાવ રામચંદ્ર કુલકર્ણી તથા ભાઈશી શંકરલાલ રતીલાલ શાહ તથા ભાઈશી પ્રાણશંકર મહેતા ઇલાજીમાં આવી પહોંચ્યા છે. કાઠિયાવાડ યુવક સંઘના મંત્રી ભાઈ વેણીલાલ બૂચ આ લડતમાં સૈનિક તરીકે દાખલ થઈ ગયા છે વઢવાણ બાળ મંદીરના આચાર્ય તથા યુવકસંઘના પ્રમુખ ભાઈ ચમનલાલ વેખુલે કુલાનું છે. પાંચતળાવડા બાલુના મામડામાં ખાદી આદ્યનું રચનાત્મક કાર્ય કરનાર તથા બારડોલી લડતનો લાભ લઈ આવેલા ભાઈ ઇમનલાલ મહેતા તથા માણેકલાલ પારેખ પણ સત્યાગ્રહમાં સામેલ છે. શ્રી ગંધીજી અત્યંત આશ્રય (જાવા)ના કાર્પવાહકો ભાઈ હેમશંકર તથા લક્ષ્મીશંકર પાઠક પણ આ ઇલાજીમાં આવી રજા છે. શ્રી વરતેજ અત્યંત આશ્રમના કાર્પવાહકો શ્રી શંભુશંકર ત્રિવેદી અને અને એમના યજ્ઞ સાથીઓ આ લડતમાં ભાગ લેવા આવી ગયા છે. પાલીતાણાના કાર્પકર્તા ભાઈ જોરસિંહભાઈ તથા પાલીતાણા યુવક સંઘના પ્રમુખ ભાઈ ભવાનીદાસ ઢાળી પણ જોડાયા છે. રાજકોટ રાષ્ટ્રીયસાગાના કાર્પવાહકો ભાઈ મજલાલ શુકેલ વગેરે પણ જોડાયા છે. ભાવનગર યુવક સંઘના ઉત્સાહી મંત્રી ભાઈ કાન્તિલાલ પારેખ તથા સમાજના લુભો સામે જડ જવાડનાર ભાઈ આત્મારામ અને એમના મિત્રો પણ હાજર થઈ ગયા છે. પાંચતળાવડા અને શાખપુરના ખેડૂત બંધુઓ તેમજ શ્રી દુદાભાઈ વગેરે અત્યંત સેવકો પણ લડાઈમાં ઉતરી ચૂક્યા છે. નાગપુર, બારડોલી, આખરેથી વગેરે સત્યાગ્રહ સંભામના અનુભવીઓ તથા જેઠા યાત્રાનો દ્વાવો લઈ આવેલા કાઠિયાવાડના જુવાનો આ લડતમાં છેજ.

દરમિયાં કીટીઓ ઉભરાય એ રીતે સ્વયંસેવકો ઉભરાઈ જશે એમ પૂરું સરદાર વલ્લભભાઈએ બહેર કર્યું છે. અગ્રેષ્ઠ સક્તનત સામેની આપણી આ છેલ્લી લડત છે.

જેઓ હજી લગી ન જોડાયા હોય તેમને વિનંતિ છે કે તુરંત સૈનિક બની જાય અને વઢવાણ કાંપ સત્યાગ્રહ ઇલાજીમાં આવી પહોંચે.

કિસ્મત કયાંથી ભારતહિત કાયા હોયે એની ઝંખના કરતા જુવાનોને ભારતની આઝાદી અર્થે કાયા દોખી દેવાનો આ મહાન અવસર સાંપડ્યો છે. હિંદવર આપણને તાકાત અર્પે.

સત્યાગ્રહ ઇલાજી

વઢવાણ કેમ્પ

૫/૪/૩૦

લી૦

મણીલાલ વલ્લભજી કોઠારી

પુલચંદ કસ્તુરચંદ શાહ

તા. ૬:- આજે જોયે પહેલો કુકડી શ્રી. મણીલાલ કોઠારીની સરદારી નીચે વઢવાણ કાંપ ઉપડી

પૂર્ણ-સ્વરાજ્યની હાલત

સરદાર શ્રી મણિલાલ કોઠારીને ૬ માસની સજા.

વડવાણ કાંપ અને શહેરમાં જાહેર સભા.
મઈ કોલે કાંપમાંથી વિદાય થયેલા ૫૫ સૈનિકો.

વડવાણ કાંપમાંથી વિદાય.

રવિવારે શ્રી મણિલાલ કોઠારી અને તેમના બહાદુર સાથીઓ વડવાણ કાંપમાંથી વિદાય લેતા પહેલાં કાંપમાં સરખસ રૂપે રૂપાં હતા. આ વખતે રસ્તામાં પ્રજાજનોએ ટુસ તથા સુતરના દારો, નાળીયેર, રૂપિયા અને મીઠાના પડીકાં અર્પણ કર્યા હતા. એક જૂઠા ડોશીમાં 'સ્વરાજ્ય લઈને દોકરા વહેલો આવજો' એવા મણિલાલને આસીર્વાદ આપ્યા હતા. રસ્તામાં આશરે કા. ૧૨૫ જેટલી રકમ પ્રજાજનો તરફથી મળી હતી, શ્રી. મણિલાલને જોરાવરનગરના પ્રજાજનોએ વિદાય આપતાં રા. ૧૦૧ અર્પણ કર્યો હતો. રેશન ઉપરની માનવમેદની અપૂર્વ હતી. ટ્રેન ઉપડતાં આખું રેશન જથ્થોપથી ગોઠ રહ્યું હતું. જખતર રેલેને વીરમગામથી આવતી મેલ મળતાં તેમાં સર પ્રભાસંકર પટણી મુસાફરી કરતા હતા તેમણે શ્રી. મણિલાલને આસીર્વાદ આપ્યા હતા.

વીરમગામ રેશન

વીરમગામ રેશન ટ્રેન દોડ વાગે આવી પહોંચતા મીઠાં ખાતાના અમલદારો, આજકારી ખાતાના પોલીસો વિગેરે મીઠાના કાયદોના ભંગ કરવા નિકળેલ આ ૫૬ બાઇઓનું સ્વાગત કરવા તૈયાર હતા. શ્રી મણિલાલને મીઠાં ખાતાના અમલદારે તેમની સાથેના મીઠાંનો કર ભરી દેવા જણાવતા શ્રી મણિલાલને ના પાડી, તેમજ મીઠું સોંપી દેવાનો ઇન્કાર કરીએ છીએ એમ જણાવ્યું. આખરે અમલદારોએ શ્રી મણિલાલને પહેરેજ કર્યો અને તેમની પાસેનું મીઠું લઈને જોખતાં સાડા ચારસોર મીઠું પંચક્યાસમાં નોંધ્યું. આ પછી અમલદારે પહેલી ટુકડીના નાચક શ્રી ચમનલાલ વેચુવને મીઠું સોંપી દેવા જણાવતાં તેમણે પણ તેમ કરવાનો ઇન્કાર કર્યો હતો. શ્રી મણિલાલને સહુ સૈનિકોને ઉદેશીને જણાવ્યું કે 'પ્રાણની જેમ મીઠાનું રક્ષણ કરજો.' અમલદારો મુંઝાયા. અંદર અંદર થોડી વાટાઘાટ કર્યા પછી સહુ સૈનિકોને પરહેજ કરવામાં આવ્યા અને કુલ સાડા ૭ મણ મીઠું અમલદારોએ કળજે કર્યું. આ કાયદો ચાલતું હતું તે દરમ્યાન મીલો અંધ કરવામાં આવી અને લોકોની ગીરદી વધી પડતા મણિલાલને એકલા થયેલા સહુને શાંતિથી વીખરાઈ જવા તથા કોઈપણ અમલદાર ઉપર જરાપણ ક્રોધ ન કરવા ઉપદેશ આપ્યો.

ન્યાયાનું નાટક

આ પછી શ્રી મણિલાલને આશરે સાડા ત્રણ વાગે કોર્ટ તરફ લઈ જવામાં આવ્યા માછરેટ સાહેબે શ્રી મણિલાલની કેસ ચલાવ્યો સાક્ષી પુરાવા લીધા બાદ શ્રી મણિલાલની જુવાની લેવી શરૂ કરી પણ તેમણે જણાવ્યું કે હું આ કોર્ટના કોઈપણ કામમાં ભાગ લેવા ન માગતો હોવાથી હું કોઈપણ પ્રશ્નોનો જવાબ નહિ આપું. આ પછી થોડીવારે માછરેટ સાહેબે ચુકાદો આપતાં શ્રી મણિલાલને તકસીરવાર દરારી ૭ માસની સાદી કેદ તથા રૂપિયા ૫૦૦૦ દંડ તથા દંડ ન ભરે તો ૭ અઢવાડીવાની વધુ સજા ફરમાવી. કોર્ટના દરવાજા બહાર વધી પડેલી માનવમેદનીને અમલદારોની વિનંતીથી શ્રી. મણિલાલને શાંતિથી વીખરાઈ જવા તથા રસ્તો કરી દેવા ઉપદેશ કર્યો. આને પરીણામે મેદની શાંત થઈ હતી. તથા દરવાજા આગળથી લોકો ખસી જતાં શ્રી. મણિલાલને મોટરમાં બેસારી સાબરમતી જેલ તરફ સાંજે આસરે ૭ વાગે લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આ પછી બીજા સેનીકોને સાડા ૭ વાગે પોલીસપહેરા હેઠળ રેશન ઉપરથી લાવવામાં આવ્યા. ને કેસ ચલાવવા પોલીસ તરફથી કાગળો નથી આવ્યા એમ જણાવી મેછરેટ સાહેબે જામીન આપી છુટા થવા તેમને જણાવ્યું. સેનિકોએ જામીન આપવા કે હાથમુચરકા આપવા ના પાડવાથી મેછરેટ સાહેબ મુંઝાયા અને આખરે લાંબી વાટાઘાટ પછી સેનિકોએ પણ શ્રી મણિલાલને કરેલો ગુનો કર્યો હોવા છતાં સરકારે કેસ ન ચલાવ્યો અને યોગ્ય વખતે તેમને બોલાવવામાં આવશે એમ કહી ચાલ્યા જવા જણાવ્યું. જવાબમાં સેનિકોએ જણાવ્યું કે અમે કાયદો તોડવા નીકળ્યા હોવાથી કોર્ટ જ્યારે અમને બોલાવે ત્યારે આવીશું કે કેમ એ પણ કહી શકતા નથી અમને રીતસર પકડવામાં આવ્યા છે અને અમારા સરદારને અમારા જેવાજ ગુના માટે સિક્કા ફરવામાં આવી છે તો અમારો પણ કેસ ચલાવવો જોઈએ પરંતુ તેમ કરી શકતા ન હો તો અમને છુટા કરી દઈ માલ (મીઠું) પાછું સોંપી દેવું જોઈએ આનો કંઈપણ બચાવખી મુજાશો આપ્યા સિવાય અમલદારોએ ચાલ્યા જતાં સેનિકો પણ કોર્ટમાંથીજ રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાતા ગાતા તાણુકા સમિતિ તરફ ગયા.

અમદાવાદથી આવેલો કુમક

અમદાવાદથી કુમક ૫૫ સેનિકોની દુકડી વડવાણ કાંપ સત્યાગ્રહી હાવેલીની કુમકે આવી પહોંચી હતી. આ સેનિકો ગઈ કાલે બપોરે વીરમગામ તરફ ઉપડી ગયા છે. છેલ્લા બપોર મહે છે તેમને વીરમગામ રેલને કારી મુકવામાં આવ્યા છે. તથા મીડું જાંબરીથી કુટવી લેવામાં આવ્યું છે.

વડવાણ કાંપના કાપાના વેપારીઓએ જે માસ સુધી પરદેશી કાપડ ન મંગાવવાનો દરજ્જો કર્યો છે.

જાહેર સંભાષ્નો

વીરમગામમાં શ્રી. મણિભાઈ કોઠારી તથા સેનિકો મિરકતાર, થયાના તથા ધોલેરામાં શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ તથા સેનિકો મિરકતાર થયાના વડવાણ કાંપ તથા રહેરમાં અખર પહોંચતાં બંને રથગેએ રાતે જાહેર સભા થઈ તથા બંનેમાં અભિનંદનનો દરજ્જો થયો.

તા. ૭-૪-૩૦ ના રોજ સવારના નવ વાગે વીરમગામ તરફ ઉપડેલી

દુકડીના સેનિકોનાં નામ

દુકડી નં. ૧ ઓ. અશ્વિનલાલ ભોગીલાલ લાલા નાયક

ગીરમગામ વીરજીભાઈ, મહમદઅબ્દુલ કરીમ નીઝામી, શાંતિલાલ પીતાંબરદાસ, કાન્તિલાલ પોપટલાલ દિમ્પતલાલ જમનાદાસ, કૃષ્ણલાલ જંગલાલ, બીખાભાઈ દયશુભરામ, પરસોતમદાસ અમલાલાલ, વિમળભાઈ જેસિંગભાઈ, રતિલાલ ઘડીલાલ શાહ.

દુકડી નં. ૨ ઓ. ભારતર ગજનન વિદ્યાસ-નાયક

મુજરાંકર મોહનલાલ ભટ્ટ, પ્રકાશ જોડાણ પારેખ, હંપરલાલ મણીલાલ પારેખ, અનીમલ અશારામ વાસ, ભાવચંદ જગજીવન શેઠ, નાનાલાલ બીમચંદ પારેખ, કૃષ્ણલાલ મુનિલાલ પંડ્યા, શુભંતલાલ નાથાલાલ શાહ, વેળીલાલ વિદ્યદાસ સોની, જગજીવન હેમચંદ મોરી.

દુકડી નં. ૩ ઓ. મણીચંદ શંકરલાલ વ્યાસ-નાયક

ચંદુલાલ નરેતમદાસ, કાલીદાસ જડુરાવ, શ્રીમનલાલ ચતુરભાઈ, સૈયદ મહંદ અહેમદખાત્રી, જુધરામ મોતીરામ બેપા, કાન્તીલાલ શ્રીમનલાલ મ્લની, રમણલાલ મુળજીભાઈ શાહ, જયદીપ જંગલાલ, જયંતિલાલ શ્રીમનલાલ ગાંધી, રમણીકલાલ માણેકલાલ પંડીત.

દુકડી નં. ૪ ઓ. પાન્કુ છોટાલાલ હાકોર-નાયક

રતિલાલ માણેકલાલ, દુલચંદ ગીરપરદાસ, મોતીલાલ જમનાદાસ, ભાવચંદ રામપ્રસાદ, દરીશંકર મણીશંકર, બળદેવદાસ અમૃતલાલ ગાંધી, કાન્તિલાલ જેસિંગભાઈ, વિજયકુમાર ભક્તશંકર, નટવરલાલ ઉમીયાશંકર, રતીલાલ હેમચંદ.

દુકડી નં. ૫ ઓ. દેવાશંકર ડીલાશંકર-નાયક

ચંદુલાલ રણજીડદાસ, મનમોહનદાસ છોટાલાલ, ચોકસી અપંતિલાલ મણીલાલ, મોવિંદલાલ ભાવવલાલ, ચંદુલાલ લક્ષ્મીભાઈ, મોહનલાલ મુનિલાલ, હવજીલાલ મુળચંદ, અમૃતલાલ પુરસોતમદાસ, પોપટલાલ હવજીલાલ, કાન્તિલાલ રણજીડદાસ.

શ્રી સત્યાગ્રહી હાવણી

વડવાણ કેમ્પ.

લી૦ સેચક

દુલચંદ કરતુરચંદ શાહ

છેલ્લા સમાચાર:-

ભાઈ અરજુનલાલ શાહ અને દુલચંદભાઈને વીરમગામ રેલને સરકારે ગીરકતાર કપડે રાતોરાત કેસ ચલાવી ભાઈ અરજુનલાલને ૬ માસ સારી કેદ અને શ. ૫૦૦૭ ફંડની સજા તથા શ્રી. દુલચંદભાઈને દિન્ત્રી પીનલ કોડની ૧૪૩ મી કલમ અનુસાર ૬ માસ સજા કેદ તથા શ. ૫૦૭ ફંડ અથવા જે આંવાડીયાની વધુ ફંડની સજા કરી છે.

રજવારેથી મોપાંગલસભાઈને જે વર્ષ જેલ મળી છે. મુંબઈમાં શ્રી જમનાલાલજી જગજી તથા શ્રી નરીમાન ગીરકતાર થયાના બપોર આવ્યા છે. અમદાવાદમાં ડૉ. હરિપ્રસાદ તથા ભાઈ રોહિત મહેતા પકડાયા છે.

આજે શ્રીમતી ચારણ બહેન દુલચંદ શાહની સરદારી નીચે વડવાણથી બહેનોની એક દુકડી સાબરમતી આશ્રમમાં તાલીમ માટે ઉપડી ગયા છે.

શ્રી દુલચંદભાઈનો વીદાયસંદેશ

જ્ઞાતા કહિલાવાડ અને ગુજરાતના ભાઈઓ અને બહેનો,

મીઠાના કાચદાનો સવિનય ભંગ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયા વિના સત્યાવાળાઓએ અને મિરકતારીનો કુમક ફરમાઓ છે ૫૦ મહાસાહના આ પવિત્ર પર્મયુદ્ધમાં હારો ભાઈઓ અને બહેનો બલીદાન આપે તેવી મારી પ્રાર્થના છે અને આ અહોભાવ પ્રાપ્ત થયા બદલ પરમકૃપાળુ પરમશક્તિનો આભાર માનું છું વીરમગામ રેલેશન તા. ૭-૪-૩૦

દુલચંદ કરતુરચંદ શાહ

વડવાણ કેમ્પ-મી ભક્તી પ્રીટીંગ પ્રેસ.

વિરમગામની ગુંડાશાહી

ପୋଲିସନ୍ ଏକାଧିକ ଡିଜିଟାଲ୍ ବର୍ତ୍ତନ

૧૧. વિરમગામમાં પોલીસની ઝડપાસડી પિતે ગયા જા'ક્યાં થી. છત્રનકાશ દેવીનો જન હાથે દત્તો તે ઉપરથી વાગ્યોને તેના કાંઈક ખબર આપ્યો દહે. પરન્તુ એ રિ સ્વિચેપ માદિતી નીચે આપેલાં બધાનોમાંથી મળકે, અને નિર્દોષ સ્વા-પુરોષ ઉપર દુમતા કરવામાં અધિકારીઓમાં વૈરરુતિ કેટલી પ્રબળ હતી એ ઉપરરપકે વાંચનારને પશુ સમજવા વગર નહિ રહે. પોતાને સબ કહેવાયતી આ સરકારની સમ્મતા એની ભોડીગૂસ નીતિ ઉપરનો એક આઠો પડો માન હતી એ સ્વામાદના ઘડે રપદ કેપાડી આપું છે.

આ રાજ્યના તંત્રની ખૂણી જ એ છે કે એમાં જે કુસાધા તેઓ પેટના નામે મનુષ્ય મદનિ લેવાથી પણ ખૂંદા વર્ગી સડે છે, અને તેમની નરહાનિ તો છેડા જ ન મળે. સત્યાગ્રહીઓ રામધૂન મધાપવા હોય તે વખતે તેમની હાજરી માફકરી કરવામાં તેઓ પોતાની ધીઃ કાર્ય હોય તો બાળે પણ તેથી તેમની ખાનાદાની વિષે તો સંઘા સમા વગર ન રહે.

જોએ કાપડો અને વ્યવસ્થાની વાતો કરે છે અને તેની રક્ષાની આટલી, મોટીમોટી વાતો મોટીમોટી જગ્યાએથી કરે છે તોએ કશિરના અને મનુષ્યવત્તા કાપડાને કેમ બુઝી જતા દેશે તે સામન્યતઃ નથી. 'કાપડો અને વ્યવસ્થા' મનુષ્યવત્તા નીતિ તો કશિરના અને મનુષ્યવત્તા કાપડાનો જન્મ થવો જરૂર છે. આટલાવા સાદુ જ દેખાઈ શકે, તેના જાંબને સાદુ નહિ. પણ આ સમય તો પોતાના કૃત્રિમ કાપડા અને કૃત્રિમ મનુષ્યની નાંખનાર વ્યવસ્થાને જાણવવા સાદુ નીતિના સનાતન નિયમેનો જન્મ કરી પોતાનું વ્યવિધાન અને પ્રતિષ્ઠા જાળવવા માગે છે. નહિ તો પિરમવામાં જેમ થયું તેમ નિર્દોષ રીતે જોએ કાપડાવાળી પ્રેરણને સ્વયંસેવકોને પાણી પાવા નહિ દત્તી તેમના પર દિગ્દર્શક હુમલા કરવાનો હોઈ પણ સમ્યક સરકારના અમલદારો દુકમ આપી શકે ખરા? આ હુમલામાં જેમને સખત વાળું છે એવી બહેનોમાંથી મારની ડબી અન્યથા આપવામાં આવી છે. એમાં વાચક ભોજે કે બે તો દુઃખા છે.

પોલીસના માનના બોમ ક્ષેત્રના એમનાથી બિનિ બીજા પક્ષ નહોતું થવાનું એવા સૈનિકોની ડબ્બી પક્ષ આ અંકમાં જ આવી છે. અમદાવાદમાં તેમનું સરખત કાલુષ્ય તે વખતે એ જાણીએ એવામાં આવેલી. સૈનિકો આવી ન સકતા દેવાથી એકદમમાં બેઠા છે અને એકેને તો ડેખી ઉપર આવેલા પક્ષો દતો. વિરમગામના લોકોએ બહેનો ઉપર દુષ્કર્મો થતો એવો અને તેમના ઉપર અને સૈનિકો ઉપર સખત આર પડતો એવો, એટલું જ નહિ પણ એક બહેન ઉપર તો ડેખીએ પોલીસ તરફથી નીચ દુષ્કર્મો કરવાનો પ્રવલ થવાની વાત પણ જાણી, અને છતાં તેમણે અજબ સાંતિ જાળવી છે. આ સાંતિ અમરવાનો સારુ તેમને ધનપાક થર છે. આ અર્થે સર્વે મુદમાં આપણે આ પ્રથમ વિશ્વ ગણાવ. અને આ અમદાવાદના આપણે જવાબ એ ધરાસચ્ચાનું કહ છે. એ મુદ વિષે તો વાચક આ જ અંકમાં આપેલા બી નરદરિયાના વળેનમાંથી પણ જાણી સકશે. ધરાસચ્ચાના છેલ્લા અંકર જે મળ્યા છે તેમાં ત્યાં પણ પોલીસે જાડી અભાવવાનો આદેશ કરી દીધો છે. પણ એ જાડીવાળાએ તો ચાકવાના છે. લેડિંગના ઉત્ક્રાંદ આજે માતો નથી. કદ સદન કરવા મરે આજે એમો મળાનીમતાના વારસદારો છે તેમો પણ તૈયાર થઈ નીકળી પડ્યા છે. અને કદ સદન કરવા કરતાં એવામાં વદાસાંમિને ન કળી સકાય એવાં કદ સદન કરતાં એવાં વધારે દદતાની અને સંવચની જરૂર છે. અને તેવી દદતા અને સંવચ પણ લોકોએ જાણ્યાં છે. પણ દછ પ્રવંતે એથી વિશેષ સંવચ અને દદતા દેખાડવાનો પ્રસંગ આવવાનો છે. તે વખતે પણ તેમો બે સાંતિ જાળવશે અને દિ-દુસ્તાનની મુકિતને અર્થે શૈરતમ કરશે સદન કરીને પણ એ અકિમમાંથી નો પાવન થઈ નીકળશે તો આરતની આ તપોભમિનું નામ આર્થક થશે અને પૂર્ણ સ્વરાજ્ય લેશેમાં જાવી મળશે. ૧૯૦૭

स्वर्गं च भूयाने।

ଆମିନୋ ଏବଂ ଶରୀରୀ

१. भूमि विपणन आयोग, विमानम भुनितिविधिना
२. भूमि नदेह करीने छवि वि

[illegible]

તેમણે તે મજબૂતોને અસહ્યતા અને અતિ વિરોધાચારના ક. ૪, મિલિટરી બિ. કાયદામાં ત્યાં જઈ તેના પદાધિકારની આગળ બિ. કાયદામાં આગળથી બોલિયો ખબર લખાવી કે અતિ તેમને ખબર મારીએ તરિકા, તમે કહો તે મળ્યો. તે પદાધિકારો બેઠી ખબર કાઢેને મળ્યો કે તે તમી મારી સાથે માલો, તમને બિ. કાયદામાં સાદેલ અંચલ ખાલે છે. તેમી મારી બિ. કાયદામાં આગળથી બોલિયો મળ્યા. તેમણે અમને કહ્યું કે રોકડિયોને પાછી પાડી દેવો તે કોઈ અમુલ્યો બાલો અને આપણે પાછી આપીએ, તેણે થાકાંક મેંશન કે પાછી લઈને રસલ ઉપર લેવાં લતાં તેમને સાથે જઈ અને બાલોનાં અમુલ્યોને પેશાં અપા મુલતલ કરી. અને અને મેંશન બિ. કાયદામાં પાલપાલપા રોકલન ઉપર મલત. અંધિ ઉપરથી અને રસપરીયો પાલે મલત અને 'હુપુ' તમને પાછી મળ્યું છે તેના અપાલમાં તેમણે મળેને કહ્યું કે બિંક રોકડિયલ પાછીની ઉપરને લઈને વિમાન અપા મલત દેરકી અને દાખ્યાં બે મળને પાછી મળ્યાં બેરકલિ આપ્યું છે. તે મેંશનિ રોકડવની અંધિ અ લતાં, તેમને મળીએ બલતા મલત કહ્યું ને મળાં. અને તેમને મેંશન અપાની રોકલન કરી તેમી મેંશનિયુ રોકડવની અપામાં મલત પાંદડું તેમણાં રોકલન સાથા અંધિની જે મળાં પાંદડે મેંશનિ અંધિ અ-પીકઅપની રોકલન કરી કે તે મલત મલત આપાક મેંશનિયુ રોકલન

પરિશિષ્ટ - ૧૮

પત્રિકા ૩૫ મી.

૭૦૦૦-૩૧-૫ ૩૧

ભાવનગર પરદેશી કાપડ પિકેટીંગ મંડળ.

ધ્રોળમાં સત્યાગ્રહનો વિજય.

.....ઝંડા ઉંચા રહે હમારા.....

ધ્રોળ સત્યાગ્રહ મુસલમાન ભાઈઓના મહોરમના કારણે થયું હકાકા મોડો શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ગઈકાલે તા. ૩૦-૫-૩૧ રવિવારના સવારના સાડાછવાયતા ઝંડા-ગીત ગાતાગાતા સત્યાગ્રહી ભાઈ બહેનો માંડવી ચોકમાં પહોંચ્યા હતા. ઈશ્વર પ્રાર્થના અને ઝંડાવંદન થયા બાદ સૈનિકો ચોકમાં ગોઠવાઈ ગયા. વિજય કુદરત ઇચ્છતી હતી એટલે તુરંતજ મેરવૃદ્ધિ થઈ અને તમામ સૈનિકોએ પ્રભુનો પાઠ માન્યો. ચોક્કસ સૈનિક પોતાની જગ્યા છોડીને ઉઠ્યો નહિ. બધા વરસાદથી ભીંજાયા અને શ્રી મોહનભાઈ યુદ્ધ કવિએ પ્રાસંગિક ગીત લલકાર્યું. સૈનિકોએ ભારે ઉત્સાહથી ગીત ગીવ્યું.

શહેરીઓનો પ્રેમ જેમ બધોરના ગરમી વધતી ગઈ તેમ વધવા લાગ્યો. કુમારિકાએ પાણી પાવા સત્યાગ્રહીઓમાં ફેરી વળી અને સાંજે તો સેંકડો ભાઈ બહેનો સત્યાગ્રહીઓને આશીર્વાદ આપવા લેળા મળ્યા. સાંજના છ મુધી ન જમવાનો નિયમ હતો એટલે છવાયતા સૌએ નાસ્તો કર્યો ને પાણી નાંટ્યો. રોટલાને શાક સૌએ આનંદથી આરોગ્યા. ધ્રોળના અનેક ભાઈ બહેનોએ ઉપવાસ કર્યો હતો.

સાંજે મેરબી, પાલીતાણા, ભાવનગર, ટંકારા રાજકોટથી ૨૬ ભાઈઓની ઢુકડી આવી પહોંચી અને સત્યાગ્રહીઓના બળમાં વધારો થયો. તેજ હીવસે લીંબડીથી ભાઈશ્રી રશ્મિકલાલ પરીખ આઠ સૈનિકોની ઢુકડી સાથે રાજકોટ આવી પહોંચ્યા તેમને સમાધાની થઈ જવાથી રાજકોટ રોકવામાં આવ્યા હતા.

રાત્રે ઈશ્વર પ્રાર્થના થયા બાદ ઝંડાગીત ગાવામાં આવ્યું અને દસવાયતા સૈનિકો પૂરેથી માતાના ઝોળે નિદ્રાવશ થવા લાગ્યા.

રવિવાર તા. ૩૧-૫-૩૧ ના રોજ સવારમાં શ્રોત દાતજીથી પરવારી સૈનિકોએ ઈશ્વર પ્રાર્થનાને ઝંડાવંદન કર્યું. અનેક ભાઈઓ તકલીથી સૂતર કાંતવા લાગ્યા. દસ વાગતાના સુમારે શ્રી પુલચંદભાઈ તથા શિવાનંદજીને મેલાવવામાં આવ્યા અને રાત્રય તરફથી શ્રી પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડન્ટે તા. ૧૭-૪-૩૧ ના રોજ નકર ગાએવાન ભાઈ પુરુષોત્તમદાસ ઉદેશીના હાથમાંથી બે ઝંડો ઝૂંટી લેવામાં આવ્યો હતો. આ મુખત કરવામાં આવ્યો. રાત્રયના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી દિવાનસાહેબને શ્રી કુલચંદભાઈ મળ્યા અને રાત્ર-ઝંડો પાછો સોંપવાનો નિર્ણય કરવા બદલ રાત્રયને શ્રી પુલચંદભાઈએ અભિનંદન આપ્યું. એટલે ઝંડા સત્યાગ્રહને ધ્રોળમાં ઈશ્વર કૃપાથી વિજય થયો છે હવે મહાસભાની પ્રવૃત્તિ પણ કોઈ પણ જાતની રોકટોક સિવાય ચાલવા દેવાની રાત્રયે હા પાડી છે. મહાસભાના કાર્યક્રમ અંગે સભા સરયસ પિકેટીંગ આદિ પ્રવૃત્તિ સુમેથી ધ્રોળ રાત્રયમાં થઈ શકશે. આજુ શુભ પરિણામ આવ્યું તે માટે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માનો આપણે આભાર માનીએ.

આ લડતમાં સૌરાષ્ટ્ર પત્રે વધારો કાઢીને અને લડતને બીજી રીતે અપનાવીને બે મદદ આપી છે તે ખાતર અમે એનો ઉપકાર માનીએ છીએ. અન્ય વર્તમાન પત્રોએ પણ આ લડતને યોગ્ય બહેનાત આપી બે મદદ કરી છે તેથી તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

સત્યાગ્રહી ભાઈ બહેનોનો તો આભાર માનવાપણું રહેતું જ નથી. દેશને અર્થે શુભચિંત્ર એ તો એમનો સદૃશ ધર્મ છે.

ધ્રોળ ઝંડા યુદ્ધમાં ભાગ લેનાર સત્યાગ્રહી ભાઈ બહેનોની નામાવલિ.

૧ ધ્રોળ-૭

- ૧ શ્રી પુરુષોત્તમદાસ મેવિંદજી ઉદેશી.
- ૨ કાળીદાસ ખીમજી સોમાણી.
- ૩ શ્રી હનનંદાલ અવેરી શેઠ.
- ૪ મેલાવજી જીવાભાઈ.
- ૫ મેવિંદજી આશુદેવજી.
- ૬ મેવનદાસ ભગવાનજી.

૭ વાલ દાનાભાઈ.

વાનરસેના માંથી.

૧ સાંતિલાલ મુનીલાલ.

૨ આજી કનજી વેદ.

૨ વડવાળા જોશવરનગર-૧૧

૬ શ્રી હીરચંદ શીવલાલ કોઠારી.

૬ મોહનલાલ મોરધરાણ ત્રિવેદી.

પરિશિષ્ટ - ૧૯

૨૦૦૦-૯-૩૧.

વઢવાણ શહેરમાં કાઠીઆવાડના કાર્યકર્તાઓની સભાએ

તા. ૨૮-૬-૭૧ સોમવારે

શ્રી મોહનલાલ પીતામ્બરદાસના પ્રમુખપણા હેઠળ.

ધ્રાંગધ્રા સંબંધી કરેલા ઠરાવો.

- ઠરાવ ૧. કાઠીઆવાડ રાજકીય પરિવર્તન કરવા સાથે ધ્રાંગધ્રા રાજ્ય તરફથી મનાઈ હુકમ કરવામાં આવેલ છે, તે મનાઈ હુકમ રદ કરાવવા માટે ધ્રાંગધ્રાની પ્રજા તરફથી શાન્ત ચળવળ કરવામાં આવેલ. તે ચળવળ તોડી પાડવાના હેતુથી ત્યાંના અધિકારીઓ તરફથી આગેવાનો સાથે ખોટા ફોજદારી કેસ કરી તેમને ગીરફતાર કરવામાં આવેલ છે અને ત્યાંના નિર્દોષ ભાઈબહેનો ઉપર લાઠી પ્રહાર કરવામાં આવેલ છે, અને ચળવળ દાબી દેવા માટે ભાકુતી પહોંચા અને ગુન્ડાઓ રોકવામાં આવેલ છે. તે સાથે કાઠીઆવાડના કાર્યકર્તાઓની આ સભા પોતાનો સખત વિરોધ જાહેર કરે છે.
- ઠરાવ ૨. ધ્રાંગધ્રાના બહાદુર પ્રજાજનોએ અને ખાસ કરીને ત્યાંની વીર બહેનોએ આ પ્રસંગે જાહેર જીવનના તથા પ્રજાના પવિત્ર પ્રાથમિક અધિકારોના રક્ષણ અર્થે જે ભોગ આપ્યો છે અને દુઃખ સહન કર્યું છે, તે માટે આ સભા તે સહુને અભિનંદન આપે છે.
- ઠરાવ ૩. એક દેશી રાજ્યની અંદર નિર્દોષ પ્રજાજનો ઉપર લાઠીમાર ચાલે અને પ્રજાની બહેન દીકરીઓ ઉપર પણ પ્રહાર કરવામાં આવે તથા તેમનું અપમાન કરનાર અધારિત વર્તન ચલાવવામાં આવે, એ પરિસ્થિતિથી આ સભાને ભારે આઘાત અને શોક થયો છે અને આર્થિક સંસ્કૃતિને લાંછન લગાડનારા અને મનુષ્યત્વને હિલુપદ પહોંચાડનારા આ અપકૃત્ય પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવવા કાઠીઆવાડની જનતાને આગ્રહ કરે છે.
- ઠરાવ ૪. ધ્રાંગધ્રામાં શાન્તિ સ્થપાય અને રાજા પ્રજાને માનભરે સુલેહ થાય એ માટે સચળા યોગ્ય પ્રયત્ન કરવા માટે આ સભા નીચેના સંકેપોનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ નીમે છે અને કાઠીઆવાડની પ્રજાની વતી રાજ્યની સાથે સમાધાનીના સંદેશા ચલાવવાની તેમને સત્તા આપે છે. આ મંડળે પોતાનું કાર્ય તત્કાળ શરૂ કરવું અને પોતાનો હેવાલ સભાના પ્રમુખશ્રીની સમક્ષ રજૂ કરવો એમ ઠરાવે છે.

પ્રતિનિધિ મંડળના સંકેપોના નામો.

- ૧ શ્રી. હરિલાલ ગોવર્ધન પરીખ
- ૨ ,, મોહનલાલ વીરજીભાઈ
- ૩ ,, બળવંતરાય ગોપાળજી મહેતા

परिशिष्ट - २०

[illegible][illegible]

પરિશિષ્ટ - ૨૧

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ

કેળવણી વિષયક ત્રૈમાસિક

ઓગસ્ટ
૧૯૩૦

કુલ સંખ્યા
૨૫

શ્રાવણ
૧૯૮૬

:: તંત્રી ::

હરિશંકર દુર્લભજી ત્રિવેદી
શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન
ભાવનગર

પરિશિષ્ટ - ૨૨

દૈનિક દક્ષિણામૂર્તિ

તા: ૨૬: ૪: ૩૨

: વર્ષ ૧ :

: અંક: ૯ :

: તાંત્રી: બ. પ્ર. જુએ

* તિથિ

વાર :

નામવિનાની વાત — ગિરીશ
જે સંસ્કૃત —
પ્રેક્ષાવતી —

દક્ષિણામૂર્તિ દૈનિક

તા-૨૫-૫-૩૨ જુએ : અંક ૧૪૨ માં

તાંત્રી : બ. પ્ર. જુએ

ખિયાત દાદા (ચિત્ર)

મોતીભાઈનો વિદાય-સંદેશ

સાગ્રીઓનો બચ્ચ લેખ

મરણ

૧૬૬

ગિરીશ

કુલ પાંખડી.

૬ ઠી.

સ્વદેશીના પ્રચારકોને

સ્વદેશીનો મત્ર ખુણે ખુણામાં આપણે પહોંચાડવાનો છે
પર ઘરના પ્રચાર વિના એ પહોંચાડવો મુશ્કેલ છે.
એને સારૂ પાંચ પચીસ માણસો ચટણી થઈ જવાનાં.
પચાસ સો માણસો બાજીબુજા થઈ જવાનાં.
ઘણા સભ્યોનાળી સર્યાઓ નાનકૂળ નીવડવાની.
સાતિઓના ઠંડાવો થોડીક અસર કરશે એ સાચું.—પણ
આપણે તો દરેક વ્યક્તિ પ્રચારક બનને અન કરવું છે.

આમાં તો—

રાજાઓ અને અમલદારો પ્રચારક બની શકે.
દોકતારો અને વડીલો પ્રચારક બની શકે
નોતર અને ચોંટ પ્રચારક બની શકે.
શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રચારક બની શકે.
બહેનો અને બાળાઓ પ્રચારક બની શકે.
વાનરો અને માંજરો પ્રચારક બની શકે
સો નાનાં મોટા પ્રચારક બની શકે.

કોઈ કહશે “અમને વખત ન મળે”.

આ પ્રચાર માટે કોઈન કામ નોતરી ધંધો છોડવાનાં નથી.
એટલા માટે કામ કામકાજ છોડવાનાં નથી.
પણ ઠીને પોત પોતાના સગાં મળેલી તો હશેજ ના?
પોત પોતાના બાઇબંધ મિત્રો તો હશેજ ના?
આડોશી પાડોશી તો હશેજ ના?

એને જે મળે તેને દરેક પ્રચારક આટલી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે.

એને કુરસદનો અધી કલાક કે કલાક મળતો હોય તે પોતાના લતામાં ફરીને
દરેક પાસેથી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે.

કે:—દેશની ધૈસા સખધીની સ્થિતિ બહુ ખરાબ છે બલમલાની
આખરૂં સલામત નથી. એવે વખતે ખૂબ કરકસર કરવા સારૂ—

૧. ખોરાકે સિવાય જરૂર વગરની કોઈ ચીજ લેવી નહિ.
૨. લખ. કાગળ પત્ર, મરણ, તાર, જમણવાર વગેરે પાછળનાં ખોટાં ખરચો છપર કાપ મૂકવો.
૩. કાગળ, સીસાપેન, શાહી, સાબુ, તેલ, દાંતીયા, બંગડી, જોડા, વગેરે રાજના વપરાશની ચીજો સ્વદેશી અને માત્ર સ્વદેશીજ લેવી. ન મળે તો ચલાવી લેવું.
૪. નાટક સીનેમાની પાછળનાં ખરચ બંધ કરવાં.
૫. દારૂ, ચા, બીડી, પાન, તમાકુ છોડી દેવાં.
૬. સાઈકલ, મોટર, રેલવે વગેરે પાછળ ન છુટકેજ ખરચ કરવાં.
૭. ખાંડનો છપયોજ બીલકુલ બંધજ કરવો.
૮. રેલવની પાછળ થતો વ્યાસતેલનો બીન જરૂરી ખરચ બંધ કરવો.
૯. જરૂર પડશે કપડાં માટે ખાદીજ લેવી.

આટલું દરેક પ્રચારક બીજાઓને મળીને ન કરાવી શકે?

એક એક પ્રચારક બાઈ બેન મહિનામાં માત્ર દશજ પાસે આટલી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી

શકે તો બે મહિનાને અંતે તો આપણું કામ પાર પડી જાય

આમાં એકોએક જણ ખંત અને ઉત્સાહ બતાવે એવી આશા રાખીએ છીએ.

આટલું કરવું એ માત્ર “કુલ પાંખડી” છે.

આટલી ફરજની “કુલ પાંખડી” સહુ પાસેથી માગીએ છીએ.

પુરુષોત્તમ ના. ગાંધી.

કાંઠજ ખરીદશો નહિ.

દેશકાળ ખરાબ છે. વેપાર બહુ મંદ છે. કારીગરના ધંધાપાણી મોળાં છે. બેકારી બહુ વધી છે. નોકરી હોય છે તેના પગાર ઘટે છે. નોકરી હોય છે તેમાં રજા મળે છે નવી નોકરી મળતી નથી. મોટી મોટી પેઢીઓ અને કારખાનાં બંધ પડે છે.

પૈસાની બાબતમાં કોઈની આબરૂ સલામત નથી. પૈસાની નવી આવક ક્યાંથી થાય એમ નથી.

એવે વખતે પંડિત માલવીયાજીએ કહ્યું છે તેમ

એક એક પૈસો બચાવ્યો હશે એ નવી આવક થયા જેવો લાગશે.

એથી જીવન ટકાવવા માટે ખોરાક સિવાય કાંઠજ ખરીદશો નહિ. કાંઠજ ખરીદશો નહિ કાંઠજ ખરીદશો નહિ.

૧. કપડાં ફાટે તો પણ નવાં ખરીદશો નહિ. જીનું કે ફાટેલાં હોય તો સાંધી સરખાં કરીને ચલાવજો.

૨. તેલ પાઉંડર પોમેડ જેવી માજ શોખની વસ્તુઓ ખરીદશો નહિ. એના વિના ચલાવી શકાય.

૩. કાગળો લખવામાં ખર્ચ કરશો નહિ.
(બધાંય જાણશે કે આપણે મળમાં હઈશું)

૪. આ કોફી પાછળ ધુમડો કરશો નહિ.

૫. ખાંડની કે એવી મીઠાઈની ચીજો ખરીદશો નહિ.

૬. દારૂ, બાટી, પાન, તમાકુ, ખરીદશો નહિ.

૭. સ્ટવ મોંડ ગ્યાસતેલનાં ખોટાં ખર્ચ કરશો નહિ.

આપણાં છાણાં લાકડાં સ્વદેશી છે.

આ એકે એક બાબત વિના જીવન બરાબર ટકે એમ છે.

એક એક પૈસો આમાંથી બચાવશો એ નવી કમાણી જેવો ગણાશે.

એ બચત પૈસો તમારીજ પાસે રહેશે.

એ પૈસો તમને મુશ્કેલીમાં કામ આવશે.

પણ

તમને કાંઠને કાંઠ ખરીદી કરવાની ટેવજ પડી હોય તો—

૧. સોનું ખરીદજો ને સંચરજો.

૨. રૂપું ખરીદજો ને સંચરજો.

દુખમાં કે દુકાળમાં એજ તમને મદદ રૂપ થશે.

પુરૂષોત્તમ ના. ગાંધી.

ધ્રાંગધ્રા હળવદનો પ્રજયજ્ઞ.

ગીત ૧

યે શિર જાવે તો જાવે, પર આઝાદી ઘર આવે;
 યે જાન દેના હો જાવે, પર આઝાદી ઘર આવે,
 જો આમે કદમ ઉઠાયા, વો અખ નહિ હરને વાલા;
 જો ચક્રીન અપને પાયા, વો કળી નહિ રૂકને વાલા.
 યે નવજવાનકી સેના, અખ નહિ હે હરને વાલી;
 યે નવજવાનકી સેના, અખ નહિ હે રૂકને વાલી.
 હમ મરેજે લડતે લડતે, નહિ લડાઈ મરને વાલી,
 મરદાન ન હોગા ખાલી, જખ તક ન હો ખુશહાલી.
 અથ મંજુર હમે હૈ મરના, ચલ અપના સાજ સમલે;
 ચલ બતાદે તાકાત તેરી, અખ હમ નહિ થકને વાલે.

ગીત ૨.

પ્રાણ થકી પ્યારીરે, અમને આઝાદી માતની;	
સર્વસ્વ દેશુ, પાછું ન જોશુ;	
લેવા આઝાદી માતની	પ્રાણ૦
વિખો હજારો ઝોળંગી જમશુ;	
આશિય વરસે માતની.	પ્રાણ૦
કરી કેસરીયા માંડીશુ મોરચા,	
તોડીશુ બેડીયા માતની.	પ્રાણ૦
જુએ બત્રીશા આઝાદી જમ,	
સાધે આઝાદી માતની.	પ્રાણ૦

ગીત ૩.

કરશુ કાચાને કુરબાન, પ્યારી સ્વતંત્રતાને કાળે;	
લુદ્ધી રામ અત્યાચાર, જોયા મુખ્યા ન વેઠ્યા બચ;	
સામે લડશુ થઈ તૈયાર,	પ્યારી૦
નોકરશાહીના હાથીયાર, ચાલી શકશે ના તલબાર,	
માથા દેવા છે નિરધાર,	પ્યારી૦
સાચા શૂરાનો સંભામ, ક.યર કંભીજી નહીં કામ,	
મદદ દીન દયાળુ રામ,	પ્યારી૦

ગીત ૪.

અમે ડરતા નથી હવે લુદ્ધમધીરે,	
લુદ્ધમીમાં નથી બળ કાંઈ,	અમે૦

જુદમીનો જગતમાં નાશ છે રે,	અમેં
સત્યવાદીનો જ્ય જ્યકાર,	અમેં
જુદમ સામે નિર ઘડી જુઝશુરે,	અમેં
ભલે માથુને ધડ જુદા થાય,	અમેં
દિવ્યશસ્ત્રો અહિંસા સત્યનારે,	અમેં
છત પામે જગતની માંય,	અમેં
મોત કાયરનું રોજ રોજ થાયરે,	અમેં
પણ છયે સદા શૂરવીર,	અમેં
ટેક કાળે કાયા કુરબાન છે રે,	અમેં
હોનખંધુ શ્રી રામની સહાય,	અમેં
ધુન—૧. ઠંકો વાગ્યો લગ્નૈયા શૂરા જગજીરે,	ઠંકો
શૂરા જગજીરે, કાયર ભાગજીરે,	
ધુન—૨. માથું મેલો સાચવવા સાચી ટેકનેરે,	માથું
સાચી ટેકનેરે, (૨)	

ગીત ૫.

હજવદ પ્રાંગધ્રાની હાકલ પડી, સહુ ઝીલજી બાઈ ને જહેનરે
પ્રાંગધરા જુદે ૨

પરિપક ભરવા લીધી પ્રતિજ્ઞા, તૂટે ન લીધી ટેકરે,	પ્રાં
પ્રાયમિક હક છે સર્વે પ્રજાનાં, હુંડવા દેશું ન લેશરે,	પ્રાં
પ્રાંગધરા રાજ્યની નોકરશાહીએ, માર્યા છે લાડી મારેરે,	પ્રાં
મંદોએ ઝીલ્યા, જહેનોએ ઝીલ્યા, મળી લાડીના મારેરે,	પ્રાં
પાલીસ પ્હેરો રહાડે ને રાત્રે, બપો સેવકને ઘેરે,	પ્રાં
હુદપાર કીધા આગેવાનોને, તૂટે નહીં પ્રજા સંપરે,	પ્રાં
હુતાળા ચાલુ લોકો રીસાયા, લીધો દિજરતનો પંથરે,	પ્રાં
નોકરશાહી સમજે નહીં તો, લેવું બહિષ્કાર રાસરે,	પ્રાં
પ્રમદ્રોહીના પરજાઓ લુડો, કરવો એનો બહિષ્કારે,	પ્રાં
મંદોશો મોરચા સત્યાગ્રહીના, પ્રાંગધરા રાજ્ય મોઝારેરે,	પ્રાં
કળોના કુંગરા આવી પડે પણ, પાણું ન પગલું ભરાયરે,	પ્રાં
આપી બગિચાન બગીચાઓનું, સંત્રામમાં છત થાયરે,	પ્રાં
ઉઠા જુવાનો કરો કેસરીયા, આવી છે મંગા ઘેરે,	પ્રાં
ધન્ય હજવદને ધન્ય પ્રાંગધરા, ઉત્તરનું હિંદમાં નામરે,	પ્રાં

વહવાણ શહેર.

તા. ૧-૧૧-૩૧.

}

પ્રકાશક,

પુલચંદ કસ્તુરચંદ શાહ.

કોઠિયું

જા. ૧૬ મું

માર્ચ : ૧૯૧૧

અંક : ૮ મો

પૂ. નાનાભાઈ

(નાનાભાઈ-જન્માન અંક ગરિયું કાળ)

કેવી કસમતથી બધું જા કોઠિયું !
તેણ ના કંઈ બાંધેથી પૂરતું પડે,
કે વાટ પણ ના અન્ય કેઈ
કરે - વણી એમાં પરે

તેણ એ નિજતું સ્વયં પૂરી સિધે,
વાટ પણ નિજની વણી મૂકી દિધે;
એ પછી એ સોમય તેજે
કુટિરમાં નિજ નાનકી જલતું રહે.

એને કયાં વંદણાં નથી
અજ્ઞાનવા ધરતી બધી

મામ કેનાં નાનામાં પણ કોઠિયાં
પેટાવવા મથતું રહે છે રાત દિં.

શી બહેા પીરજ ! મધામણ કેટલી !
કંઈક કુરકેલી ય કુંઠાલી પછી,
તો ય એની અપેાત તો રે'લી અગી,
કોઠિયાં દેયાં તણાં પેટાવવા રે'લી મણી.

સોમય, તેજસ્વી નિદાણીને તને,
ભિત્ત ખાડું મૂકતું લાવી કને.

મહુલાલ પારેખ

વર્ષ. ૭

અંક. ૩

ઘરશાળા

તંત્રી • હરભાઈ ત્રિવેદી

ફળવણીના સિદ્ધાંતો એ જીવનના સિદ્ધાંતો હોવા નોંધ્યે એમ નો આપણે માનતા હોઈએ તો ફળવણીની પુનર્પટના કરવી વખતે આજની ફળવણીની ખૂબી કે ખામીઓ તરફ નજર રાખવાને બદલે આપણે આજના જીવનની ખામીઓ અને ખૂબીઓ તરફ નજર રાખવી નોંધ્યે. આજનો ફળવણીકાર, ફળવણીની સુધારણા માટે આજે ફળવણીની સરેરાશ તરફ નજર માડે છે અને ત્યાં રહેલ સિદ્ધાંતો, શાળાના વાતાવરણને, અભ્યાસક્રમને અને પાઠ્ય પુસ્તકોને જ જુએ છે. આમ કરવાને બદલે જો ફળવણીકાર શાળામાં બહુતાન જાળવે અને એ જાળવના શાળા બનાવના જીવન તરફ રસપૂર્વક અને શાંતીથી નજરથી જોતાં થાય તો જ ફળવણીની પુનર્પટનાનું સાચું કામ થવાનું છે.

ઓક્ટોબર ૧૯૪૬

૭૫

૧૨ અને શાળાને આદર્શ બનાવવાની તાલીમ આપતું માસિક

દરશન

તંત્રી • હરભાઈ ત્રિવેદી

વર્ષ ૮ : અંક ૪
નવેમ્બર ૧૯૪૭

સહશિક્ષણ

સહશિક્ષણ એ પછો જ મોટો પ્રશ્ન છે. એની ઉપર મોટી ચર્ચા થઈ શકે. આજે આપણે શાળામાં જે રીતે શીખવીએ છીએ એને સહશિક્ષણ ન કહેવાય. પણ સહકેળવણી કહી શકાય. કારણ કે જે જાતનું શિક્ષણ આપણે વિદ્યાર્થીને આપીએ છીએ તેવી જ રીતે વિદ્યાર્થીનીઓને આપતા નથી. વિદ્યાર્થીનીઓ સાથે આપણે જોઈએ એટલી નિકટતા સાધતા નથી. વિદ્યાર્થીના જીવનમાં આપણે જલદી પ્રવેશ કર્યું પણ વિદ્યાર્થીનીઓના જીવનમાં સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકતા નથી. જાનું કારણ આજનો સમાજ મણી શકાય અને કંઈક અંશે આપણે પોતે પણ જવાબદાર છીએ. બીજો તરફની આપણી દૃષ્ટિ મુલાકાતમતાની મણી શકાય. મને તેટલી સમાનતાની જાતો કરીએ છતાં પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં તો એમની

તરફ મુલાકાતમતા જ આવી જશે.

આપણો સમાજ પણ આવું જ કંઈ ઉત્તેજન કરે છે. બીજો નપાસ ધાય તો કહેશે કે 'બીજોને ને પગી મળવાની શી જરૂર! એને ક્યાં નોકરી કરવા છે?' આમ બીજો તરફ પ્રથમથી જ અમુક છુટી જ લાગણી સમાજ પોષે છે અને ૬૭-૧૯૪૭માં પણ એને જાણવવાને બદલે એને ઉત્તેજન અપાઈ રહ્યું છે.

કુદરતે જ નિર્માણ કરેલ પેટલાક તમાવ સિવાય બી-પુરુષનાં ખાસ કંઈ ભેદ નથી અને જાનેને અમુક રીતે તો સરખું જ વિષય મળવું જોઈએ. આ માટે છોકરીઓ પણ રમતગમતમાં, બાયામમાં, તરવામાં કે જેવી બીજાં કાર્યોમાં દરોડાઈ ન કરી શકે. શાળામાં આપણે એવું ધ્યાન આપવું કે છોકરીઓ છોકરા સાથે દરીદ્રાઈ કરે છે

જાણી જીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રમાં આ માટે નહિ! એટલી જુદીને જ આજનો સમાજ જે મહત્ત્વ આપે છે એને રથાને આપણે બીજી વીગતોને એટલું જ નહિ બધે વધારે મહત્ત્વ આપવાનું રહેશે.

પરિશિષ્ટ - ૨૮

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ અધ્યાપનમંદિર
ભાવનગર

નવીન બાલશિક્ષક

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલ અધ્યાપનમંદિરમાં સત્ર રહીને શ્રી _____ એ સ્વતંત્ર બાલશિક્ષકનો નિયત કરેલો અભ્યાસ તથા એ શિક્ષણના વ્યવહારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધો છે, અને અમને સંતોષ આપ્યો છે.

તેમના અહીંના વસવાટ દરમિયાન અમને તેમના વર્તનથી સંતોષ થયો છે.

આથી અમે તેમને 'નવીન બાલશિક્ષક' તરીકેની યોગ્યતાનું પ્રમાણપત્ર આપીએ છીએ. તેઓએ આ પ્રમાણપત્ર મારેલી યોગ્યતા પુસ્તક/નિબંધો લખીને મેળવી છે.

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ભવન, ભાવનગર, તા.

આચાર્ય નિયામક

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન
ભાવનગર

વિનીત

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિરમાં રહીને બાળ _____ એ સંસ્થાએ નિયત કરેલો વિનીતનો અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કર્યો છે, અને તેમની તપાસમાં અમે તેમને ઉત્તીર્ણ ગણેલ છે.

તેમના અહીંના વસવાટ દરમિયાન તેમના વર્તનથી અમને સંતોષ થયો છે.

જીવનની અને રાષ્ટ્રની જવાબદારીઓનો ખ્યાલ તેમને અમે આપેલ છે.

આથી અમે તેમને 'વિનીત' તરીકેની યોગ્યતાનું પ્રમાણપત્ર આપીએ છીએ.

તેઓ નીચેના વિષયોનો અભ્યાસ કરી ઉત્તીર્ણ થાય છે.

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ભવન: તા.

આચાર્ય નિયામક

सत्याग्रहीनी दूय

हय साणी, सुरसाणी, जायवे कि दुस्मान.

दुस-इये, सदादुर निरीन, सुदिन-सुख बाप
वाप, पीता, मेळ न करी, ये मर न पिरामे—यावे
वि दु नवेर सुरवीम जवे दरेप हा छ-पान,
जवदार हे भीरवीन वुं तोपस सुवीमेतन—यावे
आसार धनवे आ पुसा रनिभता अजमावजे
भाडे वतन आसम मही नैवत सुख अजमावजे यावे
सुखमनिका येकावे नरे पान ये देयत
आदी तसुं परिभन को जेवण सुवीम देयत—यावे
दरत वया सुवीमीनानो आसार अजमावजे
कोकता अजिनात विधी करे अजमावजे
आवीन सुवमजते तसुं अजमावजे

उभासतो वेदनीतिनी तुही यणे सुवमान—यावे
नाडीरसादीने वली वयर तसुं सुवीम अजमा
आतस अजमेता निवळतु ना डोहीनी धाडिना—यावे
आदवाम आसादी वजे आने यावे आसमानम
आने विविधमा देतो येतनजरी दुसरा वडा—यावे
अजमावजे वली देली सुवमान अजमावजे
ये करे देवी बार वर अदी पडे अजमावजे—यावे
आदि तसुं सुवमान ने तोडे अजमावजे अजमा
आदि अजमावजे वली निवळतु सुवमान अजमावजे—यावे
पीरम अजमे अजमे वीर तसुं आदवाम अजमावजे
निवळतिनी नेवतु यजनी सुवमान अजमावजे—यावे
अजमावजे अजमावजे अजमावजे अजमावजे
अजमावजे अजमावजे अजमावजे अजमावजे
अजमावजे अजमावजे अजमावजे अजमावजे

अजमावजे—दुसरा अजमावजे अजमावजे
अजमावजे—दुसरा अजमावजे अजमावजे

349

[illegible]

કાઠિયાવાડનું એકમ રચાય પછી પ્રતિવાચાટ મારે અનેક આશાઓ ઉભી થાય છે. એ અનેમાંથી થોડીક આશાઓ આ પ્રકારની રચનાઓ દ્વારા મુર્તિમંત કરી શકાય...આ શાળાઓ ને વિદ્યાર્થી સૈન્યમાં ગ્રંથિ રહે !

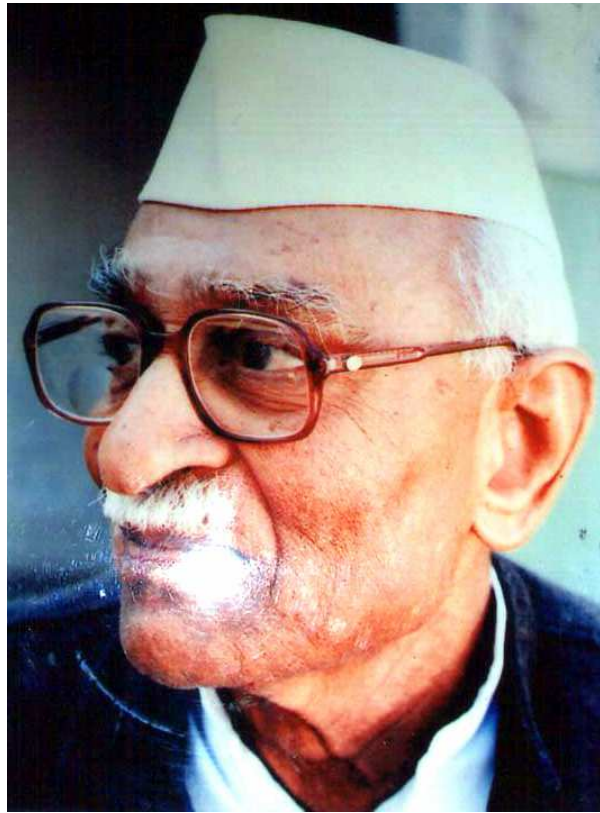
મહાત્મા ગાંધીજી

કસ્તુરબા

શ્રી નારણદાસ ગાંધી

શ્રી પ્રશ્નોત્તમ ના. ગાંધી

શ્રી કૃતચંદભાઈ શાહ

શ્રી ચમનભાઈ વૈષ્ણવ

સ્વામી શિવાનંદજી

શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ

શ્રી ગિજુભાઈ જાઘેકા

શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી

રાષ્ટ્રીય શાળા - વઢવાણમાં ફૂલચંદભાઈ શાહ નું સ્મારક

રાષ્ટ્રીય શાળા - વઢવાણમાં સ્વામી શિવાનંદજી નું સ્મારક

રાષ્ટ્રીય શાળા - રાજકોટમાં બાળકોને લાવવા માટે ઘોડાગાડી

બાલમંદિર રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની બાળ પ્રવૃત્તિઓ

અંબર પરિશ્રમાલય વિભાગ

તેલઘાણી વિભાગ

પટોળા વણાટ વિભાગ

ખાદી વિભાગ

સંગીત મહાવિદ્યાલય રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટની પ્રવૃત્તિઓ

શ્રી વિનય મંદિર હાર્ડસ્કુલ વઢવાણ કેળવણી મંડળ

પુસ્તકાલય રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણ

બાલમંદિર દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર

**બાલમંદિર દક્ષિણામૂર્તિ
ભાવનગરની બાળ પ્રવૃત્તિઓ**

